T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
AVRUPA BİRLİĞİ ANABİLİM DALI
AVRUPA ÇALIŞMALARI PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

TÜRKİYE'DE SİVİL TOPLUM, AVRUPALILAŞMA VE DEMOKRASİNİN GÜÇLENMESİ: MÜSİAD'IN DEĞİŞEN ROLÜ

Zühal ÜNALP ÇEPEL

Danışman
Prof. Dr. Nilüfer KARACASULU

İZMİR - 2013

DOKTORA
TEZ ONAY SAYFASI

2006800818

Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi

Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü

Adı ve Soyadı : Zühal ÜNALP ÇEPEL

Tez Başlığı : Türkiye' de Sivil Toplum, Avrupalılaşma ve Demokrasinin Güçlenmesi: MÜSİAD 'ın Değişen Rolü

Savunma Tarihi : 07.10.2013

Danışmanı : Prof.Dr.Zehra Nilüfer KARACASULU

JÜRİ ÜYELERİ

Ünvanı, Adı, Soyadı	Üniversitesi	İmza
Prof.Dr.Zehra Nilüfer KARACASULU	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	.....
Prof.Dr.Canan BALKIR	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	.....
Yrd.Doç.Dr.Sevilay AKSOY	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	.....
Prof.Dr.Nazif MANDACI	YAŞAR ÜNİVERSİTESİ	.....
Prof.Dr.Gülgün ERDOĞAN TOSUN	EGE ÜNİVERSİTESİ	.....

Oybirliği (X)
Oy Çokluğu ( )

Zühal ÜNALP ÇEPEL tarafından hazırlanmış ve sunulmuş **"Türkiye' de Sivil Toplum, Avrupalılaşma ve Demokrasinin Güçlenmesi: MÜSİAD 'ın Değişen Rolü"**başlıklı tezi kabul edilmiştir.

Prof.Dr. Utku UTKULU
Enstitü Müdürü

YEMİN METNİ

Doktora Tezi olarak sunduğum **"Türkiye'de Sivil Toplum, Avrupalılaşma ve Demokrasinin Güçlenmesi: MÜSİAD'ın Değişen Rolü"** adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih
10/09/2013
Zühal Ünalp Çepel
İmza

ÖZET

Doktora Tezi

Türkiye'de Sivil Toplum, Avrupalılaşma ve Demokrasinin Güçlenmesi: MÜSİAD'ın Değişen Rolü

Zühal ÜNALP ÇEPEL

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Avrupa Birliği Anabilim Dalı
Avrupa Çalışmaları Programı

1999 yılında başlayan AB adaylık süreci Türkiye'de demokratik reformların yapılmasını zorunlu kılmıştır. Bu süreç aynı zamanda AB fonları, AB müktesebatına uyum ve sosyal öğrenme süreçleri mekanizmalarıyla Türkiye demokrasisinin güçlendirilmesine etki eden sivil toplumun Avrupalılaşmasını da beraberinde getirmiştir. İlk olarak AB fonları mekanizması ile STÖ'ler kendi projelerini hazırlama fırsatı yakalamıştır. İkinci olarak AB müktesebatına uyum mekanizması ile sivil toplumun gelişmesi ve özgürleşmesi için önemli reformlar hayata geçirilmiştir. Üçüncü olarak ise sosyal öğrenme süreçleri mekanizması ile bazı sivil toplum örgütleri söylemlerini değiştirmeye, Türkiye ve Avrupa'daki farklı örgütlerle işbirliği içinde hareket etmeye başlamıştır. AB bu tür mekanizmalar ile Türkiye demokrasisinin güçlenmesi sürecine sivil toplum örgütleri aracılığıyla da katkı sağlayan önemli bir dış aktör haline gelmiştir.

Demokrasinin güçlenmesi literatürü sivil toplumun bu sürece katkı sağlayan önemli bir unsur olduğunu kabul etmektedir. Ancak sivil toplum örgütlerinin Türkiye demokrasisine katkısının incelenmesi halinde farklı sonuçlarla karşılaşılmaktadır. Sivil toplum örgütlerinin birçoğu Avrupalılaşma ve demokrasinin güçlenmesi süreçlerine destek vermekte, ancak demokratik ilkeleri farklı açılardan yorumlamaktadır. Bu tez söz konusu örgütlerden biri olan ve Türkiye'de etkili bir aktör olan MÜSİAD'ı incelemektedir. MÜSİAD'ın Türkiye demokrasisinin güçlenmesine katkı sağlayıp sağlamadığı sivil toplum

örgütlerinin karşılaması gereken dört koşul çerçevesinde incelenmektedir: (i) Örgüt içi demokrasi ve demokratik değerleri koruma, (ii) kamu bilincini arttırma, (iii) devlet ve toplum arasında arabulucu rol oynama, (iv) dışlanmış grupların haklarını koruma. Bu tez MÜSİAD'ın demokrasinin güçlenmesi sürecinde yetersiz kalmasının nedenlerini açıklayabilmek amacıyla süreci Yeni Kurumsalcılık ve onun alt kuramları olan Rasyonel Seçim Kurumsalcılığı, Sosyolojik Kurumsalcılık ve Tarihsel Kurumsalcılık yaklaşımları çerçevesinde analiz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Demokrasinin Güçlenmesi, Avrupalılaşma, Sivil Toplum, MÜSİAD, Türkiye'de Demokrasinin Güçlenmesi

ABSTRACT

Doctoral Thesis

Doctor of Philosophy

Civil Society, Europeanization and Democratic Consolidation in Turkey: Changing Role of MUSIAD

Zühal ÜNALP ÇEPEL

Dokuz Eylül University

Social Sciences Institute

Department of European Union

European Studies Program

The EU candidacy process that started in 1999 enforced to have democratic reforms in Turkey. This process also brought Europeanization of civil society which has influence on democratic consolidation in Turkey particularly through the mechanisms of EU funds, harmonization with EU acquis, and social learning processes. Firstly, through the mechanism of EU funds, civil society organizations have the opportunity to initiate their own projects. Secondly, through the mechanism of harmonization with EU acquis, substantial reforms have been made for development and liberation of civil society. Thirdly, through the mechanism of social learning processes some civil society organisations started to change their discourses and form coalitions with different organizations in Turkey and Europe. With these type of mechanisms, the EU became a significant foreign actor promoting democratic consolidation in Turkey particularly through the civil society organizations.

Democratic consolidation literature in general accepts civil society as an important actor that promotes this process. However, an analysis of the contribution of civil society organizations to Turkish democracy brings up mixed results. While most of the civil society organizations give support to Europeanization and democratic consolidation processes, they actually interpret principles of democracy from different perspectives. This thesis examines one of those organizations, Independent Businessmen Association (*Müstakil İş*

Adamları Derneği **- MUSIAD), as an influential actor in Turkey. It explains whether MÜSİAD contributes to democratic consolidation in Turkey based on four conditions that civil society organizations should meet: (i) Intra-organizational democracy and protection of democratic values, (ii) raising public consciousness, (iii) mediation between state and society, (iv) protection of the rights of underrepresented groups. In an attempt to find an answer to the failure of MUSIAD in democratic consolidation in Turkey, this thesis analyzes the process by referring to the New Institutionalism and its variants Rational-choice Institutionalism, Sociological Institutionalism and Historical Institutionalism.**

Keywords: Democratic Consolidation, Europeanization, Civil Society, MUSIAD, Democratic Consolidation in Turkey.

TÜRKİYE'DE SİVİL TOPLUM, AVRUPALILAŞMA VE DEMOKRASİNİN GÜÇLENMESİ: MÜSİAD'IN DEĞİŞEN ROLÜ

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ii
YEMİN METNİ iii
ÖZET iv
ABSTRACT vi
İÇİNDEKİLER viii
KISALTMALAR xii
TABLOLAR LİSTESİ xiv
ŞEKİLLER LİSTESİ xv
EKLER LİSTESİ xvi

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM
KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE 14
1.1.1. Demokrasinin Güçlenmesi 14
1.1.2. Sivil Toplum 20
1.1.3. Sivil Toplumun Demokrasinin Güçlenmesi Sürecine Katkısı 26
1.1.3.1. Örgüt İçi Demokrasi ve Demokratik Değerleri Koruma 45
1.1.3.2. Kamu Bilincini Arttırma 47
1.1.3.3. Devlet ve Toplum Arasında Arabulucu Rol Oynama 48
1.1.3.3.1. Siyasal Alanda Arabulucu Rol Oynama 49
1.1.3.3.2. Sosyal Alanda Arabulucu Rol Oynama 51
1.1.3.3.3. Ekonomik Alanda Arabulucu Rol Oynama 52

1.1.3.4. Dışlanmış Grupların Haklarını Koruma 53
1.1.4. Avrupalılaşma 54
1.2. KURAMSAL ÇERÇEVE 59
1.2.1. Kurum Kavramı ve Kuramsallaşması 59
1.2.2. Yeni Kurumsalcılık Kuramı 61
1.2.2.1. Rasyonel Seçim Kurumsalcılığı 65
1.2.2.2. Sosyolojik Kurumsalcılık 69
1.2.2.3. Tarihsel Kurumsalcılık 71
1.2.3. Sivil Toplum Örgütlerinin Analizinde Yeni Kurumsalcılık Kuramı 76

İKİNCİ BÖLÜM

DEMOKRASİNİN GÜÇLENMESİ-SİVİL TOPLUM-AVRUPALILAŞMA TARTIŞMALARI: TÜRKİYE ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

2.1. DEMOKRASİNİN GÜÇLENMESİ, SİVİL TOPLUM VE AVRUPALILAŞMA İLİŞKİSİ 81
2.1.1. Demokrasinin Güçlenmesinde Dış Etki 82
2.1.2. Demokrasinin Güçlenmesi, Sivil Toplum ve Avrupalılaşma 86
2.1.3. Sivil Toplumun Avrupalılaşması 98
2.1.3.1. AB'nin Fon Desteği 98
2.1.3.2. AB Müktesebatının Uygulanması 102
2.1.3.3. Ulusal Alanda Sosyal Öğrenme Süreçlerinin Yaşanması 102
2.1.4. İşadamları Derneklerinin Avrupalılaşması ve Yeni Kurumsalcılık 104
2.2. TÜRKİYE ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER 111
2.2.1. AB'nin Fon Desteği 117
2.2.2. AB'nin Sivil Toplumdan Beklentileri ve Sivil Toplumun Avrupalılaşması 122
2.2.2.1. Örgüt İçi Demokrasi ve Demokratik Değerleri

Koruma 125
2.2.2.2. Kamu Bilincini Arttırma 126
2.2.2.3. Devlet ve Toplum Arasında Arabulucu Rol Oynama 132
2.2.2.4. Dışlanmış Grupların Haklarını Koruma 135
2.2.3. Türkiye'deki İşadamları Derneklerinin Avrupalılaşması ve Yeni Kurumsalcılık 137
2.2.3.1. İşadamları Derneklerinin Gelişim Süreci 137
2.2.3.2. İşadamları Derneklerinin Demokrasinin Güçlenmesi Sürecindeki Rolü 145
2.2.3.3. Avrupalılaşma Sürecinin İşadamları Dernekleri Üzerindeki Etkisi 147

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MÜSİAD: GENEL ÖZELLİKLERİ VE TARİHSEL SÜRECİ

3.1. EN ETKİLİ İSLAMCI İŞ AĞI: MÜSİAD 152
3.1.1. MÜSİAD: Örgüt Yapısı ve Tarihi 157
3.1.2. MÜSİAD: Dini Görüşleri 166
3.1.3. MÜSİAD: Ahlaklı Kapitalist Görüşü 169
3.2. MÜSİAD VE AVRUPALILAŞMA 175
3.2.1. 1990–1999 Dönemi: Kurumsal Yaklaşım 177
3.2.2. 1999–2004 Dönemi: Kurumsal Dönüşüm 180
3.2.3. 2004'ten Günümüze: İkinci Kurumsal Dönüşüm 183

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
MÜSİAD'IN SÖYLEM VE POLİTİKALARININ ANALİZİ

4.1. Örgüt içi Demokrasi ve Demokratik Değerleri Koruma 194
4.2. Kamu Bilincini Arttırma 201
4.2.1. Dini Özgürlükler 201

4.2.2. Sendikal Haklar 211
4.3. Devlet ve Toplum Arasında Arabulucu Rol Oynama 220
4.3.1. Siyasal Alanda Arabulucu Rol Oynama 221
4.3.2. Sosyal Alanda Arabulucu Rol Oynama 230
4.3.2.1. İstihdam Politikası Yaklaşımı 232
4.3.2.2. Ekonomik ve Sosyal Konsey Üyeliği 235
4.3.3. Ekonomik Alanda Arabulucu Rol Oynama 237
4.4. Dışlanmış Grupların Haklarını Koruma 246
3.3.4.1. Kürt Sorununa İlişkin Yaklaşımı 246
3.3.4.2. Kadın Haklarına İlişkin Yaklaşımı 256
4.5. MÜSİAD'ın Söylem ve Politikalarının Yeni Kurumsalcılık Çerçevesinde Değerlendirilmesi 263

SONUÇ 272
KAYNAKÇA 282
EKLER

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
ABGS	Avrupa Birliği Genel Sekreterliği
AİHM	Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AİHS	Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
AKP	Adalet ve Kalkınma Partisi
ASKON	Anadolu Aslanları İşadamları Derneği
AT	Avrupa Topluluğu
BDP	Barış ve Demokrasi Partisi
CE	Conformité Européenne
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
DGM	Devlet Güvenlik Mahkemeleri
D–8	Kalkınmada İşbirliği Konferansı Teşkilatı
DP	Demokrat Parti
DYP	Doğru Yol Partisi
ECO	Ekonomik İşbirliği Teşkilatı
Eğitim-Sen	Eğitim ve Bilim Emekçileri Sendikası
ESK	Ekonomik ve Sosyal Konsey
FP	Fazilet Partisi
Hak-İş	Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu
İKT	İslam Konferansı Teşkilatı
İKV	İktisadi Kalkınma Vakfı
ILO	International Labor Organization
KESK	Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu
MEKSA	Mesleki Eğitim ve Küçük Sanayii Destekleme Vakfı
MGK	Milli Güvenlik Kurulu
MÜSİAD	Müstakil İşadamları Derneği
KEİB	Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi

KOBİ	Küçük ve Orta Ölçekli İşletme
KOSGEB	Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı
MESS	Metal Eşya Sanayicileri Sendikası
RP	Refah Partisi
SP	Saadet Partisi
STÖ	Sivil Toplum Örgütü
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TESK	Türkiye Esnaf ve Sanatkarları Konfederasyonu
TESKOMB	Türkiye Esnaf ve Sanatkarlar Kredi ve Kefalet Kooperatifleri Birlikleri Merkez Birliği
TİSK	Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu
TOBB	Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TRT	Türkiye Radyo Televizyon Kurumu
TUSKON	Türkiye İşadamları ve Sanayiciler Konfederasyonu
TÜGİAD	Türkiye Genç İşadamları Derneği
TÜMSİAD	Tüm Sanayici ve İşadamları Derneği
TÜSİAD	Türk Sanayici ve İşadamları Derneği

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: Türkiye'deki Sivil Toplum Örgütleri s.24
Tablo 2: Modern Güçlü Demokrasinin Beş Temel Alanı s.34
Tablo 3: Sivil Toplumun Demokrasinin Güçlenmesi Sürecine Sağladığı Katkılar s.43
Tablo 4: Yeni Kurumsalcı Yaklaşımların Temel Varsayımları s.65
Tablo 5: Üçüncü Dalga Ülkelerinde Dış Ortam ve Demokrasinin Güçlenmesi s.84
Tablo 6: AB'nin Belgelerinde 'Sivil Toplum' s.87
Tablo 7: Avrupa'da STÖ'ler ve Sivil Toplumun İnşası s.96
Tablo 8: Türkiye'de AB tarafından Fonlanan Sivil Toplum Programları s.121
Tablo 9: MÜSİAD - Örgüt içi Demokrasi ve Demokratik Değerleri Koruma s.200
Tablo 10: MÜSİAD - Dini Özgürlükler Konusunda Kamu Bilincini Arttırma s.210
Tablo 11: MÜSİAD - Sendikal Haklar Konusunda Kamu Bilincini Arttırma s.220
Tablo 12: MÜSİAD – Devlet ve Toplum Arasında Arabulucu Rol Oynama s.245
Tablo 13: MÜSİAD – Dışlanmış Grupların Haklarını Koruma s.263
Tablo 14: MÜSİAD Temsilcilerine Yöneltilen Sorular ek s.3

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: İçiçe Geçmiş Demokrasi (Merkel) s.37
Şekil 2: İçiçe Geçmiş Demokrasi (Wetzel ve Orbie) s.38
Şekil 3: AB'ye Üyelik ve Devlet-İş Dünyası İlişkileri s.78

EKLER LİSTESİ

EK 1: Görüşmeci Listesi ek s.1

EK 2: MÜSİAD Temsilcilerine Yöneltilen Sorular ek s.3

EK 3: Dr. Karl Giacinti'nin İnsandan İnsana Programı Hakkındaki İletisi ek s.5

GİRİŞ

Türkiye'nin 1999 yılında edindiği Avrupa Birliği (AB) aday ülke statüsü, ülke tarihinde ilk defa kapsamlı bir şekilde insan hakları ve örgütlenme özgürlüğü gibi kilit konularda demokratikleşme girişimlerinin başlatılmasını olanaklı kılmıştır. 2001–2006 yılları arasındaki dönem, 'demokratikleşme paketleri' ile hızlı bir yasal reform sürecini temsil etmiştir. Bu sürecin ardından Türkiye ve AB ülkeleri arasında yaşanan politik sorunlar, Türkiye'deki gündemin AB adaylık sürecinden oransal olarak uzaklaşması, Türk dış politikasındaki değişim süreci, devam etmekte olan davalar gibi pek çok etmen toplumda demokratikleşme sürecinin yavaşladığı izlenimini doğurmuştur. Ancak bu zamana kadar gerçekleştirilmiş olan demokratik reformların Türkiye'deki akademik çevreler, ekonomik çıkar grupları ve sivil toplum unsurları gibi pek çok aktör üzerindeki yansımaları bugün açıkça görülebilmektedir. Aday ülke statüsünden üye ülke statüsüne geçmek için AB tarafından belirlenen siyasi kriterlerden birisi de demokrasi ve hukukun üstünlüğü ilkesinin korunmasıdır. Bu bağlamda Türkiye'de sivil toplumun gelişmesi ve özgürleşmesi için de önemli adımlar atılmıştır. Bu adımların bir sonucu olarak sesini daha fazla duymaya başladığımız sivil toplum örgütleri (STÖ), Avrupalılaşma ve onun pekiştirdiği demokratikleşme süreçlerinden farklı şekillerde etkilenmektedir. Bu farklılaşma, örgütlerin seçim ve çıkarları, öğrenme ve empati yetenekleri ile tarihsel özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda sivil toplumun devlet karşısındaki konumu ve içinde bulunduğu coğrafyanın üzerindeki etkileri gibi kendinden kaynaklanmayan özelliklerini kapsam dışı bırakırsak, STÖ'lerin Avrupalılaşma ve demokrasinin güçlenmesi süreçlerinde oynadığı rolün de büyük önem taşıdığını görebiliriz. STÖ'lerin bu süreçlerdeki faaliyetleri kurumsal kültürleri, yapıları ve seçimleri doğrultusunda ortaya çıkmakta, Türkiye demokrasisi bu örgütlerin faaliyetleri ile de şekillenmektedir.

a. Araştırmanın Amacı, Kuramsal Çerçevesi ve Yöntemi

1999 yılında AB adaylık sürecinin başlaması Türkiye'deki örgütlenme oranlarında önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Ancak örgüt sayısı artmış olsa da 'güçlü devlet geleneği'[1] tüm yönleriyle terk edilmediği için sivil toplum, demokrasinin güçlendirilmesi talebini sürdürmeye devam etmiştir.

Bu tez genel olarak demokrasinin güçlenmesi ve Avrupalılaşma süreçlerinde sivil toplumun rolünü ele almaktadır. Bu bağlamda Müstakil İşadamları Derneği'ne (MÜSİAD) odaklanmasının başlıca nedeni, derneğin 28 Şubat sürecinden en fazla etkilenen ve AB adaylık sürecinin değişim için önemli bir fırsat olduğuna inanan örgütlerden bir tanesi olmasıdır. İkinci nedeni MÜSİAD'ın devletten bağımsız olarak kurulan, yerel ve geleneksel özelliklere sahip bir örgüt olmasıdır. Derneğin örgütlenme stratejisi sivil toplumun Anadolu'yu temsiline katkı sağlamaktadır. Ancak Türkiye'deki STÖ'ler AB adaylık süreci, demokrasi, çoğulculuk ve özgürlükler konularında farklı söylemler geliştirmiştir.[2] MÜSİAD'a ilişkin ön araştırma sürecinde derneğin yayınlarında ve dernek temsilcilerinin demeçlerinde demokrasi ve demokratikleşme sürecine vurgu yapıldığı açık bir şekilde görülebilmektedir. Ancak demokrasinin güçlenmesi literatürü her STÖ'nün bu sürece katkı sağlamadığını belirtmektedir.[3] MÜSİAD'ın özellikle dini, milli ve ekonomik hassasiyetleri dolayısıyla olaylar karşısında zaman zaman farklı tutumlar sergilediği de görülmüştür. MÜSİAD'ın demokrasinin güçlenmesine katkısı üzerine oluşan soru işaretlerinin açıklığa kavuşturulması amacıyla bir araştırma yapılması gereği ortaya çıkmıştır. Demokrasinin güçlenmesi için sivil toplumun bu sürece katkı sağlaması gerekmektedir. AB adaylık sürecinin Türkiye demokrasisini sivil toplum desteği ile güçlendireceği ümit edilmektedir. Bu çalışmada MÜSİAD'ın bir STÖ olarak demokrasinin güçlenmesi sürecine katkı sağlayıp sağlamadığı araştırılmakta, derneğin yetersiz kaldığı noktalar ve nedenleri açıklanmaktadır.

---

[1] Metin Heper, "Strong State as a Problem for the Consolidation of Democracy: Turkey and Germany Compared", **Comparative Political Studies**, Cilt: 25, 1992.

[2] E. Fuat Keyman ve Berrin Koyuncu, "Globalization, Alternative Modernities and the Political Economy of Turkey", **Review of International Political Economy**, Vol.12, No.1, 2005, s.124.

[3] Helmut K. Anheier, "Reflections on the Concept and Measurement of Global Civil Society", (Reflections), **Voluntas**, Cilt: 18, Sayı: 1, 2007, s.3.

Öncelikle sivil toplumun demokrasinin güçlenmesi sürecindeki rolleri literatür araştırması neticesinde dörde indirgenmiştir: Örgüt içi demokrasi ve demokratik değerleri koruma, kamu bilincini arttırma, devlet ve toplum arasında arabulucu rol oynama (siyasal, sosyal ve ekonomik alan) ve dışlanmış grupların haklarını koruma. Bu kriterler çerçevesinde MÜSİAD'ın tutumlarını araştırmak üzere araştırma öncesinde şu alt sorular oluşturulmuştur:

- MÜSİAD, örgüt içi demokrasi ve demokratik değerleri koruma kriterini karşılamakta mıdır? Bu bağlamda dernek Kopenhag siyasi kriterlerinin karşılanmasına ve sivil toplumun Avrupalılaşmasına katkı sağlamakta mıdır?
- Dernek kamu bilincini arttırma rolünü araştırma raporları, bilgilendirme toplantıları ve basın bildirileri gibi çeşitli araçlarla yerine getirebilmekte midir? Dernek, dini özgürlükler ve sendikal haklar tanımını nasıl yapmaktadır? AB siyasi kriterlerinde yer alan bu alanlarda MÜSİAD nasıl bir yaklaşım sergilemektedir?
- Devlet ve toplum arasında arabulucu rol oynama rolü kendi içinde siyasal, sosyal ve ekonomik alanlar olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Siyasal alanda, derneğin anayasa önerisi neler getirmektedir? Hükümet ile dernek arasındaki organik ilişki[4] arabulucu rolüne nasıl etki etmektedir? Sosyal alanda dernek, sosyal sorumluluk projelerine yer vermekte midir? Dernek sosyal politikanın önemli bir bileşeni olan istihdam politikasına ilişkin ne gibi öneriler getirmektedir? Dernek Ekonomik ve Sosyal Konsey'e (ESK) nasıl katkı sağlamaktadır? Ekonomi alanında, derneğin ekonomi politikası önerileri ve değerlendirmeleri nelerdir? Tüm bu alanlarda dernek Türkiye'nin siyasi ve ekonomik kriterleri karşılamasına ve AB müktesebatına uyum sürecine ne derece katkı sağlamaktadır? Dernek arabuluculuk rolünü demokratik olarak sürdürmekte midir?
- Dışlanmış grupların haklarını koruma rolü çerçevesinde, dernek Kürt sorununun çözümüne katkı sağlamakta mıdır? Derneğin kadın haklarına ilişkin çalışmaları nelerdir? Dernek içinde kadın üyeler yeterince temsil edilebilmekte midir? Dernek AB'nin Kürt sorunu ve kadın hakları konularındaki yaklaşımlarını nasıl yorumlamaktadır?

Araştırmada yukarıdaki soruların cevaplanabilmesi için demokrasinin güçlenmesi literatürü ve Yeni Kurumsalcılık kuramı temel alınmıştır. AB adaylık

[4] Filiz Başkan, "The Rising Islamic Business Elite and Democratization in Turkey", **Journal of Balkan and Near Eastern Studies**, Cilt: 12, Sayı: 4, 2010, s.408.

süreci Türkiye demokrasisinin güçlenmesine önemli bir katkı sağladığı için sivil toplumun Avrupalılaşması literatürü de çalışmanın araştırma alanının önemli bir parçasıdır.

Türkiye'de AB adaylık sürecinin başlamasının ardından pek çok STÖ sürece uyum sağlamaya başlamış ve kendilerini yeniden yapılandırma ihtiyacı duymuştur. Kimi örgütler adaylık süreci ile teşvik edilen demokrasinin güçlenmesi sürecine örgütsel kültür ve faaliyetlerini dönüştürerek katkı sağlarken kimi örgütler sürecin fırsatlarını değerlendirme çabasında olmuştur. Avrupalılaşmanın bu yönünü açıklayan kuram, Yeni Kurumsalcılıktır. Yeni Kurumsalcılık; Rasyonel Seçim Kurumsalcılığı, Sosyolojik Kurumsalcılık ve Tarihsel Kurumsalcılık ile açıklanmaktadır. Rasyonel Seçim Kurumsalcılığı seçim ve çıkarlara dayalı tutumlara açıklık getirirken, dönüşüm ve sosyal öğrenme sürecine Sosyolojik Kurumsalcılık açıklık getirmektedir. Tarihsel Kurumsalcılık ise örgütlerin tarihsel ve devamlılık kazanan özelliklerini, kültürlerini ve yaklaşımlarını yansıtmaktadır. Bu yaklaşım temelinde AB düzeyindeki çıkar gruplarını konu alan çok sayıda çalışma yer almasına rağmen[5] ulusal çıkar gruplarının demokratikleşme ve Avrupalılaşma süreçlerindeki değişimlerine ilişkin sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır.[6]

[5] Michael J. Gorges, "Of What Use is the New Institutionalism? An Analysis of the Institutionalization of the Social Dialogue", Sixth Biennial Conference of the European Community Studies Association, 1999, http://aei.pitt.edu/2277/1/002629_1.PDF, (15.03.2013); Edgar Grande, "How the Architecture of the EU Political System Influences Business Associations", içinde **The Challenge of Change in EU Business Associations**, (Ed. Justin Greenwood), Palgrave Macmillan, 2003; Justin Greenwood, Interest Representation in the European Union, 2003; Amy Verdun, "Policy-Making and Integration in the European Union: Do Economic Interest Groups Matter", **The British Journal of Politics and International Relations**, Cilt: 10, 2008; Rosa Sanchez-Salgado, "Giving a European Dimension to Civil Society Organisations", **Workshop on the Institutional Shaping of EU-Society Relationships**, Connecting Excellence on European Governance (CONNEX), Mannheim, 2005, (European Dimension) http://www.mzes.unimannheim.de/projekte/typo3/site/index.php?id=478, (09.09.2012); Rosa Sanchez-Salgado, "NGO Structural Adaptation to Funding Requirements and Prospects for Democracy: The Case of the European Union", **Global Society**, Cilt: 24, Sayı: 4, 2010; Mark Aspinwall ve Justin Greenwood, **Collective Action in the European Union**, Routledge, London, 1998; Stijn Smismans, "Civil Society in European Institutional Discourses", **Cahiers européennes de Sciences Po**, Sayı: 4, 2002; Barbara Finke, "Civil Society Participation in EU Governance", **Living Reviews in European Governance**, Cilt: 2, Sayı: 2, 2007.

[6] Arnold Wilts, "Europeanization and Means of Interest Representation by National Business Associations", **European Journal of Industrial Relations**, Cilt: 7, Sayı: 3, 2001; Reiner Eising, "Interest Groups and the European Union", içinde **European Union Politics**, (Ed. Michele Cini), Oxford University Press, UK, 2006; Serap Atan, "Europeanisation of Turkish Peak Business Organisations and Turkey-EU Relations", içinde **Turkey and European Integration. Accession Prospects and Issues**, (Ed. Mehmet Uğur ve Nergis Canefe), Routledge, USA, 2004; Nieves Pérez-Solórzano Borragán, "EU Accession and Interest Politics in Central and Eastern Europe", **Perspectives on European Politics and Society**, Cilt: 5, Sayı: 2, 2004.

Türkiye'deki sivil toplumun Avrupalılaşma sürecindeki tutumu, Yeni Kurumsalcılık çerçevesinde incelenmiştir.[7] Ancak tek bir STÖ'nün Avrupalılaşma ve demokrasinin güçlenmesi bağlamında henüz incelenmediği görülmüştür. Bu amaçla Schimmelfennig ve Sedelmeier, Iankova, Hamada ve Spurga'nın çalışmalarından yola çıkarak sivil toplumun Avrupalılaşması için gerekli mekanizmalar 'AB fonları', 'AB müktesebatına uyum' ve 'sosyal öğrenme süreci' olarak üç alt başlıkta toplanmıştır.[8] Bu yazarlara göre STÖ'lerin AB fonlarına başvurması ve AB müktesebatına uyuma direnç göstermemesi Rasyonel Seçim Kurumsalcılığı çerçevesinde, sosyal öğrenme süreci ise Sosyolojik Kurumsalcılık çerçevesinde açıklanmıştır. Bu noktadan yola çıkarak çalışmada, MÜSİAD'ın bir STÖ olarak örgüt içi demokrasi ve demokratik değerleri koruma, kamu bilincini arttırma, devlet ve toplum arasında arabulucu rol oynama ve dışlanmış grupların haklarını koruma kriterleri bağlamında sivil toplumun Avrupalılaşması için gerekli mekanizmalardan hangilerine başvurduğu açıklanmıştır. Dernek üyelerinin İslami/muhafazakar işadamları ile sınırlanmasının nedenleri, derneğin dini özgürlükler ve sendikal haklar konularına yaklaşımı, 1999 öncesi ve sonrasında siyasi, sosyal ve ekonomik alandaki faaliyetleri, Kürt sorununun çözümüne ilişkin öneriler getirmesine karşın kadın hakları konusunda net bir tavır sergilememesinin nedenleri derneğin rasyonel seçimleri, sosyolojik etmenler ve tarihsel özellikleri ile açıklanmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın ilk bölümünde belirlenen dört makro kriter ve AB'nin bu kriterlere ilişkin 1998–2012 yılları arasında yayınladığı İlerleme Raporlarında yer alan değerlendirmeleri çerçevesinde MÜSİAD yayınları (Araştırma Raporları, Cep Kitapları, Çerçeve Dergisi, Türkiye Ekonomisi Raporları, basın bildirileri), MÜSİAD başkanlarının demeçleri ve kitapları, gazete haberleri ve köşe yazıları (özelikle Milliyet, Hürriyet, Yeni Şafak, Zaman) incelenmiştir. Milliyet ve Hürriyet gazeteleri siyasi alanda daha liberal grubu temsil eden, yüksek tirajlı gazeteler olmaları; Yeni Şafak ve Zaman gazeteleri ise siyasi alanda daha muhafazakar kesimi temsil eden,

[7] Ahmet Arabacı, "Explaining Transformation of Turkish Civil Society in the EU Accession Process", **Insight Turke**y, Cilt: 10, Sayı: 2, 2008.

[8] Frank Schimmelfennig ve Ulrich Sedelmeier, **Europeanization of Central and Eastern Europe**, Cornell University Press, USA, (Central and Eastern Europe) 2005; Elena A. Iankova, **Business, Government, and EU Accession Strategic Partnership and Conflict**, Lexington Books, United Kingdom, 2009; Yukihiko Hamada, "The Impact of the Traditional Business-Government Relationship on the Europeanization of Japanese Firms", **Journal of European Public Policy**, Cilt: 14, Sayı: 3, 2007; Saulius Spurga, "Europeanization of Civil Society in the Baltic States: Promotion or Constraint of Democratization?", **Viešoji politika ir administravimas**, Sayı: 22, 2007.

yüksek tirajlı gazeteler olmaları sebebiyle seçilmiştir. Bu kaynaklarda yer almayan ya da açıklık getirilmesi gereken bilgilere ise dernek üyeleriyle yapılan mülakatlar aracılığıyla ulaşılması amaçlanmıştır. Dolayısıyla çalışmanın uygulama bölümü yüz yüze yapılan mülakatlarla desteklenmiştir. İstanbul, İzmir, Diyarbakır, Batman ve Mardin'de yaşayan toplam 11 MÜSİAD üyesi ile mülakat yapılmıştır. Görüşmeciler MÜSİAD yönetimi, MÜSİAD şube başkanları, Genç MÜSİAD[9] başkanları ve Genç MÜSİAD birim başkanları ile üyelerinden oluşmaktadır. Mülakatlar demokrasinin güçlenmesi sürecinde STÖ'lerden beklenen katkılar konusu temel alınarak gerçekleştirilmesi dolayısıyla yarı yapılandırılmış bir özelliğe sahiptir.

b. Araştırmanın Kapsamı, Katkısı ve Sınırları

Bu tez üç konuda literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır. İlk olarak Türkiye'deki demokratikleşme literatüründe sivil toplumun demokrasinin güçlenmesine nasıl etki ettiği konusunun yeterince çalışılmadığı görülmüştür. Daha çok sivil toplumun devlet karşısında güçsüz bırakıldığı, yasal reformların gerçekleştirilmesine rağmen özgürlüklerin yeterince korunamadığı ve sivil toplumun demokratikleşme sürecine katkısının yeterli olmadığı vurgulanmaktadır. Bu sonucun büyük oranda sivil toplumdan kaynaklanmayan nedenlere bağlı olarak ortaya çıktığı ifade edilmektedir. İkinci olarak, sivil toplumun Avrupalılaşması mekanizmalarının demokrasinin güçlenmesine etkisi ve STÖ'lerin bu mekanizmalardan ne derece etkilendiğini somut örneklerle araştıran çalışmalara rastlanmamıştır. Üçüncü olarak ise, şimdiye kadar tek bir STÖ üzerinden demokrasinin güçlenmesine sağlanan katkının incelendiği herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. MÜSİAD örneğinin çok sayıda çalışmada incelendiği, ancak derneğin Türkiye demokrasisindeki rolünün ve örgüt içi demokrasi, sendikal haklar, dini özgürlükler, kadın hakları, Kürt sorunu gibi konularda ne derece demokratik olduğunun araştırılmadığı görülmüştür.

Demokrasiye geçiş sürecini 1946 yılında çok partili hayata geçiş ile tamamlamış olan Türkiye, o yıldan bugüne demokrasinin güçlenmesi sürecindedir.

[9] Kısa adı Genç MÜSİAD olan MÜSİAD Gençlik Kurulu, 2002 yılında MÜSİAD şemsiyesi altında kurulmuştur. Kurulun amaçları; 'geleceğin işadamlarını ve MÜSİAD yöneticilerini yetiştirmek, onları hayata hazırlamak, sahip olduğu değerleri ve tecrübelerini gençlerle paylaşmak' olarak sıralanmaktadır. http://gencmusiad.org.tr/genc-musiad/hakkimizda/amaclarimiz/, (04.09.2013).

Bu süreçte 1999 yılına kadar aktif bir şekilde rol oynayamamış olan sivil toplum, güçlü devlet geleneğinin AB adaylık sürecinde bir dönüşüm yaşaması ve yasal reformlar neticesinde hareket alanının genişlemesi ile gelişmeye ve güçlenmeye başlamıştır. Mardin, Sarıbay, Tosun, Torus ve Kadıoğlu gibi akademisyenler Türkiye'nin demokratikleşme sürecinde sivil toplumun üstlendiği rollere ilişkin araştırmalar yapmıştır. Mardin, Türkiye'nin kendine özgü demokratik geleneğinin sivil toplumun eksikliğine, Batı'dan ayrı gelişen biçimine ve İslami yapısal unsurlara dayandığını belirtmiştir.[10] Sarıbay, Türkiye'de devletin kutsallaştırıldığını ve toplumdan uzak olduğunu, böyle bir ortamda sivil toplumun demokrasiye katkı sağlayamayacağını ifade etmiştir.[11] Tosun, sivil toplumun demokratikleşme sürecine katkı sağlayabilmesi için devlet-toplum ilişkilerinin demokratikleştirilmesi gerektiğini vurgulamıştır.[12] Çalışmasında Anheier, Carlson, Heinrich ve Naidoo'nun Sivil Toplum Karosu'nu temel alan Torus, Türkiye'deki sivil toplumu örgütsel yapı, yasal haklar, değerler ve etki düzeylerinde incelemiştir. STÖ'lerin üyelerine yönelik gerçekleştirdiği anketler neticesinde yazar, Türkiye'de sivil toplumun güçsüz olduğunu ve araştırdığı düzeylerde demokrasinin güçlenmesine katkı sağlayamadığını açıklamıştır.[13] Kadıoğlu ise İslami derneklerin demokratikleşmeye katkı sağlayamamalarında bu derneklerden değil, politik toplumdan kaynaklanan sorunların olduğu sonucuna ulaşmıştır.[14] Bu çalışmalar sivil toplumun devlet karşısında güçsüz bırakıldığını, yasal reformların gerçekleştirilmesine rağmen özgürlüklerin yeterince korunamadığını, sivil toplumun demokratikleşme sürecine katkısının yeterli olmadığını vurgulamaktadır. Yukarıda bahsi geçen çalışmalarda bu sonucun sivil toplumdan kaynaklanmayan nedenlere bağlı olarak ortaya çıktığı ifade edilmiştir.

---

[10] Şerif Mardin, **Türkiye'de Toplum ve Siyaset Makaleler 1**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, (Makaleler 1) s.18.

[11] Ali Yaşar Sarıbay, "Türkiye'de Demokrasi ve Sivil Toplum", içinde **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme**, (Ed. Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay), Alfa Yayınları, İstanbul, 2000, s.453.

[12] Gülgün Tosun, **Demokratikleşme Devlet-Sivil Toplum İlişkisi ve Türkiye Örneği**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, İzmir, 1998, Özet; Gülgün Erdoğan Tosun, "Civil Society and Democratic Consolidation in Turkey", içinde **Democratic Consolidation in Turkey**, (Ed. Müge Aknur), Universal Publishers, USA, 2012, (Civil Society), s.199.

[13] Emre Torus, "Understanding the Role of Civil Society as an Agent for Democratic Consolidation: The Turkish Case", **Turkish Studies**, Cilt: 8, Sayı: 3, 2007, s.167.

[14] Ayşe Kadıoğlu, "Civil Society, Islam and Democracy in Turkey: A Study of Three Islamic Non-Governmental Organizations", **The Muslim World**, Cilt: 95, Sayı: 1, 2005, s.37.

AB ve sivil toplum ilişkisini inceleyen literatüre baktığımızda ise 2000–2005 döneminde yapılan çalışmalar ile 2005'ten günümüze yapılan çalışmalar arasında önemli bir fark olduğu tespit edilmiştir. 2000'li yılların başında bu konu üzerine yapılan akademik çalışmalar daha çok AB'nin sivil toplum üzerindeki olumlu etkileri ve Türkiye'deki sivil toplumun başarıları üzerineyken,[15] son yıllarda aynı konu üzerine yapılan çalışmalar sivil toplum alanındaki olumlu gelişmeleri yansıtmasının yanı sıra adaylık sürecinin ilerlemesi ve Türkiye'nin deneyimlerinin de dikkate alınması ile daha eleştirel bir bakış açısını sergilemektedir.[16] Son yıllarda yapılan çalışmalarda yazarlar, AB'nin projecilik çerçevesinde hareket ettiğini ve STÖ'lerin şirket benzeri örgütler olarak algılanmaya başladığını ifade etmiştir. Bu çalışmalarda sivil toplumun Avrupalılaşması için AB fonlarının yeterli olmadığı vurgulanırken, sivil toplumun Avrupalılaşmasının başka hangi mekanizmaları olduğu, bu mekanizmaların Türkiye'de nasıl işlediği ve STÖ'lerin bu mekanizmalardan ne derece etkilendiğinin incelenmediği görülmüştür. Ayrıca literatürde sivil toplumun Avrupalılaşması ile sivil toplumun demokrasinin güçlenmesi sürecine katkısı arasındaki ilişkiyi somut bir örnek üzerinden ayrıntılı bir biçimde inceleyen bir çalışmaya rastlanmamıştır.

---

[15] Diba Nigar Göksel, Rana Birden Güneş, "The Role of NGOs in the European Integration Process: The Turkish Experience", **South European Society and Politics**, Cilt: 10, Sayı: 1, 2005; Bahar Rumelili, Civil Society and the Europeanization of Greek-Turkish Cooperation, **South European Society and Politics**, Cilt: 10, Sayı: 1, 2005; Paul Kubicek, "The European Union and Grassroots Democratization in Turkey", **Turkish Studies**, Cilt: 6, Sayı: 3, (Grassroots), 2005.

[16] Ahmet Arabacı, "Explaining Transformation of Turkish Civil Society in the EU Accession Process", **Insight Turke**y, Cilt: 10, Sayı: 2, (Explaining Transformation), 2008; Onur Öksüz, **Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Üyelik Sürecinde Resmi Söylem Karşısında Sivil Toplum Söylemi: 1990 Sonrasına Eleştirel Bir Bakış**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Gazetecilik Anabilim Dalı, İzmir, 2008; Mine Gözübüyük Tamer, **Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Adaylık Sürecinde Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolü**, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Ankara, 2009; Ayça Ergun, "Civil Society in Turkey and Local Dimensions of Europeanization", **European Integration**, Cilt: 32, Sayı: 5, 2010; Ahmet İçduygu, "Interacting Actors: The EU and Civil Society in Turkey", **South European Society and Politics**, Cilt: 16, Sayı: 3, (Interacting Actors), 2011; Markus Ketola, **Europeanisation and Civil Society. The Early Impact of EU Pre-Accession Policies on Turkish NGOs**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), London School of Economics, Department of Social Policy, London, 2011, http://etheses.lse.ac.uk/87/1/Ketola_Europeanisation_and_civil_society.pdf, (15.03.2013); Filiz Cicioğlu, **Sivil Toplum Dış Politika İlişkisi Çerçevesinde Türkiye'nin Avrupa Birliği Politikasına Sivil Toplum Kuruluşlarının Yaklaşımı**, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Sakarya, 2011; Özge Zihnioğlu, **Europeanization of Turkish Civil Society Organizations During the Accession Process to the EU: A Gramscian Analysis, (**Yayınlanmamış Doktora Tezi), **Boğaziçi Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, İstanbul,** 2011.

MÜSİAD konulu akademik çalışmalar araştırıldığında, küreselleşme süreçlerinin dernek üzerindeki etkisi[17], derneğin Avrupalılaşma sürecindeki değişimi[18]; MÜSİAD'ın bir çıkar grubu olarak devlet ile tarihsel süreçteki ilişkisi[19]; MÜSİAD'ın İslami kapitalizm anlayışı ve sendikalarla ilişkilerinin[20] incelendiği görülmüştür. MÜSİAD ve demokrasi ilişkisi ise özellikle iki akademik çalışmada araştırılmıştır. Bu çalışmalardan birincisi olan Öniş ve Türem'in 2001 yılında yayınlanan makalesinde yazarlar, Türkiye'de iş dünyasının, dolayısıyla MÜSİAD'ın demokrasiye araçsal bir anlam yüklediğini, iş dünyasının demokrasiyi reddetmesi halinde küreselleşme ve AB'ye üyelik sürecinin olumlu getirilerinden uzak kalınacağına inandığını ifade etmiştir.[21] 2001 yılında yayınlanan bu çalışma, o dönemin özelliklerini yansıtırken 2001–2013 yılları arasında Türkiye-AB ilişkileri önemli oranda değişmiş; adaylık süreci yavaşlamış; 17 Aralık 2004 tarihli Brüksel Zirvesi'nde emeğin serbest dolaşımı, tarım fonları ve yapısal fonlara kalıcı kısıtlama getirilmesinin ardından MÜSİAD, AB vurgusunu azaltmış ve Türkiye'nin sadece

[17] Şennur Özdemir, "Uluslararasılıkta Kaos, Bir Medeniyet Dönüşümü ve İslami (F)aktör: Türkiye'de MÜSİAD Örneği", **Uluslararası İlişkiler**, Cilt: 1, Sayı: 3, (Uluslararasılıkta Kaos), 2004; Berrin Koyuncu, "Küreselleşme ve MÜSİAD: Bir Müslüman İşadamı Derneğinin Küreselleşmeye Eklemlenmesi", **Ege Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, Cilt: 12, Sayı: 13, (Küreselleşme ve MÜSİAD), 2004; E. Fuat Keyman ve Berrin Koyuncu, "Globalization, Alternative Modernities and the Political Economy of Turkey", **Review of International Political Economy**, Vol.12, No.1, 2005; Berrin Koyuncu Lorasdağı, "The Relationship Between Islam and Globalization in Turkey in the Post-1990 Period: The Case of MUSIAD", **Bilig**, Sayı: 52, 2010.

[18] Dilek Yankaya, "The Europeanization of MÜSİAD: Political opportunism, Economic Europeanization, Islamic Euroscepticism", **European Journal of Turkish Studies**, Cilt: 9, 2009; Serap Atan, "Europeanisation of Turkish Peak Business Organisations and Turkey-EU Relations", içinde **Turkey and European Integration. Accession Prospects and Issues**, (Ed. Mehmet Uğur ve Nergis Canefe), Routledge, USA, 2004; İhsan Dağı, "Beyond the Clash of Civilizations: The Rapproachement of Turkish Islamic Elite with the West", içinde **Clash or Cooperation of Civilizations? Overlapping Integration and Identities**, (Ed. Wolfgang Zank), The International Political Economy of New Regionalisms Series, MPG Books Ltd, Bodmin, Cornwall, United Kingdom, (Turkish Islamic Elite), 2008.

[19] Ayşe Buğra, **State and Business in Modern Turkey. A Comparative Study**, State University of New York Press, State University of New York, (State and Business), 1994; Ziya Öniş, Umut Türem, "Business, Globalization and Democracy: A Comparative Analysis of Turkish Business Associations", **Turkish Studies**, Cilt: 2, Sayı: 2, (Business, Globalization and Democracy), 2001; Murat Çemrek, **Formation and Representation od Interests in Turkish Political Economy: The Case of MUSIAD**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2002.

[20] Ayşe Buğra, "Labor, Capital and Religion: Harmony and Conflict among the Constituency of Political Islam in Turkey", **Middle Eastern Studies**, Cilt: 38, Sayı: 2, (Labor, Capital and Religion), 2002; Şennur Özdemir, **MÜSİAD Anadolu Sermayesinin Dönüşümü ve Türk Modernleşmesinin Derinleşmesi**, Vadi Yayınları, İstanbul, 2001; Şennur Özdemir, "MÜSİAD ve Hak-İş'i Birlikte Anlamak: Sınıflı Bir İslâmi Ekonomi' mi?" içinde **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık**, (Ed.Yasin Aktay), Cilt: 6, İletişim Yayınları, İstanbul, (MÜSİAD ve Hak-İş), 2004.

[21] Ziya Öniş, Umut Türem, "Entrepreneurs, Democracy and Citizenship in Turkey", **Comparative Politics**, Cilt: 35, Sayı: 4, 2002, (Entrepreneurs), s.447.

Avrupa ile değil Orta Doğu ve Afrika ülkeleri ile de ekonomik ve ticari ilişkilerini derinleştirmesi gerektiğini vurgulamaya başlamıştır. Ancak demokrasi vurgusu halen derneğin yayınlarında ve dernek temsilcilerinin söylemlerinde önemli bir yer tutmaktadır. MÜSİAD ve demokrasi konulu ikinci çalışma olan Başkan'ın 2010 yılında yayınlanan makalesinde ise yazar, Bellin'in 'devlete bağımlı olmama' ve 'korku' varsayımlarına dayanarak MÜSİAD'ın devletten bağımsız bir şekilde sermaye birikimini sağladığını ve 28 Şubat sürecinin getirdiği korku ile ılımlı bir yaklaşım sergilemeye başladığını ifade etmiştir. Yazar, çaba sarfetmesi halinde MÜSİAD'ın demokrasinin güçlenmesine insan hakları ve özgürlükler bağlamında da katkı sağlayabileceğini belirterek çalışmasını sonlandırmıştır.[22] Yazarın üzerinde durduğu bu noktadan yola çıkarak MÜSİAD konulu akademik çalışmalar incelenmiş; MÜSİAD örneği, Türkiye'de devletten bağımsız olarak kurulmuş STÖ'lerden biri olan, demokrasi ve demokratikleşme vurgusu yapan derneğin sendikal haklar, dini özgürlükler, kadın hakları, Kürt sorunu gibi konularda demokrasinin güçlenmesine nasıl etki ettiği konusunda yeterince araştırma olmaması nedeniyle incelenmiştir.

Bu çalışma MÜSİAD'ın demokrasinin güçlenmesi sürecindeki rolünü derneğin demokrasi, insan hakları ve özgürlükler taleplerini 28 Şubat askeri müdahalesinin ardından 1999 yılında AB adaylık sürecinin başlaması ile ilerletmeye başlaması ve daha ılımlı bir özellik kazanması dolayısıyla 1999'dan günümüze kadar incelemektedir. Çalışmada MÜSİAD'ın çeşitli olaylar karşısındaki tutum ve davranışlarının nedenlerinin açıklanabilmesi için derneğin kurulduğu 1990 yılından 1999 yılına kadar olan özelliklerine de yer verilmiş; 1990–1999 dönemi ile 1999'dan günümüze olan dönem arasında karşılaştırmalar yapılmıştır.

Demokrasinin güçlenmesi sürecinde sivil toplumun karşılaması gereken kriterler literatürde oldukça kapsamlı bir biçimde tartışılmaktadır.[23] MÜSİAD'ın bu

[22] Başkan, s.416.

[23] Larry Diamond, **Developing Democracy. Toward Consolidation**, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, London, (Developing Democracy), 1999; Larry Diamond, Marc F. Plattner, Yun-han Chu ve Hung-mao Tien (Ed.), **Consolidating the Third Wave Democracies. Themes and Perspectives**, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, London, 1997; Juan L. Linz ve Alfred Stepan, **Problems of Democratic Transition and Consolidation, Southern Europe, South America**, The Johns Hopkins University Press, USA, 1996; Geoffrey Pridham, Tatu Vanhanen, **Democratization in Eastern Europe: Domestic and International Perspectives**, Routledge, New York, 1994; Jan Aart Scholte, "Civil Society and Democracy in Global Governance", **Global Governance**, Cilt: 8, (Global Governance), 2002; Helmut K. Anheier, Lisa Carlson, Volkhart Finn Heinrich ve Kumi Naidoo, "The Civil Society Diamond: A Primer", **Civicus Occasional Paper Series**, Cilt: 1, Sayı: 2, 2001; Helmut K. Anheier, **Civil Society. Measurement, Evaluation, Policy**,

çerçevede incelenebilmesi için bu alandaki araştırmacıların saptamış olduğu kriterlerin ortak yönleri dikkate alınmış ve dört kriter belirlenmiştir: Örgüt içi demokrasi ve demokratik değerleri koruma, kamu bilincini arttırma, devlet ve toplum arasında arabulucu rol oynama (siyasal, sosyal ve ekonomik alan), ve dışlanmış grupların haklarını koruma. Bu başlıklar altında sınırlandırılan kriterlerin AB'nin Kopenhag kriterleri çerçevesinde Türkiye'den beklediği gelişmeler ile büyük oranda örtüştüğü görülmüştür. Bu tezde sivil toplumun Avrupalılaşması, demokrasinin güçlenmesi sürecinde sivil toplumun rolünü MÜSİAD çerçevesinde incelemeye yardımcı olan bir yaklaşım özelliği taşımaktadır. Bu amaçla Komisyon'un 1998–2012 yılları arasında yayınladığı İlerleme Raporları tezde belirlenen dört kriter bakımından incelenmiş; MÜSİAD'ın bu noktada nasıl bir duruş sergilediğine yer verilmiş; ardından dernek Avrupalılaşma ve demokrasinin güçlenmesi bağlamında değerlendirilmiştir.

Araştırmanın soruları demokrasinin güçlenmesi literatüründe yer alan değerlendirmelere dayalı olarak belirlenmiştir. Örgüt içi demokrasi ve demokratik değerleri koruma kriteri üç soru çerçevesinde sınırlandırılmıştır: Dernek içinde başkanlık seçimi nasıl gerçekleştirilmektedir? Derneğe üyelik süreci nasıl işlemektedir? Üyeler karar alma sürecine katılabilmekte midir? Kamu bilincini arttırma rolü kriterinin araştırılması, derneğin sendikal haklar ve dini özgürlükler alanlarındaki çalışmaları ile sınırlandırılmıştır. Devlet ve toplum arasında arabulucu rol oynama kriterinin araştırılması ise derneğin siyasal alanda anayasa önerileri, hükümet ile ilişkileri; sosyal alanda sosyal sorumluluk projeleri, istihdam politikası yaklaşımı, ESK'deki rolü; ekonomik alanda ise derneğin önerileri ve değerlendirmeleri ile sınırlandırılmıştır. Dışlanmış grupların haklarını koruma kriteri bağlamında ise araştırma, derneğin Kürt sorunu ve kadın haklarına ilişkin çalışmaları ile sınırlandırılmıştır. Bu sınırlar çerçevesinde MÜSİAD'ın Avrupalılaşma ve demokrasinin güçlenmesi sürecindeki rolü araştırılmıştır.

Earthscan, London, (Measurement), 2004; Gordon White, "Civil Society, Democratization and Development", içinde **Democratization in the South: The Jagged Wave,** (Ed. Robin Luckham ve Gordon White), Manchester University Press, Manchester, 1996; Ian Leigh, "Civil Society, Democracy and the Law", **Genova Center for the Democratic Control of Armed Forces Working Paper**, Sayı: 130, 2004, http://www.iskran.ru/cd_data/disk2/rr/028.pdf, (15.03.2013); Philippe C. Schmitter, "Civil Society: East and West," içinde **Consolidating Third Wave Democracies: Themes and Perspectives,** (Ed. Larry Diamond, Marc F. Plattner, Yun-han Chu ve Hung-mao Tien), Johns Hopkins University Press, Baltimore, (East and West), 1997.

ç. Araştırmanın İçeriği

MÜSİAD'ın bir STÖ olarak demokrasinin güçlenmesi ve Avrupalılaşma süreçlerine katkı sağlayıp sağlamadığını araştırabilmek ve tutumlarının nedenlerini tespit edebilmek için tezin birinci bölümünde kuramsal ve kavramsal çerçeveye yer verilmiştir. Bu bölümde demokrasinin güçlenmesinde sivil toplum literatürü ile Yeni Kurumsalcılık kuramı araştırılmıştır. Öncelikle sivil toplumun demokrasinin güçlenmesine katkı sağlaması için belirlenen makro kriterler -örgüt içi demokrasi ve demokratik değerleri koruma, kamu bilincini arttırma, devlet ve toplum arasında arabulucu rol oynama (siyasal, sosyal ve ekonomik alan) ve dışlanmış grupların haklarını koruma- açıklanmıştır. Ardından sivil toplum aktörlerinin demokrasinin güçlenmesi sürecindeki tutumlarının nedenlerinin açıklanabilmesi için Yeni Kurumsalcılık kuramına ve onu oluşturan Rasyonel Seçim Kurumsalcılığı, Sosyolojik Kurumsalcılık ve Tarihsel Kurumsalcılık kuramlarına yer verilmiştir.

Tezin ikinci bölümünde AB'nin demokrasinin güçlenmesi sürecine nasıl katkı sağladığı, genelde sivil toplumun, özelde ise işadamları derneklerinin Avrupalılaşma sürecinden nasıl etkilendiği araştırılmıştır. Ardından Türkiye'deki sivil toplum kültürünün adaylık sürecinde nasıl bir değişim sürecinden geçtiği, AB'nin hangi araçlarla sivil toplumu desteklediği, Türkiye'deki işadamları derneklerinin demokratikleşme sürecini nasıl algıladıkları ve Avrupalılaşma sürecinden nasıl etkilendikleri araştırılmıştır. Bu bölümün son alt başlığında AB'nin Türkiye demokrasisinin güçlendirilmesi için sivil toplum alanındaki beklentilerine ilk bölümde belirlenen dört makro kriter çerçevesinde yer verilmiş; her iki sürecin birbiriyle ne derece örtüştüğü açıklanmıştır.

Tezin üçüncü bölümünde MÜSİAD'ın genel özellikleri, tarihsel süreci ve Avrupalılaşma düzeyi değerlendirilmiş, derneğin tutumları Yeni Kurumsalcılık çerçevesinde yorumlanmıştır.

Tezin analiz bölümünde ise MÜSİAD'ın somut örneklerle Avrupalılaşma ve demokrasinin güçlenmesi süreçlerindeki rolü araştırılmıştır. Bu araştırma derneğin yayınları, gazete haberleri, köşe yazıları, dernek başkanlarının kitapları, demeçleri ve dernek üyeleri ile yapılan mülakatlarla desteklenmiştir. Derneğin demokrasinin güçlenmesi sürecinde sivil toplumdan beklenen dört kriteri karşılayıp karşılamadığı

ve AB'ye uyumu araştırılmış ve derneğin tutumları Yeni Kurumsalcılık çerçevesinde yorumlanmıştır. Örgüt içi demokrasi ve demokratik değerleri koruma kriteri bağlamında dernekteki başkanlık seçimleri, üye alım süreçleri, üyelerin karar alma sürecindeki rolleri yorumlanmıştır. Kamu bilincini arttırma kriteri bağlamında sendikal haklar ve dini özgürlükler alanında derneğin çalışmalarına yer verilmiştir. Bu iki konu aynı zamanda AB'nin Türkiye demokrasisinin güçlendirilmesi için İlerleme Raporlarında yer verdiği ve sivil toplumu ilgilendiren temel iki konudur. Devlet ve toplum arasında arabulucu rol oynama kriteri bağlamında ise derneğin siyasal, sosyal ve ekonomik alanlardaki çalışmalarına yer verilmiş; AB'nin beklentileri, demokrasinin gerekleri ve MÜSİAD'ın yaklaşımı arasındaki ilişki örneklerle yorumlanmıştır. Son kriter olan dışlanmış grupların haklarını koruma kriteri bağlamında da derneğin Kürt sorunu ve kadın haklarına bakış açısı, Türkiye'nin AB müktesebatına uyum sürecine ve demokratikleşmesine katkı sağlayıp sağlamadığı değerlendirilmiştir.

Tezin sonuç bölümünde ise sivil toplumun Avrupalılaşması mekanizmaları ve sivil toplumun demokrasinin güçlenmesine katkı sağlaması için gerekli kriterler çerçevesinde MÜSİAD'ın tutumları Rasyonel Seçim, Sosyolojik ve Tarihsel Kurumsalcılık çerçevesinde analiz edilerek derneğin hangi alanlarda olumlu, gelişmekte olan ya da olumsuz tutumlar sergilediği açıklanmıştır. Yeni Kurumsalcılık çerçevesinde yapılan yorumlar derneğin demokrasinin güçlenmesi ve Avrupalılaşma süreçlerine neden katkı sağladığı ya da sağlamadığına açıklık getirmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM
KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Türkiye demokrasinin güçlenmesi süreci Avrupalılaşma sürecinden önemli oranda etkilenmiş; sivil toplum da hem bu süreçlerden etkilenen hem de bu süreçleri etkileyebilen bir özellik kazanmıştır. MÜSİAD'ın söz konusu süreçlerdeki rolünün incelendiği bu çalışmada öncelikle demokrasinin güçlenmesi, sivil toplum, sivil toplumun demokrasinin güçlenmesi sürecine katkıları ve Avrupalılaşma kavramlarının incelenmesi yerinde olacaktır.

1.1.1. Demokrasinin Güçlenmesi

Demokrasi, Batı'daki tarihsel gelişim sürecinden sonra özellikle 1970'li yıllarda dünya için önemli bir gündem maddesi haline gelmiştir. Bu yıllarda başlayan ve üçüncü demokratikleşme dalgası[24] olarak adlandırılan demokratikleşme hareketi, 1980'lerde Latin Amerika'ya, 1990'larda Orta ve Doğu Avrupa'ya, ardından da Asya ve Afrika'ya yayılmıştır. Bu coğrafyalarda demokrasiyi benimseyen kimi ülkeler demokrasilerini güçlendirmeye çalışmış, kimi ülkeler de demokratikleşme dalgalarından geri dönüşler yaşamıştır. Ancak 'demokrasi yüzyılı' olarak adlandırılan 20. yüzyılın dünyanın gündemini, kapitalizm-komünizm karşılaştırmasından demokratikleşme ve demokrasi açığı tartışmalarına dönüştürdüğü bir gerçektir.[25]

Demokrasi, yönetenlerin yaptıklarından dolayı seçilmişler ve vatandaşlar tarafından kamusal alanda sorumlu tutuldukları bir yönetim biçimidir.[26] Vatandaşların haklarının garanti altına alındığı ve korunduğu bu yönetim biçiminde siyasal, hukuki ve sosyal birtakım şartların yerine getirilmesi gerekmektedir. İlk

[24] Samuel P. Huntington, **The Third Wave: Democratization in the Late 20th Century**, University of Oklahoma Press, USA, 1993, s.3.
[25] Wolfgang Merkel, "Embedded and Defective Democracies", **Democratization**, Cilt: 11, Sayı: 5, 2004, s.34.
[26] Philippe Schmitter ve Terry Lynn Karl, "Demokrasi Nedir, Ne Değildir", içinde **Demokrasinin Küresel Yükselişi**, (Ed. Larry Diamond ve Marc F. Plattner), çev. Ergun Özbudun, Levent Köker, Mehmet Turhan ve Levent Gönenç, The Johns Hopkins University Press, Ankara, 1995, s.68.

olarak siyasal elitlerin güç ve etkilerinin -destek aldığı oylara paralel bir şekilde- kurumlarla güvence altına alınması; ikinci olarak yargının yürütmeden bağımsız olması; ve son olarak vatandaşların düşünce özgürlüğü, örgütlenme özgürlüğü, din özgürlüğü gibi çeşitli özgürlüklerinin tesis edilmiş olması gerekmektedir.[27]

Demokratikleşme için gerekli olan politik ve davranışsal değişimler bir süreç içinde meydana geldiği için demokratikleşmenin bir süreç olduğunu söylemek mümkündür. Bu süreç, çeşitli faktörlerin etkileşimi neticesinde yaşanmaktadır. Söz konusu etkileşimler, demokratikleşme literatüründe demokrasinin ulaşılacak bir nokta olarak değil, devam eden bir süreç gibi değerlendirilmesini beraberinde getirmiştir. Sonuç olarak bu süreç varılacak yerden çok daha önemli görülmektedir.[28]

Tilly bir ülkede yaşanan değişiklikler bütününü 'rejim atmosferi' olarak nitelendirmiş, rejim atmosferinin kamu politikaları, eşitlik ve güven konularında aşamalı değişiklikler getirdiğini belirtmiştir. Rejim atmosferi 'zafer', 'çatışma', 'sömürgeleşme' ya da 'devrim' gibi geçici şoklar üretebilmektedir. Bu şoklar değişimi hızlandırabilmekte; değişim gösteren faktörler aşamalı olarak ya da aniden etkileşim içine girebilmektedir. Bu değişimler zaman zaman demokratikleşmeyi beraberinde getirmektedir. Tilly'nin altı varsayımdan oluşan demokratikleşme argümanı, süreci şöyle özetlemektedir:

> *(1)Demokratikleşme bin yıllarca süren ya da birkaç ayda ortaya çıkan bir süreç değil, yıllar/on yıllar alan bir süreçtir; (2) demokratikleşmenin ortaya çıktığı şartlar uluslararası ortam, politik örgütlenme modelleri ve sosyal ilişki türleri nedenleriyle dönemden döneme, bölgeden bölgeye farklılık göstermektedir;(3) sadece tek bir yolla değil, farklı yollarla demokratikleşmenin gerçekleşmesi mümkündür; (4) geçmişte var olmuş ve bugün hala pek çoğu var olan sosyal olgular demokratikleşmeye engel teşkil etmektedir; (5) bu tür engeller ancak belli durumlarda azalmaktadır;(6) demokratikleşme nadiren ortaya çıkmaktadır; çünkü pek çok politik rejim, sosyal çevre ve politik aktör demokratikleşmenin süreçlerini engelleyebilecek araçlara sahiptir.*[29]

---

[27] Linz ve Stepan, s.11; Leszek Kolakowski, "Demokratik Bir Çağın Belirsizlikleri", içinde **Demokrasinin Küresel Yükselişi**, (Ed. Larry Diamond ve Marc F. Plattner), çev. Ergun Özbudun, Levent Köker, Mehmet Turhan ve Levent Gönenç, The Johns Hopkins University Press, Ankara, 1995, s.389.

[28] David L. Epstein, Robert Bates, Jack Goldstone, Ida Kristensen, Sharyn O'Halloran, "Democratic Transitions", **American Journal of Political Science**, Cilt: 50, Sayı: 3, 2006, s.552; John S. Dryzek, "Political Inclusion and the Dynamics of Democratization", **The American Political Science Review**, Cilt: 90, Sayı: 1, 1996, s.475.

[29] Charles Tilly, "Processes and Mechanisms of Democratization", **Sociological Theory**, Cilt: 18, Sayı: 1, 2000, s.2.

Demokratikleşme süreçlerinin ortak noktası ise politik ve davranışsal değişimlerin geniş bir alana yayılmasıdır. Böylelikle demokratik kurumlar yaygınlaşmakta ve toplumların demokratik özellikleri derinleşmektedir. Farklı insan gruplarının siyasi hayata aşamalı olarak katılımı demokratikleşme olarak tanımlanmaktadır.[30] Bu tanım hiçbir grubun diğeri üzerinde baskı uygulayamadığını ya da üstünlük sağlayamadığını göstermektedir.[31] Bu grup ve sınıflar arasında etnik ve dini azınlıklar, kadınlar, yaşlılar, üçüncü cinsler, gençler, işsizler, göçmenler, işçi ve işveren sınıfı yer almaktadır. Geçmişte demokrasi kuramcıları devlet dışı alan olarak 'işyeri'ni görmüşlerdir. Ancak bugün demokrasi kuramlarının inceleme alanının merkezinde sivil toplum ve içindeki unsurlar yer almaktadır.[32]

Demokratikleşme bakımından bir diğer önemli nokta da demokratikleşmenin liberalleşmeden farklı olmasıdır. Linz ve Stepan'a göre, liberalleşme bireylerin yasal özgürlüklerinin arttırılmasını, işçi sınıfının faaliyetlerinin genişlemesini, medyaya uygulanan sansürün sınırlandırılmasını, siyasi tutukluların özgür bırakılmasını, sürgünlerin geri dönmesini, gelir dağılımının daha adil olmasını ve en önemlisi muhalefete hoşgörü gösterilmesini ifade etmektedir. Demokratikleşme ise liberalleşmeyi de kapsamaktadır. Eğer ülkeyi yönetme hakkı seçimler aracılığıyla elde edilebiliyorsa, sonuç olarak seçimleri kazanan ülkeyi yönetiyorsa, demokratikleşme için temel şartlar yerine getirilmiştir.[33] Ancak demokrasinin güçlenmesi için söz konusu temel şartlar yeterli değildir.

Demokratikleşme, demokrasiye geçiş ve demokrasinin güçlenmesi süreçleri ile sağlanmaktadır. Bu süreçler dünyanın farklı coğrafyalarında farklı sonuçlar doğurmaktadır. Bunun nedenlerine baktığımızda, ilk olarak elitlerin farklı demokratikleşme süreçlerinden geçmeleri; ikinci olarak ise bazı ülkelerin demokratikleşmelerine dış aktörlerin/faktörlerin daha fazla katkı sağlaması dikkati çekmektedir.[34] Örneğin Schmitter, Güney Avrupa'daki demokrasilerin birbirlerine Latin Amerika ülkelerinden daha çok benzemeleri ve AB'ye üye olmaları sebebiyle

[30] Dryzek, s.475.
[31] Tatu Vanhanen ve Richard Kimber, "Predicting and Explaining Democratization in Eastern Europe", içinde **Democratization in Eastern Europe. Domestic and International Perspectives**, (Ed. Geoffrey Pridham, Tatu Vanhanen), Routledge, London, New York, 1994, s.63.
[32] Jean L. Cohen ve Andrew Arato, **Civil Society and Political Theory**, MIT Press, USA, 1992, s.133.
[33] Linz ve Stepan, s.5.
[34] Pridham, Vanhanen, s.4.

demokratikleşmelerinin daha destekleyici bir ortamda gerçekleştiğini ve sivil toplumlarının daha aktif olduklarını belirtmiştir.[35] Burada dış aktör olarak AB'nin Güney Avrupa demokrasileri üzerinde çok önemli bir etkisinin olduğunu görmekteyiz.

Demokratik rejimin meşruiyetinin sağlanmaya çalışıldığı demokrasinin güçlenmesi süreci, demokrasiye geçiş sürecine göre daha uzun bir zaman dilimini ifade etmektedir. Demokratik rejimin hem elit hem de kitlesel düzeydeki politik aktörleri bu sürecin özelliklerini yansıtmaktadır. Ancak elitler ve kitlelerin, otoriter yaklaşımları desteklemek yerine anayasal sistemin meşruiyeti konusunda fikir birliği sergilemeleri beklenmektedir. Görüldüğü üzere demokrasinin güçlenmesi sürecinde politik kültürde bir dönüşüm yaşanmakta ve bu dönüşüm toplumdaki aktörler tarafından gerçekleştirilmektedir.[36]

Diamond, demokrasinin güçlenmesi için öncelikle üç politik kurumun güçlenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu üç politik kurum, devlet yönetimi (bürokrasi), demokratik temsil kurumları (siyasi partiler, yasama, seçim sistemi) ve yargıdır (anayasalcılık ve hukukun üstünlüğünün korunması). Bir ülkenin demokratikleşmesi kurumsal, politik ve davranışsal değişimler ile mümkün olmaktadır. Bu değişimlerden bazıları, devletin güçlendirilmesi, ekonomik yapıların liberalleşmesi, temel özgürlüklerin devamlılığının sağlanması, sosyal ve politik düzenin güvence altına alınması, hesap verme sorumluluğu, hukukun üstünlüğünün geliştirilmesi ve rüşvetin engellenmesidir.[37] Politik kurumlar güçlendiği takdirde sivil toplum da demokrasiye katkı sağlayabilmektedir. Sivil toplumun bu sürece katkı sağlaması için sadece örgütlenme özgürlüğü yeterli değildir. Sivil toplum demokrasiyi örgütlenme özgürlüğünü destekleyen başka özgürlüklerle (ifade özgürlüğü, dini özgürlükler gibi) güçlendirmektedir. Dolayısıyla bir ülkedeki örgütlü hayat ile demokrasi arasında önemli bir bağ bulunmaktadır. Gönüllü örgütler her

[35] Schmitter, East and West, s.250.
[36] Diamond, Developing Democracy, s.65; Geoffrey Pridham, "Democratic Transitions in Theory and Practice: Southern European Lessons for Eastern Europe", içinde **Democratization in Eastern Europe. Domestic and International Perspectives**, (Ed. Geoffrey Pridham, Tatu Vanhanen), Routledge, New York, 1994, s.16.
[37] Diamond, Plattner, Chu ve Tien, s.Xxix.

şeyden öte toplumsal güven, toplumsal ilişki ağları oluşturma, karşılıklılık esası ve sivil faaliyetlerin yayılmasını beraberinde getirmektedir.[38]

Linz ve Stepan'a göre ise demokrasinin güçlenmesi için demokrasinin davranış, tutum ve anayasal bakımdan 'kasabadaki tek oyun'[39] haline gelmesi gerekmektedir. Buna göre, davranışsal bakımdan demokratik rejim, hedeflerini demokratik olmayan bir rejim yaratarak ya da şiddete başvurarak gerçekleştirmek isteyen ulusal, sosyal, ekonomik, politik ya da kurumsal aktörlerin engellenmesi halinde güçlenmektedir. Tutum bağlamında kamuoyunun sürece gösterdiği tepki önem kazanmaktadır. Kamuoyunun demokratik süreç ve kurumların kolektif yaşamı sürdürmenin en uygun yolu olduğuna inandığı ve sisteme karşı olan alternatiflere destek vermediği durumlarda demokratik rejim güçlenmektedir. Anayasal bakımdan ise süreç, demokratik olarak belirlenen kanunlar ve kurumlar aracılığıyla güçlenir.[40]

Demokrasiye geçiş sürecinde temel olarak yasal, politik ve kurumsal değişikliklerin gerçekleşmesi gerekirken, demokrasinin güçlenmesi için başka aktörlerin de bu sürece destek vermesi gerekmektedir. Diamond, Plattner, Chu ve Tien'e göre demokrasinin güçlenmesi üç alanda gerçekleşmektedir: Politik kurumlar ve kurumsal düzen, sivil-asker ilişkileri, sivil toplum. 'Politik kurumlar ve kurumsal düzen' alanında devlet, temel aktör olarak göze çarpmaktadır. Çünkü devlet, düzeni sağlamakta; anlaşmazlıkları çözüme kavuşturmakta; ekonomik alışverişi kolaylaştırmakta; ulusal sınırları korumakta ve bu faaliyetleri sürdürebilmek için vergi politikası uygulamaktadır.[41] Bu alandaki zayıflık demokratikleşme sürecinin de kırılgan olmasını beraberinde getirecektir.[42] Demokrasinin işler hale gelmesi için başkanların/yöneticilerin liderlik edecek ve saygı görecek kadar güçlü olmaları, ancak iktidarlarını mutlak hale getirmemeleri gerekmektedir. Bu ortamda yasama

[38] Stijn Smismans (Ed.), **Civil Society and Legitimate European Governance**, Edward Elgar, USA, UK, 2006, (Legitimate), s.3.
[39] Metnin orjinalinde Linz ve Stepan 'democracy as the only game in town' tabirini kullanmıştır.
[40] Linz ve Stepan, s.6.
[41] Larry Diamond, "In Search of Consolidation", içinde **Consolidating the Third Wave Democracies: Regional Challenges,** (Ed. Larry Diamond, March F. Plattner, Yun-han Chu ve Hung-mao Tien), Johns Hopkins University Press, London, 1997, s.Xxix.
[42] Tarih bu özellikleri gösteren demokratikleşme örneklerini not etmiştir. Örneğin Meksika, politik kurumlar ve kurumsal düzen bağlamında yaşanan sorunlar nedeniyle güçsüz, kırılgan bir demokratikleşme süreci deneyimlemiştir. İstikrarlı hükümetlerin kurulamaması, insan haklarının korunamaması ve kamu politikalarının etkin bir şekilde uygulanamaması demokrasinin güçlenmesine engel teşkil etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bknz. Julia Huys, "Assessing Civil Society and Democracy in Mexico, Via Case Study", **Undercurrent Journal**, Cilt: 6, Sayı: 2, 2009, s.32.

organları ve yargı, yürütmenin gücünü sınırlayabilecek ve hukuk devletine bağlı olarak hareket edecektir. Diğer taraftan siyasi partilerin de bir protesto ya da seçim kazanma aracı olarak hareket etmemeleri, üyelerini temsil edebilmeleri ve politik alternatifler sunmaları gerekmektedir.[43]

'Sivil-asker ilişkileri' bağlamında demokratik ülkelerde askerin sivil yönetime müdahale etmediği görülmektedir.[44] Demokratik yönetimlerde kararlar siyasi elitler tarafından alınsa da, demokrasi için baskı oluşturan bir diğer önemli öğe de 'sivil toplum' olmuştur. Sivil toplum, demokratik bir ortamda temel işlevlerini yerine getirebilmekte; demokrasi de sivil toplumun varlığı ile katılımcı bir özellik kazanmaktadır. Sivil toplumun bulunduğu ve güçlü olduğu toplumlarda demokratikleşme süreci daha sağlam temellere otururken sivil toplumun bulunmadığı veya devlet müdahalelerine açık olduğu toplumlarda demokratikleşme hareketleri zamanla otoriter bir yapıya dönüşmektedir.[45] Vatandaşların seçim sistemi ve sivil toplum aracılığıyla demokratik süreçlere dahil olması hoşgörü, güven, karşılıklılık ve işbirliğini beraberinde getirmektedir.[46]

Demokrasinin güçlenmesinde temel göstergelerden birinin ekonomik kalkınma olduğunu iddia eden araştırmalar da mevcuttur.[47] Cohen ve Arato demokrasinin güçlenmesi sürecinde sivil toplumun, kendine özgü özellikleri olduğu için politik toplum ve ekonomik toplumdan ayrı ele alınması gerektiğini belirtmiştir. Buna göre politik toplum, siyasi partileri, parlamentoyu kapsarken; ekonomik toplum şirketleri, üretim ve dağıtım organizasyonlarını; sivil toplum ise dernekleri, toplumsal hareketleri ve toplumsal iletişim türlerini kapsamaktadır.[48]

---

[43] Hakim ve Lowenthal, s.367.

[44] Demokrasinin güçlenmesi sürecinde sivil-asker ilişkilerinin Türkiye örneğinde nasıl incelendiğine dair bilgi için bknz. Müge Aknur, "The Impact of Civil-Military Relations on Democratic Consolidation in Turkey", içinde **Democratic Consolidation in Turkey**, (Ed. Müge Aknur), Universal Publishers, USA, 2012, ss.203-249.

[45] Ali Rıza Abay, "Sivil Toplum ve Demokrasi Bağlamında Sivil Dayanışma ve Sivil Toplum Örgütleri", Üçüncü Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi, Eskişehir, 24-26.11.2004, http://iibf.ogu.edu.tr/kongre/bildiriler/06-04.pdf, (02.05.2011), s.275.

[46] Diamond, Developing Democracy, s.124.

[47] Seymour Martin Lipset, "Some Social Requisites of Democracy, Economic Development and Political Legitimacy", **Americal Political Science Review**, Cilt: 53, Sayı: 1, 1959. Ekonomik kalkınma ve demokrasinin güçlenmesi arasındaki ilişki hakkında daha detaylı bilgi için bknz. Yeşim Kuştepeli, "Socio-Economic Development and Democratic Consolidation in Turkey", içinde **Democratic Consolidation in Turkey**, (Ed. Müge Aknur), Universal Publishers, USA, 2012.

[48] Cohen ve Arato, s.IX.

1.1.2. Sivil Toplum

Sivil toplum, devlet ya da merkezi gücün müdahalesinden bağımsız olarak gönüllü bir şekilde bir araya gelmiş vatandaşlardan oluşmaktadır.[49] 11. yüzyılda Batı'da ortaya çıkan sivil toplum kavramı, demokratikleşme hareketleri ile birlikte yeniden canlanmış, Sovyetler Birliği'nin yıkılmasının ardından daha sık anılmaya başlamıştır. Böylece gelişmiş ülkelerde demokrasinin sivil toplum aracılığıyla güçlenmesi tartışılmaya başlamış; gelişmekte olan ülkelerde ise sivil toplum otoriter rejimler karşısında önemli bir güç haline gelmiştir.[50]

Kendi kendine örgütlenen ve bağımsız bir toplumsal yaşam alanını ifade eden sivil toplum, aynı zamanda bir kurallar bütününe ve yasal temellere dayanmaktadır.[51] Çıkarlarını, tercihlerini ve fikirlerini ifade etmek üzere bir araya gelmiş vatandaşlardan oluşan sivil toplum, bilgi alışverişinde bulunmayı, ortak amaçlara ulaşmayı, taleplerini devlete iletmeyi, devletin yapı ve işleyişinin gelişmesini ilke edinmiştir.[52] Diamond, sivil toplumu devlet ve bireyler arasında bulunan bir alan olarak tanımlarken Gellner, sivil toplumun devlete karşı koyma gücünün olduğunu, ancak bu gücün silaha dayalı olmadığını, barışçıl olduğunu vurgulamıştır.[53] Sivil toplum, toplumsal hareketler (kadın hareketi, hemşeri dernekleri, dini gruplar ve entelektüel örgütler gibi) ve tüm toplumsal kesimleri temsil eden sivil dernekleri (sendikalar, işadamları örgütleri, gazeteci ve avukat örgütlenmeleri gibi), dolayısıyla tüm STÖ'leri kapsamakta; devlet ve vatandaşlar arasındaki çatışmaların çözümlenmesinde önemli bir rol üstlenmektedir.[54] Sivil toplum tanımı içinde yer alan işadamları dernekleri iki farklı işleve sahiptir. Söz konusu dernekler bir tarafta belirli bir sanayi kolunu, şirketleri, bu şirketlerin ortak ihtiyaç ve çıkarlarını temsil ederken, diğer tarafta politik bir örgüt olarak faaliyet göstermektedir. Politik bir örgüt olarak ele alınması halinde, işadamları derneklerinin iş dünyasındaki çıkarları uzlaştıran,

[49] Ersin Kalaycıoğlu, "Civic Culture in 'Secular' Turkey", The Institute of Ismaili Studies, 2001, www.iis.ac.uk/research/sem_con_lec/sem_00/kalaycioglu.htm, (15.03.2012).
[50] Kadıoğlu, s.25.
[51] Diamond, Developing Democracy, s.221; Schmitter, East and West, s.240.
[52] Larry Diamond, "Civil Society and the Development of Democracy", **Estudio Working Paper**, Sayı: 101, (Development), 1997, http://www.march.es/ceacs/publicaciones/working/archivos/1997_101.pdf, (15.03.2013), s.6,
[53] Diamond, Toward Democratic Consolidation, s.5; Ernest Gellner, **The Civil and the Sacred**, The Taner Lectures on Human Values Delivered at Hardward University, 20–21.03.1990, http://tannerlectures.utah.edu/lectures/documents/Gellner_91.pdf, (12.04.2013), s.308,
[54] Schmitter ve Karl, s.67; Linz ve Stepan, s.7.

lobi faaliyetleri ile politika yapma ve uygulama süreçlerini etkileyebilen işlevleri dikkate alınmaktadır.[55] İşadamları dernekleri bu çalışmada politik örgütler olarak değerlendirilmiştir. Bu örgütlenmelerin sivil toplum kapsamında kalabilmesi için devletten bağımsız ve kolektif hareket etmeleri, zorlama yerine gönüllülük esasına dayanmaları ve son olarak 'sivil' olmaları gerekmektedir.[56] Sivillik, Latince 'civilis' sözcüğünden gelmekte ve 'vatandaşlar, onların yaşamları ve haklarının bütününü' ifade etmektedir.[57] Mardin, bu kavramın kentleşmenin getirdiği hak ve yükümlülükleri kapsadığını, 'kentli' yani 'medeni' olmanın kavrama açıklık getirdiğini, kavramın karşıtının da 'gayr-ı medenilik' olduğunu belirtmektedir.[58] Birleşmiş Milletler Ana Sözleşmesi'nde 'non-governmental organizations' (hükümet dışı kuruluş) kavramının kullanılması dolayısıyla pek çok ülkede bu kullanıma rastlanmaktadır. Ancak Rusya, Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile bazı üçüncü dünya ülkelerinde 'hükümet dışı' kavramının 'hükümet karşıtı' olarak yorumlanması dolayısıyla daha çok 'sivil toplum örgütü' kavramının kullanıldığını görmekteyiz.[59]

Amersfoort, sivil toplumun literatürde geniş ve dar tanımları olduğunu, geniş tanımın sendikalar, işadamları ve meslek örgütlerini sivil toplum kapsamına alırken; dar tanımın sadece üçüncü sektörü, yani devlet ve ekonomik alan dışındaki alanı sivil toplum kapsamına aldığını belirtmiştir.[60] London School of Economics'e bağlı olan Center for Civil Society de geniş bir sivil toplum tanımı yapmıştır:

> *"Sivil toplum, ortak çıkar, amaç ve değerler etrafında baskı altında olmadan bir araya gelinen alanı ifade etmektedir. Kuramsal olarak sivil toplumun devlet, aile ve piyasadan ayrı bir olgu olduğu ifade edilse de, pratikte devlet, sivil toplum, aile ve piyasa arasındaki sınırlar net değildir. Sivil toplum kiliseleri, hükümet dışı örgütleri, cemaatleri, kadın örgütlerini, inanç temelli örgütleri, meslek örgütlerini, sendikaları, toplumsal hareketleri, işadamları derneklerini, koalisyonları kapsamaktadır".*[61]

---

[55] Iankova, s.11.
[56] Schmitter, East and West, s.241.
[57] Cemal Bali Akal, **Sivil Toplumun Tanrısı**, Engin Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul, 1995, s.34.
[58] Şerif Mardin, "Türk Toplumunu İnceleme Aracı Olarak Sivil Toplum", (Der. Mümtazer Türköne, Tuncay Önder), **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, **Makaleler 1**, Üçüncü Baskı, İletişim Yayıncılık, 1992, s.20.
[59] Bahattin Akşit, Bahar Tabakoğlu, Ayşe Serdar, "Ulus-Devlet, Küreselleşme ve Cemaatçilik Arasında Sıkışan/Gelişen Sivil Toplum: Türkiye'de Sivil Toplum Kuruluşları Deneyimi", içinde **Cumhuriyet Döneminde Siyasal Düşünce ve Modernleşme**, (Ed. A. A. Dikmen), Türk Sosyal Bilimler Derneği ve İmaj Yayınları, Ankara, s.408.
[60] Philippe van Amersfoort, "European Civil Society", **Asia Europe Journal**, Cilt: 3, 2005, s.396.
[61] Centre for Civil Society, London School of Economics, http://www.lse.ac.uk/collections/CCS/what_is_civil_society.htm, (20.09.2012).

AB'nin de geniş bir STÖ tanımı yaptığını görmekteyiz. AB kurumlarından biri olan Ekonomik ve Sosyal Komite'ye göre kamu otoriteleri ile vatandaşlar arasında arabulucu olarak faaliyet gösteren, genel çıkarlara hizmet etme sorumluluğu olan örgütsel yapıların tümü STÖ'dür.[62] AB'nin bir diğer kurumu olan Komisyon, Ekonomik ve Sosyal Komite'nin tanımından yola çıkarak tüm hükümet dışı örgütler, vatandaşlar ve piyasadaki aktörleri sivil toplum kategorisinde değerlendirmektedir.[63] 2005 yılında Komisyon tarafından yayınlanan AB ve Aday Ülkeler Arasında Sivil Toplum Diyaloğu Raporu'nda da mümkün olan en kapsamlı sivil toplum tanımının kullanıldığı belirtilmiştir.[64]

Sivil toplumun Türkiye'nin tarihsel sürecinde kazandığı anlam da büyük önem taşımaktadır. İçduygu, sivil toplumun 'örgütlü toplum' olarak tanımlanması halinde Türkiye'deki sivil toplum tarihinin uzun bir geçmişe dayandığını söylemenin mümkün olduğunu, ancak bu alanın daha geniş tanımlanması halinde sivil toplum tarihinin oldukça kısa olduğunun ortaya çıkacağını ifade etmiştir. Türkiye'nin tarihsel sürecinde sivil toplumun 'örgütlü toplum'u simgelediğini görüyoruz. Bu çerçevede Osmanlı döneminde kurulan ve etkin bir şekilde faaliyet gösteren vakıflar, yine Cumhuriyetin ilanından sonra Türkiye'de kurulan dernekler, ancak devlet kontrolü altında tutularak modernleşmeye katkıda bulunmuştur. Sivil toplum, örgütlenmeden daha fazlasını ifade eden bir kavram olarak tanımlandığı takdirde -ki o zaman devletten bağımsız olarak demokratikleşmeye gönüllü bir şekilde katkıda bulunacak ve karar alma süreçlerine katılma olanağı bulacaktır- Türkiye'deki sivil toplum tarihinin 1990'larda başladığını söylemek mümkün olacaktır.[65] Bu varsayımların Batı'da doğan sivil toplumun bazı öğelerinin Osmanlı Devleti ve onun ardılı olan Türkiye'de bulunmamasından kaynaklandığını söyleyebiliriz. Mardin, sivil Batı'nın 'siyasi güçlerin sultasından kurtulduğunu', ancak bu 'kurtulma' fikrinin Osmanlı Devleti ve Türkiye'de Batı'daki kadar derin köklere sahip olmadığını

[62] Bu örgütler arasında kiliseler, dini cemaatler, sendikalar, iş dünyası örgütlenmeleri, meslek örgütleri, kadın örgütleri, insan hakları örgütleri yer almaktadır. Bknz. European Economic and Social Committee, **The Civil Society Organised at European Level**, Brussels, 1999, http://www.eesc.europa.eu/resources/docs/actes_sco_en.pdf (06.02.2013), s.5.

[63] Commission of the European Communities, European Governance A White Paper, COM (2001) 428 final, Brussels, 2001, (White Paper) http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/en/com/2001/com2001_0428en01.pdf, (06.02.2013), s.14.

[64] Commission of the European Communities, Civil Society Dialogue Between the EU and Candidate Countries, Brüksel, 290 final, (Civil Society Dialogue), 2005, http://www.legalisplatform.net/ab/Civil%20Society%20Dialogue.pdf, (15.03.2013), s.5.

[65] İçduygu, Interacting Actors, ss.382,383.

vurgulamıştır. Yazara göre 19. yüzyılda ortaya çıkan düşünürlerin de etkisiyle Osmanlı'da 'kamuoyu' anlayışının gelişmesi mümkün olmuş, ancak bu anlayışın gelişmesi Batı'nın kamuoyu anlayışından farklı bir seyir izlemiştir. Batı'daki kamuoyu anlayışı, farklı grupların özgürce hareket edebilmesini ifade etmektedir. Oysa İslami sistemlerde devlete karşı koyma geleneği bulunmamaktadır. Bu durum Osmanlı'yı da etkilemiş, devletin kontrolcü yaklaşımı Cumhuriyetin kurulmasının ardından da korunan bir gelenek haline gelmiştir.[66] Bu nedenlerden ötürü Cumhuriyetin ilk yıllarından 1980'lere değin devletten bağımsız olarak gelişen sivil toplum kavramının kullanılmadığını görmekteyiz. Çaha, bu süreçte 'genel yarar' ilkesinin benimsendiğini, devletin farklı grupları bu ilkeye tehdit olarak algıladığını ifade etmiştir. Bu nedenle ideolojik, dinsel, ekonomik, kültürel, cinsiyet ya da etnik bağlara dayanan örgütlenmeler yerine 'kamu yararına faaliyet gösteren örgütlenmeler'in önü açılmıştır.[67] 1983 yılındaki genel seçimler ise Türkiye'deki tüm siyasal akımların devletin toplumdaki yerini sorgulamaya başladığını göstermiştir. Bu seçimlerde bireyin devlet gücü karşısında korunması için çeşitli mekanizmaların ve yapıların, yani sivil toplumun tesis edilmesi gerektiği ortaya çıkmıştır.[68]

Türkiye'de pek çok değerli bilim adamının da vurguladığı gibi 'güçlü devlet geleneği' ve bu geleneğin demokratik sivil toplumun gelişmesini önlemesi tarihsel bir gerçeklik olarak karşımızda durmaktadır.[69] Devlet uzun yıllar boyunca kendini toplumun üstünde görmüş, toplumsal unsurlara karşı sorumluluk hissetmemiştir.[70] Devletin tarihsel süreçteki bakış açısına göre sivil toplum, devletin laik ve üniter

---

[66] Batı'daki 'kamuoyu'nun arkasında çok eskilere giden topluluğun iktisadi kesimlerinin oluşturdukları, fakat onların varlığının dışında da çalışan bir kişi ve grup özelliği fikri vardır. Bknz. Mardin, Makaleler 1, ss.16,17; Gülgün Tosun, "Türkiye'de Devlet-Sivil Toplum İlişkisi Bağlamında Demokrasinin Pekişmesinin Önündeki Engellere İlişkin Kuramsal ve Pratik Bir Yaklaşım", **Ege Akademik Bakış**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2001, s.235.

[67] Çaha, s.303.

[68] Ali Yaşar Sarıbay, "Türkiye'de Sivil Toplum ve Demokrasi", içinde **Global/Yerel Eksende Türkiye**, (Der. E. Fuat Keyman, A. Yaşar Sarıbay), Alfa Basım Yayın, İstanbul, 2000, s.95.

[69] Metin Heper, "Strong State as a Problem for the Consolidation of Democracy: Turkey and Germany Compared", **Comparative Political Studies**, Cilt: 25, 1992; Şerif Mardin, "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire", **Comparative Studies in Society and History**, Cilt: 11, 1969; Ali Yaşar Sarıbay, **Postmodernite, Sivil Toplum ve İslam**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995; Ali Kazancıgil, "Türkiye'de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm", içinde **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme**, (Der. Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay), Alfa Yayınları, İstanbul, 2000; Ali Resul Usul, **Democracy in Turkey. The Impact of EU Political Conditionality**, Routledge, London, New York, 2011.

[70] Erdoğan Tosun, Civil Society, s.198; Metin Heper ve Sanem Yıldırım, "Revisiting Civil Society with Special Reference to Turkey", Immigration, Minorities and Multiculturalism in Democracies Conference, Ethnicity and Democratic Governance MCRI Project, 25–27.10.2007, Montreal, QC, Canada, http://www.queensu.ca/csd/publications/wps/6-BYildirimHeperpaper.pdf, (20.01.2013), s.22.

yapısını bozabilecek özellikler taşıyabilmektedir. Türkiye'nin gündemini uzun yıllardır özellikle iki konu meşgul etmektedir: PKK terör örgütü ve Kürt milliyetçiliği ile 1980'lerin sonunda güçlenmeye başlayan siyasal İslam. Bu iki konu sivil toplumu da etkilemiş; sivil özgürlükler kısıtlanarak bahsi geçen tehditlerle mücadele edilmesi amaçlanmıştır.[71]

Türkiye'de sivil toplum kavramına açıklık getirirken STÖ kavramının da tanımlanması yerinde olacaktır. Türkiye'de hükümet dışı örgüt kavramının 'hükümet karşıtı' şeklinde algılanması dolayısıyla kullanılmadığı ifade edilmektedir.[72] Aşağıdaki tablo Türkiye'deki STÖ'lerin nasıl sınıflandığı ve örgütlenmenin hangi alanlarda yoğun olduğu konusunda bilgi vermektedir.

Tablo 1: Türkiye'deki Sivil Toplum Örgütleri

Yasal Statü	**Sayı**	%
Dernekler	86,031	56.01
Kooperatifler	58,090	37.82
Odalar	4,749	3.09
Vakıflar	4,547	2.96
Sendikalar	94	0.06
Kamu Görevlileri Sendikaları	93	0.06
Toplam	153,604	100.00

Kaynak: Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı (TÜSEV), Civil Society in Turkey: A Turning Point, Civil Society Index Project, Analytical Country Report for Turkey II, 2011, No. 51, s.59, http://www.valuenetwork.org.uk/Documents%20for%20Website/Bibliog%20docs/TUSEV%20TR%202011.pdf, (10.05.2012).

STÖ olarak adlandırılmasına rağmen gönüllü olmayan ya da kar amacı güden örgütler de yukarıdaki listede yer almaktadır. Örneğin odalara üyelik gönüllülük esasına değil, zorunluluk esasına dayanmaktadır. Yine kooperatifler ortak ekonomik çıkarlar için, dolayısıyla kar amacı ile hareket etmektedir. Türkiye'de sivil toplum

[71] Usul, s.161.
[72] Said Demirel, Kamil Alptekin, Mehmet Ali Alluşoğlu, "Sivil Toplum Örgütleri", **Mülkiye**, Cilt: XXVI, Sayı: 223, 2002, s.128.

tamamen devletin ve özel sektörün dışında değil, bu alanlar arasındaki kesişim noktalarında ve dışında yer almaktadır diyebiliriz.

Bu çalışmada sivil toplumun geniş tanımı kabul edilmiş, Türkiye'deki işadamları dernekleri politik bir örgüt olarak değerlendirilmiştir. Yukarıda literatürdeki tanımı ve Türkiye'deki anlamına ilişkin bilgi verilen sivil toplum, demokratikleşmenin gelişimini destekleyen bir unsur olarak görülmekte; sivil toplumun bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde demokratik değerlere katkıda bulunacağı belirtilmektedir.[73] Sivil toplumun bilinçsiz bir şekilde de olsa demokrasiyi güçlendirebilmesi önermesi, sivil toplumun temel işlevlerini eksiksiz bir şekilde yerine getirebilmesi halinde mümkündür.[74] Bu kapsamda sivil toplumun temel işlevlerine yer vermek yerinde olacaktır. Bu işlevler 'hizmet sunma', 'ifade etme', 'savunma', 'inovasyon' ve 'toplumu inşa etme' şeklinde sıralanabilir. Birinci işlev olan 'hizmet sunma işlevi', sivil toplumun mal ve hizmetlere ulaşmayı sağlaması anlamına gelmektedir. Böylece devletin yetişemediği noktalarda, STÖ'ler hizmet sağlayacaktır. Bu kapsamda STÖ'ler sağlık merkezleri oluşturabilmekte, doğal felaketlerin ardından vatandaşlara kamu hizmeti sunabilmektedir. Yani sivil toplum sosyal devletin eksiklerinin giderilmesi için çabalamaktadır. 'İfade etme işlevi' kültürel, mesleki ya da politik değerleri, çıkarları ve inançları ifade etme anlamına gelmektedir. Bu işlev çerçevesinde STÖ'ler etnik azınlıklar, engelliler gibi başka kanallarla seslerini duyuramayanların sesi olmaktadır. 'Savunma işlevi' de değişen politikalar karşısında kolektif varlıkların STÖ'ler tarafından korunmasını, güvence

[73] Diamond, Developing Democracy, s.221; Schmitter, East and West, s.240. Bu konuda ayrıntılı bilgi için ayrıca bknz. Ali Yaşar Sarıbay, **Siyaset Demokrasi ve Kimlik**, Asa Kitabevi, Bursa, 1998; Ali Yaşar Sarıbay, "Türkiye'de Demokrasi ve Sivil Toplum" içinde **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme,** (Der. Ali Yaşar Sarıbay, Ersin Kalaycıoğlu), Alfa Basım Yayım, İstanbul, 2000; Robert Putnam, **Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy**, USA, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1994; Larry Diamond, "Toward Democratic Consolidation", **Journal of Democracy**, Cilt: 5, Sayı: 3, 1994.

[74] Ancak STÖ'lerin her toplumda farklı işlevler yüklenebileceği hatırlatılmalıdır. Bu, o toplumların farklı tarihsel süreçleri ve geleneklerinden kaynaklanabilmektedir. STÖ'lere farklı isimler verilmesi de bunun sonuçlarından bir tanesidir. Örneğin 'hükümet dışı örgüt' kavramı ABD'de ortaya çıkmış, işletmelerden farklı ancak bir şirket gibi çalışan kar etme amacı olmayan örgütler olarak tanımlanmıştır. Sivil toplum yaklaşımının ise daha eski bir tarihsel geçmişi vardır. Sivil toplumun örgütlü halini yansıtan STÖ'ler ise ortak görüşleri ve amaçlara birlikte ulaşmayı, kendileri ve başkalarının çeşitli hizmetlere ulaşabilmelerini ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bknz. Michaela Neumayr, Michael Meyer, Miroslav Pospı's̆il, Ulrike Schneider ve Ivan Maly, "The Role of Civil Society Organisations in Different Nonprofit Regimes: Evidence from Austria and the Czech Republic", içinde **Civil Society in Comparative Perspective**, (Ed. Bernard Enjolras, Karl Henrik Sivesind), Comparative Social Research, Cilt: 26, Emerald Group Publishing Limited, 2009, s.169.

altına alınmasını ifade etmektedir.[75] Bu işlev çerçevesinde STÖ'ler doğanın, doğal varlıkların ya da tarihi yapıların koruma altına alınmasına önemli katkılarda bulunabilmektedir. STÖ'ler hükümeti, yasama faaliyetlerini ve finansal piyasaları takip etmekte, üzerinde durulmayan konuları gün yüzüne çıkarmakta ve bu konulara dikkat çekmektedir. Bu örgütler toplumsal sorunların çözüme kavuşturulabilmesi için yeni yaklaşımlar getirmekte, dolayısıyla 'inovasyon işlevi' görmektedir.[76] STÖ'ler bu işlev çerçevesinde kimi zaman hükümet politikalarının uygulanmasını kolaylaştırmakta kimi zaman da etkin bir şekilde yürütülemeyen politikaların değiştirilmesi için çaba göstermektedir.

'Toplumu inşa etme işlevi' ise STÖ'lerin sosyal sermayeyi oluşturmalarını, toplumsal etkileşimi sağlamalarını, karşılıklı olarak birbirine güven duyan bireylerin ve ortak normlara dayanan bir toplumun inşasını ifade etmektedir. STÖ'ler bu işlev çerçevesinde eğitime ve vatandaşların bilinçlenmesine katkıda bulunmakta, toplumsal kaynaşmayı sağlamakta, dışlanma ve ayrımcılığı engellemektedir.[77] STÖ'lerin bu işlevleri yerine getirmesi demokrasinin güçlenmesi sürecine de katkı sağlamaktadır.

1.1.3. Sivil Toplumun Demokrasinin Güçlenmesi Sürecine Katkısı

1990'lı yıllarda Doğu Avrupa ve bazı Afrika ülkelerinde yaşananlar, demokratikleşme süreçlerinde sivil toplumun rolünü öne çıkarmıştır. Bu konu üzerine yapılan çalışmalar, demokratikleşme sürecinin sivil toplumun gelişimini desteklerken sivil toplumun da demokratikleşmeye katkıda bulunabildiğini göstermektedir. Her iki olgunun birbirini güçlendirme ve geliştirme gücü olduğu bir gerçektir. Ancak bu gücün ortaya çıkması için bazı şartların oluşması gerekmektedir.

---

[75] Ralph Kramer, **Voluntary Agencies in the Welfare State**, University of California Press, Berkeley, 1981; Jeremy Kendall, **The Voluntary Sector: Comparative Perspective in the UK**, London, Routledge, 2003; Lester M. Salamon, S.W. Sokolowski, Helmut K. Anheier, "Social Origins of Civil Society: An Overview", **Working Papers of the Johns Hopkins Center for Civil Society Studies**, 2000, http://ccss.jhu.edu/wp-content/uploads/downloads/2011/09/CNP_WP38_2000.pdf, (15.03.2013); Peter J. Frumkin, On Being Nonprofit: A Conceptual and Policy Primer, Harvard University Press, USA, 2002; Jan Aart Scholte, "Global Civil Society: Changing the World?", **CSGR Working Paper** Sayı: 31/99, 1999, http://dspace.cigilibrary.org/jspui/bitstream/123456789/9088/1/Global%20Civil%20Society%20Changing%20the%20World.pdf?1, (15.03.2013), s.5.

[76] Salamon, Sokolowski, Anheier, s.6.

[77] Neumayr, Meyer, Pospı'sˇil, Schneider, Maly, s.170.

Literatürde çeşitli yazarlar sivil toplumun demokratikleşme süreçlerindeki rolüne ilişkin tespitlerde bulunmuşlardır. Sivil toplum basının özgür olduğu, siyasi katılımın yüksek olduğu ve siyasi konuların kamusal alanda tartışılabildiği ortamlarda güçlüdür.[78] Bir ülkede anayasal ve siyasi yapılar güçlü ve gelişmiş bir sivil topluma dayanıyorsa o ülkede demokratik yönetim için gerekli şartlar mevcuttur denilebilir. Sarıbay'ın deyimiyle 'demokratik politik kültür ile yoğrulmuş sivil toplum', kendine özgü yollarla seçimler sürecinde ve sonrasında çıkarların temsiline katkıda bulunup vatandaş ve iktidar arasında siyasi iletişimi sağlayabilmektedir.[79]

Demokratikleşme sürecinde sivil toplum ve serbest piyasa ekonomisi ilişkisi de dikkat çekmektedir. Sivil toplumun oluşabilmesi için işleyen bir piyasa ekonomisine gerek olmadığı, sivil toplumun piyasa için kültürel ve örgütsel alanı hazırlama görevini üstlenebileceği belirtilmektedir. Modern Avrupa'nın ilk dönemleri literatürde incelenmiş, araştırmacılar bu dönemler için farklı yorumlar getirmişlerdir. Bazı araştırmacılar sivil toplumu piyasanın bir ürünü olarak görürken, bazıları da sivil toplumun yol açtığı kültürel ve dinsel çatışmaların ardından piyasanın doğduğunu iddia etmiştir. Bir görüş sivil toplumu bürokratik mutlakiyetçiliğe karşı siyasal bir tepki olarak görürken, bir başka görüş de sivil toplumun ve piyasanın köklerinin Orta Çağ'da kurulan dinsel, kentsel ve köylü kuruluşlarında aranması gerektiğini savunmuştur. Dolayısıyla sivil toplumun piyasa ekonomisinden önce varlık gösterdiğini, piyasa ekonomisine geçiş ile birlikte ise gelişme gösterdiğini söylemek mümkündür.[80]

Demokratikleşme süreçlerinin farklı ülkelerde farklı şekillerde cereyan etmesi dolayısıyla tek tür bir demokratikleşme modeli oluşmamıştır.[81] Demokratikleşme her zaman ekonomik büyüme, serbest piyasa, sosyal barış, idari etkinlik, siyasal uyum ya da ideolojilerin sona ermesi gibi sonuçlar doğurmamaktadır. Demokratikleşme yazarlarının esas olarak üzerinde durduğu nokta, demokratikleşmenin sivil toplumla güçlü bağlar kuran politik kurumların ortaya çıkması ile gerçekleşeceğidir.

---

[78] Adrian Hyde-Price, "Democratization in Eastern Europe. The External Dimension", içinde **Democratization in Eastern Europe. Domestic and International Perspectives**, (Ed. Geoffrey Pridham, Tatu Vanhanen), London, New York, Routledge, (Democratization), 1994, s.222.

[79] Ali Yaşar Sarıbay, "Türkiye'de Sivil Toplum ve Demokrasi", içinde **Global Yerel Eksende Türkiye**, (Der. Ali Yaşar Sarıbay, E. Fuat Keyman), Alfa Basım Yayın, İstanbul, 2000, s.453.

[80] Giuseppe Di Palma, "Niçin Demokrasi Doğu Avrupa'da İşleyebilir", içinde **Demokrasinin Küresel Yükselişi**, (Ed. Larry Diamond ve Marc F. Plattner), çev. Ergun Özbudun, Levent Köker, Mehmet Turhan ve Levent Gönenç, The Johns Hopkins University Press, Ankara, 1995, s.321,322.

[81] Linz ve Stepan, s.7.

Dolayısıyla, demokrasiler kurallarını ve kurumlarını fikir birliğine dayalı olarak değişen durumlara cevap vermek için değiştirme kapasitesine sahiptir ve bu fikir birliğinde sivil topluma önemli bir rol düşmektedir.[82]

Demokrasinin güçlenmesi ile STÖ'ler, devletle ilişkilerinde devlet baskısı olmadan hareket etmekte, çıkarlarını ve değerlerini korumaya çalışmaktadır.[83] Bu yaklaşım demokrasilerdeki en ayırt edici unsurun vatandaş olduğunu göstermektedir. Oysa demokrasi için seçimlerin yeterli olduğunu savunan 'seçimcilik'[84], vatandaşların katılımıyla gerçekleşen seçimlerin nasıl yapıldığını ya da seçimlerin hangi şartlar zorlanarak yapıldığını önemsememektedir. Seçimciliği eleştiren yazarlar, demokrasinin seçimler ve seçimler arası dönemlerde vatandaşların doğrudan ve dolaylı siyasi katılımları ve siyaseti etkilemeleriyle ortaya çıktığını belirtmektedir.[85] Seçimlerin tamamıyla serbest, düzenli ve yasalara uygun bir şekilde yapılması demokratik yönetimin sürdürülmesi için yeterli olmamaktadır.[86] Günümüzde sivil toplumun gücünün daha çok seçimler arası dönemde ortaya çıktığına tanık olmaktayız. Bu noktada 'demokrasinin hem birleştirici hem partizan, hem yerel hem işlevsel, hem kolektif hem bireysel nitelikteki çıkar ve değerlerin ifade edilmesi için yarışmacı yöntemler (seçimler) ve kanallar (STÖ'ler) sunduğunu; tüm bunların uygulamada bir bütünü oluşturduğunu' görmekteyiz.[87]

Literatürde bazı kaynaklar siyasi partilerden girişimcilere kadar toplumun tüm örgütlü güçlerini sivil toplum olarak adlandırmış, hatta rejimi eleştirmek üzere sokakta bir araya gelen ve seslerini duyuran grupları dahi sivil toplum kategorisinde

---

[82] Schmitter ve Karl, s.79.
[83] White, s.182.
[84] Türkçe literatürde 'seçimcilik' (bknz. Ali Resul Usul ve Levend Kılıç, **Türk Siyasal Hayatı**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2003, s.2) ya da 'seçimsellik' (bknz. Ergun Özbudun, **Otoriter Rejimler, Seçimsel Demokrasiler ve Türkiye**, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2011) olarak tercüme edilen electoralism, bu çalışmada 'seçimcilik' olarak tercüme edilmiştir. Seçimsellik, seçimlerin barışçıl bir rekabet ortamı yarattığını ve kamusal meşruiyet sağladığını ifade etmektedir. Bknz. Terry Karl, "Imposing Consent? Electoralism versus Democratization in E1 Salvador" içinde **Elections and Democratization in Latin America, 1980-1985**, (Ed. Paul Drake ve Eduardo Silva), San Diego, Center for Iberian and Latin American Studies, Center for US/Mexican Studies, University of California, San Diego, 1986.
[85] Schmitter ve Karl, s.69.
[86] Peter Hakim ve Abraham F. Lowenthal, "Latin Amerika'nın Kırılgan Demokrasileri", içinde **Demokrasinin Küresel Yükselişi**, (Ed. Larry Diamond ve Marc F. Plattner), çev. Ergun Özbudun, Levent Köker, Mehmet Turhan ve Levent Gönenç, The Johns Hopkins University Press, Ankara, 1995, s.367; Merkel, s.185.
[87] Schmitter ve Karl, ss.69,70.

değerlendirmiştir.[88] Ancak günümüzde uygulamalı araştırmalar daha çok sendikalar, dini gruplar, dernek ve vakıflar ile tüm hükümet dışı örgütleri sivil toplum kapsamında değerlendirmektedir.[89] Sivil toplum kavramı başkalarına saygı duyma, toplumsal hayatta yabancılara karşı medeni bir tavır sergileme ve empati yapma özelliklerini içinde barındırmaktadır.[90] Demokratikleşme literatürü, STÖ'lerin toplumsal ve politik roller üstlenmelerine rağmen politik güç elde etme niyetinde olmadıklarını, demokratik değerleri paylaştıklarını, kendi değer ve çıkarlarına ulaşmak için şiddet kullanmadıklarını vurgulamaktadır. Ancak dünyadaki örnekler tüm STÖ'lerin bu koşullara uygun davranmadığını göstermektedir.[91] Tarihsel süreçte bazı dernekler demokrasiyi istikrara kavuşturmaktan ziyade demokrasiye tehdit oluşturmuştur. Mafya, terör örgütleri, suç örgütleri ve şiddet yanlısı aktivistler gibi şiddet ve nefret odaklı gruplar da devlet dışı örgütlenmelerdir.[92] Ancak bu gruplar demokrasiyi güçlendiren sivil toplum tanımının dışında değerlendirilmektedir.[93] Diğer taraftan zengin, güçlü, çeşitli kurum ve kuruluşlarla yakın temas halindeki STÖ'lerin diğer örgütlere oranla politikaları daha fazla etkilemesi söz konusu olabilmektedir.[94] Bazı STÖ'lerin devlet üzerinde yoğun baskılar uygulayarak bir yönetim krizine, sosyal çıkarlar arasında çatışmalara ve siyasi istikrarsızlıklara sebep olması mümkündür.[95] Demokratik yönetimlerde bunun üstesinden gelinmeli, her örgüt eşit şartlar altında görüş bildirmelidir.

Güçlü bir sivil toplum, devletle toplum arasındaki güçler dengesini toplum lehine çevirebilmekte, devleti kontrol edebilmektedir. Böylelikle politikacıların ve yöneticilerin hesap vermeleri mümkün olmaktadır. Yöneticiler bu baskının bilincinde olarak sorumluluklarını yerine getirmektedir. Sivil toplum, bu özelliğiyle devlet ve toplum arasında arabulucu rol üstlenmekte; taleplerin iletilmesi ve çıkarlara tercüman

---

[88] Linz ve Stepan, s.8.
[89] Lorenzo Fioromonti, "Civil Societies and Democratization Assumptions, Dilemmas and the South African Experience", **Theoria**, 2005, s.67.
[90] Nicole Billante, Peter Saunders, "Six Questions About Civility", Center for Independent Studies Occasional Paper Series, Sayı: 82, Center for Independent Studies Publishing, Australia, 2002, s.33.
[91] Fioromonti, s.67.
[92] Rumen Petrov, Luis Serra ve Marilyn Taylor, "Toward a Typology of Civil Society: Understanding Non-Government Public Action", içinde **Civil Society in Comparative Perspective**, (Ed. Bernard Enjolras, Karl Henrik Sivesind), Comparative Social Research, Cilt: 26, Emerald Group Publishing Limited, 2009, s.80.
[93] Anheier, Reflections, s.3.
[94] Thomas Carothers, "Democracy Assistance: The Question of Strategy", **Democratization,** Cilt: 4, Sayı: 3, (Democracy Assistance), 1997, s.110.
[95] Schmitter, Civil Society East and West, s.240.

olunmasını sağlamakta; politikaların daha demokratik ve daha etkin olmasına katkıda bulunmaktadır.[96]

Sivil toplum, demokratik siyasi partilerin önemli kurumsal tamamlayıcısıdır.[97] Politika yapma sürecine yasal yöntemlerle öneriler getirerek, uyarılar yaparak dahil olan sivil toplum, demokrasiye canlılık kazandırmaktadır. Çünkü ülkeyi yönetenler sivil topluma danışma kültürünü edinmektedir. Bugün güçlü demokrasilerde STÖ'lerin parlamentolardaki tartışma, yasa teklifi ve yasa değişikliği süreçlerinde fikir beyan ettiklerine ve süreçleri etkileyebildiklerine tanık olmaktayız. Ayrıca sivil toplumun sadece politika yapma ve kanun çıkarma süreçlerine değil, uygulamalara da etki ettiğini görmekteyiz.[98]

Sivil toplumun demokrasinin güçlenmesine sağladığı katkı Mercer, Dahl, Diamond, Haynes, Leigh, Gellner, Linz ve Stepan, White, Merkel, Schmitter, Anheier, Carlson, Heinrich ve Naidoo gibi pek çok yazar/kuramcı tarafından incelenmiştir. Mercer, sivil toplumun demokrasiye üç açıdan katkıda bulunduğunu belirtmiştir. İlk olarak, bir ülkede sivil aktörlerin sayısının artması daha fazla sayıda kişinin sesini duyurabilmesi anlamına gelmektedir. Sivil aktörlerin işbirliği içinde olmaları, onların devlet üzerinde baskı uygulamalarını sağlamaktadır. Örneğin Brezilya, Endonezya, Tayland, Kamboçya ve Filipinler'deki STÖ'ler, sayılarının ve dolayısıyla seslerinin artması ile daha güçlü hale gelmiştir. İkincisi sivil toplum, vatandaşların daha geniş bir alanda ve daha yoğun katılımını sağlamaktadır. Latin Amerika ve Asya'da yerel örgütler ile çevreci örgütlerin aktif ve başarılı bir şekilde hareket etmeleri buna örnek olarak gösterilmektedir. Üçüncü olarak, STÖ'ler devlet otoritesini ulusal ve yerel düzeyde kontrol altında tutmakta olup devletin alternatif politikalar uygulaması için baskı yapabilmektedir. Şili ve Brezilya gibi Latin Amerika ülkelerinde bu tür deneyimler yaşanmıştır.[99] Yine Afrika, Doğu Avrupa ve Latin Amerika ülkelerindeki STÖ'ler otoriter bir yönetim şekline karşı çıkmış, çok partili hayatın önemine vurgu yapmıştır.[100] Sivil toplum, politikalarından memnun

[96] White, s.14.
[97] Larry Diamond, "Demokrasinin Üç Paradoksu", içinde **Demokrasinin Küresel Yükselişi**, (Ed. Larry Diamond ve Marc F. Plattner), çev. Ergun Özbudun, Levent Köker, Mehmet Turhan ve Levent Gönenç, The Johns Hopkins University Press, Ankara, 1995, s.134.
[98] Leigh, s.7.
[99] Claire Mercer, "NGOs, Civil Society and Democratization: A Critical Review of the Literature", **Progress in Development Studies**, Cilt: 2, Sayı: 1, 2002, ss.8,9.
[100] Michael Edwards, **Civil Society**, Polity Press, Cambridge, 2009, s.15.

olmadığı hükümetin görevine devam etmemesi gerektiğine, bu sorunun ancak demokratik yollarla çözülebileceğine inanmaktadır. Orta Doğu ve Afrika ülkelerinde bu yaklaşımın her yönüyle benimsenmediği görülmektedir. Araştırmalar bu durumun bahsi geçen coğrafyalardaki gelişmişlik düzeyleri, toplumsal ve dinsel ayrılıklarla ilintili olduğunu göstermektedir.[101]

STÖ'lerin demokrasinin güçlenmesine katkıda bulunmaları için kendi içlerinde de birtakım şartları sağlaması gerekmektedir. İlk olarak, bu örgütler kendi karar alma ve lider seçimi süreçlerinde demokratik olmalıdır. Örgüt üyelerinin aktif olarak kurumsal faaliyetlere katılması teşvik edilmelidir. STÖ'ler, faaliyetlerini siyasi eşitlik, iletişim, karşılıklı saygı ve hukukun üstünlüğü gibi değerlere dayanarak gerçekleştirdiği takdirde ülke demokrasisine de katkıda bulunur.[102] İkinci olarak STÖ'ler, aşırı ideolojik ve antidemokratik faaliyet ve yöntemlere yer vermeyen, uzlaşmaya açık örgütlerse o ülkede demokrasinin güçlenmesi için önemli bir şart yerine getirilmiş demektir. Üçüncüsü, sivil toplumun örgütsel kurumsallaşma düzeyi ile ilişkilidir. Çıkarlar, istikrarlı bir şekilde organize edilmeli ve işbirliği sağlanmalıdır.[103] Dördüncü olarak, sivil toplumun çeşitliliği ya da çoğulculuğunun sağlanması gerekmektedir. Beşinci olarak ise ülkedeki dernek sayısının arttırılması gerekmektedir. Buna göre dernekleşme arttıkça bir vatandaşın üye olacağı STÖ sayısı da artacağı için bireyler çıkarlarını daha geniş platformlarda savunabilecek ve ifade edebilecektir.[104] Bu özellikler STÖ'lerin politik kültürü şekillendirebileceğini ve bireylerin politik etkinliklerini arttırabileceğini göstermektedir.[105]

Devlet-vatandaş ilişkisi, demokrasi ve demokratikleşme kuramlarında özel bir öneme sahiptir. Dahl'a göre ulus-devletlerin politik kurumlarının liberalleştirilmesi ve demokratikleştirilmesi neticesinde ortaya çıkan ve demokrasi için vazgeçilmez olan poliarşinin[106] kurumları arasında sivil toplum için büyük bir önem arz eden

---

[101] Jeff Haynes, **Democracy and Civil Society in the Third World. Politics and New Political Movements**, Polity Press, Blackwell Publishers, Cambridge, Oxford, Madlen, (Democracy and Civil Society), 1997, s.18.
[102] Diamond, Development, s.16.
[103] Diamond, Development, s.18.
[104] Mercer, s.10; Diamond, Development, s.18.
[105] Rafael Va'zquez-Garcı'a, "Making Volunteering Work: The Power of Voluntary Organizations to Enhance Civic Skills. Some Evidences from the European Social Survey", içinde **Civil Society in Comparative Perspective. Comparative Social Research**, (Ed. Bernard Enjolras, Karl Henrik Sivesind), Cilt: 26, Emerald Group Publishing Limited, 2009, s.201.
[106] Poliarşi, ulus devletlerin politik kurumlarını demokratikleştirme ve liberalleştirme çabalarının tarihsel bir sonucu; demokratik olmayan tüm sistem ve erken demokrasi örneklerinden ayrılan bir

'örgütlenme özgürlüğü' de yer almaktadır. Buna göre tüm vatandaşların dernek, STÖ kurma ve çıkar grubu oluşturma özgürlüğü edindiği toplumlarda demokrasi ya da poliarşi için önemli adımlardan bir tanesi yerine getirilmiş olur.[107] Young bu görüşe paralel bir şekilde, vatandaşların bir araya gelerek kolektif hayatı etkilemelerini sağlayan örgütlenme özgürlüğü ve sivil kültürün yokluğu halinde demokrasinin işleyemeyeceğini vurgulamıştır.[108] Örgütlenme özgürlüğü esasen devleti güçlendirici bir özelliğe sahiptir. Sivil toplum devletin hesap verebilir, kapsayıcı, etkin ve meşru olmasına hizmet ederek vatandaşın devlete saygı duymasını ve vatandaş üzerinde olumlu bir imaj bırakmasını sağlamaktadır. Bir ülkedeki demokratik politikalar ve başarılı ekonomik hayat, ülkedeki örgütlü hayat ile doğrudan ilişkilidir. Çünkü gönüllü örgütler karşılıklılık esası, toplumsal güven, toplumsal ilişki ağları oluşturma ve sivil faaliyetlerin yayılmasını sağlamakta; bu değerlerin hem sosyal hem politik hem de ekonomik alanda yerleşmesine hizmet etmektedir.[109] Sivil toplumun bir diğer getirisi de vatandaşların devletin getirdiği kurallara gönüllü bir şekilde uyum sağlaması ve birbirinden farklı amaçlara sahip bireylerin uyum içinde bir arada yaşamalarını olanaklı kılmasıdır.[110]

Liberal demokratik kuram da örgütlenme özgürlüğünün önemine değinmiştir. Buna göre devlet adil ve serbest seçimlere dayanan hükümetlerin kurulmasını sağlarken, sivil toplum da sivil ve politik haklara ve örgütlenme özgürlüğüne sahip olmalıdır. Güçlü ve çoğulcu bir sivil toplum, iktidarın aşırılıklarını karşılamak için gereklidir. Sivil toplum aynı zamanda hukukun üstünlüğüne dayalı devlet otoritesinin meşruluğunu sağlamaktadır.[111] Dolayısıyla liberal demokratik kuram, güçlü bir devlet ile güçlü bir sivil toplumun birbirini tamamladığını savunmaktadır.[112] Sivil toplumun gelişmesi öncelikle yasal ve anayasal reformlara bağlıdır. Bu reformlar

---

politik düzen ve rejim; hükümetin muhalif aday, parti ve gruplar karşısında seçimleri yeniden kazanmak için politikalarını değiştirmesine neden olan politik bir denetim mekanizması; ve son olarak demokratik süreçler için gerekli olan kurumlar bütünüdür. Tüm bu unsurlar birbirini tamamlamakta ve poliarşiyi oluşturmaktadır. Ayrıntılı tanım için bknz. Robert Dahl, **Democracy and Its Critics**, Yale University Press, USA, 1989, ss.218,219.

[107] Dahl, s.221.

[108] Young, s.45.

[109] Smismans, Legitimate, s.3.

[110] Diamond, Developing Democracy, s.249.

[111] Diamond, Toward Democratic Consolidation, s.5.

[112] Gideon Baker, **Civil Society and Democratic Theory**, Routledge, London, New York, 1997, s.97.

arasında basın özgürlüğü, toplanma özgürlüğü, ifade özgürlüğü gibi özgürlükler yer almaktadır.[113]

Sivil toplum, demokratikleşmenin farklı süreçlerinde farklı roller üstlenmektedir. Demokrasiye geçiş sürecinde politik değişim için baskı uygulamaktadır. Öğrenci grupları, kadın grupları, dernekler, sendikalar, dini gruplar, medya, düşünce kuruluşları ve insan hakları örgütleri demokratik dönüşümün sağlanmasında öncül rol üstlenmektedir. Demokrasinin güçlenmesi sürecinde ise sivil toplum, iktidarın gücünü kötüye kullanmasını engellemekte ve vatandaşların geniş anlamda katılımını sağlamaktadır. Dolayısıyla sivil toplum, demokrasinin güçlenmesi ve sürdürülmesi süreçlerinde demokrasiye geçiş sürecinden daha fazla rol oynamaktadır.[114]

Demokrasinin güçlenmesi sürecinde devletle sivil toplumun birbiriyle uyum içinde çalışması gerekmektedir. Devlet demokratik değerlerin yayılması için sivil toplumun desteğine ihtiyaç duyarken, sivil toplum da varlığını sürdürebilmek için devletin demokratik zemini güçlendirmesine ihtiyaç duymaktadır.[115] Linz ve Stepan, demokrasinin güçlenmesi sürecinin sivil toplum, politik toplum, hukukun üstünlüğü, devlet ve ekonomik toplumdan oluşan beş alanın birbiriyle derin ve karşılıklı bir ilişki ağı içinde olduğunu vurgulamıştır. Aşağıdaki tablo bu ilişki ağına açıklık getirmektedir:

[113] Leigh, s.7.
[114] Diamond, Toward Democratic Consolidation, s.15.
[115] Seyfettin Aslan, "Sivil Toplum ve Demokrasi", **İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 15, Sayı: 2, 2010, s.368.

Tablo 2: Modern Güçlü Demokrasinin Beş Temel Alanı

Alan	**Temel İlke**	**Diğer Alanlardan Gereksinim Duyduğu Destek**	**Diğer Alanlar Üzerindeki Uzlaştırıcı Etkisi**
Sivil Toplum	Örgütlenme ve iletişim kurma özgürlüğü	-Yasal hakları koruyan hukukun üstünlüğü - Devletin sivil hakları düzenlemesi -Ekonomik toplumun çoğulculuk ilkesine dayanarak sivil toplumun özerkliğini ve canlılığını desteklemesi	- Çıkar ve değerleri ile politik toplumun ortaya çıkmasını sağlama - Devleti ve ekonomik toplumu izleme/kontrol etme
Politik toplum	Serbest ve katılımcı seçimler	-Sivil toplumun gözünde meşru olma - Hukukun üstünlüğüne dayalı olarak yasal garantilere ve devlete ihtiyaç duyma	-Anayasa yapma, hukuk kuralları getirme - Devleti yönetme - Ekonomik toplum için gerekli düzenleyici yapıyı oluşturma
Hukukun üstünlüğü	Anayasalcılık	Kökleri sivil topluma dayanan, politik toplum ve devlet tarafından desteklenen yasal bir kültür	Normlar hiyerarşisi kurarak diğer alanların faaliyetlerinin meşru ve tahmin edilebilir olmasını sağlama.
Devlet	Rasyonel-yasal bürokratik normlar	-Rasyonel-yasal otoriteyi sağlamak ve sürdürmek için sivil toplumun normatif desteği. - Politik toplum tarafından vergiler aracılığıyla alınan parasal desteği, işleyen bir ekonomi toplumu ile devlete aktarma.	Politik toplum tarafından oluşturulan demokratik kural ve prosedürleri sivil, politik ve ekonomik toplumlara uygulama.
Ekonomik toplum	Kurumsallaşmış piyasa	Politik toplum tarafından üretilen, sivil toplum tarafından desteklenen ve devlet tarafından uygulanan yasal ve düzenleyici yapı	Devletin işlevlerini yerine getirmesini sağlama; sivil ve politik toplumların özerkliği ve çoğulculuğu için bir temel oluşturma

Kaynak: Linz ve Stepan, 1996, s.14.

Bu tablo, sivil toplum ve demokrasinin güçlenmesi bağlamında incelendiğinde sivil toplumun, kendi alanı dışında diğer dört alanda da varlık göstermesi gerektiği sonucu ortaya çıkmaktır. Örneğin 'politik toplum', sivil toplumun gözünde meşru olma ihtiyacı duymaktadır. 'Hukukun üstünlüğü' alanında politik toplumun köklerinin sivil topluma dayanması gerekmektedir. 'Devlet' alanında otoritenin sağlanması ve sürdürülmesi için sivil topluma ihtiyaç duyulmaktadır. Yine politik kurum tarafından oluşturulan demokratik kural ve prosedürlerin sivil toplumda uygulanması gerekmektedir. 'Ekonomik toplum' alanında ise yasal ve düzenleyici yapının sivil toplum tarafından desteklenmesi gerekmektedir. Ekonomik toplum, sivil toplumun özerkliği ve çoğulculuğuna bir temel oluşturmaktadır.

Linz ve Stepan demokrasinin güçlenmesi için herşeyden önce politik topluma gereksinim duyulduğunu vurgulamıştır.[116] Çünkü politik toplumda aktörler, devlet yönetimi için birbiriyle rekabet etmekte ve seçimler sonrasında demokrasi yolunda adımlar atmaktadırlar. Demokrasinin güçlenmesine politik toplumun ardından katkı sağlayan öğe ise sivil toplumdur. Göreceli olarak devletten özerk, kendi kendine örgütlenen gruplar, hareketler ve bireylerden oluşan sivil toplum değerlerini dile getirmeli; dernekler ve birlikler kurmalı; çıkarlarını korumalı ve geliştirmelidir.[117] Bir diğer demokratikleşme koşulu olan devlet bürokrasisi, hukukun üstünlüğü koşulu ve diğer koşullarla beraber düşünülmelidir. Liberal demokratik kuramda devlete önemli bir rol atfedildiğini görmekteyiz. Çünkü devlet bir taraftan özgür ve adil seçimlerle gelen, hesap verme sorumluluğu olan bir iktidarın var olmasını, diğer taraftan da sivil toplumun siyasi ve medeni haklarını ve örgütlenme özgürlüğünü kullanabilmesini sağlayabilmelidir.[118]

White da demokratikleşmenin çeşitli katmanlarda gerçekleştiğini iddia etmektedir. Yazar demokratikleşmenin 'politik devlet', 'politik güçler' ve 'sivil toplum' olmak üzere üç alanda gerçekleştiğini belirtmektedir.[119] Demokratikleşme sürecine katkı sağlayan sivil toplumun rollerini dört grupta inceleyen yazar, ilk olarak güçlü bir sivil toplumun devlet ile toplum arasındaki güçler dengesini toplum

[116] Linz ve Stepan'a göre politik toplum, siyasi partiler, seçimler, seçim kanunu, siyasi liderlik, partiler arası ittifaklar ve yasamayı kapsamaktadır. Bknz. Linz ve Stepan, s.8.
[117] Linz ve Stepan, s.7.
[118] Diamond, Toward Democratic Consolidation, s.48.
[119] White, s.16.

lehine çevirebildiğini ifade etmiştir. İkinci olarak, güçlü bir sivil toplum devleti kontrol edebilme gücüne sahiptir. Bu rolüyle sivil toplum, politikacıların ve yöneticilerin hesap vermelerini sağlamaktadır. Üçüncü olarak ise sivil toplum devlet ve toplum arasında arabulucu rol üstlenmektedir. Böylelikle sivil toplum talepleri iletme ve çıkarlara tercüman olma rollerini üstlenerek demokratik politikaların daha etkin olmasına katkıda bulunabilmektedir. Sivil toplum, seçim sistemi gibi demokratik yönetimlerde vatandaşların temsil edilmesini sağlayan bir araçtır. Kendine özgü rollerle çıkarların temsiline katkıda bulunan sivil toplum, vatandaş ve politik sistem arasında siyasi iletişimi sağlamakta; böylece demokrasinin güçlenmesine katkıda bulunan mekanizmalardan biri haline gelmektedir. Sivil toplum aynı zamanda toplum üzerinde bir kontrol aracı olarak taleplerin iletilmesine katkı sağlamaktadır. Sivil toplumun dördüncü rolü ise demokratik kurallar çerçevesinde politik süreçlerde yapıcı bir rol üstlenebilmesine ilişkindir. Sivil toplum yeni demokratik normlar yaratıp bunları sürdürebilmektedir. Böylece devlet politikaları üzerinde etkili olabilmekte, devlet ile toplum arasındaki ilişkileri yeniden düzenleyebilmektedir.[120]

Bu veriler ışığında sivil toplumun demokrasiye katkı sağladığını, ancak tek başına demokrasiyi getiremediğini görmekteyiz. Çünkü sivil toplum ancak diğer kurumlarla beraber hareket ederek demokrasiye katkıda bulunabilmektedir.[121] Dahl'ın poliarşi tanımına baktığımızda sivil toplumun demokratikleşme sürecindeki yeri, 'dernek/örgüt kurma ve faaliyetlerine katılma özgürlüğü' bağlamında ele alınmaktadır.[122] Oysa sivil toplumun bundan daha fazla rol üstlendiği, literatürde özellikle Merkel'in ve daha sonra Wetzel ve Orbie'nin Merkel'in çalışmasından yola çıkarak yeniden uyarladıkları 'içiçe geçmiş demokrasi' şemalarında daha net bir şekilde görülebilmektedir.[123]

---

[120] White, ss.14,15.

[121] Schmitter, East and West, s.240; Anne Wetzel ve Jan Orbie, "Promoting Embedded Democracy? Researching the Substance of EU Democracy Promotion", **European Foreign Affairs Review**, Cilt: 16, 2011, s.573.

[122] Dahl'ın diğer poliarşi koşulları ise şunlardır: halkın seçtiği temsilcilerin varlığı; serbest ve adil seçimler; oy verme hakkı; kamu görevine getirilme hakkı; ifade özgürlüğü; alternatif bilgi kaynaklarının varlığı. Bknz. Dahl, s.221.

[123] Merkel'in 'embedded democracy' kavramı Özalp'in (2008) çalışmasında 'içiçe geçmiş demokrasi' olarak tercüme edilmiştir. Bu çalışmada da aynı şekilde kullanılacaktır. Bknz. Osman Nuri Özalp, "Türkiye Demokrasilerin Neresinde? Demokrasi Tiplemeleri Işığında Türkiye Örneğine Yeni Bir Bakış Denemesi", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt: LXVI, Sayı: 2, 2008.

Şekil 1: İçiçe Geçmiş Demokrasi (Merkel)

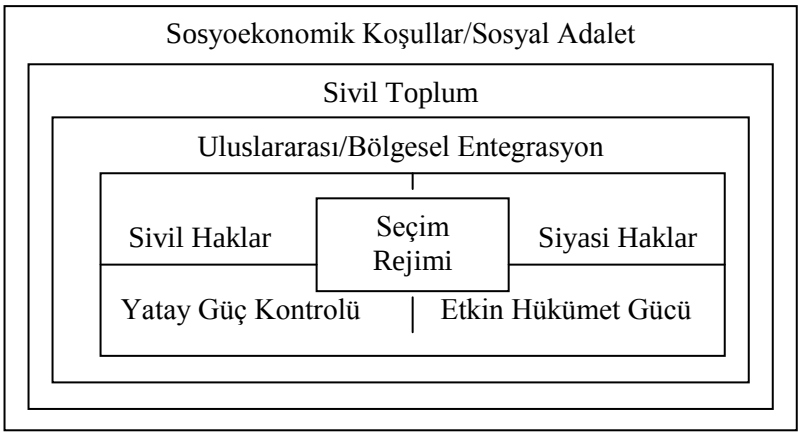

Kaynak: Merkel, 2004, s.37.

Merkel'e göre çağdaş demokrasiler karmaşık kurumsal düzenlemelerin bir araya gelmesi ile oluşmuştur. Yazar, demokrasinin birbirine geçmiş kısmi rejimler bütünü olduğunu ve kısmi rejimlerin birbirini destekleyici bir biçimde çalışması halinde demokrasinin işlevsel hale geleceğini iddia etmektedir.[124] Wetzel ve Orbie, Merkel'in kavramsallaştırmasından yola çıkmakta, iç içe geçmiş demokrasi modelini Linz ve Stepan'ın demokrasi modeli ile bütünleştirmektedir.[125] Wetzel ve Orbie de Merkel gibi sivil toplumun demokrasinin unsurlarından biri olmadığını ancak demokratik rejimin gelişmesi, güçlenmesi ve istikrara kavuşmasının itici güçlerinden biri olduğunu vurgulamaktadır. Bu çerçevede sivil toplum yönetimin gücünü kontrol altında tutmaya, hoşgörü, dürüstlük, güven ve işbirliği kültürünün yayılmasına hizmet ederek demokrasiyi güçlendirmektedir.[126]

[124] Merkel, ss.33-58.
[125] Bknz. s.35.
[126] Merkel, s.41; Wetzel ve Orbie, s.576.

Şekil 2: İçiçe Geçmiş Demokrasi (Wetzel ve Orbie)

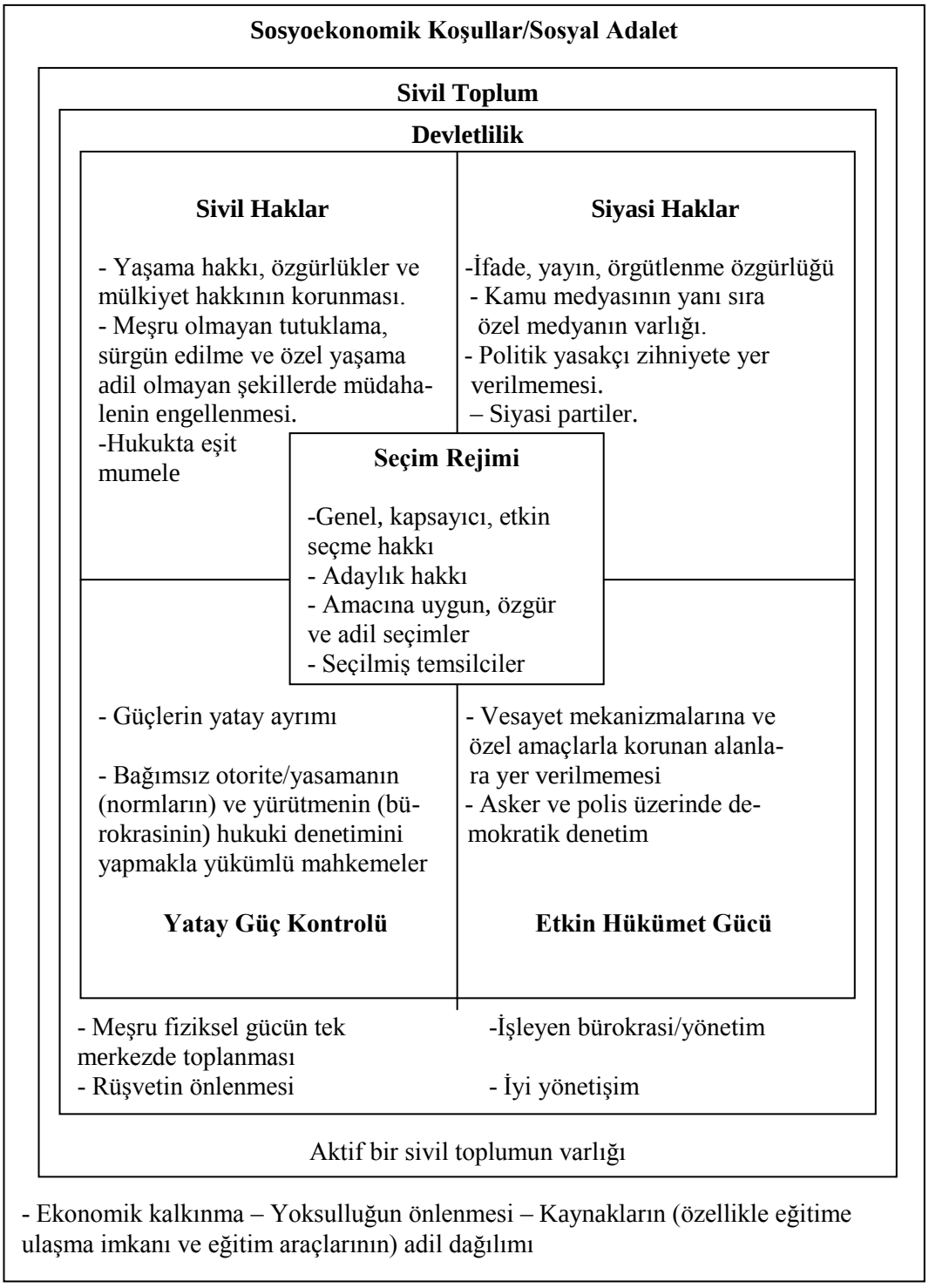

Kaynak: Wetzel ve Orbie, 2011, s.574.

Yukarıdaki iki şemada sivil toplumun, demokrasiyi güçlendiren yan unsurlardan bir tanesi olduğu göze çarpmaktadır. Esas olarak var olması gereken unsurlar ise şunlardır: Demokratik seçim sistemi, siyasi haklar, sivil haklar, yatay güç kontrolü (hesap verebilirlik)[127] ve demokratik yollarla seçilmiş temsilcilerin ülkeyi etkin bir şekilde yönetmesi. Devlet unsuru altında yer alan bu alt unsurlar etkin bir şekilde işlerken yan unsurlar da demokrasinin güçlenmesini desteklemelidir. Sivil toplum dışındaki diğer yan unsurlar ise 'uluslararası/bölgesel entegrasyonlar', ve 'sosyoekonomik koşullar'dır.

Merkel sivil toplumun demokrasiye katkı sağlaması için Locke, Montesquieu, Tocqueville, Dahrendorf, Keane ve Habermas'ın bu konuya ilişkin getirdikleri koşulları sağlaması gerektiğini belirtmiş; çalışmasında dört kuramcının -Locke, Montesquieu, Tocqueville ve Habermas- sivil toplum yaklaşımları üzerinde durmuştur. Locke'a göre, sivil toplum devletin güvencesi altında olan ancak devlet otoritesi altında olmayan bir unsurdur. Sivil toplum mülkiyet hakkının korunması ve özgürlüklerin geliştirilmesine hizmet ederken bu özgürlüklere devletin keyfi bir şekilde müdahale etmesini engeller. Devlet ve toplum arasında keskin bir ayrım olmadığını savunan Montesquieu'nun sivil toplum yaklaşımı ise merkezi otorite ile aracı toplumsal ağlar (sivil toplum) arasında denge kurulması gerektiğini; sivil toplumun güçler ayrılığı ve hukukun üstünlüğünü desteklemesi ile merkezi otoritenin gücünün sınırlanmasının mümkün olacağını belirtmiştir. Tocqueville, özgür derneklerin/örgütlerin özgür toplumların garantisi olduğunu; vatandaşların bu dernek/örgütler aracılığıyla demokratik düşünce ve davranışlarını serbestçe sergileyebildiklerini belirtmiştir. Tocqueville'ye göre bu dernek/örgütlerin etkin olması için geniş bir alana yayılmamış olmaları ve politik sistemin her aşamasında var olmaları gerekmektedir. Tocqueville'nin 'demokrasi okulu' olarak nitelendirdiği sivil toplum, demokratik düzene sivil erdemleri (hoşgörü, anlayış, dürüstlük, güven, güvenilirlik, medeni cesaret vs.) getirmesi nedeniyle normatif ve ayrıca katılımcı bir nitelik kazandırmaktadır. Bu özellikler devletin otoriter eğilimlerine karşı

[127] Guillermo O'Donnell'a göre, iki tür hesapverebilirlik vardır: dikey ve yatay hesapverebilirlik. Dikey hesapverebilirlik, devlet ve vatandaşlar arasındaki ilişkiye açıklık getirirken, bu ilişki seçimler yoluyla sağlanır. Yatay hesapverebilirlik ise aktörlerin birbirlerinin davranışlarını izledikleri/denetledikleri, birbirlerinin girişimlerine tepki verdikleri bir yapıdır ki Philippe Schmitter'e göre bu yapıda sivil toplum, başrolü oynamaktadır. Bknz. Torus, s.402.

özgürlükleri güçlendirme potansiyeline sahiptir.[128] Habermas ise sivil toplum yaklaşımını 'kamusal alan' kavramı çerçevesinde açıklamıştır. Sosyoekonomik olarak dezavantajlı ve politik olarak örgütlenemeyen grupların çıkarları kamusal alanda sivil toplum aracılığıyla ifade edilmektedir. Sivil toplum kamusal sorunlara odaklanmakta ve çözümler bulmaya çalışmaktadır. Merkel bu dört yaklaşımı ele alarak sivil toplumun demokrasiye şu yollarla katkıda bulunduğunu belirtmiştir: Sivil toplum bireyi devletin keyfi uygulamalarına maruz kalmaktan kurtarır; hukukun üstünlüğü ve güçler dengesi ilkelerini destekler; vatandaşları eğitir ve politik elitler haline getirir; kamusal alanı kurumsallaştırır.[129]

Sivil toplumun demokrasiyi güçlendirme rolünü inceleyen bir başka yazar da Scholte'tur. Scholte'un altı maddede özetlediği rollere bakacak olursak, ilk olarak sivil toplum, bireylerin uluslararası platformlarda dahi seslerini duyurabilmelerini sağlamaktadır. STÖ'ler, kadınlar ve yoksullar gibi grupların parlamentolarda sınırlı bir şekilde savunabildikleri haklarını daha geniş bir alan içinde savunmalarını sağlamaktadır ki bu rol Merkel tarafından da vurgulanmıştır. İkincisi, sivil toplum toplumu eğitici faaliyetlerle demokrasiye katkıda bulunabilmektedir. STÖ'ler kanunlar ve uygulamalar hakkındaki yayınları, seminerleri, konferansları ve basın bültenleri ile kamu bilincinin artmasını sağlayabilmektedir. Üçüncüsü, bu örgütler farklı görüşlerin dikkate alınmasını sağlayarak demokrasinin güçlenmesine katkıda bulunmaktadır. Dördüncüsü, sivil toplum uyguladığı baskı ile politikaların daha şeffaf bir şekilde yapılmasını olanaklı kılmaktadır. Beşincisi, sivil toplum uluslararası örgüt ve kurumlara daha fazla sorumluluk almaları yönünde baskı uygulayabilmektedir. Ve son olarak, sivil toplum meşru uygulamaların artmasına katkıda bulunabilmektedir.[130]

Anheier, Carlson, Heinrich ve Naidoo ise demokrasinin güçlenmesi ile sivil toplum arasındaki ilişkinin dört temel düzeyde şekillendiğini belirtmiştir; yapı (biçim), ortam (yasal düzey), değerler ve etki (işlev) düzeyleri.[131] Anheier, bu dört düzeyin Sivil Toplum Karosu'nu oluşturarak sivil toplumun farklı boyutları hakkında bilgi verdiğini; sivil toplum temsilcileri, politikacılar ve araştırmacılar arasında

[128] Merkel, s.46.
[129] Merkel, s.47.
[130] Scholte, Global Governance, ss.293,294.
[131] Anheier, Carlson, Heinrich ve Naidoo, ss.6–10.

diyalog kurulmasına olanak sağladığını ifade etmiştir.[132] Yapı düzeyinde, sivil toplum demokrasinin güçlenmesine STÖ'lerin rakamsal olarak artması ile katkıda bulunabilmektedir. Bu örgütlere üye olan vatandaşlar güven ve işbirliği gibi özelliklerini geliştirme olanağı bulmaktadır. Birden fazla örgüte üye olan vatandaşlar çıkarların birbirleriyle kesiştiğine tanıklık edebilmektedir. Diğer taraftan dikey derinliğe sahip örgütler toplumun daha alt düzeylerinde yerel şubeler kurmakta, böylece çıkarlarını her ortamda savunabilmektedir.[133] Booth ve Bayer Richard'ın altı Orta Amerika ülkesinde -Honduras, Costa Rica, Panama, Guetamala, El Salvador, Nicaragua- yaptıkları araştırma neticesinde, bu ülkelerde otoriter rejimlerin sona ermesinin ardından sayıları ve faaliyetleri artan derneklerin vatandaşlar arasındaki güveni arttırdığı; demokratik normların içselleşmeye başladığı; vatandaşların kamu görevlileri ile iletişim kurma olanaklarının arttığı görülmüştür.[134]

Sivil toplumun demokrasiyi güçlendirmesi için yasal bir dayanağının olması şarttır. STÖ'lerin yasal dayanağının olması, onların özgürce hareket edebileceği bir ortam oluşturmalarını sağlayacaktır. STÖ'lerin özerkliği yasal boyutun en önemli özelliğidir. Böylece STÖ'ler üzerinde devlet de dahil olmak üzere hiçbir örgütün hegemonyası olmayacak; sivil toplum demokrasiye özgür bir şekilde katkıda bulunabilecektir. Örneğin, 2004 yılında Türkiye'de AB müktesebatına uyum kapsamında 2908 Sayılı Dernekler Yasası yürürlükten kaldırılmış; dernek kurma, üyelik, dernek faaliyetleri ve derneklerle ilgili bürokraside kolaylıklar getiren daha özgürlükçü bir Dernekler Yasası çıkarılmıştır.[135]

STÖ'ler demokratik değerlerin üretilmesinde önemli bir role sahiptir. Aktörler amaçlarına ulaşmak ve çıkarlarını korumak amacıyla örgütsel ve siyasal alanda varlık gösterdikçe, bu alanlara olan bağlılıkları artacaktır. STÖ'ler kendilerini de demokratik bir şekilde yönetmelidir. Örgütün gündemi bir kişi ya da bir grup tarafından belirlenmemelidir. Aksi halde örgüt içinde farklı görüşlerin dikkate alınmaması söz konusu olacak; sadece baskın kişi ve grupların aldıkları kararlar uygulanacaktır. Bu durum demokratikleşme sürecine katkı sağlamayacak, aksine

[132] Anheier, Measurement, s.43.
[133] Torus, s.399.
[134] John A. Booth, Patricia Bayer Richard, "Civil Society, Political Capital and Democratization in Central America", **The Journal of Politics**, Cilt: 60, Sayı: 3, 1998, s.782.
[135]http://www.dernekler.gov.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=33%3A-sempozyum&catid=39%3Amerkez-tekilat-etkinlikleri&Itemid=60&lang=tr

süreci yıpratacaktır. STÖ'lerin kendi içinde demokratik olmalarının yanı sıra başka örgütlere karşı da demokratik davranışlar sergilemesi, bu örgütler üzerinde baskı uygulamaması gerekmektedir.[136] STÖ'lerin kendi içinde demokratik olması, AB gibi demokrasinin üye ve aday ülkelerde güçlenmesini teşvik eden aktörler için de önem taşımaktadır. Warleigh, sivil toplumun Avrupalılaşmasının ilk koşulunun STÖ'lerin kendilerini demokratik bir şekilde yönetmeleri ve örgüt üyelerinin karar alma sürecine katılmaları olduğunu ifade etmiştir. STÖ'lerde demokratikleşmenin içselleştirilmesinin en temel unsurları yani örgüt üyeleri ve örgütlerde aktif bir şekilde çalışan gönüllülerin karar alma sürecine katılmak istemeleri ve örgüt içinde yönetici-üye diyaloğunun sağlanmasıdır.[137] Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde sivil toplumun Avrupalılaşmasını tartışan Rek, Warleigh'e katılarak bu ülkelerdeki STÖ'lerin demokratik ve şeffaf bir örgütsel yapı kazandıklarını, böylelikle demokrasinin güçlenmesine katkı sağladıklarını açıklamıştır.[138]

Sivil toplum özellikle siyasi, sosyal ve ekonomik alanlardaki çabalarıyla demokratikleşmeye katkıda bulunmalıdır. Sivil toplumun siyasi alanda, katılımın güçlendirilmesi için siyasi partilere destek olması, siyasal çoğulculuk ve siyasal hoşgörü gibi demokratik değerlere bağlılılığı sağlaması, kayırmacılık yerine vatandaşlık anlayışını pekiştirmesi, yeni liderlerin ortaya çıkmasını sağlaması, seçim sürecini izlemesi, sivil katılımın artması ve siyasal elitlerin aşağıdan yukarı doğru gelen baskıları dikkate almalarını sağlaması, vatandaşların devlete saygı duymasını ve devletle bütünleşmesini sağlaması gibi rolleri mevcuttur. Sivil toplum sosyal alanda demokrasi için eğitim faaliyetleri yürütmesi, kadınlar, etnik azınlıklar gibi dışlanmış grupların çıkar temsilini sağlaması, bilgi paylaşımı yoluyla vatandaşların çıkar ve değerlerini korumalarını özendirmesi, vatandaşların işbirliği içinde hareket ederek sosyal sermayeyi yaratmalarını özendirmesi gibi roller edinmelidir. Ekonomik alanda ise bilgi paylaşımı yoluyla ekonomik reform sağlanmasında rol oynamalıdır.[139]

---

[136] Torus, s.400.
[137] Alex Warleigh, "Europeanizing Civil Society: NGOs as Agents of Political Socialization", **Journal of Common Market Studies**, Cilt: 39, Sayı: 4, (Europeanizing), 2001, s.620.
[138] Mateja Rek, "Europeanisation of Civil Society Sector in Central and Eastern Europe", **Innovative Issues and Approaches in Social Sciences**, Cilt: 3, Sayı: 1, 2010, ss.69,70.
[139] Diamond, Toward Democratic Consolidation, s.204.

Yukarıda üzerinde durulan sivil toplum-demokrasinin güçlenmesi ilişkisine yönelik olarak çeşitli yazarlarca saptanmış olan kriterler bir arada değerlendirilmiş; kriterlerin ortak noktaları göz önünde bulundurularak aşağıdaki tablo oluşturulmuş ve sivil toplumun demokrasinin güçlenmesine katkısı bağlamında makro düzeyde gerekli olan şu maddelere ulaşılmıştır: örgüt içi demokrasi ve demokratik değerleri koruma, kamu bilincini arttırma, devlet ve toplum arasında arabulucu rol oynama (siyasal, sosyal ve ekonomik alan), dışlanmış grupların haklarını koruma.

Tablo 3: Sivil Toplumun Demokrasinin Güçlenmesi Sürecine Sağladığı Katkılar

Yazar ve Yıl	**Sivil Toplumun Demokrasinin Güçlenmesi Sürecine Sağladığı Katkılar**			
	1. Örgüt içi demokrasi ve demokratik değerleri koruma	**2. Kamu bilincini arttırma**	**3. Devlet ve toplum arasında arabulucu rol oynama (siyasal, sosyal, ekonomik)**	**4. Dışlanmış grupların haklarını koruma**
Scholte, 2002		Kamu bilincini arttırma (araştırma raporları, kitapçıklar, konferanslar, basın bildirileri, web sitesi)	Baskı uygulayarak politikaların daha şeffaf bir şekilde yapılmasını sağlama (siyasal) Farklı görüşlerin (ekoloji, yoksulluk, ekonomik sorunlar vb.) dikkate alınmasını sağlama (sosyal ve ekonomik)	Kadınlar ve yoksullar gibi parlamentolarda yeterince temsil edilmeyen grupların temsilini sağlama
Anheier, Carlson, Heinrich ve Naidoo, 2001	Kendini demokratik bir şekilde yönetme	Demokratik açıklar hakkında bilgilendirici çalışmalar yapma, kampanyalar yürütme	Sosyal, politik ve ekonomik alanlarda önem verdiği konuları ön plana çıkarma	
Diamond, 1999			Siyasal elitlerin aşağıdan yukarı doğru gelen baskıları dikkate almalarını sağlama (siyasal) Seçim sürecini izleme (siyasal) Siyasal katılımın güçlendirilmesi için siyasi partilere destek olma; kayırmacılık yerine vatandaşlık anlayışını pekiştirme; yeni liderlerin ortaya çıkmasını sağlama (siyasal) Vatandaşların devlete saygı duymasını ve	Kadınlar, etnik azınlıklar gibi dışlanmış grupların çıkar temsilini sağlama

			devletle bütünleşmesini sağlama (sosyal) Bilgi paylaşımı yoluyla ekonomik reform sağlanmasında rol oynama (ekonomik)	
White, 2004			Devlet ile toplum arasında arabulucu rol oynama (siyasal, sosyal, ekonomik)	
Leigh, 2004			Yasa teklifi, yasa değişikliği süreçlerinde fikir beyan etme (siyasal)	
Haynes, 1997	Aşırı ideolojik ve antidemokratik faaliyetlere yer vermeme		Politikalardan memnun olmadığı durumlarda hükümetin görevine devam etmemesi gerektiğini açıklama (siyasal)	
Linz ve Stepan, 1996	Yasal bir kültürün oluşmasına hizmet etme, hukukun üstünlüğünü destekleme		Devleti denetleme/izleme (siyasal) Siyasi alternatifler üretme (siyasal) Rasyonel-yasal otoritenin sağlanması ve sürdürülmesine destek verme (siyasal) Ekonomik toplumu denetleme/izleme (ekonomik)	
Schmitter, 1997	Sivil bir şekilde ve hukuka uygun hareket etme Demokratik siyasal otoriteyi yıkıcı faaliyetlerde bulunmama	Yönetimin külfetini azaltma	Beklentileri ve toplumsal pazarlıkları dengeleme (sosyal, ekonomik) Bireyleri siyasal süreçlere yakınlaştırma (siyasal) Gücün kötüye kullanılması olasılığına karşı yönetimi izleme/denetleme (siyasal) Vatandaşın korunduğu normatif bir ortamın oluşmasına hizmet etme (sosyal)	
Merkel, 2004	Hukukun üstünlüğü ve güçler dengesini destekleme	Vatandaşları eğitme ve politik elitler haline getirme	Bireyi devletin keyfi uygulamalarından koruma (ekonomik, sosyal, siyasal)	Dezavantajlı ve örgütlenemeyen grupların çıkarlarını koruma
Warleigh, 2001	Örgütü demokratik bir şekilde yönetme,			

	üyelerin karar alma sürecine katılımını teşvik etme; kendini eleştirebilme, yönetici-üye diyaloğunu sağlama; demokrasinin içselleştirilmesi bağlamında üyelerin ve gönüllülerin karar alma sürecine katılmak istemeleri			
Börzel ve Risse, 2010			Politika yapma sürecinde kararları resmi ve fiili olarak veto etme ya da destekleme; karar alma sürecine katılma	
Rek, 2010	Demokratik ve şeffaf olma			

Kaynak: Bu tablo yazar tarafından hazırlanmıştır.

1.1.3.1. Örgüt İçi Demokrasi ve Demokratik Değerleri Koruma

Örgüt içi demokrasi ve demokratik değerleri koruma, sivil toplumun demokratikleşmeye katkı sağlamasına ilişkin öne sürülen koşullardan öncelikli olanıdır. Bu koşula Anheier, Carlson, Heinrich ve Naidoo'nun çalışmasında yer verilmiştir. Ayrıca Haynes sivil toplumun aşırı ideolojik ve antidemokratik faaliyetlere yer vermemesi; Puhle sivil toplumun güçlü, bağımsız ve demokratik olması; Schmitter ise sivil toplumun sivil bir şekilde ve hukuka uygun hareket etmesi ve demokratik siyasal otoriteyi yıkıcı faaliyetlerde bulunmaması gerektiğini belirtmiştir.[140] STÖ'ler kendi içinde demokrasiyi korurken kendi dışındaki STÖ'lere de demokratik değerler çerçevesinde davranmalı, onlar üzerinde baskı oluşturmamalı, bu örgütlerin faaliyetlerini engellememelidir.[141] Sivil toplumun

[140] Haynes, Democracy and Civil Society, s.18; Hans-Jürgen Puhle, "Democratic Consolidation and Defective Democracies", **Estudio Working Paper**, Sayı: 47, 2005, www.uam.es/centros/derecho/cpolitica/papers.htm, (15.03.2012), s.10; Schmitter, East and West, s.240.
[141] Torus, s.401.

demokratik değerleri, sosyal sermayeyi isteyerek ya da istemeden geliştirmektedir. Ancak günümüzde sivil kategorisinde değerlendirebileceğimiz mafya, gerilla hareketleri, bazı etnik gruplar ve radikal dini örgütler gibi pek çok unsur demokrasiye zarar vermektedir.[142]

STÖ'lerin demokratikleşmeye katkıda bulunmaları için öncelikle kendi karar alma süreçlerinin şeffaf olması, üyelerin seçiminde herhangi bir ayrımcılığın güdülmemesi, başkanlık adaylarının demokratik bir süreçten geçerek seçilmeleri gerekmektedir. STÖ'ler kendi içindeki sorunları demokratik yollardan çözme konusunda da başarılı olmalıdır. Bazı STÖ'lerin devletten herhangi bir beklentisi olmadan ve devlete baskı uygulamadan sorunları çözebildiği görülmüştür. Örneğin San Francisco'daki STÖ'ler, toplumsal sorunların çözümü için mahkemelere başvurmak yerine kendi oluşturdukları anlaşmazlık çözüm yollarına başvurmaktadır.[143] Her ne kadar sivil toplum demokrasinin mikro düzeyde bir göstergesi, ulusal demokratik sistemin temellerinden bir tanesi olsa da, STÖ'lerin kendi içindeki demokratik katılımların derecesinin örnekten örneğe farklılık gösterdiği görülmektedir.[144] Dünyadaki örneklere baktığımızda demokrasiyi güçlendirme gücü olan STÖ'lerin her alanda demokratik davranmadıkları ortaya çıkmaktadır. Greenpeace'in hiyerarşik bir yapıya sahip olması buna örnek olarak gösterilmektedir.[145]

Sonuç olarak STÖ'lerin hangi değerleri temsil ettikleri ve uyguladıkları, ne kadar kapsayıcı ya da dışlayıcı oldukları (cinsiyet, ırk, dil, din ayrımı yapıp yapmadıkları) ve diğer STÖ'lere karşı ne kadar hoşgörülü oldukları önem taşımakta; bu bilgiler örgütlerin demokrasi çizgisinin neresinde durduğuna dair bilgi vermektedir.[146]

---

[142] Thomas Carothers, **Aiding Democracy Abroad. The Learning Curve**, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, (Aiding Democracy), 1999, s.209. Özellikle demokrasiye yeni geçen ülkelerde sivil toplumun zayıf olduğu ya da sivil ve demokratik bir şekilde hareket etmediği görülmektedir. Bknz. Laurence Whitehead, "Bowling in the Bronx: The Uncivil Interstices Between Civil and Political Society", içinde **Civil Society: Democratic Perspectives**, (Ed. Robert Fine, Shirin Rai), Frank Cass and Company Limited, USA, UK, 1997, s.96.
[143] Dryzek, s.482.
[144] Fioromonti, s.73.
[145] Dryzek, s.481.
[146] Torus, s. 408.

1.1.3.2. Kamu Bilincini Arttırma

Güçlü bir sivil toplum, bilgiyi vatandaşa ulaştırarak vatandaşın daha güçlü olmasına, kolektif faydanın sağlanmasına, çıkar ve değerlerin korunmasına hizmet etmektedir. Sivil toplumun bilgiyi aktarma özelliği yönetimin külfetini azaltmakta; yönetim her konuda vatandaşı bilgilendirme sorumluluğunu sivil toplumla paylaşmaktadır.[147]

Kamu bilincini arttırma, Anheier, Carlson, Heinrich ve Naidoo'nun getirdiği 'demokratik açıklar hakkında bilgilendirici çalışmalar yapma' kriterini de kapsamaktadır. Yazarlara göre sivil toplum, bilgilendirici çalışmaların yanı sıra kampanyalar da yürütebilir.[148] Bu kriterin Scholte'un getirdiği beş kriterden birincisi ile örtüştüğünü görüyoruz. Scholte, sivil toplumun araştırma raporları ve kitapçıklar yayınlama, basın bildirileri hazırlama, web sitesi ile faaliyetlerini ve taleplerini duyurma ve konferanslar düzenleme yöntemlerini kullanarak kamu bilincinin artmasına katkı sağlayacağını belirtmiştir.[149] Merkel de sivil toplumun vatandaşları eğiterek politik elitler haline getirebileceğini ifade etmiştir. Sivil toplumun bilgi aktarma yoluyla demokrasiye katkı sağlayacağını savunan yazarlardan bir diğeri de Diamond'dır. Yazar, sivil toplumun vatandaşlara demokrasi eğitimi verdiğini; sivil toplumun devletle veya devletten bağımsız bir şekilde hareket ederek vatandaşları insan hakları ve katılımcı demokrasi gibi konularda eğitim seminerleri aracılığıyla bilinçlendirdiğini belirtmiştir. STÖ'ler hükümetlerin politikalarını inceleyerek gücün kötüye kullanımının olup olmadığını değerlendirme gücüne sahip olup alınan kararların olası sonuçlarını göz önünde bulundurabilmektedir.[150] Yine STÖ'ler vatandaşların kendilerini çeşitli yollarla ifade etmelerini, böylece kendilerine güven duymalarını, etkin faaliyetler yürütmelerini ve bilinçlenmelerini sağlamaktadır. Bu da sivil toplumun demokrasinin meşrulaşmasına hizmet etmesini beraberinde getirmektedir.[151]

[147] Schmitter, East and West, s.246.
[148] Anheier, Carlson, Heinrich ve Naidoo, s.6,10.
[149] Scholte, Global Governance, ss.293,294.
[150] Diamond, Developing Democracy, ss.243,247.
[151] Diamond, Demokrasinin Üç Paradoksu, s.134.

Sivil toplumun bu özellikleri onun sadece devleti kontrol eden, izleyen ve eleştiren bir güç olmadığını; devleti tamamlayan ve geliştiren bir unsur da olduğunu göstermektedir.

1.1.3.3. Devlet ve Toplum Arasında Arabulucu Rol Oynama

Sivil toplum, devletten bağımsız bir şekilde yöneticilerin keyfi hareketlerini denetlerken temsil ettiği vatandaşların beklentilerini ve tercihlerini kamuoyuna duyurmaktadır. Bu özellikleri nedeniyle sivil toplum, Schmitter ve Karl'ın da belirttiği gibi, devlet ve toplum arasındaki uyuşmazlıkları çözmeye yardımcı olan, üyelerinin davranışlarını devletin yaptırım gücü olmaksızın kontrol eden bir ara tabakadır.[152]

Sivil toplumun devlet ve toplum arasında arabulucu rol oynadığını savunan bir başka yazar olan Diamond, bu rolün siyasal, ekonomik ve sosyal alanlarda gerçekleştiğini belirtmiştir. White, Schmitter, Linz ve Stepan ise sivil toplumun arabulucu rol oynadığı konusunda diğer yazarları desteklemiş, ancak sivil toplumun hangi alanlarda arabuluculuk yaptığına dair ayrıntılı açıklamalar getirmemiştir. Bu rolün özelliklerine geçmeden önce sivil toplumun devletten ayrı, devlet dışında örgütlenen bir yapı olduğu hatırlatılmalıdır. Hegel ve Marx, devletin topluma kültürel nüfuzunun sivil toplum aracılığıyla gerçekleşeceğini savunmuştur. Yani onlara göre sivil toplum, devletin bir parçasıdır. Oysa demokratikleşme literatürü, Locke ve Ferguson'un önderliğini yaptığı alternatif bir gelenekten etkilenmiştir. Buna göre, sivil toplum potansiyel olarak otoriter devlete karşı bir güç olarak görülmektedir.[153] Bu alternatif gelenek sivil toplumun devlet karşısında vatandaşı temsil etmesini, vatandaşın hakkını araması süreçlerinde şiddete başvurmadan demokratik değerleri koruyarak adım atmasını sağlamaktadır.

Sivil toplumun arabulucu rol oynaması, sivil toplumun bağımsız olduğunun göstergelerinden biridir. Sivil toplum devletle ilişki içindedir, ancak demokrasiye hizmet etmesi için devletin gücünden faydalanma ve pay alma çabasının olmaması gerekmektedir.[154] Cohen ve Arato, STÖ'lerin siyasi örgütlenmelerden (siyasi partiler

[152] Schmitter ve Karl, s.71.
[153] Fioromonti, s.68.
[154] Dryzek, s.481.

gibi) ayrılan yönünün hedeflerini tarafsız bir şekilde belirlemesi ve bu hedeflerin peşinden gitmesi olduğunu belirtmiştir.[155] Yine Scmitter ve Karl, vatandaşların seçim dönemleri arasında, çıkar grupları, dernekler ve sosyal hareketler gibi örgütlenmelerle kamu politikasını etkileyebildiklerini belirtmiştir.[156] Ancak günümüzde STÖ'lerin son yirmi yılda bu ayrımı bulanıklaştırdığını görmekteyiz. Fioromonti, Doğu Avrupa'nın demokratikleşme sürecinde STÖ'lerin muhalif güçleri desteklediğine ve onların iktidara gelmeleri ile demokrasiye geçişi kolaylaştırdıklarına dikkat çekmiştir. Söz konusu STÖ'lerin destekleri bu güçler iktidardayken de devam etmiştir. Benzer gelişmeler Güney Afrika'da da yaşanmıştır.[157] Ekonomik ve toplumsal destekler, STÖ'lerin karar alma ve uygulamalarında etkili olmaktadır. Uluslararası yardım kuruluşları gelişmekte olan ülkelerdeki STÖ'lere destek vererek sivil toplumun bağımsız bir şekilde hareket etmesini engellemektedir.[158] Özel şirketlerden maddi destek alan STÖ'ler, bu şirketlerin varlıklarının ve çıkarlarının korunması için ekstra güç harcamaktadır. Bu nedenle destekçilerin yeni kararlar alarak farklı yönlere yönelmesi, ilgili STÖ'nün de yön değiştirmesini beraberinde getirebilmekte; bu durum STÖ'nün finansal destekçilerinin gündemine bağlı kalarak tarafsız hareket edememesine neden olmaktadır.[159] Bu tür sivil toplumun arabulucu rolünü bozucu uygulamalar, sivil toplumun demokratikleşmeye katkı sağlamasını da güçleştirmektedir.

Aşağıda Diamond'ın kategorileştirmesi örnek alınarak sivil toplumun siyasal, sosyal ve ekonomik alanlardaki arabulucu rolüne yer verilmekte, demokrasinin güçlenmesine hangi yollarla katkı sağlayabildikleri incelenmektedir.

1.1.3.3.1. Siyasal Alanda Arabulucu Rol Oynama

Sivil toplumun devlet ve toplum arasındaki ilişkileri yeniden düzenleyebilme gücü vardır. Bu gücü siyasal alanda gösterebilen bir sivil toplum, öneriler getirerek politika yapma sürecine dahil olur. STÖ'ler öneri ve görüşlerini parlamentolardaki tartışma, yasa teklifi ve yasa değişikliği süreçlerinde açıklar ve böylece karar alma

[155] Cohen ve Arato, s.53.
[156] Schmitter ve Karl, s.71.
[157] Fioromonti, s.69.
[158] Carothers, Aiding Democracy, s.221.
[159] Fioromonti, s.73.

süreçlerine etki eder.[160] Politik süreçlerde demokratik kurallar çerçevesinde yapıcı bir rol üstlenebilen sivil toplum, yeni demokratik normlar yaratma ve bunları sürdürme gücüne sahiptir.

Sivil toplum, politik elitlerin aşağıdan yukarıya doğru gelen baskıları dikkate almalarını sağlayabilmektedir. Bu da Diamond'un sivil toplumun demokrasinin güçlenmesine birinci katkısı olarak öne sürdüğü 'devleti sınırlama ve kontrol etme' rolüne açıklık getirmektedir. Dolayısıyla sivil toplum reform yapılmasını, rüşvetin engellenmesini sağlayan, böylece devletin gücünü kötüye kullanmasını engelleyen bir güçtür.[161] Schmitter de Diamond'ın önermesine benzer bir önermede bulunmuş, gücün kötüye kullanılması olasılığına karşı sivil toplumun yönetimi izlemesi/denetlemesinin demokrasiyi güçlendirdiğini belirtmiştir.[162] Sivil toplum bu süreçte kayırmacılık yerine vatandaşlık anlayışını pekiştirmektedir. Haynes, sivil toplumun yönetimden memnun olmaması halinde hükümetin görevine devam etmemesi gerektiğini açıklamasının olumlu etkiler uyandıracağını; Diamond, Linz ve Stepan ise sivil toplumun siyasi alternatifler üretebileceğini, yeni liderlerin ortaya çıkmasını sağlayabileceğini belirtmiştir.[163] Habermas da sivil toplumun üyelerinin yeni tartışmalar ortaya atarak, hükümet ile diyalog kurarak ve yasa yapma sürecine etkide bulunarak demokrasiye katkıda bulunduğunu açıklamıştır.[164] Sivil toplum devleti kontrol etmenin yanı sıra siyasal süreçlere de katılarak müzakereci demokrasinin gelişmesine katkı sağlamaktadır.[165] Sivil toplum siyasi partilere destek olarak da katılımın artmasına destek sağlayabilmektedir.[166] Diamond ve Schmitter, sivil toplumun 'bireyleri siyasal süreçlere yakınlaştırması' rolüne sahip olduğu noktasında hemfikir olmuşlardır. Sivil toplum bu rol kapsamında demokratik vatandaşlığın getirdiği haklardan faydalanarak siyasi partilerin üstlendiği rolü

[160] Leigh, s.7.
[161] Diamond, Developing Democracy, s.240.
[162] Schmitter, East and West, s.241.
[163] Diamond, Developing Democracy, s.240.
[164] Jürgen Habermas, **Between Facts and Norms. Contribution to a Discourse Theory of Law and Democracy**, The MIT Press, USA, 1996, s.359.
[165] Müzakereci demokrasi kararların sadece yönetim tarafından değil, farklı düzeylerdeki tüm aktörler ile birlikte alınmasını ifade etmekte; yönetişimin vazgeçilmez olduğunu savunmaktadır. Bknz. Gabriela de Brela`z ve Ma'rio Aquino Alves, "Civil Society Organizations and Advocacy: A Comparative Study Between Brazil and the United States", içinde **Civil Society in Comparative Perspective, Comparative Social Research**, (Ed. Bernard Enjolras, Karl Henrik Sivesind), Cilt: 26, Emerald Group Publishing Limited, 2009, s.79.
[166] Diamond, Developing Democracy, s.240.

desteklemekte, dolayısıyla siyasal katılımı ve vatandaşların siyasal etkinliğini sağlamaktadır. Ancak aktif bireyleri içinde barındıran bir sivil toplum, baskı uygulayarak politikaların daha şeffaf olmasını ve demokrasinin güçlenmesini sağlayabilmektedir.[167]

Sivil toplum, siyasal temsili ve demokrasinin canlılığını arttırmakta; demokratik siyasal partilerin önemli kurumsal tamamlayıcıları olarak faaliyet göstermektedir.[168] Demokratikleşme literatürü STÖ'lerin toplumsal ve politik roller üstlenmelerine rağmen politik güç elde etme niyetinde olmadıklarına, demokratik değerleri paylaştıklarına, kendi değer ve çıkarlarına ulaşmak için şiddet kullanmadıklarına dikkat çekmektedir. Ancak dünyadaki örnekler tüm STÖ'lerin böyle davranmadıklarını göstermektedir.[169] Diğer taraftan çeşitli kurum ve kuruluşlarla yakın temas halinde olan ve finansal destek alan STÖ'lerin diğer örgütlere oranla politikaları daha fazla etkilemesi söz konusu olabilmektedir. Bazı STÖ'lerin bir yönetim krizine, sosyal çıkarlar arasında çatışmalara ve siyasi istikrarsızlıklara sebep olması da mümkündür. Sivil toplumun demokrasinin güçlenmesine hizmet etmesi için daha barışçıl yöntemler izlemesine gereksinim duyulmaktadır.

1.1.3.3.2. Sosyal Alanda Arabulucu Rol Oynama

Sivil toplum, sosyal taleplerin iletilmesine ve devlet ile vatandaş arasındaki çatışmanın iyileştirilmesine katkıda bulunmaktadır.[170] Güçlü bir sivil toplum demokrasinin sosyal temellerini sağlamlaştırmaktadır. Bu nedenle etkin STÖ'lerin varlığı, vatandaşların devletten beklentilerini azaltabilmektedir. Bu örgütler vatandaşları bir araya getirerek onların işbirliği içinde olmalarını sağlar ve dolayısıyla sosyal sermayenin oluşmasına hizmet eder. Örneğin, Bengladeş'teki Grameen Bank, küçük işletmelerin kurulmasını destekleyerek bölgenin fakirlikle mücadelesine destek vermiş; yeni girişimcilerin bölgedeki elitlere kredi ve ücret bağımlılığı büyük oranda azalmıştır.[171]

---

[167] Scholte, Global Governance, ss.293,294.
[168] Diamond, Demokrasinin Üç Paradoksu, s.134.
[169] Fioromonti, s.67.
[170] White, s.15.
[171] Diamond, Developing Democracy, s.249.

Sivil toplum aynı zamanda vatandaşın korunduğu normatif bir ortamın oluşmasına hizmet etmekte; demokrasinin güçlenmesi sürecinde beklentileri ve toplumsal pazarlıkları dengelemektedir. Çeşitli sosyal sorunların üstesinden gelinmesi için devletin öncü kurum olarak faaliyet göstermesine destek veren sivil toplum kadınlar, çocuklar, işçi sınıfı, engelliler gibi grupların sesi olur. STÖ'ler devletin merkezden yerele yetişemediği durumlarda kampanyalar başlatır, projeler yürütür ve sosyal alandaki sorunlarla mücadele edilmesine katkı sağlar. [172]

1.1.3.3.3. Ekonomik Alanda Arabulucu Rol Oynama

Sivil toplumun ekonomi politikaları üzerindeki etkisi çeşitli demokratikleşme yazarları tarafından incelenmiştir. Örneğin Diamond, sivil toplumun ekonomik reformların yapılmasını sağlayarak demokrasinin güçlenmesine katkıda bulunduğunu belirtmiştir. Diamond'a göre başarılı ekonomik reformlar, toplumdaki politik koalisyonlar ve yasamanın desteği ile gerçekleşebilmektedir. Bu koalisyonlar kendiliğinden ortaya çıkmazlar, inşa edilmeleri gerekmektedir.[173] O nedenle bu inşa sürecinde devletin örgütlenme özgürlüğünü getirmesinin yanı sıra sivil topluma da önemli bir rol düşmektedir.

Linz ve Stepan, Diamond gibi ekonomik alanın demokrasinin güçlenmesinde önemli bir yere sahip olduğunu savunmaktadır. Yazarlar, bugüne kadar güdümlü ekonomi yönetimi altında güçlenen bir demokrasi örneği olmadığını belirtirken, tamamen piyasa ekonomisine dayalı olarak yönetilen kimi ülkelerde de demokrasinin güçlenmediğini vurgulamışlardır.[174] Ancak devlet ve piyasa arasında yer alan ekonomik toplum, taraflar arasında uzlaşmayı sağlayabilir. Janicke sivil toplumu hükümet ve ekonominin başarısızlığına cevaben ortaya çıkan toplumsal bir hareket olarak görmüş, sivil toplumun çeşitli ekonomik aktörlere boykot uygulayarak etkili

[172] Schmitter, East and West, ss.245,246.
[173] Diamond'a göre sivil toplumun demokrasinin güçlenmesine onuncu katkısı, ekonomik reformların yapılmasını sağlamadır. Bknz. Diamond, Developing Democracy, s.248.
[174] Linz ve Stepan'a göre, eğer mülkiyet hakları devlete aitse, fiyat ve işgücü piyasası üzerine tüm kararlar devlet tarafından alınıyorsa, dolayısıyla güdümlü bir ekonomi poltikası izleniyorsa demokrasinin güçlenmesi mümkün olmamaktadır. Diğer taraftan devletin tamamen ekonomiden elini çekmesi de olumlu sonuçlar doğurmayacaktır. Bu nedenle iş hukukunun oluşturulması, tahvil piyasasının, kamusal ve özel mülkiyetin oluşturulması ve korunması devlet tarafından gerçekleştirilmelidir. Devlet piyasa başarısızlığı durumlarında ekonomiye müdahale etmelidir. Yine devlet eğitim, sağlık, ulaşım konularına eğilmeli, bu alanlar piyasanın ellerine bırakılmamalıdır. Aksi takdirde adaletsizlikler yaşanır ve demokrasiye ulaşılamaz. Linz ve Stepan, s.13.

olabileceğini belirtmiştir. Shell'in Kuzey Atlantik'teki petrol arama çalışmalarını durdurması için Greenpeace'in protestolar düzenlemesi bu faaliyetlere örnek olarak verilmektedir.[175]

Ekonomik toplum sosyo-politik normları, kurumları ve düzenlemeleri kapsamaktadır. Sivil toplum da ekonomik toplum içinde yer alarak bu uzlaşmaya katkıda bulunabilmektedir. Schmitter, bu noktada sivil toplumun, toplumun beklentilerini ve toplumsal pazarlıkları dengelediğini ifade etmiştir.[176] Yine Scholte, farklı görüşlerin seslendirilmesini ve dikkate alınmasını sağlayan sivil toplumun ekonomik sorunlar ve yoksulluk gibi konularda başarılı politikalar izlenmesine yardımcı olduğunu belirtmiştir.[177]

Sivil toplum ekonomi politikalarının gözden geçirilmesini talep etmekte ve öneriler getirmektedir. Ekonomik reform sağlanmasında bilgi paylaşımı rolünü üstlenmektedir. Bu nedenle demokratik hükümetler ekonomik istikrar politikalarını yaparken ve uygularken sivil topluma danışma taraftarı olmaktadır. Sivil toplumun ekonomik toplum içinde aktif bir şekilde faaliyet göstermesi demokrasinin güçlenmesinin göstergelerinden bir tanesidir. Çünkü bu, sivil toplumun farklı alanlarda etkileşim içinde olabildiğinin kanıtıdır. [178]

1.1.3.4. Dışlanmış Grupların Haklarını Koruma

Sivil toplum siyasi partilerin ötesinde çıkarların temsil edilmesi, duyurulması ve bir çatı altında toplanması için çeşitli kanallar oluşturarak demokrasiye hizmet etmektedir.[179] Diamond'a göre, sivil toplum sadece toplumun katılımını, demokratik vatandaşların siyasal etkinliklerini ve yeteneklerini arttırmamakta; aynı zamanda çıkarların bir araya getirilmesi ve toplumda özellikle kadınlar, dini gruplar, etnik azınlıklar gibi yeterince temsil edilemeyen, iktidara gelmesi güç olan ya da geleneksel olarak dışlanan ve inkar edilen grupların temsil edilmesi için pek çok kanal oluşturmaktadır. Habermas da sivil toplumun kültürel, dini ve insani hedefleri olan ancak örgütlenmesi güç, dolayısıyla yeterince temsil edilmeyen grupların

[175] Dryzek, s.482.
[176] Schmitter, East and West, s.250.
[177] Scholte, Global Governance, s.293.
[178] Linz ve Stepan, ss.11,12.
[179] Diamond, Developing Democracy, s.243.

temsilcisi ve önemli görülmeyen sorunların sözcüsü olduğunu ifade etmiştir.[180] Petrov, Serra ve Taylor, sivil toplumun marjinal ve dezavantajlı grupların güçlendirilmesine ve görüş ayrılıklarının açıkça ifade edilmesine olanak sağladığını belirtmiştir.[181] Sivil toplum siyasal çatışmaları bu yöntemlerle hafifletebilmektedir. Kadınlar ve yoksullar gibi parlamentolarda yeterince temsil edilmeyen gruplar, sivil toplum aracılığıyla seslerini duyurabilmekte ve bu süreç demokrasiyi güçlendirmektedir.[182]

STÖ'ler çatışma çözümleri için arabuluculuk yapmakta ve bu amaçla yeni teknikler geliştirmektedir. Bu çabalardan bir tanesi de politik ve etnik çatışmaların pazarlık ve uzlaşma yollarıyla çözümlenmesi için kişilerin eğitilmesidir. STÖ'ler hem toplumun farklı kesimlerinin eğitiminde hem de bu kesimlerin seslerinin duyurulmasında rol oynayan önemli araçlardır. Bu nedenle siyasi aktörler siyasi krizlerle mücadele sürecinde STÖ'lere başvurarak sorunların çözüme kavuşturulmasını sağlayabilmektedirler.[183]

Sonuç olarak, demokrasi sadece çoğunluğun temsil edildiği bir yönetim biçimi değildir. Scmitter ve Karl, "Çoğunluk -özellikle istikrarlı ve kendini sürekli kılan bir çoğunluk- düzenli olarak bazı azınlıklara -özellikle tehdit altındaki kültürel ve etnik gruplara- zarar veren kararlar alıyorsa durum ne olacaktır?" sorusunu sormuş; başarılı demokrasilerin azınlıklar, etnik ve kültürel grupların haklarının korunması için çoğunluk yönetimini sınırladıklarını belirtmiştir. Yazarlar bu grupları korumanın en yaygın ve en etkin yolunun dernekler ve çıkar gruplarının faaliyetleri olduğunu vurgulamıştır.[184]

1.1.4. Avrupalılaşma

Avrupa entegrasyonu, üye ve aday ülkelerde Avrupalılaşma sürecinin başlayıp devam etmesini beraberinde getirmektedir. Avrupalılaşma süreci ulusal alanda dört temel alana etki etmektedir: İdari-yönetsel kurumlar, ulusal parlamentolar, yargı ve çıkar grupları/dernekler. İdari-yönetsel kurumlar alanında,

[180] Habermas, s.360
[181] Petrov, Serra ve Taylor, s.78.
[182] Diamond, Developing Democracy, s.243.
[183] Diamond, Developing Democracy, s.248.
[184] Schmitter ve Karl, s.71.

ulusal hükümet ve kamu kurumlarının Avrupalılaşma süreci 1970'lerden günümüze en fazla dikkat çeken ve incelenen konulardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Ulusal parlamentolar alanında, yasama kurumlarının geleneksel çalışma yöntemlerinin AB'ye entegrasyon sürecinde geçirdiği değişim incelenmektedir. Yargı alanında, Avrupa yasalarının ve Avrupa Adalet Divanı'nın ulusal yargı organları üzerindeki etkisi çalışılmaktadır. Çıkar grupları ve dernekler alanında ise, yukarıda bahsi geçen üç alandan farklı bir şekilde Avrupa entegrasyonunun 'devlet-dışı politik kurumlar'ı nasıl etkilediği, bu kurumlardan çıkar gruplarının/derneklerin ve dolayısıyla ulusal çıkar temsilinin nasıl bir değişim gösterdiği üzerinde durulmaktadır.[185] Çıkar grupları ve derneklerin Avrupalılaşma literatüründeki özel yeri, sivil toplumun bu kapsamda önemi fark edilen bir alan olduğunu göstermektedir.

Avrupalılaşma, 'yukarıdan aşağı' ve 'aşağıdan yukarı' olmak üzere iki yönlü bir süreç olarak değerlendirilmektedir. Literatürde Avrupa düzeyindeki ve ulusal düzeydeki işadamları örgütlerinin Avrupalılaşma sürecindeki rolüne yer verilmiş; iki düzeydeki devlet-işadamları örgütleri ilişkilerinin birbirinden farklı özellikler gösterdikleri belirtilmiştir. Avrupa düzeyindeki işadamları örgütleriyle ilgili çalışmalarda aşağıdan yukarı doğru bir Avrupalılaşma sürecinden bahsedilmektedir.[186] Aday ülkelerin Avrupalılaşma sürecinde de STÖ'lerin yukarıdan aşağı doğru bir etki altında kaldığı ifade edilmektedir.[187] Hix ve Goetz, Avrupalılaşmayı Avrupa entegrasyonunun ulusal politik sistemler üzerindeki etkisi olarak tanımladığı için bağımlı değişkenin ulusal politik sistemlerdeki devamlılık ve

[185] Simon Hix ve Klaus Goetz, "Introduction: European Integration and National Political Systems", **West European Politics**, Cilt: 23, Sayı: 4, 2000, s.8.

[186] Maria Green Cowles, "Setting the Agenda for a New Europe: The ERT and EC 1992", **Journal of Common Market Studies**, Cilt: 13, 1995; Maria Green Cowles, "The Changing Architecture of Big Business", içinde **Collective Action in the European Union. Interests and The New Politics of Associability**, (Ed. J. Greenwood, M. Aspinwall), Routledge, London, 1998; David Coen ve Charles Dannreuther, "When Size Matters: Europeanisation of Large and SME Business-Government Relations", **Politique européenne**, Sayı: 7, 2002; Justin Greenwood, **Interest Representation in the European Union**, 2nd Edition, Palgrave, Basingstoke, 2003.

[187] Maria Green Cowles, "The Transatlantic Business Dialogue and Domestic Business-Government Relations" içinde **Transforming Europe. Europeanization and Domestic Change**, (Ed. Maria Green Cowles, James A. Caporaso, Thomas Risse), Cornell University Press, Ithaca, New York, 2001; Jeffrey Anderson, "Europeanization and the Transformation of the Democratic Polity," **Journal of Common Market Studies**, Cilt: 40, Sayı: 5, 2002. Ayrıca bknz. Coen, Dannreuther, ss.116-137; Claudio Radaelli, "The Domestic Impact of European Union Public Policy: Notes on Concepts, Methods and the Challenge of Empirical Research", **Politique Européenne**, Cilt: 1, Sayı: 5, 2002; Tanja A. Börzel ve Thomas Risse, "When Europe Hits Home: Europeanization and Domestic Change", **European Integration online Papers (EIoP)**, Cilt: 4, Sayı: 15, (Europe Hits Home), 2000.

değişim olduğunu iddia etmiştir.[188] Yine, Ladrech, Anderson, Börzel, Cowles ve Risse, Featherstone ve Radaelli, Schimmelfennig ve Sedelmeier, Avrupalılaşmayı Avrupa entegrasyonunun ulusal politikalar, politik yapı ve kurumları doğrudan etkilemesi olarak tanımlamakta; Avrupa düzeyindeki süreç, yapı, etkileşim ve politikaları bağımsız değişken, ulusal alandaki etkileri ise bağımlı değişken olarak değerlendirmektedir.[189] Bu çalışma da Avrupalılaşmanın ulusal/yerel davranışları değiştirdiğini, dedüktif[190] bir özellik taşıyan bu olgunun yukarıdan aşağı doğru gerçekleştiği savını kabul etmektedir.

Avrupalılaşma, politika yapma sürecinin nasıl bir değişim gösterdiğini ifade ettiği için toplumun bu değişime nasıl tepki verdiği önem kazanmaktadır. Börzel, Avrupalılaşma sürecini şekillendiren, AB'ye uyum yönünde kararları alan temel aktörlerin ulusal hükümetler olduğunu belirtirken, kararları uygulayarak sürece etki eden temel aktörlerin 'kamu yönetimleri' ile 'ekonomik ve sosyal aktörler' olduğunu vurgulamıştır.[191] Yine Risse, Cowles ve Caporaso, Avrupalılaşma tartışmalarının özellikle ulusal alanda yönetim üzerine odaklandığını, ancak Avrupalılaşmanın gücün çeşitli ulusal aktörler arasında dağılmasını beraberinde getirdiğini savunmaktadır. Yazarlar bu çeşitli aktörler arasında yasama organı, mahkemeler, bölgesel yönetimler, çıkar grupları ve şirketleri saymaktadır.[192] Radaelli de çıkar gruplarının ulusal hükümetlerle çeşitli konular hakkında kimi zaman pazarlık yapması, kimi zaman da uyumlu hareket etmesinin Avrupalılaşmaya katkı

---

[188] Hix ve Goetz, s.2.

[189] Robert Ladrech, "Europeanization of Domestic Politics and Institutions: The Case of France", **Journal of Common Market Studies**, Cilt: 32, Sayı: 1, 1994; Jeffrey Anderson, "Europeanization and the Transformation of the Democratic Polity," **Journal of Common Market Studies**, Cilt: 40, Sayı: 5, 2002; Tanja A. Börzel, "Pace-Setting, Foot-Dragging, and Fence-Sitting. Member State Responses to Europeanization", **Journal of Common Market Studies,** Cilt: 40, Sayı: 2, (Responses to Europeanization) 2002; Maria Green Cowles ve Thomas Risse, "Transforming Europe: Conclusions", içinde **Transforming Europe. Europeanization and Domestic Change**, (Ed. Maria Green Cowles, James A. Caporaso, Thomas Risse), Cornell University Press, Ithaca, New York, 2001; Kevin Featherstone ve Claudio Radaelli (Ed.), **The Politics of Europeanization**, Oxford University Press, 2003; Frank Schimmelfennig ve Ulrich Sedelmeier, **Europeanization of Central and Eastern Europe**, Cornell University Press, USA, 2005.

[190] Bknz. Antoaneta Dimitrova, **Driven to Change: The European Union's Enlargement Viewed from the East**, Manchester University Press, Manchester, 2004; Frank Schimmelfennig ve Ulrich Sedelmeier, "Governance by Conditionality: EU Rule Transfer to the Candidate Countries of Central and Eastern Europe", **Journal of European Public Policy**, Cilt: 11, Sayı: 4, 2004.

[191] Börzel, Responses to Europeanization, s.195.

[192] Cowles ve Risse, s.229.

sağladığını ifade etmiştir.[193] İşadamları derneklerinin de içinde bulunduğu ekonomik ve sosyal aktörler, ulusal karar alma süreçlerinin tamamında rol oynamasa da uygulama aşamasında birtakım zorluklar çıkarabilmekte ya da sürecin maliyetleri yerine faydaları üzerine odaklanarak süreci kolaylaştırabilmektedir.

Avrupa değerlerinin benimsenmesi, sivil toplumun Avrupalılaşmasını beraberinde getirmektedir. Amersfoort'a göre Avrupalılaşma, Avrupa'da oluşan ulus üstü sivil toplum ve bu sivil toplumun yeni Avrupa yönetişim sisteminin yaratılmasında rol oynaması ile ortaya çıkmıştır. Yazar, Asya'da güçlü bir ulus ötesi sivil toplumun var olmamasının bölgesel bir entegrasyona gidilmesini engellediğini iddia etmiştir.[194] Bu açıklama Avrupa bütünleşmesindeki temel itici güçlerden bir tanesinin ulus ötesi bir sivil toplum anlayışı olduğunu net bir şekilde göstermektedir. Sivil toplumun ulus ötesi özellikler göstermeye başlaması, 20. yüzyılın ikinci yarısına rast gelmektedir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bir Avrupa entegrasyonu oluşturma hedefinde olan Avrupalı liderlerin yanı sıra dönemin sivil toplumu da aynı hedef üzerine odaklanmıştır. Avrupa'da ulus ötesi bir sivil toplumun ortaya çıkmasında ve sivil toplumun genişleyerek Avrupalılaşmasında etkili olan faktörler arasında küreselleşmenin yanı sıra özelleştirme hamleleri, AB üyeliği ile yetkilerin ulus üstü kurumlara devredilmesi neticesinde ulus-devletin rolünün değişmesi, AB kurumlarının (özellikle Avrupa Komisyonu) sivil toplumun bazı alanlarında aktif politikalar izlemeye başlaması, STÖ'lerin yeni teknolojiler kullanarak bilgiye daha rahat ulaşmaları ve ulusal sınırları kolayca aşabilmeleri yer almaktadır.[195] Bu gibi gelişmeler tarihsel süreç içinde AB'nin sivil topluma verdiği önemi arttırmasını beraberinde getirmiştir.

Avrupa entegrasyonu günümüze değin İşlevselcilik, Yeni İşlevselcilik, Çok Düzlemli Yaklaşım ve Liberal Hükümetlerarasıcılık gibi farklı kuramlarla açıklanmıştır. Yeni Kurumsalcılık ise son yirmi yılda Avrupa entegrasyonunu açıklayan kuramlardan bir diğeri olarak literatürdeki yerini almıştır. Pollack, Avrupa entegrasyonunu açıklayan kuramların içinde en hızlı gelişen kuramın Yeni Kurumsalcılık olduğunu iddia etmiştir. Karacasulu ise Yeni Kurumsalcılığın alt

[193] Claudio M. Radaelli, "Whither Europeanization? Concept Stretching and Substantive Change", **European Integration Online Papers (EIoP)**, Cilt: 4, Sayı: 8, 2000, s.7.
[194] Amersfoort, s.398.
[195] Amersfoort, s.399.

kuramlarından biri olan Sosyolojik Kurumsalcılığın Avrupalılaşmanın açıklanmasına, AB normlarının ve sosyal ilişkilerinin iç politikadaki yansımalarının incelenmesine önemli bir katkı sağladığını ifade etmiştir.[196] 1990'ların ilk yarısında çalışılmaya başlanan bu kuram çerçevesinde Avrupa entegrasyonunda kurumsal aktörler, farklı düzeylerdeki aktörler arasındaki pazarlık ilişkileri ile norm ve sosyalizasyonun oynadığı roller üzerine araştırmalar yapılmıştır.[197] AB kurumlarını bazen bağımlı bazen de bağımsız değişken olarak ele alan Yeni Kurumsalcılık, ulusal kurumların, politikaların ve kamuoyunun AB algısının Avrupalılaşmasına da açıklık getirmektedir.[198] Börzel ve Risse Avrupalılaşma sürecini Rasyonel Seçim Kurumsalcılığı perspektifinden değerlendirmiş; 'çeşitli veto noktaları' ve 'resmi kurumlar'ın sonuç mantığını kullanarak süreci kendi çıkarları adına ya reddettiğini ya da çıkarlarını korumak üzere desteklediğini ifade etmiştir. Bu noktada Rasyonel Seçim Kurumsalcılığı, AB ve ulusal alan arasında süreç, politika ve kurumsal açıdan uyumsuzluk olduğuna vurgu yaparak aktörlerin çıkarları bakımından yeni fırsat ve kısıtlarla karşı karşıya kaldığını ifade etmektedir. Kırılgan bir süreç, aktörlerin veto noktası haline gelmesine etki etmektedir. Veto noktası haline gelen aktörler kırılgan sürece karşı farklı alternatifler öne sürebilmektedir.[199] AB'ye entegrasyon sürecindeki veto noktaları da bu sürecin zaman zaman belirsiz ve kırılgan olması sebebiyle sahneye çıkmıştır. Süreç Sosyolojik Kurumsalcılık perspektifinden değerlendirildiğinde AB norm ve politikalarının 'değişim aktörleri' ya da 'norm girişimcileri' tarafından uygunluk mantığı çerçevesinde desteklendiği görülmektedir. Bu iki perspektif birbirinden ayrı düşünülmemeli, Avrupalılaşma sürecinde ulusal alandaki değişimler bu perspektifler çerçevesinde bir arada değerlendirilmelidir.[200] Ulusal hükümetler ve sivil toplum bu değişim sürecinden etkilenirken sonuç ve uygunluk mantığını kullanmakta, Avrupalılaşma sürecini de şekillendirmektedir. Bu çalışmada STÖ'lerin Avrupalılaşma sürecinden nasıl etkilendikleri ve bu sürecin

[196] Nilüfer Karacasulu, "Avrupa Entegrasyon Kuramları ve Sosyal İnşacı Yaklaşım", **Uluslararası Hukuk ve Politika**, Cilt: 3, Sayı: 9, 2007, s.95.
[197] Mark A. Pollack, "Rational Choice and EU Politics", içinde **Handbook of European Union Politics**, (Ed. Knud Erik Jørgensen, Mark A. Pollack, Ben Rosamond), Sage Publications, London, California, New Delhi, 2007, s.34.
[198] Pollack, s.41.
[199] Thelen ve Steinmo, s.7.
[200] Börzel ve Risse, Europe Hits Home, s.3.

Türkiye'deki yansımaları sivil toplumun Avrupalılaşması literatürü çerçevesinde çalışmanın ikinci bölümünde incelenmektedir.

1.2. KURAMSAL ÇERÇEVE

Sivil toplum demokrasinin güçlenmesine katkı sağlayan önemli bir unsur olarak kabul edilmektedir. Bu unsuru oluşturan sivil toplum örgütleri aynı zamanda birer kurum olarak kabul edilmektedir. Sivil toplumun demokrasinin güçlenmesi sürecindeki rolünün MÜSİAD örneğinde incelendiği bu çalışmada MÜSİAD'ın kurumsal özellikleri göz önünde bulundurulmuş, derneğin sürece katkı sağlaması ya da sağlamamasının nedenleri Yeni Kurumsalcılık kuramı çerçevesinde analiz edilmiştir.

1.2.1. Kurum Kavramı ve Kuramsallaşması

Kurumlar, devlet politikalarının oluşturulmasında, siyasi kararların alınmasında ve vatandaşların davranışları üzerinde önemli bir rol oynamaktadır.[201] March ve Olsen kurumları resmi kurallar, normlar, uyum süreçleri ve standart uygulamalar olarak tanımlamaktadır.[202] Jepperson ise evlilik, akademik ünvan, sözleşme, tatil, tokalaşma, sigorta, ordu, motel, örgüt, şirket ve oy verme davranışının kurum olarak nitelenebileceğini belirtmiştir.[203] Yeni Kurumsalcılık çerçevesinde devlet, siyasi partiler, ekonomik çıkar grupları ve kendi kurallarını oluşturan örgütler birer kurum olarak tanımlanmaktadır.[204] Bu tanım yasama gibi

[201] Mark D. Aspinwall ve Gerard Schneider, "Same Menu, Seperate Tables: The Institutionalist Turn in Political Science and the Study of European Integration", **European Journal of Political Research**, Cilt: 38, 2000, s.3.
[202] James G. March ve Johan P. Olsen, **Rediscovering Institutions: The Organizational Basis of Politics**, Free Press, New York, (Rediscovering Institutions), 1989, s.236.
[203] Ronald L. Jepperson, "Institutions, Institutional Effects and Institutionalism", içinde **The New institutionalism in Organizational Analysis,** (Ed. W. W. Powell ve P. J. DiMaggio), University of Chicago Press, Chicago, 1991, ss.143,145.
[204] Peter A. Hall ve Rosemary C. R. Taylor, "Political Science and the Three New Institutionalisms", **Political Studies**, XLIV, 1996, ss.938,954,955; Kethleen Thelen ve Sven Steinmo, "Historical Institutionalism in Comparative Politics", içinde **Structuring Politics: Historical Institutionalism in Comparative Analysis**, (Ed. Sven Steinmo, Kethleen Thelen, Frank Longstreth), Cambridge University Press, New York, 1992, s.2; Paul Ingram, Karen Clay, "The Choice-Within-Constraints New Institutionalism and Implications for Sociology**", Annual Review of Sociology**, Cilt: 26, 2000, s.542.

resmi yönetim yapılarını, seçim yasaları gibi yasal kurumları ve sosyal sınıf gibi sosyal kurumları içinde barındırmaktadır.[205]

Yukarıdaki tanımlardan yola çıkarak kurumların devlet ya da uluslararası politikadaki aktörler ile bireysel davranışlar arasında yer aldığını, hem bireysel çıkarları uyumlu olan aktörlerin oluşturduğu yapıları hem de siyasi alana etki eden yapı, kural ve süreçler bütününü ifade ettiğini görmekteyiz.[206] Dolayısıyla 'örgüt' ve 'kurum' kavramları Yeni Kurumsalcılıkta birbirinden tamamen ayrı düşünülen kavramlar olarak değerlendirilmemektedir. Yeni Kurumsalcılar kurumsallaşma süreçlerinin belli aşamalarında örgütlerin ortaya çıkabileceğini, bu sonucun örgütün kurumdan ayrılan bir yapı olarak yorumlanmaması gerektiğini ifade etmiştir.[207] Kurumlar, resmi ve resmi olmayan örgütleri içinde barındırmaktadır. Ve söz konusu örgütler, kendi bünyesindeki kişilerin davranışlarını etki altında bırakmaktadır.[208]

Yeni Kurumsalcılık yürütme, yasama, siyasi partiler gibi temel siyasi kurumların yanı sıra, siyasi öneme sahip diğer kurumları da inceleyen bir kuramdır. Özellikle ülkelerin/siyasi oluşumların ekonomi politikaları, merkez bankaları, hükümet, işveren ve işçilerden oluşan üçlü müzakere yapıları Yeni Kurumsalcılık çerçevesinde incelenmektedir.[209] Hem kar amacı güden şirketler hem de kar amacı gütmeyen dernekler 'örgüt' kavramı çerçevesinde incelenebilmektedir. Buna göre her iki grup da kendi çıkarlarını temsil etmekte; ayakta kalabilmek için 'meşru' olmak zorundadır. Şirketler, güvenilir markalar yaratma ve rekabetçi piyasalarda kar oranlarını arttırma amacını taşırken, kar amacı gütmeyen dernekler çıkarlarını savunma, temsil ettiği grubun sesini duyurma ve toplumsal barışı inşa etmeyi amaçlamaktadır.[210]

---

[205] Thelen ve Steinmo, s.2; Peters, s.74.

[206] James G. March ve Johan P. Olsen, "Elaborating the New Institutionalism", içinde **The Oxford Handbook of Political Institutions**, (Ed. R. A. W. Rhodes, Sarah A. Binder, Bert A. Rockman), Oxford University Press, Oxford, New York, 2006, s.4.

[207] Deniz Taşçı, Erkan Erdemir, "Kurumlar Nasıl Ortaya Çıkar? Yeni Kurumsal Kuram Perspektifinden Bir Sosyal İnşa Süreci Olarak Saatleri Ayarlama Enstitüsü", **1. Örgüt Kuramı Çalıştayı Bildiriler Kitabı**, Başkent Üniversitesi, 12-13.02.2010, http://iibf.ogu.edu.tr/eerdemir/makaleler/baskent.pdf, (30.04.2013), s.131.

[208] Aspinwall ve Schneider, s.4.

[209] Hall ve Taylor, s.938.

[210] Victor Nee, "The New Institutionalism in Economics and Sociology", **Center for the Study of Economy and Society Working Paper Series**, Sayı: 4, 2003, http://www.economyandsociety.org/publications/wp4_nee_03.pdf, (30.04.2013), s.26,27.

1980'lerden itibaren işadamları örgütleri (dernekler, federasyonlar, konfederasyonlar) ve sendikalar gibi ekonomik çıkar gruplarının farklı ülkelerde neden farklı politikalar izlediği merak edilmekte ve Yeni Kurumsalcılık perspektifinden açıklanmaya çalışılmaktadır.[211] Kuramın bu özelliği, Türkiye'deki ekonomik çıkar gruplarının izlediği politikaları inceleme olanağı sağlamaktadır. Yeni Kurumsalcılık, kurumların devam eden ya da zaman zaman kendisiyle çelişen yaklaşımlarına alt kuramları ile açıklık getirmeye çalışmaktadır. Bu çalışmada kurumların rasyonel seçimler, tarihsel süreçler ve sosyolojik nedenlerle farklı yaklaşımlar sergiledikleri açıklanmaktadır.

1.2.2. Yeni Kurumsalcılık Kuramı

Tarihsel olarak incelediğimizde Kurumsalcılık kuramının zamanla değiştiğini gözlemlemekteyiz. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan ilk Kurumsalcılık kuramı, resmi kurumların yönetimi şekillendirdiği varsayımına dayanmakta; kurumların davranışlarını 'yasallık', 'yapısalcılık', 'bütünsellik', 'tarihsellik' ve 'normativizm' yaklaşımlarıyla açıklamaktadır.

Eski Kurumsalcılığa göre ilk olarak hukuk, kurumların yönetimini şekillendirmektedir. Bu varsayıma göre hükümet, vatandaşlarının davranışlarını kanunlar aracılığıyla etkileyebilmektedir. Kuram ikinci olarak 'yapı'nın önemli bir rol oynadığını iddia etmekte; yapının kurumsal sistemin genel özelliklerini belirlediğini savunmaktadır. Bu çerçevede başkanlık ya da parlamenter sistem ile federal ya da üniter sistemlerin temel özelliklerine odaklanmaktadır. Eski Kurumsalcılığın politik sistemin biçimsel yönlerine odaklanması modern siyaset bilimcileri tarafından eleştirilmesine sebep olmuştur. Eski Kurumsalcılık, yönetimin temel işlevlerinin örgütler içinde gerçekleştirilebileceğini iddia etmekte, siyasetteki kurum ve kuralları göz ardı etmektedir. Üçüncü olarak Kurumsalcılığın 'bütünsellik' varsayımı çerçevesinde resmi yapılar ve anayasalar karşılaştırılmaktadır. Dördüncü olarak tarihsellik de Kurumsalcılığın üzerinde durduğu konulardan biri olmuştur. Bu çerçevede güncel politik sistemlerin tarihsel süreç içinde nasıl bir yol izlediği

[211] Hall ve Taylor, s.936; Michael Moran, "Economic Institutions", içinde **The Oxford Handbook of Political Institutions**, (Ed. R. A. W. Rhodes, Sarah A. Binder, Bert A. Rockman), Oxford University Press, Oxford, New York, 2006, s.158.

açıklanmaktadır. Bireysel davranışlar tarihsel olayların etkisiyle oluşturulan politikaların bir sonucu olarak görülmektedir.[212]

Eski Kurumsalcılık fazla kuralcı, betimleyici ve normatif olmakla eleştirilmektedir. Kuram kapsamında kültürel öğelere de vurgu yapılmaktadır. 1970'li yıllardaki Davranışçılık yaklaşımı kuramın değişim göstermesini beraberinde getirmiştir.[213] Ekonomik, sosyolojik ve tarihsel kuramlar da bu değişim sürecine etki etmiş; böylece siyaset biliminde farklı metodolojileri temel alan Yeni Kurumsalcılık kuramı oluşmuştur.[214]

Eski Kurumsalcılığa göre, bireylerin ve grupların davranış kalıpları kanunlar ve kurumlar aracılığıyla önceden tahmin edilebilmektedir. Buna karşın Yeni Kurumsalcılığa göre, kurumlar ve aktörlerin davranışları karşılıklı etkileşim içindedir. Eski Kurumsalcılar resmi kurumlar (hükümet, ilgili anayasal belgeler ve hukuk) üzerine odaklanırken, Yeni Kurumsalcılar siyasi kurumları tanımlamakta, diğer kurumlarla karşılaştırmakta ve kurumun siyasi davranışlar üzerindeki etkisini işgücü ve sermaye yapısı, devlet-sendika ilişkileri gibi konular çerçevesinde araştırmaktadır.[215] Literatürde işadamları örgütleri gibi çıkar gruplarının siyasi partiler gibi siyasi stratejileri şekillendirdiği ve sınırlandırdığına, oluşturulan ulusal politikaların uyumlaştırılmasında önemli bir rol oynadığına dair çalışmalar yer almaktadır.[216] Tezin konusu olan işadamları derneklerinin davranışlarının analiz edilmesinde metot olarak Yeni Kurumsalcılık benimsendiği için aşağıda kuramın varsayımlarına yer verilmektedir.

---

[212] Walter W. Powell ve Paul J. DiMaggio, "Introduction", içinde **The New Institutionalism in Organization Analysis,** (Ed. Walter W. Powell ve Paul J. DiMaggio), University of Chicago Press, Chicago, 1991, s.14,15.

[213] 1940'lı yıllarda baş gösteren Davranışçılık devrimi siyaset bilimindeki kurumsal geleneği değişime uğratmış; siyasi kurumlar, siyasi davranışların ortaya çıktığı bir alan olarak görülmeye başlanmıştır. Dahl, Waldo ve Easton'a göre Davranışçılık, politikayı gerçek bilime dönüştüren bir siyasi düşünce ve harekettir. Bu metodolojinin temel özelliği, politikayı doğa bilimlerine göre şekillendirmektir. Davranışçılığın başarı ve rasyonalitesi şu özelliklerinden kaynaklanmaktadır: 1) İnsanoğlunun siyasi davranışlarını merkezine alan davranışçılık, politikaya psikolojik, sosyal, ekonomik ve kültürel etmenleri de dahil ederek, politikanın çalışma alanını genişletmiştir. 2) Davranışçılık "bilim" adı altında farklı kuram ve metotlar aracılığıyla siyasi davranışları inceler ve şu analiz tekniklerini kullanır; olay analizi, deneysel analiz, simülasyon analizi, araştırma ve çalışma, faktör analizi, istatistik analiz ve sistem analizi. 3) İnsanoğlunun davranışlarını merkez alan davranışçılığın araştırma metotu Eski Kurumsalcılığın eksik yönlerini fark etme fırsatı vermektedir. Ayrıntılı bilgi için bknz. Yuxin Wu, "New Institutionalism Politics: Integration of Old Institutionalism and Other Methodologies", **Asian Social Science**, Cilt: 5, Sayı: 9, 2009, s.105.

[214] Wu, s.105.

[215] Wu, s.107.

[216] Hall ve Taylor, s.946; Thelen ve Steinmo, s.11.

Yeni Kurumsalcılık, kurumları 'karmaşık ve değişken' olarak tanımlamaktadır. Bu anlayışa göre kurumlar, meşruiyet kazanmak ve varlığını sürdürmek için karmaşık ve değişebilen kurallara uyum sağlanmak zorundadır. Yeni Kurumsalcılığın 'değişim'e özel bir önem vermesi, Avrupa entegrasyonunu inceleyen yazarların dikkatini çekmiştir. AB kurumlarındaki değişim ya da üye ülkelerdeki kurumların değişimi Yeni Kurumsalcılık ile açıklanmaya ve yorumlanmaya başlamıştır.[217] Kuram, 'değişim'in incelenmesinde farklı analitik yaklaşımlara (Rasyonel seçim, Tarihsel, Sosyolojik gibi) yer vermektedir. Bu yaklaşımlar 'niyete dayalı politik faaliyetler' ve onların 'kurumsal sonuçları' arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Niyete dayalı faaliyet, bilinçli ya da bilinçsiz olarak bazı hedeflere ulaşmayı amaçlayan bireysel ve kolektif aktörün faaliyeti olarak tanımlanmaktadır.[218] Dolayısıyla, Yeni Kurumsalcılık kurumları oluşturan aktörlerin niyetleri ve çıkarları çerçevesinde nasıl hareket ettiklerini ve kurumun bu süreçlerden nasıl etkilendiğini açıklamaktadır.

Bulmer, Shepsle, Moe ve Norgard, Yeni Kurumsalcılığı Rasyonel Seçim Kurumsalcılığı ve Tarihsel Kurumsalcılık olmak üzere ikiye ayırmıştır.[219] Bu ikili ayrıma Hall ve Taylor, üçüncü bir kategori olarak Sosyolojik Kurumsalcılığı eklemiştir.[220] Peters ise Normatif Kurumsalcılık, Rasyonel Seçim Kurumsalcılığı, Tarihsel Kurumsalcılık, Ampirik Kurumsalcılık ve Toplumsal Kurumsalcılık olmak üzere beş çeşit kavramsallaştırmadan bahsetmektedir.[221] Ancak en yaygın ayrım

---

[217] Michael J. Gorges, "The New Institutionalism and the Study of the European Union: The Case of the Social Dialogue", **West European Politics**, Cilt: 24, Sayı: 4, 2001, (The New Institutionalism), s.152.

[218] Çalışmada yer alan 'intentional action', 'niyete dayalı faaliyet' olarak tercüme edilmiştir. Torfing, s..282.

[219] Simon Bulmer, The Governance of the European Union: A New Institutionalist Approach, **Journal of Public Policy**, Cilt: 13, Sayı: 4, 1994; Kenneth A. Schepsle, "Studying Institutions: Some Lessons from the Rational Choice Approach", **Journal of Theoretical Politics,** Cilt: 1, Sayı: 2, 1989; Terry Moe, "Political Institutions: The Neglected Side of the Story", **Journal of Law, Economics and Organization**, Cilt: 6, 1990; Asbjørn Sonne Norgaard, "Rediscovering Reasonable Rationality in Institutional Analysis", **European Journal of Political Research**, Cilt: 29, 1996.

[220] Hall ve Taylor, s.946.

[221] Peters'in beşli kavramsallaştırmasında, Normatif Kurumsalcılığın temeli kurumların normlarına dayanır; kurum üyeleri davranışlarını uygunluk mantığı çerçevesinde şekillendirir. Rasyonel seçim Kurumsalcılığı Normatif Kurumsalcılık ile çatışır; bireyler çıkarlarını gerçekleştirmek, sosyal ve ekonomik ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurumları oluşturur. Tarihsel Kurumsalcılık ise politikaların tarihsel süreçte nasıl ve neden oluşturulduğunun anlaşılabilmesini sağlar. Ampirik Kurumsalcılık, yönetim şekillerinin ülkedeki politika ve seçimleri etkilediğini ifade eder. Son olarak, Toplumsal Kurumsalcılık devlet-toplum ilişkilerinin seçim ve politikaları şekillendirdiğini savunur. Bknz. B. Guy Peters, **Institutional Theory in Political Science: The New Institutionalism**, Second Edition, Continuum, London, New York, 2005.

Rasyonel Seçim Kurumsalcılığı, Tarihsel Kurumsalcılık ve Sosyolojik Kurumsalcılık şeklinde yapılmaktadır.[222] Bu çalışmada da yaygın olan ayrım benimsenerek MÜSİAD'ın Avrupalılaşma ve demokrasinin güçlenmesi süreçlerindeki seçim, tutum ve davranışları incelenmektedir.

Rasyonel Seçim Kurumsalcılığı, Sosyolojik Kurumsalcılık ve Tarihsel Kurumsalcılık bir sürecin farklı yönlerini açıklamayı olanaklı kılmaktadır. Dolayısıyla bu alt yaklaşımlar, kurumların nasıl tanımlandığı ve kurumların niyete dayalı faaliyetler üzerindeki etkisini nasıl dikkate aldığı konusunda ortak bir anlayışa sahip değildir.[223] Yeni Kurumsalcılar davranışı açıklarken 'niyet'in önemine değişen oranlarda vurgu yapmaktadır. Dolayısıyla, Yeni Kurumsalcıların temel iddiası, kurumların niyete dayalı faaliyetleri etkiledikleri şeklindedir. Ancak Rasyonel Seçim Kurumsalcılığının katı versiyonları, insan davranışları üzerindeki kurumsal etkiyi hesaba katmadığı için eleştirilmektedir. Rasyonel Seçim Kurumsalcılığına göre, aktörler tercih ettikleri sonuçlara ulaşmak için stratejik davranışlarda bulunur ve kendi bilgi ve deneyimlerinden faydalanarak hedeflerine ulaşmaya çalışır. Bu süreçler tümdengelimci bir yaklaşımla açıklanır. Buna göre insan davranışları, insanın ve onun çevresinin dışında kalan yapının bir sonucudur ve doğuştan mevcuttur. Tarihsel ve Sosyolojik Kurumsalcılık ise Rasyonel Seçim Kurumsalcılığının kurumlara fazla araçsal yaklaştığını ve bu bakış açısının kurumsal kısıtların gerçek anlamını kavrayamadığını ifade etmektedir.[224]

Üç Yeni Kurumsalcı yaklaşım arasında birbiriyle örtüşen ve çatışan noktalar mevcuttur. Rasyonel Seçim ve Tarihsel Kurumsalcılığın stratejik hesap yapmanın önemine vurgu yaptığını ve kurumlar hakkında benzer kavramlar kullandığını görmekteyiz. Diğer taraftan Tarihsel ve Sosyolojik Kurumsalcılık seçimlerin, çıkarların ve kimliklerin kurumsal yapıdan etkilendiklerini savunmaktadır. Bu kuramlar, süreçleri tümevarımcı bir yaklaşım ile incelemektedir.[225] Yine söz konusu kuramlar aktör ve onun çevresinin birbirinden bağımsız olmadığını, birbirini

[222] Hall ve Taylor, 1996; Aspinwall ve Schneider, 2000; Jenniver Sehring, **The Politics of Water Institutional Reform in Neopatrimonial States: A Comparative Analysis on Kyrgyzstan and Tajikistan**, VS Verlag, Wiesbaden, 2009.
[223] Torfing, s.282.
[224] Torfing, s.281
[225] Aspinwall ve Schneider, s.13.

etkilediğini savunmaktadır.[226] Şartlar ve çevre bu yaklaşımlar için önemli iken, Rasyonel Seçim Kurumsalcılığı için büyük bir önem taşımamaktadır. Çünkü Rasyonel Seçim Kurumsalcılığına göre farklı ortamlar farklı yapıların doğmasını beraberinde getirse de bireyler temel olarak aynı stratejik yaklaşımla hareket etmektedir.[227] Aşağıdaki tabloda Rasyonel Seçim Kurumsalcılığı, Sosyolojik Kurumsalcılık ve Tarihsel Kurumsalcılığın temel varsayımlarına yer verilmektedir.

Tablo 4: Yeni Kurumsalcı Yaklaşımların Temel Varsayımları

	Rasyonel Seçim Kurumsalcılığı	**Sosyolojik Kurumsalcılık**	**Tarihsel Kurumsalcılık**
Birey	- Rasyonel - Değişmeyen - Çıkar, seçim, kar odaklı	- Sosyal öğrenme süreçleri ile değişebilen	- Tarihsel süreçte 'yol-bağımlı'[228], ancak değişebilen
Mantık	- Sonuç mantığı -Tümdengelim	- Uygunluk mantığı -Tümevarım	- Hem sonuç hem uygunluk mantığı -Tümevarım
Kurum/Örgüt	- Değişmeyen - Sınırlayıcı - Kar odaklı	- Değişebilen -'Kurumsal eşbenzeşme' ile toplumu geliştiren - Öğrenme odaklı	-'Kritik dönemler'de değişebilen - Kurumun devamlılığı odaklı/ 'yol-bağımlı'

Kaynak: Tablo yazar tarafından hazırlanmıştır.

1.2.2.1. Rasyonel Seçim Kurumsalcılığı

Rasyonel Seçim Kurumsalcılığının önde gelen kuramcıları arasında Aspinwall ve Schneider, Huber ve Shipan, Tsebelis, Peters, Gorges, Torfing, Scharpf, Hall ve Taylor yer almaktadır. Bu kuramın politikaya bakış açısı ile neoklasik ekonomik yaklaşımın varsayımları arasında paralellikler bulunmaktadır.

[226] Aspinwall ve Schneider, s.2.
[227] Peters, s.28.
[228] Yol bağımlılığı, politikaların her zaman devam ettiği şekilde yürütülmesini, ancak belirli bir gücün bu kurulu düzeni değiştirmesi halinde izlenen yolun değiştirilmesini ifade etmektedir. Bknz. Peters, s.21.

Dolayısıyla bu kurama homo economicus kavramı uyarlanmıştır. Öyle ki politika, aktörlerin kişisel kazançlarını en üst düzeye çıkarma çabalarını sürdürdüğü bir alan olarak algılanmaktadır.[229] Bu bakış açısına göre kurumlar var olur; çünkü onlar güvensizliği azaltır, diğer aktörlerin davranışlarının tahmin edilmesini mümkün hale getirir ve stratejik etkileşime olanak tanır. Böylece kontrol, zorlama ve işlem maliyetleri azaltılmış olur.[230] Birey 'değişmeyen' seçimleri ile en fazla faydayı sağlayabilmeyi amaçlamaktadır. 'Rasyonalite' kavramı bir bireyin karşılaştığı seçenekleri doğru ve tutarlı bir şekilde seçim sırasına göre sıralaması ve onlar arasından doğru ve tutarlı seçimler yapabilmesini ifade etmektedir.[231] Aktörler ortam ve şartlardan bağımsız olarak algılandığı için aktörlerin seçimleri de 'dışsal ve doğuştan'dır. Bu nedenle aktörlerin seçimlerinin nasıl ortaya çıktığına dair bir açıklamada bulunulmamaktadır.[232]

Rasyonel Seçim Kurumsalcılığı, siyaset biliminde ilk olarak ABD'deki siyasi partilerin yaklaşımlarını açıklamak üzere kullanılmıştır. Daha sonra karşılaştırmalı siyaset bilimcileri bakanlar kurulu ve parlamento gibi diğer siyasi kurumları, bağımsız kurum ve mahkemelerin yaklaşımlarını, politika yapma sürecine etki eden anayasa mahkemesi gibi kurumları Rasyonel Seçim Kurumsalcılığı çerçevesinde açıklamıştır.[233] Bu kurama göre kurumlar, aktörler arasında gönüllü yapılan sözleşmelerin bir neticesi, bir seçimin ürünüdür. Aktörler gelecekte herhangi bir 'çöküş' olmaması için daha önceden tanımlanmış ve tartışma götürmeyen kurallar ve seçimler ortaya koymaktadır.[234] Aktörler kendi çıkarlarına hizmet etmesi için kurumları oluşturur. Kurumsal çerçeve, kurumların beklenen kazançları sağlamadığı noktada ya da başka bir kurumun daha büyük kazançlar sağlaması durumunda değiştirilir.[235]

Kurum, bir eşitliği ifade etmektedir, çünkü kurum üyeleri arasında eşitlik olmazsa 'çıkarına ulaşan ve ulaşamayan' ayrımı oluşacaktır. Bu amaçtan yola

---

[229] Aspinwall ve Schneider, s.10.
[230] Sehring, s.31.
[231] Sait Akman, "Turkey-EU Relations in the Enlargement Process: Rational Choice Approach to Interests and Participation in Turkey", **Collegium**, Sayı: 31, 2005, s.61.
[232] Aspinwall ve Schneider, s.10.
[233] John D. Huber ve Charles R. Shipan, **Deliberate Discretion: The Institutional Foundations of Bureaucratic Autonomy**, Cambridge University Press, New York, 2003, s.244; George Tsebelis, **Veto Players: How Political Institutions Work**, Princeton University Press, USA, 2002.
[234] Sehring, s.32.
[235] Gorges¸ The New Institutionalism, s.157; Torfing, s.292.

çıkarak kurumlar, aktörlerin olası faaliyet alanlarını sınırlamaktadır. Çünkü kurumlar faaliyetlerin sırayla gerçekleşmesini, hak, görev ve kısıtlamaların dikkate alınmasını sağlayacak prosedürler yaratmaktadır.[236] Aktörlerin bu süreçte yaptıkları anlaşmalar ile oluşan kurallar bağlayıcıdır. Dolayısıyla, konulan kurallar bireysel seçimleri şekillendirmektedir. Bireyler ise kurallarla donatılmış olanaklara ve kısıtlamalara rasyonel bir şekilde cevap vermektedir.[237]

Rasyonel Seçim Kurumsalcılığı, bireylerin üyesi oldukları kurumun kendi davranışları üzerindeki kısıtlamalarını doğal karşıladıklarını belirtmektedir. Bunun nedeni, tüm aktörlerin benzer kurallarla kısıtlandıklarına inanmalarıdır.[238] Bir başka deyişle kurumlar, aktörlerin dışında gelişmektedir. Böylece aktörlerin kurumsal yapıdan bağımsız bir şekilde önceliklerini belirlemeleri kısıtlanmış olmaktadır.[239] Kurumsal düzenlemeler, kurumu oluşturan tüm üyeler ve hatta kurum dışındaki bazı sosyal aktörler için de kazançlı sonuçlar doğurabilmektedir. Kurumlar aynı zamanda icra mekanizması oluşturarak hakların korunmasını, görevlerin yerine getirilmesini ve prosedür ile ilgili kısıtlamalara riayet edilmesini sağlamaktadır. Böylece sadece seçimleri kısıtlamamakta, aynı zamanda kurumların olmaması halinde olanaksızlaşacak ya da daha maliyetli olacak eylemleri de ortaya koymaktadır.[240] Checkel bu durumu şu şekilde özetlemiştir: "... kurumlar aktörlerin tosladığı, aman dediği yapılardır. Aktörler daha sonra yapının sınırları içinde çıkarlarına ulaşmak için yeniden hesaplar yapar...".[241]

Çıkar grupları rasyonel aktörler olarak tanımlanmakta ve bu grupların beklenen sonuçlara ulaşmak için belirli stratejiler izledikleri belirtilmektedir. Çıkar grupları politikayı etkileyebilmek ve ortak çıkarlara ulaşabilmek için ortak hareket etmenin en uygun yöntem olduğuna inanmaktadır.[242]

Rasyonel Seçim Kurumsalcılığının üç temel varsayımı bulunmaktadır: 'metodolojik bireyselcilik'; 'hedef arayışı/fayda maksimizasyonu' ve 'seçimler

---

[236] Hall ve Taylor, ss.944,945.
[237] Peters, s.51.
[238] Peters, s.66.
[239] Aspinwall ve Schneider, s.7.
[240] Fritz Scharpf, **Games Real Actors Play. Actor-centered Institutionalism in Policy Research**, Westview Press, Boulder, Cumnor Hill, 1997, s.51.
[241] Jeffrey T. Checkel, "International Institutions and Socialization in Europe: Introduction and Framework", **International Organization**, Cilt: 59, (International Institutions), 2005, s.809.
[242] Ruth Webster, "The Nature and Context of Public Interest Coalitions in the European Union", **Politique européenne**, Sayı: 7, 2002, s.140.

üzerindeki kurumsal ve stratejik kısıtlamalar'.[243] Metodolojik bireyselcilik, bireylerin seçimlerinin toplumsal ve bireysel kararların alınmasına etki ettiğini ifade etmektedir.[244] Bireyler bir sosyal analizin temel öğeleridir. Akılcı seçimlere göre hareket eden bireyler, 'sonuç mantığı'nı[245] kullanarak en fazla faydayı elde etmeye çalışmaktadır.[246] Sonuç mantığı, fayda maksimizasyonuna açıklık getiren bir kavramdır ve kurumların kullandığı yöntemlerden bir tanesidir. Bir diğer yöntem olan 'uygunluk mantığı'na[247] ise Sosyolojik Kurumsalcılık başlığı altında yer verilecektir. Hindess, sonuç mantığını şu şekilde açıklamıştır: "Aktörler belli sonuçlarla karşı karşıyadır. O nedenle bu sonuçlardan kendi çıkarları için en uygun olanı ve uygulaması en mümkün olanı tercih ederler".[248]

Bir diğer varsayım olan fayda maksimizasyonu, aktörlerin öncelikli hedeflerindendir. Aktörler kurumsal düzenlemeler ile hedeflerine daha etkin bir şekilde ulaşabileceklerini düşündükleri zaman kurumları oluşturur.[249] Rasyonel Seçim Kurumsalcılığı, rasyonel davranan aktörün en yüksek refahı sağlayan seçeneğe yöneldiğini belirtmektedir.[250] Kuram, aktörlerin bu süreçte kendi hedeflerine odaklandığı için etkileşim içinde bulunduğu diğer aktörlere karşı dürüst bir şekilde davranmalarının mümkün olmadığını ifade etmekte ve aktörlerin stratejik bir şekilde hareket ettiğini savunmaktadır. Örneğin devletler bir kazanç beklentisi içinde oldukları için işbirliği yapmaktadır. Devletler, kurdukları kurumlar aracılığıyla ahde vefa ilkesinin çiğnenmesini önlemeyi; işlem maliyetlerini, eksik ya da kusurlu sözleşmeleri de en aza indirgemeyi amaçlamaktadır. Bu anlayışa göre işbirliği araçsal bir özellik taşıyıp sosyal amaçlara dayalı olmak zorunda değildir ve sürekli bir uygulamayı gerektirmemektedir.[251] March ve Olsen, fayda maksimizasyonuna 'beklenen sonuçlar ve öncelikli seçimler mantığı' ile açıklık getirmektedir. Aktörler

[243] Aspinwall ve Schneider, s.11; Pollack, s.32.
[244] Aspinwall ve Schneider, s.10.
[245] Logic of consequentiality, Türkçe literatüre 'sonuç mantığı' olarak tercüme edilmiştir. Bknz. Hatice Yazgan, "Bir Kavramsal Çerçeve Olarak Avrupalılaşma: Kapsam, Gereklilik ve Sınırlar", **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, http://www.anadolu.edu.tr/sites/default/files/files/2012-04-09.pdf, (13.03.2013), s.133.
[246] Pollack, s.32.
[247] Logic of appropriateness, Türkçe literatüre 'uygunluk mantığı' olarak tercüme edilmiştir. Bknz. Yazgan, s.134.
[248] Barry Hindess, **Political Choice and Social Structure: An Analysis of Actors, Interests, and Rationality**, Edward Elgar, Aldershot, 1989, s.49.
[249] Peters, s.48.
[250] Akman, s.61.
[251] Aspinwall ve Schneider, s.10.

işbirliği yaparlar; çünkü işbirliği neticesinde kazançlı çıkacaklarına inanırlar. Aktörler rasyonel bir şekilde karar vermeden önce fayda ve maliyet hesapları yaparlar. Ancak bu süreçte kurumların ortaya çıkarmış olduğu usuller, iktidarla ilişkiler gibi izledikleri yaklaşımlar aktörler tarafından dikkate alınmalı ve kurumların getirdiği katma değer bilginin faydaları kullanılabilmelidir.[252]

Kurumlar, aktörlerin davranışlarını iki şekilde etkilemektedir. Birincisi, kurumlar bilgi, karar alma gücü, mali güç ve meşruiyet gibi kaynakları politik aktörler arasında paylaştırma fırsatı sunmaktadır. İkincisi, kurumlar oyunun kurallarını belirleyerek istikrarlı beklentiler yaratmakta ve aktörlerin davranışlarındaki belirsizliğin ortadan kaldırılmasını sağlamaktadır.[253]

Değişim konusu ise Rasyonel Seçim Kurumsalcıları tarafından farklı şekillerde yorumlanmaktadır. Kimi yazarlar kurumsal değişimin yok sayıldığını; temel amacın bireyin davranışları ve politikalar üzerindeki etkisinin kurum tarafından belirlenmesi olduğunu belirtmiştir.[254] Kimi yazarlar ise aktörlerin amaç ve beklentilerine hizmet etmediği noktada kurumun değişime uğrayacağını belirtmiştir. Aktörlerin seçimlerinin ve aralarındaki güç dağılımının değiştiği ya da aktörlerin faaliyet gösterdikleri ortamda köklü değişiklikler yaşandığı durumlarda kurumlar etkin bir şekilde faaliyet gösteremeyecektir.[255] Bu noktadan hareketle politik fırsatların değişmesi ile aktörler yeni kazançlar elde edebilecektir.

Rasyonel Seçim Kurumsalcılığı, kurumları çıkar, fayda ve seçimlere dayalı olarak incelerken kültür, değer, fikir ve sosyal olguların kurumlar üzerindeki etkisini açıklayamamaktadır. Bu açığı Sosyolojik Kurumsalcılık kapatmaktadır.

1.2.2.2. Sosyolojik Kurumsalcılık

Sosyolojik Kurumsalcılık Fearon ve Wendt, Meyer ve Rowan, Aspinwall ve Schneider, Amenta ve Ramsey, Börzel, Checkel, DiMaggio ve Powell gibi yazarlar tarafından geliştirilmiştir. Bu kuram tarih, kurumlar, normlar, fikirler, seçimler ve

[252] March ve Olsen, Rediscovering Institutions, s.949.
[253] Tanja Börzel, **States and Regions in the European Union: Institutional Adaptation in Germany and Spain**, Cambridge University Press, West Nyack, New York, USA, (States and Regions), 2001, s.19.
[254] Peters, s.61.
[255] Börzel, States and Regions, s.20.

kültürü bağımsız değişkenler olarak ele almaktadır. Aktörlerin rasyonel seçimleri olabileceğini tamamen reddetmese de yalnızca fayda-maliyet hesaplarından hareket ettiklerini kabul etmemektedir. Bu kurama göre aktörler kolektif hareket etmeyi ve sosyal beklentilerini karşılamayı amaçlamaktadır.[256] Sosyolojik Kurumsalcılık, Rasyonel Seçim Kurumsalcılığının aksine bireylerin seçim, çıkar ve hedeflerinin sosyal ve kültürel olarak inşa edildiğini savunmaktadır.[257] 'Kimlik' ulusal çıkarları, devlet politikalarını ve uluslararası normatif yapıları etkileyen bir olgudur.[258] Aktörler seçimlerini kendileri oluşturur. Kurumlar da, seçimler gibi içsel olup aktörlere bağlı olarak oluşur. Örneğin, bir bireyin milliyeti ve dini kendi seçimleri neticesinde belirlenir.[259] Kurumları oluşturan aktörler, kendi kimliklerini oluşturan kriterler belirlemişlerdir. Bu nedenle kurumların inşa edici özellikleri vardır.[260]

Kurumlar, bir toplumun ya da toplum içindeki bir grubun ihtiyaçlarını gösteren sembolik unsurlardır.[261] Kurumlar, bireylerin çıkarlarını etkileyecek ve hatta değiştirecek siyasi ya da kültürel bir ortam oluşturmaktadır.[262] Kurumsal değişim ise yeni kurallar, normlar ve uygulamaların doğurduğu bir kurumsal uyum süreci olarak değerlendirilmektedir.[263] Değişim ile ortamdaki yeni tehditlerle başa çıkmak ve kurumun bu yeni ortama uyum sağlaması mümkün hale gelmektedir.[264]

Sosyolojik Kurumsalcılık, kurumsallaşma gibi kavramlara da özel bir önem vermektedir. Aktörlerin ve örgütlerin aynı çevresel şartlar içinde olan diğer aktörlere benzemesi kurumsallaşma veya 'kurumsal eşbenzeşme' olarak tanımlanmaktadır.[265]

---

[256] Tanja Börzel ve Thomas Risse, "Conceptualising the Domestic Impact of Europe" içinde **The Politics of Europeanisation**, (Ed. Kevin Featherstone ve Claudio M. Radaelli), Oxford University Press, Oxford, (Domestic Impact), 2003, s.66.
[257] Sehring, s.31.
[258] Aspinwall ve Schneider, s.13.
[259] Aspinwall ve Schneider, s.6.
[260] Powell ve Di Maggio, s.11.
[261] John W. Meyer ve Brian Rowan, "Institutionalized Organizations: Formal Structure as Myth and Ceremony", **American Journal of Sociology**, Cilt: 83, 1977, s.341; Peters, s.118.
[262] Aspinwall ve Schneider, s.7.
[263] Börzel, States and Regions, s.22.
[264] Peters, s.118.
[265] Gorges, The New Institutionalism, s.156; Paul J. DiMaggio ve Walter W. Powell, "The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields", **American Sociological Review**, Cilt: 48, Sayı: 2, 1983, s.149; W. Richard Scott, "The Adolescence of Institutional Theory", **Administrative Science Quarterly**, Cilt: 32, 1987, s.503. "Isomorphism" Türkçe literatürde ise 'eşbenzeşme' ya da 'eşbiçimlilik' olarak kullanılmaktadır. Bknz. Semih Sert, **An Analysis of the Diffusion of Structures and Practices in a High-Level Bureaucratic Organization in Turkey by using 'New Institutional Theory'**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2003, http://etd.lib.metu.edu.tr/upload/12609592/index.pdf, (08.03.2013),

Kurumsal eşbenzeşme, birbiriyle sürekli etkileşim içinde olan ve aynı çevrede yer alan kurumların zaman içinde örgütsel yapıları, uygulamaları ve reformları bakımından benzerlikler göstermeleri anlamına gelmektedir.[266] Kurumsal eşbenzeşme, bir devletin zorlayıcı etkisi ile de ortaya çıkabilmektedir.[267]

Sosyolojik Kurumsalcılık, seçimlerin sosyal çevrenin etkisinde kaldığını, dolayısıyla ulusal aktörlerin uluslararası kurumların seçimleri ile de şekillendiğini belirtmektedir. Sandholtz, Checkel ve Lewis aktör seçimlerinin 'uluslararası düzeyde etkileşim' ve 'sosyalizasyon' neticesinde şekillendiğini iddia etmektedir.[268] Dolayısıyla Rasyonel seçim, kurumların oluşturulması ve değişimi sürecinde aktör ya da çıkarların önemini vurgularken, Sosyolojik Kurumsalcılık bu düşünceye katılmamaktadır.[269] Aktörler seçimleri etkilerken, seçimler de aktörleri etkilemektedir.

1.2.2.3. Tarihsel Kurumsalcılık

Tarihsel Kurumsalcılık, Rasyonel Seçim Kurumsalcılığı ve Sosyolojik Kurumsalcılık arasında bir köprü oluşturmaktadır.[270] Bu yaklaşım, bireylerin seçimlerinin tarihsel deneyimleriyle sınırlı olduğunu savunmaktadır. Buna göre geçmişte alınan kararlar, alınacak kararlar üzerinde etkili olmaktadır.[271] Kurumlar ve politikalar ise işlevsel nedenlerle oluşturulmamış, tarihsel süreçlerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.[272]

Tarihsel Kurumsalcılık, Sosyolojik ve Rasyonel Seçim Kurumsalcılığından farklı olarak kuramsal bir çerçeveye ya da bir düşünce okuluna dayanmamaktadır.

---

s.VII; Yonca Koralp Gürol, **Örgütlerde Kurumsallaşmanın Temelleri**, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2011, s.147, Bu çalışmada ise 'eşbenzeşme'nin kullanılması tercih edilmiştir.

[266] DiMaggio ve Powell, s.149; Börzel, States and Regions, s.23; W. Richard Scott ve John W. Meyer (Ed.), **Institutional Environments and Organizations: Structural Complexity and Individualism**, SAGE Publications, Thousand Oaks, CA, 1994, s.32.

[267] Gorges, The New Institutionalism, s.157.

[268] Wayne Sandholtz, "Membership Matters: Limits of the Functional Approach to European institutions, **Journal of Common Market Studies**, Cilt: 34, Sayı: 3, 1996, s.420; Checkel, International Institutions, s.804; Pollack, s.45.

[269] Börzel, States and Regions, s.26.

[270] Börzel, States and Regions, s.28.

[271] Peters, s.21.

[272] Edwin Amenta, Kelly M. Ramsey, "Institutional Theory", içinde **Handbook of Politics State and Society in Global Perspective**, (Ed. Kevin T. Leicht, J. Craig Jenkins), Springer, USA, 2010, s.16.

Kuram, daha çok akademik dünyanın sorduğu sorulara dayanmaktadır.[273] Eğer bir aktör yazılı ya da yazılı olmayan kurallar nedeniyle en fazla faydayı elde etmekten uzaklaşırsa, bu noktada Tarihsel Kurumsalcılık uygulanmaktadır.[274] Tarihsel Kurumsalcılığa göre aktörler çıkarlarını rasyonel olarak gerçekleştirmeye çalışır. Ancak çıkarlar, öğrenme süreçleri ve tarihsel olarak inşa edilmiş ideolojiler neticesinde değişebilir. Rasyonel aktörler kısıtlı kaynaklar nedeniyle çatışmalar içine girebilir; ancak bu çatışmalar kurumsal uzlaşmanın neticeleri olan kurallar, normlar ve değerler ile düzenlenir.[275]

Tarihsel Kurumsalcılığın temel varsayımı, tercihlerin 'yol bağımlı' olmasıdır.[276] Yol bağımlılığı, politikaların her zaman devam ettiği şekilde yürütülmesini, ancak belirli bir gücün bu kurulu düzeni değiştirmesi halinde izlenen yolun değiştirilmesini ifade etmektedir.[277] Buna göre aktörlerin tercihleri ve politikaları zaman içinde değişebilir. Tarihsel geçmiş şartları oluşturmakta, şartlar da seçimleri şekillendirmektedir.[278] Bir kurum kurulduğunda yapılan politik tercihler, gelecekteki politikaları da devamlı olarak etkilemektedir.[279] Aktörler geçmişteki deneyimlerini temel alarak tercihlerini belirledikleri için kurumsal ve politik değişim tercih edilmemektedir. Kurumların yol bağımlı olması, onların siyasi çatışmalar neticesinde şartları tarihsel temellere dayalı bir şekilde şekillendirebilmeleri anlamına gelmektedir.[280] Ancak kritik bir süreç, kurumların değişen çevre koşullarına uyum sağlamasını beraberinde getirmektedir. Bu uyum gelecek gelişmeleri ve kararları da etkilemektedir.[281] Krasner'in yol bağımlılık tanımı bu etkiyi açıklayıcı niteliktedir:

---

[273] Amenta, Ramsey, s.21.
[274] Thelen ve Steinmo, s.8.
[275] Torfing, s.295.
[276] Literatürde path-dependency olarak kullanılmaktadır. Bknz. Stephen D. Krasner, "Approaches to the State: Alternative Conceptions and Historical Dynamics", **Comparative Politics**, Cilt: 16, Sayı: 2, 1984; Paul Pierson, "Increasing Returns, Path Dependence, and the Study of Politics", **The American Political Science Review**, Cilt: 94, Sayı: 2, 2000. Türkçe literatürde ise yol bağımlılığı olarak kullanılmaktadır. Bknz. Ahmet Arabacı, "Avrupa Birliği'nde Çıkar Temsilinin Gelişimi", **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 17, 2008.
[277] Peters, s.21.
[278] Aspinwall ve Schneider, s.14.
[279] Peters, s.21.
[280] Keiren Healy, "The New Institutionalism and Irish Social Policy", Princeton University, 1998, http://kieranhealy.org/files/papers/socpol31.pdf, (15.03.2013), s.9.
[281] Raak, Paulus, s.344.

"Tarihsel bir tercih, gelecek tercihleri hem engelleyebilir hem de kolaylaştırabilir. Siyasal değişim genişleyen/farklı yollara ayrılan bir süreçtir. Önce belli bir yol tercih edilir. Kurumlara dair toplumsal bir memnuniyetsizlik olsa dahi vazgeçilen yola dönmek oldukça zordur. Var olan kurumları sürdürmenin maliyeti, yeni kurumları kurma ve idame ettirmenin toplam maliyetinden muhtemelen daha azdır.[282]

Dolayısıyla Tarihsel Kurumsalcılık, zor da olsa değişimin kurumlara katkı sağlayacağını iddia etmektedir. Kurumlar diğer kurumların ağlarına dahil olmaktadır. Ancak bir kurumun değişmesi, bu içiçe geçmişlikten ötürü kolay olmamaktadır.[283] Bazı Tarihsel Kurumsalcılar krizlerin yaratmış olduğu kurumsal değişim fırsatları üzerine odaklanmaktadır. Krizler, beklenmedik kurumsal değişiklikleri beraberinde getirebilmektedir. Çünkü kriz durumlarında liderler yeni planlar ve yeni fikirleri uygulama fırsatı bulurlar. Örneğin ulusal veya uluslararası krizler, sınıf çatışmaları ve toplumsal etkileşimdeki karmaşıklıklar çeşitli kurumların ortaya çıkmasını beraberinde getirebilmektedir.[284] Dolayısıyla değişim içsel ya da dışsal olaylardan kaynaklanabilmektedir. Ancak Hall ve Taylor'a göre Tarihsel Kurumsalcılık bu krizlerin neden ortaya çıktığını açıklamakta yetersiz kalmaktadır.[285]

Tarihsel Kurumsalcılara göre kurumsal değişim, sosyoekonomik ve politik değişimin kurumlar üzerindeki etkileri neticesinde ortaya çıkmaktadır. Sosyoekonomik ve politik değişim, aktörlerin eski kurumlara son vermeleri şeklinde de sonuçlanabilir. Yavaş yavaş gerçekleşen değişimler ise bazı siyasi çatışmalar ya da kurumsal sınırların değişmesi neticesinde ortaya çıkabilmektedir. Kurumsal değişim, uzun vadede siyasal avantaj elde etmek için yapısal özelliklerden vazgeçmek şeklinde de ortaya çıkabilmektedir.[286]

Tarihsel Kurumsalcılığa göre aktörlerin rasyonalitesi, stratejik pazarlıklar ve tercihlerin oluşmasında kurumsal düzenin önemli bir rolü vardır.[287] Fikirler de kurumların kurulmasında büyük önem taşımaktadır. Kurum, bir fikir kabul edildiğinde ve bir yapı içinde şekil aldığında inşa edilmiş olur.[288] Bazı Tarihsel Kurumsalcılar fikirleri açıklayıcı bir değişken olarak değerlendirmektedir. Kurum,

[282] Krasner, ss.225,235.
[283] Pierson, s.256.
[284] Karen Orren ve Stephen Skowronek, **The Search for American Political Development**, Cambridge University Press, UK, 2004, s.108.
[285] Gorges, The New Institutionalism, s.156.
[286] Gorges, The New Institutionalism, s.161.
[287] Aspinwall ve Schneider, s.18.
[288] Peters, s.76.

benzer fikirleri paylaşanlar tarafından oluşturulmaktadır. Hall, söz konusu benzer fikirleri ve ortak paydada buluşmayı 'politika paradigmaları' olarak tanımlamıştır.[289] Ancak aktörler tarihsel süreç içinde hedeflerine ulaşmak için kullandıkları araçları ve politika paradigmalarını değiştirebilmektedir.[290]

Tarihsel Kurumsalcılık, kurumlara 'ne olmalıdır' sorusu ile değil, 'nedir' sorusu ile yaklaşmaktadır. Kurum ve politikaların özelliklerini değerlendirmek yerine onların devamlılığını açıklamaktadır.[291] Bu kuram çerçevesinde bireylerin kurumlarla olan ilişkileri üzerinde durulmamaktadır. Çünkü bireyler bir kuruma katılmaya karar verdiklerinde o kurumun getirdiği sınırlamaları da kabul etmektedir. Bireysel davranışlar, kurum üyelerinin önceden almış olduğu kararlar ile şekillenmektedir.[292] Peters bu kuramın, kurumsal unsurların politik tercihler ve hükümetlerin eylemleri üzerinde etkili olduğunu savunmaktadır.[293] Immergut da benzer şekilde kurum üyelerinin strateji ve hedeflerinin kurumu şekillendirdiğini, kurumların politik konularda önemli bir rol oynadığını ifade etmiştir.[294]

Tarihsel Kurumsalcılık, Rasyonel Seçim Kurumsalcılığının ve Sosyolojik Kurumsalcılığın aksine kurumların daha karmaşık olduğunu ifade etmektedir. Hall ve Taylor, Rasyonel Seçim Kurumsalcılığını 'hesap (calculus) yaklaşımı', Sosyolojik Kurumsalcılığı 'kültürel yaklaşım' olarak değerlendirmiş; Tarihsel Kurumsalcılıkta ise hem 'hesap' hem de 'kültür' boyutunun yer aldığını belirtmiştir.[295] Tarihsel Kurumsalcılığın argümanları Rasyonel Seçim Kurumsalcılığının ve Sosyolojik Kurumsalcılığın kimi argümanları ile paralellikler göstermektedir. Tarihsel Kurumsalcılık, Rasyonel Seçim Kurumsalcılığına yakın bir şekilde çıkarlar ve stratejik davranışlar gibi kavramları öne sürmektedir. Ancak kuram, bu rasyonel

---

[289] Yazarın çalışmasında 'policy paradigm' olarak geçmektedir, Bknz. Peter A. Hall, "Policy Paradigms, Social Learning, and the State: The Case of Economic Policymaking in Britain", **Comparative Politics**, Cilt: 25, Sayı: 3, 1993.
[290] Gorges, The New Institutionalism, s.157.
[291] Peters, s.82.
[292] Peters, s.80.
[293] Peters, s.73.
[294] Ellen M. Immergut, "The Rules of the Game: The Logic of Health Policy-Making in France, Switzerland and Sweden", içinde **Structuring Politics. Historical Institutionalism in Comparative Analysis**, (Ed. Sven Steinmo, Kathleen Thelen, Frank Longstreth), Cambridge University Press, UK, 1998, s.85.
[295] Hall ve Taylor, s.939.

bakış açısının çıkarların kurumsallaşmış söylemlerle inşa edildiği noktada bittiğini idda etmektedir ki bu noktada da Sosyolojik Kurumsalcılığa yaklaşmaktadır.[296]

Tarihsel Kurumsalcılık, Rasyonel Seçim Kurumsalcılığının 'sonuç mantığı'na ikinci bir varsayım daha eklemiştir: 'Uygunluk mantığı'. Buna göre aktör ölçüp biçerek kendi çıkarlarına yönelmektedir. Ancak aktör bu süreçte belli faaliyetlerinden feragat etmek zorundadır. Hay ve Winscott bu durumu şöyle özetlemiştir: "Aktörler stratejik davranırlar; karmaşık, koşullu ve sık sık değişen hedeflere sahiptirler. Ancak stratejilerini uygularken hangisinin en uygun çözüm olduğunu bilmelidirler".[297] Stratejik ve araçsal olan aktörler doyurucu sonuçlar çıkarmayı hedeflerler. Buradaki doyum, maddi (çıkarlara öncelik veren) ve manevi/psikolojik (uygunluk mantığını kullanan) boyuttadır. Tarihsel Kurumsalcılık bu şekilde sonuç mantığını uygunluk mantığı ile ılımlılaştırmaktadır.[298] Bu çerçevede Sosyolojik Kurumsalcılık gibi kurumlar siyasi mücadelelerin gerçekleştiği bir ortam olarak tanımlanmaktadır. Bu siyasi ortam bireylerin çıkarlarını etkilemekte, değiştirebilmektedir. Aktörler süreç içinde prosedürler, kurallar ve normlar bütününden etkilenmektedir.[299]

Rasyonel Seçim Kurumsalcılığı ve Sosyolojik Kurumsalcılığın Tarihsel Kurumsalcılıktan ayrıldığı nokta ise bu kuramların olayları gerçekleştiği zaman ve mekana bağlı olarak açıklamalarıdır. Çünkü Tarihsel Kurumsalcılık politikaların tarihsel süreç içindeki gelişimi ile ilgilenmektedir.[300] Tarihsel Kurumsalcılık, Rasyonel Seçim Kurumsalcılığının aksine kurumların bir pazarlık neticesinde oluşmadığını, ortak bir fikre dayandığını ve bu şekilde aktörleri etkilediğini savunmaktadır.[301] Kuram, aktörlerin çıkarlarını yeniden tanımlamaları ile 'değişim' ve 'evrim'in mümkün olduğunu, ancak bunun gerçekleşmesinin kurumun kurucu özellikleri nedeniyle sınırlı şartlar altında olduğunu savunmaktadır.[302] Politik

[296] Torfing, s.285.
[297] Colin Hay ve Daniel Winscott, "Structure, Agency and Historical Institutionalism", **Political Studies**, Cilt: 46, Sayı: 5, 1998, s.954.
[298] March ve Olsen, Rediscovering Institutions, s.36.
[299] Aspinwall ve Schneider, s.7.
[300] Peters, s.82.
[301] Aspinwall ve Schneider, s.17.
[302] Peters, s.74.

ortamların hızlı bir değişim içinde olması kurumların uyum sağlayabilme özelliğine sahip olmalarını beraberinde getirmektedir.[303]

Sonuç olarak Yeni Kurumsalcılık, hem rasyonel seçimlerin ve sosyolojik etkilerin dikkate alınmasını hem de tarihsel sürecin kurumlar üzerindeki etkisinin incelenmesini olanaklı kılmaktadır. Böylelikle kurumların farklı yönleri, farklı zaman dilimlerinde rasyonel seçim ve sosyolojik etmenlerden ne derece etkilendiği açıklanabilmektedir.

1.2.3. Sivil Toplum Örgütlerinin Analizinde Yeni Kurumsalcılık Kuramı

Sivil toplum örgütlerini Yeni Kurumsalcılık perspektifinden inceleyen çalışmalara Avrupalılaşma literatüründe rastlamaktayız. Aday ve üye ülkelerdeki STÖ'ler, AB'nin getirdiği düzene uyum sağlamak üzere kendilerini yeniden yapılandırmaktadır. Yeniden yapılanma süreci, örgütsel kültür ve faaliyetler bağlamında bir dönüşümü ifade etmektedir. Bu süreç Rasyonel Seçim ya da Sosyolojik Kurumsalcı yaklaşımlar çerçevesinde yorumlanmaktadır. Kimi STÖ'ler, Birlik'in fırsatlarından yararlanmayı tercih edip çıkarlarını koruma ve arttırma eğiliminde olurken kimi STÖ'ler de Avrupa'daki muadilleriyle alışveriş içinde olarak ve demokrasiye hizmet etme bilinciyle hareket etmektedir. Bu noktada fırsatları değerlendirme amacı taşıyanlar Rasyonel Seçim Kurumsalcılığının da açıkladığı şekilde kar maksimizasyonuna dayanarak hareket etmekte; faaliyetlerini demokrasiye hizmet ederek ve uzun vadeli amaçlar çerçevesinde yürütenler ise Sosyolojik Kurumsalcılığın da açıkladığı gibi sosyal öğrenme çerçevesinde hareket etmektedir.[304]

Avrupalılaşma sürecinde işadamları derneklerinin değişimini Yeni Kurumsalcılık çerçevesinde açıklayan çalışmalar çok yenidir.[305] Hamada, Avrupa'daki Japon işletmelerinin Avrupalılaşma süreçlerini ve Japon işletmelerin kurulduğu Avrupa ülkelerinde devletle ilişkilerini Yeni Kurumsalcılık çerçevesinde

[303] Peters, s.82.
[304] Sanchez-Salgado, European Dimension, s.4.
[305] Frank Schimmelfennig ve Ulrich Sedelmeier, **Europeanization of Central and Eastern Europe**, Cornell University Press, USA, 2005; Yukihiko Hamada, "The Impact of the Traditional Business-Government Relationship on the Europeanization of Japanese Firms", **Journal of European Public Policy**, Cilt: 14, Sayı: 3, 2007; Elena A. Iankova, **Business, Government, and EU Accession Strategic Partnership and Conflict**, Lexington Books, United Kingdom, 2009.

incelemiş; Japon işletmelerin lobi faaliyetlerinde bulunarak süreci öğrendiklerini, AB yönergelerinin bu işletmeler üzerinde etkili olduğunu vurgulamıştır. Hamada'nın dikkat çeken tespiti Japon işletmelerin AB düzenlemelerine uyum sağlamak için son derece istekli olması, kendi kültürel alışkanlıklarını bir kenara bırakarak Avrupa normlarına hızlı bir şekilde uyum sağlamaları şeklindedir.[306]

Iankova ise, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin Avrupalılaşma sürecinde devlet-iş dünyası ilişkilerindeki kurumsal değişimi Yeni Kurumsalcılık çerçevesinde incelemiştir. Bulgaristan'ı örnek ülke olarak alan Iankova, iş dünyasının belirli hedeflere sahip olduğunu, ancak bu hedeflerin kurumlar tarafından sınırlandırılıp şekillendirildiğini vurgulamıştır. Yazar, AB'nin aday ülkelerdeki iş dünyasını üç mekanizma ile etkilediğini belirtmiştir. Bunlar 'yasal koşulluluk', 'mali destek', 'kapasite geliştirme ve öğrenme' mekanizmalarıdır. Yasal koşulluluk, aday ülkenin ve ulusal aktörlerin Avrupalılaşma sürecindeki en önemli araçlardır. Koşulluluk ilkesinin aday ülkede yasal uyum sürecini beraberinde getirmesi işadamları derneklerini de etkilemekte, şekillendirmektedir. AB'nin sağladığı finansal desteğin de sadece devlete yönelik olmadığı, sivil toplumu da ilgilendiren AB fonlarının bulunduğu görülmektedir. Kapasite geliştirme ve öğrenme mekanizması ise AB kurumlarının işadamları dernekleri gibi ulusal aktörlerin AB üyeliği için hangi hazırlıkları yapacaklarını ve AB düzeyinde nasıl temsil edileceklerini öğrenmelerine destek olmaktadır.[307] Aşağıdaki şema Iankova'nın devlet-iş dünyası ilişkilerinin Avrupalılaşma sürecinde etkili olan faktörleri göstermektedir:

[306] Hamada, s.411.
[307] Iankova, s.11.

Şekil 3: AB'ye Üyelik ve Devlet-İş Dünyası İlişkileri

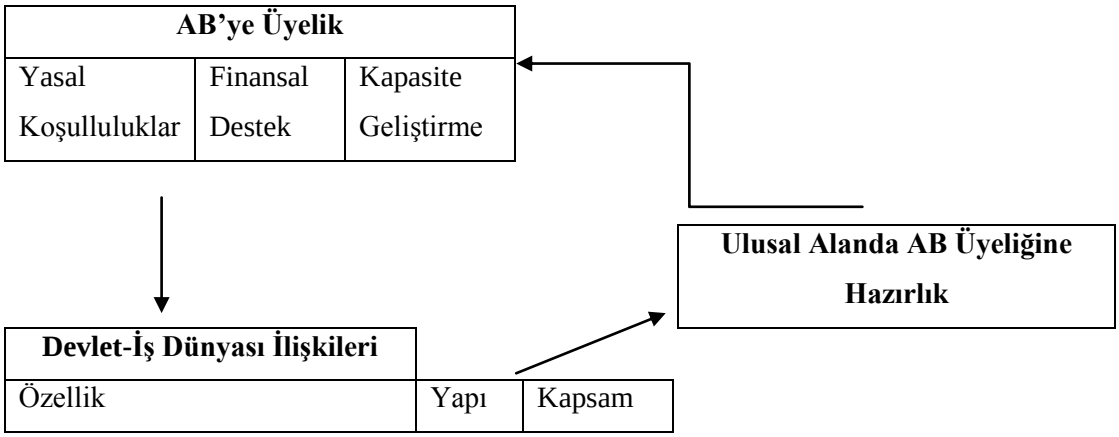

Kaynak: Iankova, s.12.

Iankova'nın bu metodolojisi Schimmelfenning ve Sedelmeier'in Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin Avrupalılaşma sürecini Yeni Kurumsalcılık perspektifinden incelediği çalışmasında kullandığı metodoloji ile paraleldir. Schimmelfenning ve Sedelmeier, bu bölgede uygulanan mekanizmaları 'olumlu ve olumsuz teşvikler/dış teşvikler', 'ikna ve sosyal öğrenme' ile 'ders çıkarma' mekanizmaları olarak sıralamıştır. Yazarlar olumlu ve olumsuz teşvikler mekanizmasını Rasyonel Seçim Kurumsalcılığı çerçevesinde açıklamıştır. Çünkü teşvikler devletleri ve ulusal aktörleri kısıtlamakta ya da güçlendirmektedir. Dolayısıyla her davranışın farklı bir maliyeti vardır. Bu modelde AB ile aday ülkeler arasında asimetrik bir müzakere süreci yaşanmaktadır. Koşulluluk, bu mekanizmanın en önemli itici gücüdür. Aday ülkeler üye olabilmek için AB müktesebatına uyum sağlamalı ve gerekli diğer siyasi ve ekonomik koşulları yerine getirmelidir. Schimmelfennig ve Sedelmeier'in yanı sıra Jacoby, Kelley, Vachudova, Zuern ve Checkel de çalışmalarında aday ülkelerdeki ve yeni üye devletlerdeki değişimin en çok siyasi koşulluluk neticesinde ortaya çıktığını vurgulamıştır.[308] İkinci mekanizma olan ulusal aktörlerin kimlik ve

[308] Wade Jacoby, **The Enlargement of the European Union and NATO: Ordering from the Menu in Central Europe**, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 2004, s.203; Anna Milada Vachudova, "Historical Institutionalism and the EU's Eastward Enlargement", Memo prepared for the State of the European Union Conference Princeton, 2005, http://www.princeton.edu/~smeunier/Vachudova%20Memo.pdf, (15.03.2013), s.9; Michael Zuern ve Jeffrey Checkel, "Getting Socialized to Build Bridges: Constructivism and Rationalism, Europe and the Nation-State", **International Organization**, Cilt: 59, Sayı: 4, ss.1068,1069.

seçimlerini ikna yoluyla değiştirmeleri ise Sosyolojik Kurumsalcılık çerçevesinde açıklanmaktadır. Üçüncü mekanizma olan ders çıkarma modeli, birinci ve ikinci mekanizmadan farklı olarak AB tarafından değil aday ya da komşu ülkelerin kendileri tarafından uygulanmaktadır. Yazarlar diğer mekanizmaların yanı sıra bu üçüncü mekanizmanın da Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin Avrupalılaşma sürecine hizmet ettiğini, bu ülkelerin kendi çıkarımları neticesinde de AB'ye uyum sağladıklarını belirtmiştir.[309]

Spurga yukarıda bahsi geçen yazarlara benzer bir şekilde Avrupa entegrasyonunun Baltık ülkelerindeki sivil topluma etkisinin dört mekanizma aracılığıyla gerçekleştiğini iddia etmiştir. Bunlar, 'demokrasi ve hukukun üstünlüğü siyasi kriterleri'; 'AB'nin demokrasiyi teşvik programları ve doğrudan destekleri'; 'reformlar ve AB müktesebatına uyum'; 'ulus ötesi ağlar ve AB düzeyinde çıkar temsili'.[310] Spurga, Baltık ülkelerinde demokrasi ve hukukun üstünlüğü kriterlerine uyum sağlanması ile sivil toplum alanında da gelişme sağlandığını; AB'nin demokrasiyi teşvik amacıyla sağladığı mali desteğin sivil toplumu güçlendirdiğini; üyelik sürecinde AB müktesebatına uyum sağlanmasından sivil toplumun da payını aldığını, sivil toplumun farklı mekanizmalar aracılığıyla karar alma sürecine aktif bir şekilde katılabildiğini; AB düzeyinde çıkar temsili olanağı bulan sivil örgütlerin ulusal ve örgütsel çabalarını Avrupa'ya duyurabildiklerini ve AB kamuoyunu etkileyebildiklerini belirtmiştir. Söz konusu mekanizmaların irdelenmesi farklı ülkelerdeki Avrupalılaşma süreçlerine ilişkin önemli ipuçları vermektedir. Bu noktada Eising, ulusal çıkar gruplarının Avrupalılaşması konusunda dört varsayımda bulunmuştur. Bu varsayımlardan birincisine göre, Avrupa entegrasyonu, ulusal çıkar gruplarının çıkarlarını yeniden tanımlamalarını, çıkarlarının Avrupalılaşmasını beraberinde getirebilir. İkincisi, çıkar grupları Avrupalılaştıkça ulusal politikaları daha fazla denetlemek için değişim gösterebilir.[311] Üçüncüsü, Avrupa entegrasyonu

[309] Schimmelfennig ve Sedelmeier, Central and Eastern Europe, s.10.
[310] Spurga, s.59.
[311] AB'nin çıkar grubu siyaseti KKTC'deki örgütler üzerinde de etkili olmuştur. Özellikle iş dünyası örgütlenmeleri, 2004 yılı öncesinde Kıbrıs'ın tamamının AB'ye üye olacağı beklentisi içinde olmuş, dolayısıyla üyelik sürecini kolaylaştırıcı bir yaklaşım izlemiştir. AB desteği alınarak ekonomik krizle mücadele edilebileceğine inanan iş dünyası, bu süreçte KKTC hükümetinin değişmesi gerektiğini açıklamıştır. Annan Planı'nın Kıbrıs'ın iki tarafında da halkoylamasına sunulması ve Güney Kıbrıs'ın planı reddederek AB'ye üye olması, KKTC'de ve AB'nin adaya barış getireceğine inanan iş dünyasında büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Bu sürecin ardından AB, KKTC'de faaliyet gösteren STÖ'ler üzerindeki olumlu etkisini önemli ölçüde yitirmiştir. Bknz. Canan Balkır ve Galip L. Yalman,

ulusal kurumlar ile çıkar grupları arasındaki ilişkileri güçlendirebilir. Dördüncüsü de, Avrupa entegrasyonunun ulusal yönetimleri mi yoksa çıkar gruplarını mı daha çok güçlendirdiği belirsizdir.[312] Yazar bu varsayımlarla çıkar gruplarının da en az ulusal yönetimler kadar etkili olduğunu; Avrupa entegrasyonunun çıkar gruplarının güçlenmesinde çok önemli bir rol oynadığını ifade etmiştir. Yazarın bu konuda genel geçer varsayımlarda bulunması, her çabanın Avrupa'daki farklı ülkelerde farklı sonuçlar doğurabileceği dolayısıyladır. Bu noktada üye ve aday ülkelerin tarihsel, sosyo-kültürel, politik ve ekonomik özelliklerinin Avrupalılaşmaya verdiği cevaplar farklılıklar gösterebilmektedir.

"Economics and the Politicisation of Civil Society: The Turkish-Cypriot Case", içinde **Cyprus: A Conflict at the Crossroads**, (Ed. Thomas Diez ve Nathalie Tocci), Manchester University Press, Manchester, 2009, s.55; Canan Balkır, "The Turkish Cypriot Business Community as a Politico-Economic Actor Searching for a Solution", **Turkish Policy Quarterly**, 2005, s.8.

[312] Eising, s.205.

İKİNCİ BÖLÜM
DEMOKRASİNİN GÜÇLENMESİ-SİVİL TOPLUM-AVRUPALILAŞMA TARTIŞMALARI: TÜRKİYE ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

Demokrasinin güçlenmesi süreci politik, ekonomik, sosyal ve hukuki alanları doğrudan etkisi altına almaktadır. Dünyadaki örnekler bu sürecin iç dinamikler ile sürdürülürken dış dinamiklerin etkisi ile de pekiştirilebildiğini göstermektedir. Türkiye örneğinde de görüldüğü üzere AB, demokrasi katkısı sağlayan önemli bir dış aktördür. AB'nin Türkiye'deki sivil toplum ve onun demokrasinin güçlenmesi üzerindeki etkisinin MÜSİAD örneğinde incelendiği bu çalışmada, demokrasinin güçlenmesi-Avrupalılaşma-sivil toplum ilişkisine ve bu ilişkinin Türkiye'deki yansımalarına ayrıntılı bir şekilde yer verilmesi gerekli görülmüştür.

2.1. DEMOKRASİNİN GÜÇLENMESİ, SİVİL TOPLUM VE AVRUPALILAŞMA İLİŞKİSİ

Demokrasinin güçlenmesi, son yirmi yılda, uluslararası politika çalışmalarında dünyadaki çeşitli örneklere dayalı olarak incelenen konulardan bir tanesi haline gelmiştir. Bir ülkenin demokratikleşmesi ulusal dinamiklerin itici gücüyle gerçekleşmektedir. Ancak ülkeler, aynı zamanda dış faktörlerin/uluslararası ortamın da etki alanı içindedir. Whitehead, ABD ve Batı Avrupa devletleri gibi aktörlerin ülkelerin demokratikleşmelerine önemli katkılarda bulunduğunu savunmakta; demokratikleşme süreçlerinin uluslararası antlaşmalar, diplomasi, ekonomik teşvikler ve STÖ faaliyetleri ile desteklendiğini belirtmektedir.[313] Böylesine bir yaklaşım etkili bir şekilde sürdürüldüğü takdirde hedef ülkelerde demokrasinin güçlenmesi beklenmektedir.

[313] Laurence Whitehead, "International Aspects of Democratization", içinde **Transitions from Authoritarian Rule - Comparative Perspectives**, (Ed. G. O'Donnell, P.C. Schmitter ve L. Whitehead), The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1986, s.19.

2.1.1. Demokrasinin Güçlenmesinde Dış Etki

Dış aktörlerin demokrasiyi güçlendirmesi, literatürde özellikle 1990'lı yıllardan itibaren incelenmektedir.[314] Literatürde bu konu üzerine yapılan ilk çalışmaların ABD'nin demokrasiye katkısı üzerine olduğunu görmekteyiz.[315] AB ise özellikle 21. yüzyıl dış politikası bağlamında demokrasi katkısına önem vermeye başlamıştır. AB'nin bu yaklaşımı Pridham, Huntington, Youngs, Schimmelfennig ve Scholtz, Hyde-Price, Barbe ve Johansson-Nogues, Wetzel ve Orbie'nin çalışmalarında incelenmiştir. Wetzel ve Orbie AB'nin demokrasi katkısını genel hatlarıyla incelerken Huntington, AB'nin üye ve çevre ülkelere; Pridham, Youngs ve Hyde-Price üye ve aday ülkelere; Schimmelfennig ve Scholtz ile Barbe ve Johansson-Nogues ise AB'nin komşu ülkelere demokrasi katkısını incelemiştir. [316]

AB'nin demokrasiyi güçlendirme etkisi, ABD'nin izlediği politikadan demokrasi katkısı, siyasi koşulluluklar, söylemler, yapısal ekonomik reformlar, yönetişim girişimleri ve demokrasi potansiyelinin değerlendirilmesi bakımından farklılık arz etmektedir.[317] Özellikle AB üyeliği ve adaylık statüsü, ülkelerin hızlı bir

---

[314] Örneğin Huntington, özellikle üçüncü dalgadaki demokratikleşmelerin dış aktörlerin etkisiyle güçlendiğini iddia etmiştir. Samuel P. Huntington, **The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order**, Simon & Schuster, New York, (The Clash of Civilizations), 1996, s.86.

[315] Peter Trubowitz, **Defining the National Interest: Conflict and Change in American Foreign Policy**, University of Chicago Press, Chicago, 1998; Michael Cox, G. John Ikenberry, Takashi Inoguchi, **American Democracy Promotion. Impulses, Strategies and Impacts**, Oxford University Press, Oxford, 2000; Theo Farrell, "America's Misguided Mission", **International Affairs**, Cilt: 76, Sayı: 3, 2000; William Robinson, "Pushing Polyarchy: The US-Cuba Case and The Third World", **Third World Quarterly**, Cilt: 16, Sayı: 4, 1995; William Robinson, "What to Expect from **US Democracy Promotion** in Iraq", **New Political Science**, Cilt: 26, Sayı: 3, 2004; Christopher Hobson, "A Forward Strategy of Freedom in the Middle East: **US Democracy Promotion** and the War on Terror", **Australian Journal of International Affairs**, Cilt: 59, Sayı: 1, 2005.

[316] Geoffrey Pridham, "Democratic Transitions in Theory and Practice, Southern European Lessons for Eastern Europe?" içinde **Democratization in Eastern Europe. Domestic and International Perspectives**, (Ed. Geoffrey Pridham, Tatu Vanhanen), Routledge, London, New York, 1994; Samuel P. Huntington, **The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order**, 1996; Richard Youngs, "Democracy Promotion: The Case of European Union Strategy", **Center for European Policy Studies Working Document**, Sayı: 167, (Democracy Promotion), 2001, http://ceps.be, (06.09.2012); Richard Youngs, **The European Union and the Promotion of Democracy**, Oxford University Press, USA, 2002; Richard Youngs, "Is European Democracy Promotion on the Wane?", **Center for European Policy Studies Working Document**, Sayı: 292, 2008, http://www.ceps.eu/, (06.09.2012); Frank Schimmelfennig, Hanno Scholtz, "EU Democracy Promotion in the European Neighborhood, Political Conditionality, Economic Development and Transnational Exchange", **European Union Politics**, Cilt: 9, Sayı: 2, 2008; Adrian Hyde-Price, "A 'Tragic Actor'? A Realist Perspective of Ethical Power Europe", **International Affairs**, Cilt: 84, Sayı: 1, 2008; Esther Barbé ve Elisabeth Johansson-Nogués, "The EU as a Modest 'Force for Good': The European Neighbourhood Policy", **International Affairs**, Cilt: 84, Sayı: 1, 2008.

[317] Youngs, Democracy Promotion, s.3.

şekilde demokratikleşmelerine hizmet etmektedir.[318] Bölgesel dış etkinin bir ülkedeki siyasi gelişmelere etki edebildiğine özellikle Güney Avrupa ve daha sonra Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde tanık olmaktayız. Avrupa Topluluğu (AT) bünyesindeki ulusal hükümetler İspanya ve Portekiz'de, daha sonra Yunanistan'da demokratik kurumların ortaya çıkmasını teşvik etmiş; bu ülkelerin üyelik statüsünü kazanmalarını sağlayarak demokratikleşmelerine katkıda bulunmuştur.[319] Güney Avrupa ile Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin AB ile yakın ilişki içinde olmaları bu ülkelerin demokratikleşme süreçlerinin birbirine benzemesini de beraberinde getirmiştir.[320] Söz konusu ülkelerin bölgelerindeki diğer ülkelerle de yakın ekonomik, siyasi ve kültürel ilişkiler yürütmeye devam ettiğine tanık olmaktayız. Dolayısıyla, AB etkisi sadece üye ve aday ülkelerle sınırlı kalmamakta, onlara komşu olan ülkelerde de kendisini göstermektedir.[321]

AB etkisinde kalan bir başka ülke de Türkiye'dir. Bu etkinin, Türkiye aday ülke olmadan önce de var olması ve aday olduktan sonra artarak devam etmesi, ülke demokrasisine önemli katkılar sağlamıştır, sağlamaktadır. Huntington, bu katkıyı "1987 yılında Türkiye'nin AT'ye başvurması ve sonrasındaki süreç Türk demokrasisinin istikrarına hizmet etmiştir" sözleriye ifade etmiştir.[322] Yazar, uygulamada, tek bir istisna ile hiçbir Müslüman ülkenin uzun bir süre tam demokratik bir siyasal sistemi sürdüremediğini, bu istisnanın da Türkiye olduğunu vurgulamıştır.[323] Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ve Türkiye'de demokrasinin AB etkisi ile güçlendiğini savunan Huntington, AB ve ABD'nin aşağıdaki ülkeleri demokratikleşme yönünde teşvik etmeye devam edeceğini iddia etmiştir.

---

[318] Huntington, The Clash of Civilizations, s.86.
[319] Samuel P. Huntington, "Will More Countries Become Democratic?", **Political Science Quarterly**, Cilt: 99, Sayı: 2, 1984, ss.206,207.
[320] Pridham, s.15; Wetzel ve Orbie, s.583.
[321] 2004 yılında oluşturulan AB Komşuluk Politikası, AB ve komşuları arasında barış, istikrar ve güvenliğin sağlanmasını amaçlamaktadır. AB bu politika aracılığıyla komşularıyla demokrasi, insan hakları, hukukun üstünlüğü, iyi yönetişim, piyasa ekonomisi ve sürdürülebilir kalkınma gibi ortak değerlere dayalı ilişkiler kurmayı ve sürdürmeyi planlamaktadır. Bknz. http://ec.europa.eu/world/enp/policy_en.htm, (07.09.2012).
[322] Yazar Türkiye'nin üyelik başvurusunun modernleşme, demokratikleşme ve İslami köktendinciliğin tecrit edilmesi amaçlarıyla gerçekleştirildiğini iddia etmiştir. Huntington, The Clash of Civilizations, s.145.
[323] Yazar, İslami doktrinin demokrasiye elverişli olan ve olmayan yönleri olduğunu iddia etmiştir. Samuel P. Huntington, "Demokrasinin Üçüncü Dalgası", içinde **Demokrasinin Küresel Yükselişi**, (Ed. Larry Diamond ve Marc F. Plattner), çev. Ergun Özbudun, Levent Köker, Mehmet Turhan ve Levent Gönenç, The Johns Hopkins University Press, Ankara, 1995, s.33,46.

Tablo 5: Üçüncü Dalga Ülkelerinde Dış Ortam ve Demokrasinin Güçlenmesi

Demokrasinin Güçlenmesi için Dış Ortam	**Ülkeler**
Olağanüstü elverişli	Doğu Almanya*, İspanya, Portekiz, Yunanistan
Çok elverişli	Çekoslovakya**, Macaristan, Polonya, Türkiye, Filipinler, Guetamala, El Salvador, Honduras, Nikaragua, Grenada, Bolivya
Elverişli	Peru, Ekvador, Uruguay, Kore, Şili
Tarafsız/elverişsiz	Arjantin, Brezilya, Hindistan, Nijerya, Sudan, Romanya, Bulgaristan, Moğolistan

Kaynak: Huntington, 1996, s.268.

(*: Doğu Almanya, Doğu ve Batı Almanya'nın 3 Ekim 1990'da resmen birleşmesi ile yıkılmıştır.

**: Çekolovakya, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından 1993 yılında Çek Cumhuriyeti ve Slovakya olmak üzere ikiye ayrılmıştır.)

Niklasson, Huntington'a katılarak demokratikleşmede dış etkinin önemine vurgu yapmış, karşılıklı bağımlılığın artması ile dış aktörlerin demokratikleşme süreçlerindeki rolünün arttığını ifade etmiştir. Örneğin, komünist Doğu Avrupa pazarları Sovyet etkisinden kurtulduktan sonra küresel pazarlara açık hale gelmiş; bu ortam ülkenin dış aktörlerin demokratikleştirme etkilerine de açık hale gelmesini beraberinde getirmiştir.[324] Esasen Doğu Avrupa ülkelerinin demokratikleşme süreçlerinde bu ülkelerin Batı Avrupa'ya olan coğrafi yakınlığı da önemli bir rol oynamıştır. Batı Avrupa, Doğu Avrupa üzerinde politik, ekonomik ve kültürel alanlarda güçlü ve ikna edici bir etkiye sahip olmuştur. Bölge, özellikle hukukun üstünlüğü, devlet yetkisinin sınırlandırılması, insan hakları gibi konularda Doğu Avrupa için imrenilen bir politik model olmuştur.[325] Literatürde AB ve Batı Avrupa'nın, Doğu Avrupa'daki demokratikleşme ve ekonomik reform süreçlerini iki şekilde desteklediği ifade edilmektedir. Birincisi, siyasi destek ve önerilerdir, ki bu kapsamda siyasi partiler, kiliseler, sendikalar, çevre ve insan hakları örgütlerini kapsayan sivil toplum alanında uluslararası ve ulus ötesi işbirlikleri

[324] Tomas Niklasson, "The Soviet Union and Eastern Europe, 1988–9", içinde **Democratization in Eastern Europe. Domestic and International Perspectives,** (Ed. Geoffrey Pridham, Tatu Vanhanen), Routledge, London, New York, 1994, s.197.

[325] Hyde-Price, Democratization, s.225.

oluşturulmaktadır. AB ulusal alandaki kurumlar, seçim sistemleri, anayasal düzenlemeler ve parti örgütlenmeleri hakkında önerilerde bulunmaktadır. Yine Birlik insan haklarına ilişkin yasal düzenleme ve uygulamalara, seçim süreçlerinin demokratikleşmesine katkıda bulunmaktadır. İkinci yöntem ise ekonomik yardımlar ve işbirliğidir. Bu kapsamda ticari anlaşmalar, dış yatırımlar, mali destek, gümrük ve tarifelerin indirilmesi gibi konular yer almaktadır.[326]

AB'nin aday ülkeler üzerinde demokrasiyi güçlendirme etkisi, Birlik statüsünün kazanılmasının ardından daha da pekişmiştir. 1992 yılında Maastricht Antlaşması'nın imzalanması ile Avrupa entegrasyonunun ekonomik bir örgütten siyasi bir birliğe dönüşmesi, demokratikleşme konularının öneminin artmasını beraberinde getirmiştir.[327] Kopenhag kriterleri ile demokratikleşmenin önkoşulları belirlenmiştir. Ancak Birlik devletler üzerinde doğrudan bir kontrol mekanizması kurmamış, dünyadaki diğer aktörleri etkisi altına almak gibi özel bir politika izlememiştir. Kubicek'e göre AB'nin bu özelliği dış aktörlerin koşulluluk, yaklaşma, kontrol ve yayılma[328] araçlarıyla demokratikleşme etkisi yaratmasına tezat düşmektedir. Yazar, AB'nin bu noktada sadece koşulluluk ve yaklaşma araçlarını kullandığını iddia etmektedir.[329] Koşulluluk aracı, bir ülkenin demokratik ilkeleri uygulaması halinde siyasi destek ve ekonomik yardımlar almasını ve ilgili uluslararası örgüte üye olmasını sağlamaktadır. Yaklaşma aracı ise demokratik ülkelerin geçiş sürecindeki rejimleri etkilemesi ve desteklemesi ile demokratik devletlerin sayısının artmasını sağlamaktadır.[330] Yaklaşma, araçsal yaklaşma ve sosyalizasyon yoluyla yaklaşma şeklinde ortaya çıkmaktadır. Araçsal yaklaşma, ulusal elitlerin siyasi ve ekonomik alanlardaki rasyonel hesaplarını yansıtırken, sosyalizasyon yoluyla yaklaşma öğrenmeye, bilinçlenmeye ve demokratik normların içselleştirilmesine dayalı bir süreci yansıtmaktadır.[331] Spurga'nın Litvanya'daki değişimi anlatan çalışması da Kubicek'i destekler niteliktedir. Bu çalışmaya göre

[326] Hyde-Price, Democratization, s.226.
[327] İhsan Dağı, "İnsan Hakları ve Demokratikleşme: Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinde Siyasal Boyut", içinde **Türkiye ve Avrupa (Batılılaşma Kalkınma Demokrasi)**, (Der. Atilla Eralp), İmge Kitabevi, Ankara, 1997, (İnsan Hakları), s.121.
[328] Kubicek çalışmasında bu terimleri "conditionality, convergence, control, contagion" şeklinde ifade etmiştir. Bknz. Paul Kubicek, **European Union and Democratization**, Routledge, London, New York, 2003, (Democratization), s.7.
[329] Kubicek, Democratization, s.7.
[330] Pridham, s.17.
[331] Kubicek, Democratization, s.7.

AB, sosyal öğrenme, düşünce ve deneyimlerin paylaşılmasını teşvik ederek Litvanya demokrasisinin güçlenmesinde ve sivil toplumunun dönüşmesinde önemli bir rol oynamıştır. Yazar, Baltık ülkelerindeki sivil toplumun dönüşümünde dört mekanizmanın etkili olduğunu; bunların, demokrasi ve hukukun üstünlüğü (siyasi kriterler), reform süreci ve müktesebata uyum, AB'nin demokrasiye katkı programları ve doğrudan yardımları, ve uluslararası ortamda ve AB düzeyinde çıkarların temsili olduğunu ifade etmiştir.[332] Iankova, Parau ve Salgado da Spurga'nın öne sürdüğü mekanizmalara benzer mekanizmalardan bahsetmektedir.[333] Görüldüğü üzere AB'nin temel amacı bir taraftan mali destek sağlamak, diğer taraftan ilgili ülkenin insan hakları, demokrasi ve hukuk gibi alanlarda Avrupa normlarına uyum sağlamasını olanaklı kılmaktır.

AB'nin kendi içinde demokrasi açığı tartışmaları devam etse de Birlik uyguladığı politikalarla üye ve aday ülkelerdeki sivil toplumun bir değişim sürecinden geçmesine destek vermektedir. Sivil toplumun Avrupalılaşması literatürü AB'nin sivil toplumu hangi araçlarla dönüştürdüğüne açıklık getirmekte; Yeni Kurumsalcılık kuramı ise sivil toplumun hangi nedenlerle AB'nin dönüştürücü etkisine açık hale geldiğine ışık tutmaktadır. Aşağıdaki bölümde Avrupalılaşma, demokrasinin güçlenmesi ve sivil toplum ilişkisine; bu ilişkinin sağlam temellere oturması için gerekli mekanizmalara, sivil toplumun temsilcilerinden biri olan işadamları derneklerinin bu süreçten nasıl etkilendiklerine yer verilmektedir.

2.1.2. Demokrasinin Güçlenmesi, Sivil Toplum ve Avrupalılaşma

Sivil toplumun AB karar alma süreçlerinde daha fazla rol oynaması mümkün olmadıkça üye ve aday ülkelerde sivil toplumun Avrupalılaşmasının yeterince başarılı olamayacağından hareketle Birlik, sivil toplum vurgusunu 1990'lı yıllarda

[332] Spurga, s.59.

[333] Elena A. Iankova, **Business, Government, and EU Accession Strategic Partnership and Conflict**, Lexington Books, United Kingdom, 2009; Christina Elena Parau, "Impaling Dracula: How EU Accession Empowered Civil Society in Romania", **West European Politics**, Cilt: 32, Sayı: 1, 2009; Rosa Sanchez-Salgado, "Giving a European Dimension to Civil Society Organisations", **Workshop on the Institutional Shaping of EU-Society Relationships**, Connecting Excellence on European Governance (CONNEX), Mannheim, 2005, http://www.mzes.unimannheim.de/projekte/typo3/site/index.php?id=478, (09.09.2012).

arttırmaya başlamıştır.[334] 1992 yılında Komisyon tarafından yayınlanan 'Komisyon ve Özel Çıkar Grupları Arasında Açık ve Yapılandırılmış Bir Diyalog' isimli belge, 1997 yılında Komisyon tarafından yayınlanan 'Avrupa'daki Gönüllü Örgütlerin ve Vakıfların Rollerinin Arttırılması' isimli tebliğ, 2000 yılında Komisyon tarafından yayınlanan 'Komisyon ve Sivil Toplum Örgütleri: Daha Güçlü Bir Ortaklığın İnşası" isimli tartışma metni, 2001 yılında yine Komisyon tarafından yayınlanan 'Avrupa Yönetişimi Üzerine Beyaz Kitap', bu gelişmeyi kanıtlayan belgeler olmuştur.[335] Aşağıdaki tabloda Ketola'nın derlemiş olduğu bilgiler temel alınarak AB belgelerinde sivil toplum ile ilgili hangi ifadelerin kullanıldığı ve bu ifadelerin ne anlama geldiği açıklanmıştır.[336]

Tablo 6: AB'nin Belgelerinde 'Sivil Toplum'

AB'nin Yayınladığı Sivil Toplum Temalı Belgeler	**AB Belgelerindeki İfadeler**	**İfadelerin Okunması**
1992 tarihli belge	"Çıkar grupları ile diyalog içinde olmak ve şeffaflık ilkesini korumak, AB karar alma sürecini daha demokratik hale getirecektir".	Sivil toplum yerine 'çıkar grubu' vurgusu
1997 tarihli belge	"Gönüllü örgütler ve vakıflar yeni iş alanlarının yaratılmasında, aktif vatandaşlığın inşasında ve demokrasinin güçlenmesinde önemli roller oynamaktadır".	STÖ'lerin ilk defa kar amacı güden örgütlerden ayrı olarak değerlendirilmesi
2000 tarihli belge	"STÖ'ler ile AB kurumları arasında daha sıkı bağların oluşturulmasına gereksinim duyulmaktadır. Katılımcı demokrasiyi güçlendiren sivil toplum, Avrupa entegrasyonuna da katkı sağlayacaktır".	Sivil toplumun demokrasinin güçlenmesi sürecindeki öneminin AB tarafından benimsenmesi
2001 tarihli belge	"Aday ülkelerde sivil toplumun gelişimi önemlidir. Bu süreç ilgili ülkelerin AB'ye katılımına katkı sağlayacaktır".	Sivil toplumun gelişiminin aday ülkelerin üyeliğine hizmet edecek bir araç haline gelmesi

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

[334] Alex Warleigh, "Civil Society and Legitimate Governance in a Flexible Europe: Critical Deliberativism as a Way Forward", içinde **Civil Society and Legitimate European Governance**, (Ed. Stijn Sminsmans), Edward Elgar Publishing, Britain, 2006, (Legitimate), s.69.

[335] Belgelerin orijinal isimleri sırasıyla şu şekildedir: "An open and structured dialogue between the Commission and special interest groups", "Communication from the Commission on promoting the role of voluntary organisations and foundations in Europe", "The Commission and non-governmental organisations: Building a stronger partnership ", "White Paper on European Governance".

[336] Ketola, ss.68-72.

Bu belgeleri yan yana getirdiğimizde AB'nin sivil toplum anlayışının çıkar grupları gibi dar bir tanımdan çıkıp daha kapsayıcı olan STÖ'lere yöneldiğini görmekteyiz.[337] Yine bu belgeler bize AB'nin demokrasiyi son yıllarda farklı formlarda güçlendirmeye başladığını göstermektedir. AB'deki demokrasi açığının sadece Avrupa Parlamentosu'nun rolünün güçlendirilmesi ile mümkün olamayacağı 1990'lı yıllardan bu yana literatürde tartışılmaktadır.[338] Dahl, 1999 yılında yayınlanan çalışmasında AB'nin hükümetlerin kontrolünde olması sebebiyle demokratik bir örgüt olarak nitelenemeyeceğini belirtmiştir.[339] Ancak Birlik önceleri demokratik devletin işleyişi, hukukun üstünlüğü ve bunun kurumsal temelinin güçlendirilmesi üzerine odaklanırken, bugün demokratik kültürün 'aşağıdan yukarıya' doğru güçlenmesine odaklanmaktadır. Sivil toplum da bu yeni odak noktasında önemli bir yerde durmaktadır. Bu anlayışa göre sadece devlet elitleri ve yüksek diplomasi ile demokrasiye katkı sağlanamayacak, demokrasi ancak sivil toplumun da devreye girmesi ile güçlendirilebilecektir.[340]

Özellikle Avrupa Komisyonu, Avrupa Parlamentosu ve Ekonomik ve Sosyal Komite, Birlik'in demokrasi açığının kapatılması için karar alma süreçlerine sivil toplumun da katılması gerektiğini her fırsatta ifade etmektedir. Avrupa Komisyonu Avrupa'yı halka daha yakın bir hale getirmeyi amaçlamakta; bu nedenle ulusal STÖ'lere ulaşmakta ve sektörel politikaların oluşturulması ve uygulanmasında STÖ'lerin rol oynamasını teşvik etmektedir. 2001 yılında Komisyon tarafından yayınlanan 'Avrupa Yönetişimi Üzerine Beyaz Kitap'[341] isimli belge ile Avrupa yönetişiminin geliştirilmesi amaçlanmış; üye ülkeler bu girişimi taslak anayasa çalışmalarında da sürdürmüştür. Bu aşamada Avrupa sivil toplumunun

[337] Ketola, ss.68-72.
[338] Paul Magnette, "Democracy in the European Union: Why and How to Combine Representation and Participation" içinde **Civil Society and Legitimate European Governance**, (Ed. Stijn Sminsmans), Edward Elgar Publishing, 2006, Britain, s.24.
[339] Robert Dahl, "Can International Organizations be Democratic? A Skeptic's View", içinde **Democracy's Edges**, (Ed. I. Shapiro ve C. Hacker-Cordon), Cambridge University Press, Cambridge, 1999, s.31.
[340] Milja Kurki, "Governmentality and EU Democracy Promotion: The European Instrument for Democracy and Human Rights and the Construction of Democratic Civil Societies", **International Political Sociology**, Cilt: 5, 2011, ss.349,351.
[341] Commission of the European Communities, European Governance A White Paper, COM (2001) 428 final, Brussels, 2001, http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/en/com/2001/com2001_0428en01.pdf (06.02.2013).

güçlendirilmesi ve AB politikalarına dahil edilmesi amaçlanmıştır.[342] Bu belge ile birlikte 'örgütlü çıkarlar' söylemi yerine 'sivil toplum aktörleri' söylemi kullanılmaya başlamıştır.[343] Bu durum Komisyon'un sivil toplumu artık daha kapsayıcı ve çoğunlukçu bir şekilde tanımladığını göstermektedir. Tüm hükümet dışı örgütler, vatandaşlar ve hatta piyasadaki aktörler sivil toplum kategorisinde değerlendirilmeye başlamıştır.[344] AB'nin sivil toplum tanımını genişletmesi, bu tanıma insan hakları derneklerini, işadamları derneklerini, sendikaları ve kadın örgütlerini dahil etmesi, Birlik'in farklı grupların seslerini yönetime duyurmasına önem verdiğini de göstermektedir. Sivil toplum tanımının genişlemesi, bu tanım kapsamındaki tüm örgütlerin AB fonlarından faydalanmasını ve Ekonomik ve Sosyal Komite'de temsil imkanı bulmasını beraberinde getirmiştir. 1957 yılında Roma Antlaşması ile kurulan Ekonomik ve Sosyal Komite, ekonomik ve sosyal çıkar gruplarının temsilini sağlamaktadır. 2009 yılında yürürlüğe giren Lizbon Antlaşması'nın 301. Maddesine göre üye sayısı 350 ile sınırlandırılan Ekonomik ve Sosyal Komite'de, işveren, işçi ve çeşitli çıkar grupları temsil edilmekte; bu gruplar Konsey ve Komisyon'a önerilerini sunmakta; Avrupa Parlamentosu da ilgili konularda Ekonomik ve Sosyal Komite'ye danışmaktadır. Diğer taraftan Komisyon'un da Ortak Tarım Politikası, işgücü hareketliliği, kanunların yaklaştırılması, sosyal politika, Avrupa Sosyal Fonu, istihdam politikası ve kamu sağlığını ilgilendiren konularda Ekonomik ve Sosyal Komite'ye danışarak yasa önerisi hazırlaması zorunlu hale getirilmiştir.[345] Bu yaklaşım Birlik'in demokrasinin güçlenmesi sürecinde STÖ'lerin 'dışlanmış grupların haklarını koruma' ve 'devlet ve sivil toplum arasında arabulucu rol oynama' rollerine önem verdiğini göstermektedir.

Aday ülkelerde sivil toplumun gelişmesi ve AB'nin bu gelişime etkisi, literatürde özellikle son on yılda önemli bir araştırma konusu haline gelmiştir.[346]

---

[342] Beate Kohler-Koch, "Civil Society and EU Democracy: 'Astroturf Representation?", **Journal of European Public Policy**, Cilt: 17, Sayı: 1, 2010, s.101.

[343] Elizabeth Monaghan, **Civil Society, Democratic Legitimacy and the European Union: Democratic Linkage and the Debate on the Future of the EU**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), University of Notthingham, School of Politics and International Relations, Britain, 2007, http://etheses.nottingham.ac.uk/558/1/thesis_revised.pdf, (15.03.2013), s.27.

[344] Commission of the European Communities, White Paper, s.14.

[345] Alina Kaczorowska, **European Union Law**, Second Edition, Routledge, London, New York, 2011, s.178.

[346] Bu görüşün aksine Avrupa'da 'demos'un (halk) olmadığını, Avrupa halkı değil, üye ülkelerin halkları olduğunu, AB'nin bugüne demokratik olmadığını ve olamayacağını iddia eden çalışmalar da vardır. Bknz. Stijn Smismans, "European Civil Society: Institutional Interests and the Complexity of

Örneğin Rek, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerini; Fagan, Çek Cumhuriyeti, Bosna ve Kosova'yı; Spurga, Litvanya ve diğer Baltık ülkelerini; Gasior-Niemiec ve Glinski, Polonya'yı; Parau, Romanya'yı; Iankova ise Bulgaristan'ı incelemiştir.[347]

Sivil toplumun Avrupalılaşması, Avrupa'da yeni yönetişim modellerinin uygulanmaya başlanması ile daha görünür hale gelmiştir. Bu modeller kolektif olarak bağlayıcı kararların alınmasını ve uygulanmasını mümkün kılmaktadır. İlk olarak AB, kararların hiyerarşik olarak uygulanması yerine her aktörün kararları resmi ve fiili olarak veto etme hakkına sahip olduğu ya da gönüllü olarak kararları desteklediği bir düzenin temellerini atmaktadır. Örneğin, 2009 yılında yürürlüğe giren Lizbon Antlaşması'nda AB vatandaşlarının siyasi katılımı ile yasama süreçlerinin şeffaflaştırılması amaçlanmıştır. Antlaşma'nın 11. maddesinin 4. fıkrasında yeni bir katılım türüne yer verilmiştir. Buna göre Antlaşma'nın amaçlarının uygulanması için gerekli olan konularda yasa önerisi hazırlanması için en az bir milyon AB vatandaşı bir araya gelerek Komisyon'a teklif verme hakkına sahiptir.[348] Vatandaşların bir araya gelmesinde sivil topluma düşen rol büyüktür. İkinci olarak AB, politika yapma ve uygulama sürecine kar amacı güden şirketler ve kar amacı gütmeyen STÖ'lerin de sistematik olarak katılmasını teşvik etmektedir.[349] Birlik Ekonomik ve Sosyal Komite'deki işçi, işveren örgütlenmeleri ve gönüllü dernekler ile Avrupa düzeyinde örgütlenen ve lobi faaliyetleri yürüten Avrupa İşçi Sendikaları Konfederasyonu[350], Avrupa İşverenler Konfederasyonu[351], Avrupa

---

Multi-level Polity", içinde **Democracy and the Role of Associations,** (Ed. Sigrid Rossteutscher), Routledge, New York, 2005.

[347] Mateja Rek, "Europeanisation of Civil Society Sector in Central and Eastern Europe", **Innovative Issues and Approaches in Social Sciences**, Cilt: 3, Sayı: 1, 2010; Adam Fagan, "Taking Stock of Civil Society Development in Post-Communist Europe: Evidence from the Czech Republic", **Democratization**, Cilt: 12, Sayı: 4, (Taking Stock), 2005; Adam Fagan, "Neither 'North' nor 'South': The Environment and Civil Society in Post-Conflict Bosnia-Herzegovina", **Environmental Politics**, Cilt: 15, Sayı: 5, (Bosnia-Herzegovina), 2006; Adam Fagan, "EU Assistance for Civil Society in Kosovo: A Step too far for Democracy Promotion?", **Democratization**, Cilt: 18, Sayı: 3, (Kosovo), 2011; Saulius Spurga, "Europeanization of Civil Society in the Baltic States: Promotion or Constraint of Democratization?", **Viešoji politika ir administravimas**, Sayı: 22, 2007; Anna Gasior-Niemiec, Piotr Glinski, "Europeanization of Civil Society in Poland", **Review of Social Policy,** Cilt: 14, Sayı: 1, 2007; Christina Elena Parau, "Impaling Dracula: How EU Accession Empowered Civil Society in Romania", **West European Politics**, Cilt: 32, Sayı: 1, 2009; Elena A. Iankova, **Business, Government, and EU Accession Strategic Partnership and Conflict**, Lexington Books, UK, 2009.

[348] Kaczorowska, s.34.

[349] Tanja Börzel ve Thomas Risse, "Governance Without a State: Can It Work?", **Regulation and Governance**, Cilt: 4, Sayı: 2, 2010, s.122.

[350] European Trade Union Confederation

[351] Business Europe

Esnaf, Sanatkarlar, Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler Birliği[352] ve Avrupa Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler Konfederasyonu[353] gibi örgütlenmelerle iletişim içindedir. Avrupa düzeyindeki tüm bu örgütlenmelerin özendirilmesi, AB'nin kendi içinde hiyerarşi sorununu çözüp çeşitli aktörlerin karar alma sürecine katılmasına destek verilmesi amacını taşımaktadır.

Sivil toplumun Avrupalılaşması literatürü, üye ve aday ülkelerde sivil toplum alanında meydana gelen değişimlerin demokrasinin güçlenmesi sürecine de hizmet ettiğini göstermektedir. Bu literatürün incelenmesi demokrasinin güçlenmesi sürecinde sivil toplumdan beklenen dört kriterin (örgüt içi demokrasi ve demokratik değerleri koruma; kamu bilincini arttırma; devlet ve toplum arasında arabulucu rol oynama; dışlanmış grupların haklarını koruma) karşılanması bağlamında özellikle aday ülkelerde önemli adımlar atıldığını göstermektedir. Ancak tüm kriterler AB sürecinden aynı şekilde etkilenmemiş görünmektedir. Yapılan araştırmalar incelendiğinde AB etkisinin en çok sivil toplumun devlet ve toplum arasında arabulucu rol oynama noktasında ortaya çıktığını; dışlanmış grupların haklarını koruma ve kamu bilincini arttırma kriterlerinin de AB tarafından desteklendiğini; ancak örgüt içi demokrasi ve demokratik değerleri koruma kriterinin karşılanmasına Birlik'in somut bir etki ve desteğinin olmadığını görmekteyiz.

'Örgüt içi demokrasi ve demokratik değerleri koruma' kriteri bağlamında Polonya'daki yasal reformların ardından STÖ'lerin örgütsel yapıları güçlendirilmiş, demokratik ve şeffaf olmaları sağlanmıştır.[354] Avrupa entegrasyonunun 'demokrasi ve hukukun üstünlüğü siyasi kriterleri' ile 'AB'nin demokrasiyi teşvik programları ve doğrudan destekleri' Baltık ülkelerindeki sivil toplum üzerinde olumlu etkiler doğurmuştur.[355] Bulgaristan'daki işadamları derneklerinin AB kurumları ve AB düzeyindeki işadamları örgütleriyle ilişki içinde olması derneklerin yapı ve işleyiş süreçlerine yenilikler getirmiştir.[356] Ancak bu konuya ilişkin çalışmalarda STÖ'lerin demokratik yapılarının güçlendirilmesine ve demokratik değerleri korumasına yönelik somut örneklere yer verilmediği görülmektedir.

[352] European Association of Craft, Small and Medium-sized Enterprises
[353] European Confederation of Associations of Small and Medium-sized Enterprises
[354] Rek, ss.69,70.
[355] Spurga, s.59.
[356] Iankova, s.21.

'Kamu bilincini arttırma' kriteri bağlamında Gasior-Niemiec ve Glinski, Polonya'daki STÖ'lerin karar alma süreçlerinin yanı sıra çeşitli tartışma platformlarında da yer almaya başladığını ifade etmiştir.[357] Bir başka çalışmada Letonya'daki STÖ'lerin AB ile işbirliği içinde olarak cinsiyet eşitliğinin sağlanması ve yaşlılar gibi özel bakıma ihtiyaç duyan kişilerin korunması amaçlarıyla güçlerini birleştirdikleri ve ortak hareket etmeye başladıkları vurgulanmıştır. AB, Letonya'da farklı alanlarda faaliyet gösteren STÖ'lerin bir araya gelerek toplumsal sorunlarla mücadele yöntemleri geliştirmelerine destek vermiştir.[358]

'Devlet ve toplum arasında arabulucu rol oynama' kriteri bağlamında ise aday ülkelerin daha fazla gelişme kaydettiğini görmekteyiz. Gasior-Niemiec ve Glinski, Polonya'daki STÖ'lerin yapısal fonlar ve Topluluk fonlarından faydalanması, kanunlar ve karar alma süreçlerinin yeniden düzenlenmesi neticesinde güçlendirildiğini ifade etmiştir. 2003 yılında yürürlüğe giren 'Kamu Yararına Faaliyet Gösterme ve Gönüllülük Yasası' çerçevesinde vatandaşın devlete ödediği vergilerin yüzde biri STÖ'lere ayrılmaya başlamıştır. Gönüllülük yasal bir statü kazanmış, garanti altına alınan bir hak haline gelmiştir. Yine devlet tarafından Sivil Girişim Fonu oluşturulmuş, sivil topluma devlet desteği sağlanmıştır. Böylece Polonya'daki STÖ'lerin devlet ve toplum arasında arabuluculuk yapması mümkün hale gelmiştir. STÖ'ler bu gelişmelerin ardından ulusal sınırları aşmış ve Avrupa Komisyonu'nun desteklediği sivil toplum ağına dahil olmuştur.[359] Kosova'da ise AB'den alınan desteklerle STÖ'ler yerel, ulusal ve bölgesel işbirlikleri oluşturmuş; hükümete görüş ve önerilerini iletmeye başlamış; diğer örgütlerle bilgi ve teknoloji paylaşımını arttırmıştır.[360] Fagan, AB üyesi olan Çek Cumhuriyeti'ndeki STÖ'lerin bugün 1990 öncesinde hayal edilemeyecek bir şekilde diğer örgütlerle ortak hareket etmeye, politik konular hakkında görüşlerini kamuoyu ile paylaşmaya ve kampanyalar düzenlemeye başladığını ifade etmiştir. 2002 yılı genel seçimlerinin ardından Çek Yeşil Partisi, STÖ kampanyaları neticesinde büyük bir dönüşüm

[357] Gasior-Niemiec, Glinski, ss.30,34.
[358] Secretariat of the Minister for Special Assignments for Society Integration Affairs, **The Development of Civil Society in Latvia: An Analysis 2002/2003**, Phare project LE01.03.02, Riga, (Civil Society in Latvia), 2004, http://www.mfa.gov.lv/data/file/e/mso35b.pdf, (15.03.2013), s.50.
[359] Polonya'daki sivil toplumun Avrupalılaşmasında ulusal ve bölgesel düzeydeki yapısal fonların önemli katkıları olmuştur. Avrupalılaşmanın etkisiyle sosyal diyalog kurumları oluşturulmuş, 2002–2005 yılları arasında sosyal ekonominin temelleri atılmış, yeni yasalar çıkarılmıştır. Bknz. Gasior-Niemiec, Glinski, s.30,34.
[360] Fagan, Kosovo, s.725.

yaşamış; partinin Komünist Parti ve güvenlik güçleri ile yakın ilişkilerine son verilmiştir. Partinin STÖ'ler aracılığıyla özgür bir partiye dönüşmesi, 2004 yılı genel seçim sonuçlarına da yansımıştır.[361] Litvanya'daki STÖ'ler de liberal ekonomiye geçişin ardından ve AB ile kurulan ilişkilerin etkisiyle bugün yerel yönetimlerle iletişim kurmakta ve kamusal tartışmalara katılma olanağı bulmaktadır.[362]

'Dışlanmış grupların haklarını koruma' kriteri bağlamında Romanya'daki insan hakları dernekleri, çevre ve azınlık örgütleri gibi STÖ'ler AB fonlarından faydalanarak gerçekleştirdikleri projelerle çıkar temsili noktasında önemli bir aşama kaydetmiştir.[363] Baltık ülkelerindeki kadın örgütleri ise AB desteğinin yanı sıra İsveç ve diğer İskandinav ülkeleriyle yakın ilişkilerinin de etkisiyle kadın hakları ve kadına şiddetin önlenmesi konularında ilerleme kaydedilmesine katkı sağlamıştır.[364] AB'nin Kopenhag kriterlerinden biri olan azınlık haklarının korunmasına önem vermesi, üye ve aday ülkeleri izlemesi, çeşitli sorunlar devam etse de Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ve Türkiye'de azınlıkların kurdukları örgütlerin daha aktif çalışmalarını, bu alan dışındaki örgütlerin de azınlık haklarının geliştirilmesine yönelik çalışmalar yapmasını beraberinde getirmiştir.[365]

Tüm bu olumlu katkıların yanı sıra AB'nin sivil toplumla ilişkisinin demokrasi bağlamında eleştiri aldığı da ifade edilmelidir. Bu eleştirilerden ilki, Komisyon'un daha çok AB düzeyindeki şemsiye örgütleri tercih ederek onlara fon imkanı sunduğu ve STÖ'lerin bağımsızlığını tehlikeye soktuğu şeklindedir. Avrupa'daki STÖ'lerin AB politikalarını etkileme yollarını arama çabaları yetersiz kalmaktadır.[366] AB mali yardım mekanizması bürokratik bir yapı arz etmekte, STÖ'ler proje bazlı örgütler haline gelmekte; sivil toplumun temsili elitlerin temsili düzeyinde kalmaktadır.[367] O halde diğer STÖ'lerin üyelerini AB politikaları ve

---

[361] Partinin oyları ilk defa yüzde 3.16'ya yükselmiştir. Bknz. Fagan, Taking Stock, s.542.
[362] Secretariat of the Minister for Special Assignments for Society Integration Affairs, Civil Society in Latvia, s.54.
[363] Parau, s.121.
[364] Silke Roth, "Sisterhood and Solidarity? Women's Organizations in the Expanded European Union", **Social Politics**, Cilt: 14, Sayı: 4, 2007, s.469.
[365] Pawel Grabowski, Shayan Khawja, Júlia Lampášová, Stephanie Schramm, "The Impact of the EU on Minority Rights Issues During the Accession Process", **New Dimensions of Security in Europe, Lifelong Learning Program**, http://tudresden.de/die_tu_dresden/zentrale_einrichtungen/zis/newseceu/outcomes/papers_folder/MINORITY%20GROUPS%20RIGHTS_final.pdf, (20.12.2012), ss.16,17.
[366] Warleigh, Legitimate, s.76.
[367] Kristian L. Nielsen, Eiki Berg, Gulnara Roll, "Undiscovered Avenues: Estonian Civil Society Organizations as Agents of Europeanization", **TRAMES**, 2009, Cilt: 13, Sayı: 3, s.261; Beate Kohler-

politikaların işleyişi hakkında bilgilendirmeleri, üyelerin de AB düzeyinde sivil toplum politikaları oluşturulmasına katkı sağlamaları gerekmektedir.[368] Ancak bu noktada sadece üye ve aday ülkelerdeki STÖ'lerin katkıları yeterli olmayacaktır. AB kurumlarında ve yasal düzenlemelerinde de reform yapılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Fagan, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerindeki çevre örgütleri konulu çalışmasında, bu örgütlerin AB'nin kısa dönemli projeleri ile yetinmek zorunda kaldığını, örgütlerin bölgedeki temel çevre sorunları yerine AB'nin belirlediği kriterlerin karşılanmasına odaklandıklarını belirtmiştir.[369] Salgado ise bu konuya ilişkin olarak Baltık ülkelerinin müzakere süreçlerine STÖ'lerin katılamadıklarını, doğrudan etkide bulunamadıklarını; bu örgütlerin AB'nin öne sürdüğü koşullara uyum sağlamasının beklendiğini ifade etmiştir.[370] Nielsen, Berg ve Roll da benzer bir şekilde pek çok STÖ'nün AB'nin kriterlerini karşılayacak kaynaklara sahip olmaması nedeniyle projelerini hayata geçiremediğini vurgulamıştır.[371]

AB'de demokrasinin güçlenmesi sürecinde sivil toplumun rolüne ilişkin olarak yapılan ikinci eleştiri de işveren örgütlenmelerinin güçlenirken işçi örgütlenmelerinin zayıflamasına ilişkindir. 1997 yılında başlatılan ve tüm üye ve aday ülkelerde uygulamaya konulan Avrupa İstihdam Stratejisi, işgücü piyasasında esnek çalışma biçimlerinin yaygınlaşmasını ve standart çalışma biçimlerinin değişmesini beraberinde getirmiştir.[372] Bu durum işgücü piyasasında iş güvencesi, sosyal güvenlik ve gelir güvencesi gibi konularda endişelerin artmasına sebep olmuştur. Geçici çalışma, çağrı üzerine çalışma, kısmi süreli çalışma gibi esnek çalışma biçimleri Avrupa'da daha fazla tercih edilir hale gelmekte; bu gibi standart dışı iş sözleşmelerine tabi çalışanların iş ve gelir güvencelerinin yanı sıra kariyer

---

Koch, "Civil Society Contribution to Democratic Governance: A Critical Assessment", içinde **Opening EU-Governance to Civil Society. Gains and Challenges**, (Ed. Beate Kohler-Koch, Dirk De Bièvre, William A. Maloney), CONNEX Report Series, Sayı: 5, Mannheim, (Democratic Governance), 2008, s.14.

[368] Warleigh, Europeanizing, ss.622,623.

[369] Fagan, Bosnia-Herzegovina, s.791.

[370] Spurga, s.62.

[371] Nielsen, Berg, Roll, s.261.

[372] 1997 yılında Amsterdam Antlaşması'nın yürürlüğe girmesi ile uygulanmaya başlanan Avrupa İstihdam Stratejisi (AİS), ulusal istihdam politikalarının koordinasyonunun sağlanması amacıyla istihdam edilebilirlik, girişimcilik, uygulanabilirlik ve fırsat eşitliği ilkelerini esas almaktadır. AİS, 2000 yılında Lizbon Zirvesi'nde belirlenen 'Avrupa'nın dünyanın en rekabet edebilir ve en dinamik bilgi ekonomisi olma' hedefi çerçevesinde uygulamaya konulmuştur. http://europa.eu/legislation_summaries/employment_and_social_policy/community_employment_policies/c11318_en.htm, (27.12.2012).

olanakları azalmaktadır.[373] AB bu endişelerin giderilmesi için 'güvenceli esneklik'[374] stratejisini oluşturmuş; ancak bu strateji Almanya ve Güney Avrupa ülkelerinde desteklenmemiş; Danimarka gibi stratejinin uygulandığı ülkelerde olumlu sonuçlar alınmamıştır. Danimarka'daki vergi düzenlemeleri ve sendika üyeliği aidatlarına verilen desteğin kaldırılması protestolara sebep olmuştur.[375] AB kurumlarında büyük oranla sağ hükümetlerin temsil edilmesi sebebiyle özellikle yerel sendikal örgütlenmeler güçsüz bırakılmıştır. Avrupa İstihdam Stratejisi STÖ'ler, kooperatifler ve sendikaların önemini göz ardı etmemelidir.[376] Bu yaklaşım ve esnek çalışma biçimlerinin yaygınlaşması, üye ve aday ülkelerdeki işçi örgütlenmelerinin sosyal diyalog sürecinde işveren örgütlerinden bir adım geride durmalarını beraberinde getirecektir.

AB'de demokrasinin güçlenmesi sürecinde sivil toplumun rolüne ilişkin olarak yapılan üçüncü eleştiri ise Avrupa'daki STÖ'lerin kendi içinde yeterince demokratik olmadığı yönündedir. AB'nin bu konuya daha fazla eğilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Warleigh, Ocak 1999-Aralık 2000 tarihleri arasında yaptığı mülakatlar neticesinde STÖ'lerin karar alma konusunda yeterince demokratik olmadığını tespit etmiş; bu şekilde sivil toplumun Avrupalılaşmasının başarıya ulaşamayacağını belirtmiştir. Yazar aşağıda yer verilen tablodaki göstergeler ışığında sivil toplumun Avrupalılaşmasının hangi düzeyde olduğunu yorumlamıştır.

---

[373] Özlem Çakır, "Avrupa Birliği'nde Güvenceli Esneklik ve Eğilimler", **Sosyo-Ekonomi**, Cilt: 2, 2009, s.92.

[374] Güvenceli esneklik stratejisi, işverenlerin esnek işgücü ihtiyacı ve işçilerin uzun süreli işsiz kalmalarını önleyecek güvence sisteminin bir arada yürütülmesini sağlamak amacıyla 2007 yılında Avrupa İstihdam Stratejisi'ne dahil edilmiştir. Bknz. Commission of the European Communities, Towards Common Principles of Flexicurity: More and Better Jobs Flexibility and Security, 359 final, Brussels, 27.06.2007, http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:52007SC0861:EN:NOT, s.4.

[375] Henning Jørgensen, "Danish Flexicurity in Crisis or Just Stress-Tested by the Crisis?", **International Policy Analysis**, Friedrich Ebert Stiftung, 2011, http://vbn.aau.dk/ws/files/43871458/FrEbertStiftungShortHJ.doc, (15.03.2013), s.10.

[376] Kerstin Jacobsson, Herman Schmid, "The European Employment Strategy at the Crossroads: Contribution to the Evaluation", içinde **Five Years Experience of the Luxembourg Employment Strategy**, (Ed. David Foden ve Lars Magnusson), European Trade Union Institution, Brussels, 2003, http://eucenter.wisc.edu/OMC/Papers/EES/JacobssonSchmidKL.pdf, (15.03.2013), s.11.

Tablo 7: Avrupa'da STÖ'ler ve Sivil Toplumun İnşası

Anahtar Değişken	**AB Düzeyindeki Göstergesi**	**Sonuç**
1. Diğer STÖ'lerle işbirliği	1. Politika yapma sürecinde koalisyonlar oluşturma	1. Başarılı
2. Bağımsızlık	2. AB düzeyinde ya da ulusal alanda resmi olmayan hiçbir kurum tarafından fonlanmama	2. Başarılı
3. Örgütü demokratik bir şekilde yönetme	3. Üyelerin karar alma sürecine katılımı	3. Başarısız
4. Üyeleri bilgilendirme	4. AB karar alma süreci hakkında bilgi sahibi olma ve sürece dahil olma.	4. Başarısız
5. Hizmet sunmaktan ziyade siyasallaşmaya odaklanma	5. Fikir savunmaya öncelik verme	5. Başarılı
6.Kendini eleştirebilme	6. Yönetici-üye diyaloğunu sağlama; iç yapıyı gözden geçirme	6. Yeterince başarılı değil
7.Demokratikleşmeyi içselleştirme	7. Üyelerin, gönüllülerin karar alma sürecine katılmak istemeleri ve katılabilmeleri	7. Başarısız

Kaynak: Warleigh, 2006, s.628.

Bu tabloda Avrupa'da sivil toplum alanında politikaların yapılma sürecinde koalisyonlar oluşturma, resmi olmayan hiçbir kurum tarafından fonlanmama, fikir savunmaya öncelik verme konularında başarılı olunduğu; üyelerin karar alma sürecine katılımı, AB karar alma süreci hakkında bilgi sahibi olma ve sürece dahil olma konularında yetersiz olunduğu; yönetici-üye diyaloğunu sağlama ve iç yapıyı gözden geçirme konularında ise yeterince başarılı olunmadığı ifade edilmiştir. Yine STÖ'lerin, AB politikalarını etkileme ve siyasi kampanyalar düzenleme noktasında başarılı olmalarına rağmen elitist bir yapı sergiledikleri; üyelerin STÖ politikalarının şekillendirilmesinde rol oynayamadıkları vurgulanmıştır.[377] Ancak STÖ'ler kendi organizasyon yapılarında demokratik olmadıkça, AB karar alma süreçlerinde ve AB

[377] Warleigh, Europeanizing, s.635.

politikalarında rol almadıkça sivil toplumun Avrupalılaşmasına hizmet edemeyeceklerdir.

AB, farklı kültürlerin bir arada olduğu bir entegrasyon örneği olması dolayısıyla politikalar tek merkezden yürütülememektedir. İskandinav ülkeleri, Orta Avrupa, İngiltere, üye olan Doğu Avrupa ve Akdeniz ülkeleri sivil toplumun Avrupalılaşması bağlamında farklılıklar göstermektedir. Warleigh eleştirilerini Belçika'da Brüksel ve İngiltere'de Londra ile çevresindeki STÖ'lerle yaptığı mülakatlar neticesinde oluşturmuştur. Ancak tüm Avrupa'daki STÖ'lerin Avrupalılaşma noktasında aynı özellikleri gösterdiklerini söylemek, genelleme yapmak 27 üye ülkesi bulunan AB için mümkün görünmemektedir. Örneğin 2008 yılında Finlandiya'nın Joensuu şehrinde STÖ yöneticileri ve üyeleri ile yapılan mülakatlar STÖ'lerin elitist özellikler taşımadıklarını, karar alma süreçlerinin demokratik olduğunu, STÖ'lerin devlet ve yerel yönetimlerle iletişim içinde olduğunu göstermiştir.[378] Özellikle Birlik'in eski ve yeni üyelerinde sivil toplumun demokrasiyi güçlendirmesi bağlamında farklı deneyimler yaşanmaktadır. Örneğin Doğu Avrupa ülkelerinde sivil toplum, komünizm etkisinin devam etmesi nedeniyle demokratikleşme sürecini ilerleten etkin bir aktör olamamış; sivil toplum anlayışı demokratikleşme sürecinin başlaması ile ortaya çıkmıştır. Yine daha önce üye olan İspanya, Portekiz ve İtalya'da da askeri müdahalelerin etkisiyle sivil toplumun örgütlü hale gelmesine sıcak bakılmamış; yönetim örgütler üzerinde hissedilir derecede baskı uygulamıştır.[379]

Kohler-Koch, sivil toplum aracılığıyla demokratikleşmenin bir gecede gerçekleşemeyeceğini vurgulamış; bunun zaman alacağını ifade etmiştir.[380] AB bünyesinde ve AB'ye aday ülkelerde de demokrasinin güçlenmesi ve sivil toplumun bu sürece katkı sağlaması zaman almaktadır. Birlik bu sürece katkı sağlamak için sivil toplumun Avrupalılaşması bağlamında çeşitli mekanizmalara başvurmaktadır. Aşağıdaki bölümde bu mekanizmalara ve söz konusu mekanizmaların geliştirilmesi gereken yönlerine yer verilmektedir.

---

[378] Zühal Ünalp Çepel, "An Analysis of State-Civil Society Relations in Finland: A Case of Joensuu", **Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organisations**, Cilt: 23, Sayı: 2, 2012, s.340.

[379] David Lane, "Civil Society in the Old and New Member States", **European Societies**, Cilt: 12, Sayı: 3, 2010, s.294.

[380] Kohler-Koch, Democratic Governance, s.16.

2.1.3. Sivil Toplumun Avrupalılaşması

Bugün sivil toplumun Avrupalılaşması için AB tarafından uygulanan politikaları incelediğimizde şu unsurların etkili sonuçlar doğurduğunu görmekteyiz: STÖ'lerin AB fonlarından faydalanması, ulusal alanda AB müktesebatına uyum, ve ulusal alanda sosyal öğrenme süreçlerinin yaşanması. Aşağıda bu mekanizmalar çerçevesinde AB'nin üye ve aday ülkelerde sivil toplumun Avrupalılaşması sürecine nasıl katkı sağladığına, sürecin pekişmesi için AB'nin ve söz konusu ülkelerin hangi adımları atması gerektiğine yer verilmektedir.

2.1.3.1. AB'nin Fon Desteği

AB'nin fon desteği, sivil toplumun Avrupalılaşmasında başvurulan ilk yöntemdir diyebiliriz. Sivil toplum asıl olarak Avrupa Komisyonu tarafından desteklenmekte ve fonlanmaktadır. Komisyon ve STÖ'ler arasında işbirliği oluşturulmasının temel hedeflerine bakacak olursak katılımcı demokrasiye ulaşmak; engelliler, etnik azınlıklar gibi farklı grupların çıkarlarını Avrupa kurumlarına yansıtmak; politika yapma sürecine katkıda bulunmak; projeler yürütmek ve Avrupa entegrasyonunun güçlenmesine katkıda bulunmak gibi konuların öncelikli olduğunu görebiliriz. Komisyon aktif Avrupa vatandaşlığının geliştirilmesini, AB değerlerinin desteklenmesi ve yayılmasını, vatandaşların AB kurumlarına konferanslar, seminerler, çalıştaylar, ağlar ve eğitim-öğretim faaliyetleri ile yaklaştırılmasını amaçlamaktadır. Bu politika 1970'lerde başlatılmış; fon bütçeleri 1980'ler ve 1990'lar boyunca arttırılmıştır. 1992 yılında Jacques Delors'un girişimleriyle ilk önemli amaç, STÖ'lerin dinler arası diyaloğun sağlanmasına destek vermesi olmuştur. 1999–2003 yılları arasında STÖ'lere 1,3 milyon euro destek aktarılmıştır. Desteklenen STÖ projeleri arasında insani yardım, kalkınma, insan hakları, eğitim, çevrenin korunması konuları başı çekmektedir.[381] 2002–2006 yılları arasında Topluluk Faaliyet Programı[382] yürütülmüş, program STÖ'lere verilen desteğin

[381] Commission of the European Communities, "The Commission and NGOs: Building a Stronger Partnership", Commission Discussion Paper, 11 final, (Stronger Partnership), 2000, http://ec.europa.eu/transparency/civil_society/ngo/docs/communication_en.pdf, (15.03.2013), s.5.

[382] Orijinali Community Action Programme. Bknz. Commission of the European Communities, Commission Staff Working Document on the Implementation of the Programme for Financial Support

oransal olarak artmasını sağlamıştır.[383] 2004–2006 yılları arasında 72 milyon euro değerinde; 2007–2013 yılları arasında ise 232 milyon euro değerinde bütçeler hazırlanmıştır.[384] Komisyon Avrupa Sosyal Fonu'nun 2014–2020 döneminde bazı değişikliklere tabi olması; bu fon kapsamında sosyal ortakların ve STÖ'lerin daha fazla desteklenmesi gerektiğini belirtmiştir.[385] Diğer taraftan AB'nin Bölgesel Politikası altında işletilen Avrupa Bölgesel Kalkınma Fonu da devlet organları, özel sektör, üniversiteler, KOBİ'ler, dernekler ve gönüllü örgütlere destek vermektedir.[386] AB'ye aday ülkeler ve olası aday ülkelerdeki sivil toplumlar ise Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı'ndan[387] faydalanabilmektedir. 2007–2013 döneminde 11,5 milyar euro değerinde bir bütçeye sahip olan Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı'nın temel amacı, aday ve olası aday ülkelerin üyelik kriterlerini karşılamaları, AB müktesebatını uygulamaları ve sivil toplumun geliştirilmesi için desteklenmesidir.[388]

AB'nin sivil topluma desteği üç amaç çerçevesinde devam etmektedir: Aday ve olası aday ülkelerde vatandaşların toplumsal ve politik hayata katılması; aday ve olası aday ülkelerin sivil toplum politikalarının izlenmesi; Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı ve özellikle Sivil Toplum Aracı[389] ile mali destek sağlanması. 2011-2012 döneminde 40 milyon euro değerinde bir bütçesi olan Sivil Toplum Aracı'nın yanı sıra AB ve Aday Ülkeler Arasında Sivil Toplum Diyaloğu Projesi ve Avrupa Demokrasi ve İnsan Hakları Aracı[390] ile de sivil topluma destek sağlanmaktadır.[391]

AB, 29 Haziran 2005 tarihinde üye ve aday ülkeler arasında sivil toplum diyaloğunun geliştirilmesine ihtiyaç duyulduğunu belirterek bu amaca hizmet eden

---

to European Nongovernmental Organisations Primarily Active in the Field of Environmental Protection, 2633 final, (Environmental Protection), 09.10.2008, http://ec.europa.eu/environment/ngos/pdf/sec_2008_2633.pdf, (15.03.2013), s.2.

[383] Commission of the European Communities, Environmental Protection, s.2.

[384] Sanchez-Salgado, European Dimension, s.5.

[385] http://ec.europa.eu/esf/main.jsp?catId=62&langId=en, (28.08.2012).

[386] http://ec.europa.eu/regional_policy/thefunds/access/index_en.cfm#2, (28.08.2012).

[387] Instrument for Pre-Accession

[388] Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı, genişleme politikasının risklerini ortadan kaldırmak için katılım öncesi bir politika izlenmesini beraberinde getirmiştir. Bu araç, Ocak 2007'den itibaren geçiş sürecindeki ülkelere destek vermektedir. Bknz. http://ec.europa.eu/esf/main.jsp?catId=25&langId=en, (28.08.2012). Ayrıca bknz. Commission of the European Communities, Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, Enlargement Strategy and Main Challenges, 2007-2008, Brussels, 663 final, (2007-2008), 6.11.2007, http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2007/nov/strategy_paper_en.pdf, (15.03.2013), s.57.

[389] Civil Society Facility

[390] European Instrument for Democracy and Human Rights

[391] http://ec.europa.eu/enlargement/tenders/support-for-civil-society/civil-society-facility/index_en.htm, (24.12.2012).

çeşitli araçlar oluşturmuştur. Birlik, Hırvatistan'daki STÖ'lerin Altıncı Çerçeve Programı ve Tempus çerçevesindeki mali destekler aracılığıyla AB'deki STÖ'lerle ortak projeler yapabileceğini; Türkiye'nin ise Demokrasi ve İnsan Hakları için Avrupa Aracı'ndan (DİHAA) faydalanabileceğini duyurmuştur.[392] Komisyon ayrıca AB ve Türk yerel yönetimleri arasındaki diyaloğun güçlendirilmesi için 2007–2013 döneminde Europe for Citizens programından faydalanılacağını duyurmuştur. Avrupa entegrasyon sürecinde aktif Avrupa vatandaşlığının pekiştirilmesi için STÖ'ler ve vatandaşların düzenlediği faaliyet ve organizasyonlara destek veren bu programdan tüm üye ve aday ülkeler, Avrupa Serbest Ticaret Bölgesi ülkeleri ve Batı Balkan ülkeleri faydalanmaktadır. Programın bütçesi 2007-2014 dönemi için 215 euro olarak belirlenmiştir.[393]

DİHAA, sivil toplumun tüm üyelerde ve aday ülkelerde aktif bir şekilde karar alma süreçlerine katılması ve demokrasinin güçlenmesine katkıda bulunması için oluşturulmuştur. 2000 yılında 'Avrupa Girişimi' adıyla uygulamaya koyulan araç, 2006 yılında yeniden düzenlenerek DİHAA'ya dönüşmüştür. DİHAA, AB'nin dış yardım programlarının uygulayıcısı olan EuropeAid'in içinde olan bir fonlama aracıdır.[394] Avrupa Komisyonu, DİHAA'nın sivil toplumun etkin bir güç olmasını sağlayan açık topluma ulaşmada önemli bir araç olduğunu ifade etmektedir. Bu araç kalkınmayı desteklerken kadın, erkek ve çocukların rollerini yeniden düzenlemeye yardımcı olmaktadır.[395] Temel hedefi sivil toplumun karar alma süreçlerine katılımı

[392] Avrupa Parlamentosu ve Konsey kararıyla 2002-2006 döneminde uygulamaya konulan Altıncı Çerçeve Programı bilim, araştırma ve yenilik alanlarındaki AB faaliyetlerinin tümünü karşılamaktadır. 2007-2013 döneminde Yedinci Çerçeve Programı adı altında yürütülen program büyüme, istihdam, tüketicinin ve çevrenin korunması, daha rekabet edebilir olma, yaşlanan nüfus, küreselleşme, iklim değişikliği gibi toplumu ilgilendiren önemli sorunların çözülmesine katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Altıncı Çerçeve Programı'nın bütçesi 17,5 milyar Euro'dur. Yedinci Çerçeve Programının bütçesi ise 50.521 milyon Euro'dur. Bknz. http://europa.eu/legislation_summaries/research_innovation/general_framework/i23012_en.htm, (24.12.2012). Tempus ise AB'nin Doğu Avrupa, Orta Asya, Batı Balkanlar ve Akdeniz bölgesindeki ülkelerde yüksek öğretimin modernleştirilmesi için oluşturulmuş bir programdır. Bknz. http://eacea.ec.europa.eu/tempus/index_en.php (20.12.2012). Tempus programı ile Komisyon yıllık olarak 4 milyon Euro'yu AB ve Hırvat yüksek öğretim kurumları arasındaki projelere ayırmıştır. Bknz. Commission of the European Communities, Civil Society Dialogue, s.5.

[393] http://eacea.ec.europa.eu/citizenship/programme/about_citizenship_en.php, (27.12.2012).

[394] 3 Ocak 2011 tarihinde Avrupa Komisyonu bünyesinde kurulan EuropeAid, AB kalkınma politikası çerçevesinde evrensel sorunlarla (terör, açlık, çevre sorunları, sivil toplumun karar alma süreçlerindeki rolü) mücadele stratejileri hazırlamaktadır. Bknz. http://ec.europa.eu/europeaid/who/index_en.htm, (20.12.2012).

[395] European Instrument for Democracy and Human Rights, http://ec.europa.eu/europeaid/how/finance/eidhr_en.htm, (24.12.2012).

olan DİHAA, pek çok STÖ tarafından esnek olmadığı yönünde eleştiriler almaktadır. Aracın hedeflerine bakacak olursak şu beş konuya vurgu yapıldığını görmekteyiz:

> *(i) insan hakları ve temel özgürlüklerin en fazla risk altında olduğu ülke ve bölgelerde bu değerlere yönelik saygıyı arttırmak;*
> *(ii) insan hakları ve demokratik reformun desteklemesinde, grup çıkarlarının barışçıl yöntemlerle uzlaştırılması çabalarında ve siyasi temsil ve katılımın pekiştirilmesi çalışmalarında sivil topluma yardımcı olmak;*
> *(iii) insan hakları, insan hakları savunucuları, ölüm cezası, işkence, silahlı çatışma ve çocuklar ile kadına yönelik şiddet konularında diyalog çalışmalarını desteklemek;*
> *(iv) insan haklarının korunması, adalet, hukukun üstünlüğü ve demokrasi konularında uluslararası ve bölgesel çerçeveyi desteklemek;*
> *(v) demokratik seçim süreçlerinin güvenirliğini ve şeffaflığını, özellikle seçim süreçlerinin izlenmesi yoluyla iyileştirmek.*[396]

2007–2013 döneminde 1.104 milyar euro bütçesi olan DİHAA'nın temel hedefleri bu fondan eğitim kurumları, kadın örgütleri, insan hakları örgütleri, işkence karşıtı örgütlenmeler, engelli örgütleri ve ifade özgürlüğünü savunan örgütlerin faydalanmalarını beraberinde getirmektedir.[397] Ancak DİHAA'nın fonlama mekanizması, AB'nin demokrasi katkısının 'yumuşak karnı' olarak değerlendirilmektedir.[398] Çünkü bu araç, üye ve aday ülkelerdeki STÖ'lerin fon almak için yukarıda bahsi geçen kriterleri karşılamalarını şart koşmaktadır. Dolayısıyla söz konusu örgütler desteklense de sivil toplumun güçlenmesi için faaliyet gösteren, ancak DİHAA'nın beş koşulu dışında kalan çok sayıda örgüt bu desteklere ulaşamamaktadır. Kimi STÖ'ler, AB'nin belirlediği kriterler dolayısıyla tamamen bu programın kapsamı dışında kalmaktadır.

AB her ne kadar sivil toplumun güçlendirilmesine belirli bir bütçe ayırsa da, Avrupalılaşmanın sonuçları STÖ'lerin kendilerine özgü özellikleri ve AB fonlarını kullanma usullerinden de etkilenmektedir. Bu noktadan hareketle şöyle denilebilir; AB her ne kadar sivil topluma mali destek sağlasa da bu destekleri alan her STÖ, AB'ye katkı sağlamamakta, AB'nin imajını güçlendirmemektedir. Örneğin, bir Alman STÖ'sü olan Weltfriendsdiens tarafından yürütülen 'Küresel Düşün, Yerel Hareket Et' isimli proje kapsamında Ortak Tarım Politikası'nın gelişmekte olan ülkeler üzerindeki olumsuz etkilerine vurgu yapılmıştır. Yine bir başka dikkat çeken

[396] Kurki, ss.349,355.
[397] http://ec.europa.eu/europeaid/how/finance/eidhr_en.htm, (18.12.2012).
[398] Kurki, ss.351,352.

örnek de Fransa'da ATTAC isimli bir STÖ'nün Avrupa Anayasasını Kuran Antlaşma'ya referandumda hayır oyu verilmesi için kampanya yürütmesidir.[399] Görüldüğü üzere sadece mali destekler sivil toplumun Avrupalılaşmasına hizmet etmemektedir. Birlik bu ihtiyacın farkına vararak yeni mekanizmaları sürece dahil etmiştir.

2.1.3.2. AB Müktesebatının Uygulanması

AB müktesebatının uygulanması, aday ve üye ülkenin sorumluluğu dahilindedir. Bu süreçte ulusal hükümetler önemli bir role sahiptir. Hükümetlerin kararlı bir şekilde AB normlarına uyum paketleri hazırlamaları ve yasa değişiklikleri yapmaları halinde sivil toplum da özgür bir şekilde hareket edebilecek, karar alma süreçlerine katkıda bulunabilecek, Avrupa'daki muadilleri ile yakın ilişkiler kurabilecektir.

Müktesebata uyum süreci sadece hükümetler değil, arabulucu aktörlerle de devam etmektedir. Medya ve STÖ'ler, fikirlerini kamuoyu ile paylaşmakta; uyum sürecinin hızlandırılması ve tamamlanması için atılması gereken adımlar hakkında bilgilendirici çalışmalar yapmaktadır. STÖ'ler veto noktalarının ikna edilmesi süreçlerine de dahil olmaktadır. Dolayısıyla AB müktesebatına uyum sürecine sivil toplum da katkı sağlamaktadır. AB Komisyonu ulusal düzenlemelerin AB'ye uyumu sürecinde sosyal ortakların birbirleriyle görüş alışverişi içinde olmalarının özendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.[400] Bu noktalarda aday ülkelerde Ekonomik ve Sosyal Komitelerin aktif bir şekilde çalışması, sosyal diyalog mekanizmalarının işletilmesi gerekmektedir.

2.1.3.3. Ulusal Alanda Sosyal Öğrenme Süreçlerinin Yaşanması

Ulusal alanda sosyal öğrenme süreçlerinin yaşanması, sivil toplumun Avrupalılaşmasına katkıda bulunan en önemli araçtır. Sosyal öğrenme süreçleri ulusal politik, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda ortaya çıkmalıdır. Bu noktada yöneten ve yönetilenlerin söylemleri, davranış ve tutumları, olaylara yaklaşımları,

[399] Sanchez-Salgado, European Dimension, s.9,10.
[400] Iankova, s.20.

sosyal öğrenmenin gerçekleşip gerçekleşmediğini gösteren anahtar göstergelerdir. Parau, bir ülkenin AB'ye üye olma arzusunun ve sürece destek vermesinin sivil toplumun Avrupalılaşmasında önemli bir rol oynadığını belirtmiştir. Yazara göre sivil toplumun nasıl güçlendiğini anlamak için ulusal/yerel aktörlerin stratejilerinin, kaynaklarının, söylemlerinin ve kimliklerinin analiz edilmesi gerekmektedir.[401] Bu konuda Hughes, Sasse ve Gordon da aynı fikri paylaşmakta, özellikle Doğu Avrupa ülkelerinin Avrupalılaşmasına ilişkin akademik çalışmalarda ulusal aktörlerin oynadığı rollerin yeterince dikkate alınmadığını vurgulamaktadır.[402]

AB, sivil toplumun üye ve aday ülkelerde gelişmesini teşvik etmeyi, sivil toplumun Avrupa değerleri, normları hakkında bilgilenmesini, bu değer ve normları içselleştirmesini, sosyal öğrenmenin sağlanmasını amaçlamaktadır. Bu amacı kanıtlayan en önemli gelişme, Komisyon'un AB ve aday ülkeler arasında sivil toplum diyaloğunu teşvik etmesidir. Toplumun üyelerinin birbirine yaklaşması için toplumsal diyaloğun yeniden düzenlenmesi gereğinden hareketle 2004 yılında Komisyon tarafından yayınlanan sivil toplum diyaloğu belgesi ve günümüze değin konu üzerine yapılan çalışmalar, AB vatandaşları ve aday ülkelerdeki vatandaşlar arasındaki farklılıkların daha kolay yönetilebilmesine hizmet etmeyi amaçlamaktadır.[403]

AB ve Avrupa vatandaşlarının 2004 öncesi genişleme süreçlerine hazırlıklı olmamaları, sivil toplum diyaloğunun ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamıştır. Birlik bu konudaki farkındalığını genişleme süreçlerinin AB ve Avrupa halkı arasında güçlü, kapsamlı ve süregiden bir diyaloğun inşa edilmesine yönelik girişimleriyle göstermiştir. Bu şekilde yeni katılımların Birlik'e getirdiği fırsat ve riskler bir arada değerlendirilebilecektir.[404]

Sivil toplumun Avrupalılaşması bağlamında yukarıdaki üç mekanizma işletilmeye devam edilse de sürecin üçlü bir strateji ile güçlendirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. İlk olarak, AB düzeyinde tüm STÖ'ler için fırsatların geliştirilmesi ve bugüne dek mobilize olmamış STÖ'lere ulaşılması gerekmektedir. AB geniş ve

[401] Parau, s.119.
[402] James Hughes, Gwendolyn Sasse ve Claire Gordon, "Conditionality and Compliance in the EU's Eastward Enlargement: Regional Policy and the Reform of Sub-national Government", **Journal of Common Market Studies**, Cilt: 42, Sayı: 3, 2004, ss.539,540.
[403] Warleigh, Europeanizing, ss.635,636.
[404] Commission of European Communities, Civil Society Dialogue, ss.1,2.

kapsayıcı bir sivil toplum tanımı yapmış olsa da uygulamada ulusal alandaki her STÖ, AB'nin mali ve sosyal olanaklarından faydalanamamaktadır. Çünkü proje çağrıları AB'nin belirlediği konular üzerinden yapılmakta; güçlü olmayan ve AB hakkında yeterince bilgili olmayan örgütler kapsam dışı kalmaktadır. Federasyon gibi çıkarların kapsayıcı bir şekilde örgütlendiği gruplar seslerini AB'ye duyurabilmekte; daha küçük grup ve örgütler AB sivil toplum alanının dışında kalmaktadır.[405]

İkinci olarak, liberal ekonomi politikaları neticesinde sivil toplumun şirket benzeri örgütler haline gelmesi, AB desteği alan örgütlerin sesini duyururken destek alamayanların giderek zayıflaması, Avrupa'da işgücü piyasasına yönelik düzenlemeler neticesinde işçi örgütlenmelerinin ve söz konusu örgütlerin üyesi olan işçilerin iş ve gelir güvencelerinin esnetilmesi gibi sorunlarla mücadele edilmelidir.

Üçüncü olarak ise, toplumsal diyaloğun yeniden düzenlenmesi gerekmektedir. Üye ve aday ülkeler arasındaki sivil toplum diyaloğundan önce, ulusal alanda sivil toplum unsurları arasında işbirliği sağlanmalı; sivil toplum yasamanın tüm aşamalarında yer almalıdır. Ulusal hükümetler STÖ'lere danışarak karar almalıdır.[406] Bu koşulların tüm taraflarca karşılanması halinde Birlik içindeki vatandaşlar karşılıklı güven ve uyum içinde hareket edebilecek, demokrasinin güçlenmesine hizmet edebilecektir.

2.1.4. İşadamları Derneklerinin Avrupalılaşması ve Yeni Kurumsalcılık

Üye ve aday ülkelerdeki işadamları dernekleri, bir taraftan Avrupa normlarına uyum sağlarken diğer taraftan bazı ulusal özelliklerini korumaya çalışmaktadır. Avrupa ülkeleri iş dünyası bakımından farklı özellikler göstermektedir. Örneğin, Almanya'da bölgesel işadamları dernekleri varken, Hollanda genelinde birkaç büyük işadamları derneği bulunmaktadır. Söz konusu ülkelerin işadamları dernekleri arasında üye sayısı, bütçe, AB kurumları ile ilişkileri gibi parametreler bakımından önemli farklar bulunmaktadır.[407] Bu durum Avrupalılaşma sürecinde işadamları

[405] Kristi Raik, "EU Accession of Central and Eastern European Countries: Democracy and Integration as Conflicting Logics", **East European Politics and Societies**, Cilt: 18, 2004, s.578.
[406] Warleigh, Europeanizing, ss.635,636.
[407] Arnold Wilts, Christine Quittkat, "Corporate Interests and Public Affairs: Organised Business–Government Relations in EU Member States", **Journal of Public Affairs**, Cilt: 4 Sayı: 4, 2004, s.387.

dernekleri bağlamında farklı sonuçların ortaya çıkabileceğini göstermektedir. Özelden genele gidecek olursak, STÖ'lerin Avrupalılaşma etkisiyle dönüşümünde kendi özelliklerinin, örgütsel kültürlerinin, değerler ve kimliklerinin önemli bir rolü vardır. Bu faktörler Avrupalılaşmanın derece ve yön bakımından ülkeden ülkeye farklılıklar göstermesine sebep olmaktadır.[408]

İşadamları derneklerinin Avrupalılaşma sürecine ilişkin olarak üzerinde durulması gereken önemli noktalardan biri, mali gücü daha fazla olan derneklerin hem ulusal hem de Avrupa düzeyinde daha aktif bir şekilde çalışabilmesidir. Wilts, Hollanda'daki işadamları derneklerini inceleyerek bu derneklerin ulusal alanda devlet organları ve diğer örgütlerle; Avrupa düzeyinde ise AB organları ve Avrupa işadamları örgütleri ile doğrudan iletişim içinde olduğunu ifade etmiştir.[409] İşadamları derneklerinin kendi ülkelerinde daha etkin olabilmek için adaylık sürecinde de aktif rol almak istediği; iş dünyasını ilgilendiren Avrupa normları, rekabet kuralları ve anti-tröst yasalarını yakından takip ettikleri görülmektedir.[410] Beyers ve Kerremans'ın Belçika, Hollanda, Almanya ve Fransa'daki ulusal çıkar gruplarını karşılaştırmalı olarak incelediği çalışması da bu ülkelerde işadamları derneklerinin AB konularına ayırdıkları zaman ve harcadıkları enerji bakımından sendikalar ve STÖ'lerden daha önde olduğunu göstermektedir.[411]

Avrupalılaşmanın sonuçları, ulus üstü alanda Avrupa normları ve ulusal alanda aktörlerin bu normları uygulamaya hazır olup olmamalarına göre değişmektedir.[412] Dolayısıyla uyum sürecindeki üye ya da aday ülkedeki aktörlerden biri olan STÖ'lerin de Avrupa normlarını uygulamaya geçirme konusunda istekli olup olmaması Avrupalılaşma bağlamında önem taşımaktadır. Avrupalılaşma, Yeni Kurumsalcılık perspektifinden değerlendirildiğinde ulusal aktörler üzerinde iki tür etki yaratmaktadır: 'Sonuç mantığı etkisi' ve 'uygunluk mantığı etkisi'. Bu iki etki tezin çalışma konusu olan işadamları derneklerinin tutum ve davranışlarına açıklık getirmektedir. Sonuç mantığı etkisi, ulusal alandaki aktörlerin stratejik seçimlerine yönelik etkilerini Rasyonel Seçim Kurumsalcılığı çerçevesinde açıklarken, uygunluk

[408] Sanchez-Salgado, European Dimension, s.9.
[409] Wilts, s.279.
[410] Wilts, Quittkatt, s.386.
[411] Jan Beyers, Bart Kerremans, "Critical Resource Dependencies and the Europeanization of Domestic Interest Groups", **Journal of European Public Policy**, Cilt: 14, Sayı: 3, 2007, s.468.
[412] Sanchez-Salgado, European Dimension, s.5.

mantığı etkisi aktörlerin toplumsal fayda doğuran sonuçlara ulaşmalarını Sosyolojik Kurumsalcılık çerçevesinde açıklamaktadır.[413] Bu noktadan yola çıkarak Avrupalılaşma ulusal alanda sadece yapısal ve politik değişiklikleri değil, Avrupa norm ve değerlerinin içselleştirilmesini, söylemlerin ve kimliklerin yeniden şekillenmesini, yeniden öğrenmeyi ve sosyalizasyonu kapsamaktadır.[414] Bu bakış açısı Sandholtz, Checkel ve Lewis'in çalışmalarında da görülebilmektedir. Yazarlar AB kurumlarının bireylerin ve üye devletlerin sadece davranışlarını değil, seçim ve kimliklerini de şekillendirdiğini Sosyolojik Kurumsalcılığa dayanarak açıklamıştır.[415] Sosyolojik Kurumsalcılık, AB bünyesinde bölgesel bir kültürün belirli özelliklerinin (Avrupa kapitalizmi, sosyal demokrasi, sivil idare gibi) üye ve aday ülkeleri nasıl etkilediğini açıklamaktadır.[416] Bu noktada aktörlerin ulusal kültürel özellikleri önemli bir referans noktası olarak görülmelidir. Söz konusu kültürel özellikler, aktörlerin dış dünyayı algılamaları üzerinde de etkilidir.[417]

İşadamları derneklerinin Avrupalılaşmasını bu çalışmada sivil toplumun Avrupalılaşması için ilk koşul olarak verilen 'AB'nin fon desteği' bağlamında incelediğimizde işadamları derneklerinin sadece AB fonlarından faydalanmadığını, bunun yanı sıra öngörülen desteklerle ilgili görüş de bildirdiğini söyleyebiliriz. AB sadece hükümetin değil, sosyal aktörlerin de fonları hangi alanlarda ve nasıl kullanacaklarını koordineli bir şekilde belirlemeleri ve sürecin gidişatını birlikte izlemelerini önermektedir.[418] AB'nin sivil toplumdan beklediği bu katkı, sivil toplumun demokrasinin güçlenmesi sürecindeki rollerinden biri olan 'devlet ve toplum arasında arabulucu rol oynama' kriterini pekiştirici niteliktedir.

AB fonlarından faydalanmayı amaçlayan çeşitli kadın örgütleri, insan hakları dernekleri, çevre örgütleri, işadamları dernekleri gibi STÖ'ler de yeni projeler geliştirmekte, bilgi alışverişi sağlamakta, devletin ulaşamadığı noktalara ulaşabilmektedir. Dolayısıyla AB fonları sivil toplumun demokrasinin güçlenmesi

[413] Hix ve Goetz, s.18.
[414] Kubicek, Grassroots, s.364.
[415] Wayne Sandholtz, "Membership Matters: Limits of the Functional Approach to European Institutions", **Journal of Common Market Studies**, Cilt: 34, 1996; Jeffrey Checkel, "International Institutions and Socialization in Europe: Introduction and Framework", **International Organization**, Cilt: 59, 2005; Jeffrey Lewis, "The Janus Face of Brussels: Socialization and Everyday Decision Making in the European Union," **International Organization**, Cilt: 59, 2005.
[416] Aspinwall ve Schneider, s.20.
[417] Staffan Zetterholm, **National Cultures and European Integration: Exploratory Essays on Cultural Diversity and Common Policies**, Berg Publishers, UK, 1994, ss.4,5.
[418] Iankova, s.20.

sürecine ‘kamu bilincini arttırma’ ve ‘dışlanmış grupların haklarını koruma’ rolleriyle katkı sağlamasına yardımcı olmaktadır.

İşadamları derneklerinin Avrupalılaşmasını bu çalışmada sivil toplumun Avrupalılaşması için ikinci koşul olarak verilen ‘AB müktesebatının uygulanması’ bağlamında incelediğimizde söz konusu aktörlerin AB resmi belgelerinde sosyal taraf olarak adlandırılmaları, özellikle 1997 Amsterdam Antlaşması’nda sosyal tarafların üye ve aday ülkelerde sosyal diyaloğu sağlama konusunda en önemli aktörler olduğu ifadesinden de anlaşılacağı üzere önemli roller üstlendiklerini görmekteyiz.[419] Katılım müzakereleri sürecinde AB, işveren ve işçi örgütlenmelerinin müzakere başlıklarını devletle karşılıklı olarak görüşmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Çünkü sosyal ortaklar arasındaki işbirliği ulusal ekonomilerin rekabet edilebilirliğini güçlendirmekte ve sosyal ortakların Avrupa piyasalarına katılmasını teşvik etmektedir. Komisyon ulusal düzenlemelerin AB’ye uyumu sürecinde sosyal ortakların birbirleriyle görüş alışverişi içinde olmalarının özendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.[420] Bu noktada AB, sivil toplumun demokrasinin güçlenmesi sürecinde ‘devlet ve toplum arasında arabulucu rol oynama’ kriterini karşılamasına katkı sağlamaktadır.

Yukarıda yer verilen ‘AB’nin fon desteği’ ve ‘AB müktesebatının uygulanması’ mekanizmalarında rasyonel aktörler stratejik ve araçsal olarak kendi güçlerini ve refahlarını arttırmayı amaçlamaktadır. Üyelik koşulluğu, AB’nin aday ülkeler ve ulusal aktörler üzerinde en fazla etkili olduğu mekanizmadır. Aday ülke dıştan gelen bu baskı neticesinde maddi destek ya da siyasi fırsat sağlamak için gerekli koşulları yerine getirir.[421] Sonuç mantığının işlediği bu süreçte işadamları dernekleri, ulusal değişimi amaçlayan AB’nin kendileri için çeşitli fırsatlar yaratmasına odaklanmaktadır. AB, söz konusu aktörler için siyasi ve ekonomik fırsatlar kapısı olarak değerlendirilmektedir.[422] AB normları ve ulusal normlar arasındaki uyumsuzluk ile başlayan Avrupalılaşma, uyum için bir talebin oluşması ve

[419] Daniel C. Vaughan-Whitehead, **EU Enlargement versus Social Europe: The Uncertain Future of the European Social Model**, Edward Elgar Publishing, USA, UK, 2003, ss.13,14.
[420] Iankova, s.20.
[421] Iankova, s.16.
[422] Tanja A. Börzel ve Diğdem Soyaltın, “Europeanization in Turkey. Streching a Concept to its Limits?”, **KFG Working Paper Series, The Transformative Power of Europe**, Sayı: 36, Freie Universität Berlin, 2012, http://www.polsoz.fu-berlin.de/en/v/transformeurope/publications/working_paper/WP_36_Boerzel_Soyaltin_neu.pdf, (15.03.2013), s.8.

ardından stratejik aktörlerin fayda/maliyet hesabı yapmalarıyla AB politikalarının ulusal alanda uygulanmasını beraberinde getirmektedir. İşadamları dernekleri AB müktesebatına uyum sağlanmasının ardından AB üyeliği ve onun iş dünyasına katkılarından fayda sağlayabileceği beklentisindedir. Söz konusu dernekler bu fonları AB müktesebatına uygun bir şekilde kullanmakta ve yasal reformların pekişmesine hizmet etmektedir.

Avrupalılaşma tanımlarında dikkat çeken öğelerden biri de 'öğrenme'dir. Bu çalışmada sivil toplumun Avrupalılaşması için üçüncü koşul olarak belirlenen 'ulusal alanda sosyal öğrenme süreçlerinin yaşanması', aday ülkedeki kurumların AB prosedürleri, normları ve kültürünü öğrenmelerini, içselleştirmelerini; kavrama, söylemler ve kimliklerde değişimin yaşanmasını ve Avrupalılaşmanın özünün gerçekleşmesini ifade etmektedir.[423] Sosyal öğrenme süreçleri neticesinde Avrupalılaşma daha sağlam temellere oturacak; aday ülke üye olduktan sonra nasıl hareket edeceğini, politika yapma faaliyetlerini nasıl yürüteceğini ve ulusal tercihlerini nasıl şekillendireceğini belirleyecektir.[424] Bu süreçleri açıklayan Avrupalılaşmanın Sosyolojik Kurumsalcı yaklaşımına, Checkel, Börzel ve Risse, Finnemore ve Sikkink'in çalışmalarında yer verilmiştir. Finnemore ve Sikkink, ulusal aktörlerin davranışlarını uluslararası toplumun bir üyesi olabilmek için değiştirdiklerini; Checkel, ulusal aktörlerin sosyal baskılarla tutumlarını değiştirdiklerini; Börzel ve Risse de ulusal aktörlerin bu süreçte kimlik ve çıkarlarını yeniden tanımladıklarını ifade etmiştir.[425] Bu yorumlar Sosyolojik Kurumsalcılığın açıkladığı sosyal öğrenme süreçlerinin varlığının üye ve aday ülkelerdeki sivil toplumun Avrupalılaşmasında kilit öneme sahip olduğunu göstermektedir.

'Ulusal alanda sosyal öğrenme süreci', uygunluk mantığının uygulanmasını beraberinde getirmektedir. Bu süreç aktörlerin içselleştirilmiş kimlikler, değerler ve normlarla hareket etmesini ifade etmektedir.[426] Ulusal aktörler bu süreçte kolektif olarak paylaşılan normları uygulamaktadır. Bu kolektif norm ve anlayışlar aktörlerin

---

[423] Simon J. Bulmer ve Claudio M. Radaelli, "The Europeanisation of National Policy?", **Queen's Papers on Europeanisation**, Sayı: 1, 2004; Kevin Featherstone ve Claudio M. Radaelli, **The Politics of Europeanization**, Oxford University Press, Oxford, 2003.

[424] Iankova, s.18

[425] Martha Finnemore ve Katherine Sikkink, "International Norm Dynamics and Political Change", **International Organization**, Cilt: 52, Sayı: 4, 1998, s.902; Jeffrey Checkel, "Social Construction and Integration", **Journal of European Public Policy**, Cilt: 6, Sayı: 4, s.546; Börzel ve Risse, Europe Hits Home, s.9.

[426] Iankova, s.8.

amaçlarını tanımlamalarını ve neyi rasyonel bir davranış olarak algılayacaklarını güçlü bir şekilde etkilemektedir. Aktörler kendi kişisel çıkarlarını gerçekleştirmekten ziyade toplumsal beklentileri karşılamaya çalışmaktadır.[427]

Ulusal işadamları dernekleri yukarıda bahsi geçen koşul bağlamında ulus-üstü düzeyde -Avrupa düzeyinde- iş ilişkileri kurmakta ve işbirlikleri oluşturmaktadır. Söz konusu dernekler daha deneyimli olan Avrupalı muadillerinden AB'nin işleyişi, adaylık süreci, AB-iş dünyası ilişkileri hakkında bilgi edinmekte; bu örgütlerin kurdukları ağlardan faydalanma olanağı bulmaktadır. Bu dernekler kendi ulusal ya da örgütsel çıkarlarından AB düzeyindeki çıkarlara doğru bir yönelim içindedir. Diğer taraftan bu ilişkileri kuran işadamları dernekleri ulusal alanda daha güvenilir ve daha prestijli olma olanağına kavuşmaktadır.[428] Çıkar gruplarının Avrupalılaşması için rasyonel/teknik argümanlar öne sürmek, işbirliğine açık, olumlu ve güvenilir olmak, uyum sürecini reddetmemek, erken lobi yapmak, bir Avrupa perspektifi geliştirmek ve Avrupa düzeyindeki koalisyonlara katılmak önemlidir.[429] Üye ve aday ülkelerdeki işadamları derneklerinin Avrupa bünyesindeki diğer örgütlerle işbirliği içinde olması, söz konusu derneklerin örgütsel yapılarını ve demokratik işleyişlerini de olumlu etkilemektedir. İşadamları derneklerinin AB kurumları ve AB düzeyindeki işadamları örgütleriyle ilişki içinde olması kendi yapısı ve işleyiş süreçlerinde yenilikler getirmektedir.[430] AB bu noktada sosyal öğrenme mekanizması ile söz konusu ülkelerdeki işadamları derneklerinin de kendi içinde demokratik olmalarını ve demokratik değerlerin korunmasını teşvik ederek demokrasinin güçlenmesi sürecine destek vermektedir.

İşadamları derneklerinin Avrupalılaşma sürecinde kimi zaman Rasyonel Seçim Kurumsalcılığı kimi zaman da Sosyolojik Kurumsalcılığın etkisinde kaldığı yukarıdaki örneklerde görülebilmektedir. Dernekler kimi zaman ise tarihsel gelişmelerin etkisinde kalmaktadır. Kurumların yavaş yavaş ya da hızlı ve kapsamlı bir şekilde evrildiğini iddia eden Tarihsel Kurumsalcılık, işadamları derneklerinin bazı tutum ve davranışlarına açıklık getirmektedir. Bu kurama göre ulusal kurumlar

[427] Börzel ve Soyaltın'a göre bu çerçevedeki Avrupalılaşma yeni kuralların, normların, uygulamaların ve anlam yapılarının üye devletlere yayılmasını ve tüm bunların ulusal kural yapılarına nüfuz etmesini ifade etmektedir. Bknz. Börzel ve Soyaltın, s.8.
[428] Borragán, s.244.
[429] Borragán, s.249.
[430] Iankova, s.21.

tarihsel süreçte belirli geleneksel normlar edinmektedir. Bu kurumların Avrupa düzeyindeki kurumlara uyum sağlaması sürecinde çeşitli maliyetler ortaya çıkabilmektedir. Tarihsel Kurumsalcılık bu noktaları dikkate alarak ulusal kurumların Avrupalılaşmasının kimi zaman zorlu olabileceğine dikkat çekmektedir.[431] Bu alanda yapılan çalışmalar arasında Bulmer, Vachudova ve Arabacı'nın çalışmaları yer almaktadır. Bulmer, Tek Avrupa Seneti'nin kabul edilme sürecini, onu takip eden Maastricht Antlaşması ve diğer antlaşma süreçlerini, AB kurumlarının bu süreçlerde artan rollerini Tarihsel Kurumsalcılık çerçevesinde açıklamıştır.[432] Vachudova, AB'nin Doğu'ya genişleme sürecini aynı yaklaşım çerçevesinde incelemiş; AB ile Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri arasındaki ilişkilerin komünizm ve Yugoslavya krizi gibi nedenlerle sekteye uğrasa da tarihsel süreçte devamlılık gösterdiğini savunmuştur.[433] Arabacı ise Türkiye'deki sivil toplumun dönüşüm sürecinin, Türkiye'nin Helsinki Zirvesi'nde adaylık statüsünü kazanması ile ivme kazandığını, sivil toplum alanındaki niceliksel ve niteliksel gelişmelerin AB'ye uyum sağlamak üzere devamlılık kazandığını Tarihsel Kurumsalcılık çerçevesinde açıklamıştır.[434]

Avrupalılaşmanın işadamları dernekleri üzerindeki etkisi Yeni Kurumsalcılık perspektifinden incelendiğinde süreç rasyonel seçimler, sosyolojik etkenler ve tarihsel deneyimler dolayısıyla farklı sonuçlar doğurmaktadır. Bu sonuçlar Türkiye'deki işadamları dernekleri ve çalışmanın konusu olan MÜSİAD'ın demokrasinin güçlenmesi sürecinde üstlendiği roller bakımından önem taşımaktadır.

[431] Thomas Risse, Maria Green Cowles ve James Caporaso, "Europeanization and Domestic Change: Introduction", içinde **Transforming Europe. Europeanization and Domestic Change**, (Ed. Maria Green Cowles ve James Caporaso), Cornell University Press, Ithaca, London, 2001, s.3.
[432] Simon Bulmer, "New Institutionalism, The Single Market and EU Governance", **ARENA Working Paper**, Cilt: 25, 1997, http://www.sv.uio.no/arena/english/research/publications/arena-publications/workingpapers/working-papers1997/wp97_25.htm, (15.03.2013).
[433] Milada Anna Vachudova, **Europe Undivided Democracy, Leverage, and Integration After Communism**, Oxford University Press, Oxford, 2005, s.5.
[434] Arabacı, STÖ'lerin AB fonlarından faydalanma konusundaki stratejik yaklaşımlarını ise Rasyonel seçim kurumsalcılığı çerçevesinde açıklamıştır. Bknz. Arabacı, Explaining Transformation, ss.79,80.

2.2. TÜRKİYE ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

Türkiye'nin 1987 yılında AT'ye yaptığı üyelik başvurusu, demokrasinin güçlenmesi için atılan önemli adımlardan bir tanesidir. Bu süreçte 1980 askeri darbesinin etkilerini en aza indirgemek ve hızlı bir şekilde demokrasiye dönüşü gerçekleştirmek amaçlanmıştır. Aralık 1980'de yapılan Türkiye-AT Ortaklık Konseyi toplantısında Türkiye'deki siyasal gelişmeler göz önünde bulundurularak taraflar arasındaki yasal, siyasal ve ekonomik ilişkilerin korunması gerektiği vurgulanmıştır. Ancak bu ılımlı yaklaşıma rağmen AT, Türkiye'nin demokrasi karnesinin zayıf olduğunu ve üzerinde durulması gereken daha pek çok konu olduğunu vurgulamıştır. Ulusal alanda ise farklı kesimler ortak noktada buluşmuş; AT'ye üyelik konusuna sıcak bakılmıştır. Bu kesimler tam üyeliği Batılılaşmanın doğal bir sonucu olarak görmüş, Güney Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'de de demokrasinin güçlendirileceği ve askeri müdahalelere geçit verilmeyeceği beklentisinde olmuştur.[435] Dönemin başbakanı Turgut Özal demokrasinin güçlenmesi beklentilerini şu sözlerle ifade etmiştir: "…şu anda tek ihtiyacımız olan şey demokrasinin daha da güçlenmesi ve insan haklarına saygının yaygınlaştırılmasının teşvikidir. Bu da Avrupa Topluluğu'na üyelik ile sağlanacaktır".[436]

Huntington, 1987 yılında AT'ye tam üyelik başvurusunda bulunan Türkiye'nin AT etkisiyle modernleşme, demokratik eğilimleri güçlendirme ve İslami köktenciliği destekleyen güçleri zayıflatmayı hedeflediğini belirtmiştir. Ancak o dönemde Topluluk içinde derinleşme ve genişleme ikilemi yaşanması ve Yunanistan'ın Türkiye'nin üyeliğini veto etmesi neticesinde Topluluk genelinde Türkiye'nin üyeliğine sıcak bakılmamıştır.[437] Böyle bir yaklaşımın izlenmesinde AT'nin ekonomik ve siyasi bağlamda Yunanistan, İspanya ve Portekiz'e tanıdığı olanakları Türkiye'ye tanımak istememesi de etkili olmuştur.[438] Diğer taraftan Topluluk üyeleri, entegrasyonun derinleştirilerek ekonomik ve siyasi bir birliğe dönüştürülmesi ve yeni üyeler kabul edilmesi konusunda hemfikir olamamıştır. O dönemde genişleme politikası bağlamında önceliği Avrupa Serbest Ticaret Birliği

[435] Dağı, İnsan Hakları, ss.128,147.
[436] Dağı, İnsan Hakları, s.143.
[437] Huntington, The Clash of Civilizations, s.278.
[438] Baskın Oran (Ed.), **Türk Dış Politikası**, Cilt II: 1980–2001, İletişim Yayınları, 2001, s.95.

üyeleri olan Avusturya, İsveç ve Finlandiya almış; onları 2004 yılındaki üyelikleri ile Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri izlemiştir. AB siyasi koşulluluk mekanizması ile üye ve aday ülkelerde demokrasinin güçlendirilmesine destek olmuştur.[439] Huntington 1996 yılında Türkiye demokrasisinin de 1970'lerdeki İspanya, Portekiz ve Yunanistan demokrasileri kadar AT desteğine muhtaç olduğunu, bu desteğin sağlanamaması halinde Türkiye demokrasisinin geleceğinin kuşkulu olacağını iddia etmiştir.[440]

Türkiye'nin demokratikleşmesinde AB'nin önemli bir aktör olduğunu Huntington'ın yanı sıra Kubicek de ifade etmiştir. Kubicek, Türkiye'deki demokratikleşmenin dışarıdan empoze edildiğini, kimi zaman uygunluk mantığı kimi zaman da sonuç mantığı çerçevesinde demokratikleşmeye destek verildiğini belirtmiştir.[441] Literatür, modern Batı medeniyeti değerlerinin Türk toplumuna yukarıdan empoze edildiğini vurgularken siyasal söylem, 1980'lerin ortasından itibaren birbirine bağlı iki konu üzerine odaklanmaya başlamıştır: demokrasinin ve sivil toplumun güçlenmesi.[442] 1980 sonrasında Türkiye'de sivil toplum ve demokrasi bağlamında hem yasal düzeyde hem de toplumsal düzeyde önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Türkiye'deki pek çok yazar, sivil toplumun gelişiminin ulusal ve uluslararası aktörlerin etkileşimi neticesinde gerçekleştiği konusunda hemfikirdir.[443]

---

[439] Frank Schimmelfennig, Stefan Engert ve Heiko Knobel, "The Impact of EU Political Conditionality" içinde **The Europeanization of Central and Eastern Europe**, (Ed. Frank Schimmelfennig ve Ulrich Sedelmeier), Cornell University Press, Ithaca, London, 2005; Karen E. Smith, "Western Actors and the Promotion of Democracy" içinde **Democratic Conslidation in Eastern Europe: International and Transnational Factors**, (Ed. Jan Zielonka ve Alex Pravda), Oxford University Press, Oxford, 2001, ss.31-58.

[440] Huntington, The Clash of Civilizations, s.278.

[441] Kubicek, Grassroots, s.362.

[442] Metin Heper, **Türkiye'de Devlet Geleneği**, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2010; Şerif Mardin, **Türkiye'de Din ve Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995; Ayşe Kadıoğlu, "Civil Society, Islam and Democracy in Turkey: A Study of Three Islamic Non-Governmental Organizations", **The Muslim World**, Cilt: 95, Sayı: 1, 2005; Binnaz Toprak, "Civil Society in Turkey", içinde **Civil Society in the Middle East**, (Ed. A.R. Norton), EJ Brill, Leiden, 1996.

[443] Ömer Çaha, "1980 Sonrası Türkiye'de Sivil Toplum Arayışları", **Yeni Türkiye**, Sivil Toplum Özel Sayısı, Sayı: 18, 1997; Ömer Çaha, **Aşkın Devletten Sivil Topluma**, Gendaş A.Ş, İstanbul, 2000; Gülgün Erdoğan Tosun, **Demokratikleşme Perspektifinden Devlet-Sivil Toplum İlişkisi**, Alfa, İstanbul, 2001; Diba Nigar Göksel, Rana Birden Güneş, "The Role of NGOs in the European Integration Process: The Turkish Experience", **South European Society and Politics**, Cilt: 10, Sayı: 1, 2005; Ayşe Kadıoğlu, "Civil Society, Islam and Democracy in Turkey: A Study of Three Islamic Non-Governmental Organizations", **The Muslim World**, Cilt: 95, Sayı: 1, 2005; Ali Yaşar Sarıbay, "Türkiye'de Demokrasi ve Sivil Toplum", içinde **Küreselleşme, Sivil Toplum ve İslam**, (Der. E. Fuat Keyman, A. Yaşar Sarıbay), Vadi Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1998; Ali Yaşar Sarıbay, "Türkiye'de Sivil Toplum ve Demokrasi", içinde **Global Yerel Eksende Türkiye**, (Der. Ali Yaşar Sarıbay, E. Fuat Keyman), Alfa Basım Yayın, İstanbul, 2000; Süleyman Sözen, Ian Shaw, "Turkey

Uluslararası aktörlerden biri olan AB, sivil toplum aracılığıyla farklı tarafların etkileşim içinde olmasına ve demokratikleşmenin ivme kazanmasına katkı sağlamaktadır.[444] Checkel'e göre bir ülkenin norm ve değerleri dış aktörlerin empoze etmek istediği norm ve değerlerle uyumlu olduğu takdirde değişim daha kolay yaşanmaktadır.[445] Türkiye'yi bu bağlamda değerlendirdiğimizde ülkede 1980 sonrasında yaşanan değişim ve AB ile kurulan yakın ekonomik, ticari ve siyasi ilişkilerin demokrasinin güçlenmesi sürecine önemli katkılar sağladığını görüyoruz.[446]

Türkiye'nin aday ülke statüsünü kazandığı 1999 yılından 2005 yılına kadar önemli reformlar hayata geçirilmiştir. Bu süreçte sivil toplum alanında gerçekleştirilen en önemli reformlardan bir tanesi, 2004 yılında yeni Dernekler Yasası'nın yürürlüğe girmesidir. Bu yasa ile dernek kurmak kolaylaşmış; örgütlenme özgürlüğü yasayla desteklenmiş; Türkiye'deki derneklere yabancı derneklerle ilişki kurma özgürlüğü getirilmiş; derneklerin politik örgütler olarak faaliyet göstermeleri mümkün hale gelmiştir.[447] 'AB çıpası' olmaması halinde Türkiye'deki reformların gerçekleştirilmesinin olanaksız olduğu, reformların ağırlıklı olarak sonuç mantığı çerçevesinde hayata geçirildiği, yani araçsal bir uyumun olduğu ifade edilmektedir. Reformların yalnızca AB tarafından tanımlanan ve sınırlanan alanlarda yapıldığı iddia edilmektedir.[448] Bu tür Avrupalılaşma 'politikaların Avrupalılaşması' olarak tanımlanmıştır. Oysa özellikle 'toplumsal' ya da 'politik Avrupalılaşma'nın tecrübe edilmesi, reformların daha sürdürülebilir olmasını sağlayacaktır. Çünkü Türkiye'nin Avrupalılaşmasında politik değişim, değişen ulusal politik koşullara cevaben

---

and the European Union: Modernizing a Traditional State", **Social Policy and Administration**, Cilt: 37, Sayı: 2, University of Nottingham, Blackwell Publishing, USA, 2003; E. Fuat Keyman ve Ahmet İçduygu, "Globalization, Civil Society and Citizenship in Turkey: Actors, Boundaries and Discourses", **Citizenship Studies**, Cilt: 7, Sayı: 2, 2003; Ayça Ergun, "Civil Society in Turkey and Local Dimensions of Europeanization", **European Integration**, Cilt: 32, Sayı: 5, 2010.

[444] Kubicek, Grassroots, s.363.

[445] Checkel bu uyuma "cultural match", yani "kültürel denklik" adını vermiştir. Bknz. Jeffrey Checkel, "Norms, Institutions and National Identity in Contemporary Europe", **International Studies Quarterly**, Cilt: 43, 1999.

[446] Kubicek, Grassroots, s.374.

[447] 5253 Sayılı Dernekler Yasası, 4 Kasım 2004 tarihinde kabul edilmiş, 23 Kasım 2004 tarihinde Resmi Gazetede yayılanarak yürürlüğe girmiştir.
Bknz. http://www.dernekler.gov.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=180%3A5253-dernekler-kanunu&catid=30%3Akanunlar&Itemid=43&lang=tr, (24.09.2012).

[448] Ziya Öniş, "Domestic Politics, International Norms and Challenges to the State: Turkey-EU Relations in the Post-Helsinki Era" içinde **Turkey and European Union: Domestic Politics, Economic Integration and International Dynamics**, (Ed. Ali Çarkoğlu ve Barry Rubin), London, 2003, s.13.

yaşanmaktadır.[449] 'Politik Avrupalılaşma', Avrupa entegrasyonunun ulusal kurumsal yapılar ve politik süreçler üzerindeki etkisini tanımlamaktadır. 'Politik Avrupalılaşma', 'politikaların Avrupalılaşması' türünün aksine Avrupa entegrasyonunun sadece ulusal hükümetleri değil aynı zamanda siyasi partiler, parlamento, çıkar grupları ve yerel yönetimler gibi diğer ulusal aktörleri de güçlendirdiğini ifade etmektedir. 'Kimliklerin Avrupalılaşması' ve 'söylemlerin Avrupalılaşması' ise toplumsal alanda Avrupa norm ve değerlerinin ilgili ülkede ne derece benimsendiğini, tek bir Avrupa kimliği yerine kimliklerin inşasında Avrupa'nın referans noktası olmasını ifade etmektedir. Diez ve diğerleri, Kubicek'ten farklı olarak Avrupalılaşmanın yukarıda bahsi geçen farklı türlerinin tümünün Türkiye üzerinde etkili olduğunu, bu türlerin birbirinden bağımsız olmadığını, birbirlerinin ardındaki itici güçler olduğunu ifade etmektedir.[450]

AB, demokratik bir sivil toplumun gelişmesini teşvik etmektedir.[451] Ancak demokratik bir sivil toplum demokrasinin güçlenmesine katkı sağlayabilecektir. AB adaylık sürecinde Türkiye'deki STÖ'lerin sayıca artış eğiliminde olduğunu ve nitelik/faaliyetler bakımından da güçlendiğini söylemek mümkündür.[452] AB teşvikleri, Türkiye'de politik sistemin demokratikleşmesi ve reformların gerçekleştirilmesini sağlamış, sivil toplumun dönüşümüne katkıda bulunmuştur. 1990'lı yıllara kadar sivil topluma uygulanan baskı, bugün hissedilir derecede azalmıştır.[453] Bu sürecin ardından STÖ'ler uluslararası aktörlerle ilişkilerini yoğunlaştırmış; ulusal sivil toplum 'sivil toplum hareketinin uluslararası yolları'nı

---

[449] Yazarlar bu kategori için "Europeanization of Policies" ya da "Policy Europeanization" teriminin kullanılabileceğini ifade etmişlerdir. Bknz. Thomas Diez, Apostos Agnantopoulos ve Alper Kaliber, "File: Turkey, Europeanization and Civil Society: Introduction", **South European Society and Politics**, Cilt: 10, Sayı: 1, 2005, s.5; Kubicek, Grassroots, s.367.

[450] Diez, Agnantopoulos ve Kaliber, 2005, ss.5,7,8,15.

[451] Sefa Şimşek, "The Transformation of Civil Society in Turkey: From Quantity to Quality", **Turkish Studies**, Cilt: 5, Sayı: 3, 2004, s.70.

[452] 2000-2010 yılları arasında Türkiye'deki toplam STÖ sayısı 200 bine ulaşmıştır. Ancak söz konusu STÖ'lerin yarısından daha az bir kısmı aktif olarak faaliyet göstermektedir. Türkiye'de 80 bin dernek, 60 bin kooperatif, 45 bin vakıf ve 3 bin mesleki örgüt bulunuyor. Bknz. İçduygu, Interacting Actors, s.384.

[453] Tarihsel sürecin akışını değiştiren bu gelişmeler Tarihsel kurumsalcılık çerçevesinde açıklanabilmektedir. 1999 Helsinki Zirvesi'ne kadar olan dönem yol-bağımlı bir özellik göstermiştir. Sivil toplum bu süreçte zayıf ve devlete bağlı bir yapı arz etmiştir. Ancak Helsinki Zirvesi Tarihsel kurumsalcılığın da üzerinde durduğu 'kritik dönüm noktası'nı ifade etmektedir. Bu dönüm noktası yol-bağımlılığın sona ermesini, sivil toplumun güçlenmeye başlamasını beraberinde getirmiştir. Bknz. Arabacı, Explaining Transformation, s.80; Usul, s.163.

öğrenmeye başlamıştır.[454] Literatürde özellikle iş dünyasının AB ile ilişkilerin gelişerek devam etmesini desteklediğini, AB'nin iş dünyası üzerinde olumlu etkiler yarattığını açıklayan çalışmalar mevcuttur.[455] Türkiye'deki işadamları örgütleri sadece mali ve teknik yardımlar için değil, aynı zamanda AB standartlarının Türkiye'de hayata geçirilmesi ve vize muafiyetlerinin sağlanması için de lobi çalışmaları yapmaktadır.[456] Türkiye-AB ilişkileri devam ederken bazı STÖ'ler AB'ye entegrasyon sürecini desteklemekte, bazıları da sürece karşı çıkmaktadır. Örgütlerin faaliyetleri ulusal politikalarda, devlet-toplum ilişkilerinde ve Türkiye-AB ilişkilerinin sosyal, politik ve ekonomik boyutlarında önemli etkiler doğurmaktadır.[457] AB'nin Türkiye'deki sivil topluma sağladığı politik ve mali destek, devletin tarihsel süreçte tehdit olarak gördüğü pek çok STÖ'nün AB ile meşruiyet kazanmasını sağlamıştır.[458] Özellikle işadamları dernekleri, insan hakları dernekleri ve kadın örgütleri Türkiye'nin üyeliği için yoğun bir çalışma temposu içine girmiş; insan hakları ve demokratikleşme konularında önemli çalışmalar yapmıştır.[459] Şimşek, bu süreçte STÖ'ler ile devletin ortak hareket etmeye başlamasını 'devletle toplumun barışması' sözleriyle ifade etmiş; Torus ise STÖ'lerin demokrasi açığına ilişkin sorunlara vurgu yaparak seçilmiş elitleri uyardıklarını vurgulamıştır.[460]

Bugün çok sayıda STÖ, özellikle mali açıdan AB'ye bağımlı hale gelmiştir. Söz konusu STÖ'ler, AB'nin proje çağrılarını takip etmekte ve sadece proje bazında faaliyet göstermektedir. Bu destekleri alabilmek için öncelikle STÖ'lerin bazı yetkinliklere sahip olması gerektiği göz ardı edilmemelidir. İngilizce bilmek, uluslararası işbirliği ağları ve faaliyetlerini, dolayısıyla AB düzeyindeki gelişmeleri yakından takip etmek, STÖ'lerin fonlardan yararlanabilmeleri için karşılamaları gereken koşullardan bazılarıdır.[461] Bu noktada Rasyonel Seçim Kurumsalcılığına dayanarak Türkiye'deki STÖ'lerin AB'den daha fazla fon alabilmek için stratejik

[454] Ergun, s.510.
[455] Ziya Öniş ve Caner Bakır, "Turkey's Political Economy in the Age of Financial Globalization: The Significance of the EU Anchor", **South European Society and Politics**, Cilt: 12, Sayı: 2, 2007; Dilek Yankaya, "The Europeanization of MÜSİAD: Political opportunism, Economic Europeanization, Islamic Euroscepticism", **European Journal of Turkish Studies**, Cilt: 9, 2009.
[456] Börzel ve Soyaltın, s.15.
[457] İçduygu, Interacting Actors, s.384.
[458] Usul, s.163.
[459] Göksel ve Güneş, s.70.
[460] Şimşek, s.68; Torus, s.396.
[461] Ergun, s.511.

davrandığını söylemek mümkündür.[462] AB fonlarının varlığı, STÖ'lerin proje hazırlama süreçlerini öğrenmelerine hizmet etmiş; ancak kimi STÖ'ler bu fonlardan yararlanmak için uğraş verirken 'şirket benzeri örgütler' haline gelmiştir. Ergun bu gelişmelerin sivil toplumun piyasalaşmasını beraberinde getirdiğini ifade etmiştir.[463] Türkiye'deki projecilik, sivil toplumun gelişmesinin önündeki engellerden bir tanesi haline gelmiştir. Rasyonel bakış açısı ile sadece rant sağlamak yani fon almak için STÖ'ler kurulmaya başlamıştır.[464] STÖ'ler AB'nin getirdiği koşullar çerçevesinde projelerini belirli zaman dilimlerinde gerçekleştirmek zorunda kalmakta; projelerin sürdürülebilirliği mümkün olmamaktadır. Proje konuları AB tarafından sınırlandırıldığı için STÖ'lerin her konuda proje hazırlama özgürlüğü bulunmamaktadır. Bugün AB Komisyonu da sivil toplum ve projeler bağlamında kendini ve AB uygulamalarını eleştirmektedir. Komisyon raporlarında STÖ'lerin proje yazma ve fon alma konularında hala yeterince bilgilendirilmediği, STÖ'lere yeterince destek sağlanmadığı, projelere başvuru formlarının ve başvuru süreçlerinin kolaylaştırılması gerektiği vurgulanmaktadır. Komisyon, STÖ'lerin dinamik özelliklere sahip olduğunu ve kurumun bu değişiklikleri takip etmekte geç kaldığını ifade etmekte, pek çok STÖ hakkında bilgi eksikliği olduğunu açıklamaktadır.[465]

AB'nin sivil toplum politikası elbette ki sadece olumsuz sonuçlar doğurmamıştır. Türkiye'deki STÖ'ler AB düzenlemeleri ve fonları aracılığıyla kendi kurumsal kapasitelerini geliştirme imkanı bulmuştur. AB mali kaynaklarını kullanan kadın dernekleri, insan hakları dernekleri ve çıkar grupları seslerini kamuoyuna daha fazla duyurabilmiştir.[466] Projelerin belirli bir zaman diliminde gerçekleştirilme zorunluluğu, Türkiye'deki STÖ'lerin çalışma disiplini ve proje yürütme gibi beceriler edinmelerini sağlamıştır.[467] Dolayısıyla Türkiye'deki sivil toplumun adaylık sürecinde geçirdiği değişim sadece rasyonel seçimlerin etkisinde kalmamış, aynı zamanda sosyolojik etmenler de önemli bir rol oynamıştır. Örneğin 2003 yılında

[462] Arabacı, Explaining Transformation, s.80.
[463] Ergun, s.516. Finlandiya'nın Joensuu şehrinde STÖ tensilcileri ile yaptığım mülakatlar Ergun'un bu yorumunu destekler şekildedir. Finlandiyalı STÖ temsilcileri AB desteği alan/Avrupalılaşan sivil toplumun piyasalaştığını vurgulamışlar; devletin sivil topluma verdiği desteklere AB'ye uyum kapsamında son verilmesi neticesinde STÖ'lerin güç kaybedeceği ve zamanla kapanacağını; oluşacak boşluğun özel sektör tarafından doldurulacağını; ya da STÖ'lerin özel sektörün güdümüne gireceğini ve şirket benzeri örgütler haline geleceğini ifade etmişlerdir. Bknz. Ünalp Çepel, s.345.
[464] Arabacı, Explaining Transformation, s.89.
[465] Commission Discussion Paper, Stronger Partnership, s.5.
[466] Arabacı, Explaining Transformation, s.88.
[467] Ergun, s.514.

'Sivil Toplum Örgütleri ve Kamu Sektörü Arasında İşbirliğinin Geliştirilmesi ve Sivil Toplum Örgütlerinin Demokratik Katılım Düzeylerinin Geliştirilmesi Projesi', 2004 yılında 'Sivil Toplumun Gelişmesi için Örgütlenme Özgürlüğünün Güçlendirilmesi Projesi', ve 2005 yılında 'Katılım Öncesi Süreçte Sivil Toplumun Güçlendirilmesi Projesi'nin hayata geçirilmesi ülkenin demokratikleşmesi ve sivil toplumun güçlenmesine hizmet etmiştir. Söz konusu projeler sivil toplum alanında kapasite geliştirme ve öğrenme süreçlerini teşvik etmiştir.[468]

Bir diğer önemli sonuç da AB fonlarının farklı coğrafyalardaki pek çok STÖ'nün aktifleşmesini sağlamasıdır. Politik ve ekonomik bakımdan dezavantajlı olan gruplar AB fonlarına ulaşmalarının ardından daha rahat bir şekilde örgütlenebilmiş, faaliyetlerini sürdürebilmiştir. Ayrıca birçok grup ya da topluluk AB fonlarının yardımıyla STÖ'ye dönüşmüş, örgütlenmiş, sivil toplum alanında daha aktif bir şekilde faaliyet gösterir hale gelmiştir. Rasyonel seçimlerle şekillenen süreç, Türkiye'deki sivil toplum üzerinde sosyolojik açıdan da olumlu sonuçlar doğurmuştur. Aşağıdaki bölümde Türkiye'deki STÖ'lerin daha aktif bir şekilde hareket etmesi ve demokrasiye katkı sağlaması için AB'nin sunduğu olanaklara yer verilmektedir.

2.2.1. AB'nin Fon Desteği

AB, Türkiye'de sivil toplumun güçlendirilmesi için Sivil Toplumu Geliştirme Programı'nı ve Sivil Toplum Diyaloğu Projesi'ni yürütmekte; Sivil Toplum Aracı[469], Demokrasi ve İnsan Hakları için Avrupa Aracı[470] ile İnsandan İnsana Programı[471] çerçevesinde sivil toplum projelerine destek sağlamaktadır.

AB'nin Türkiye için oluşturduğu programlar sivil toplum projelerinin ortaya çıkmasında etkili olmaktadır. Özellikle 2002 yılından bu yana uygulanan ve 8 milyon euro değerinde bir bütçeye sahip olan Sivil Toplumu Geliştirme Programı, Türkiye sivil toplumu için büyük bir önem taşımaktadır.[472] Bu program AB tarafından tüm

[468] Ketola, s.82.
[469] Civil Society Facility
[470] European Initiative for Democracy and Human Rights
[471] People to People Program
[472] Orijinal adı Civil Society Development Program, bknz. http://www.avrupa.info.tr/eu-and-civil-society/civil-society-development.html, (24.09.2012).

aday ülkelerde uygulatılmakta; program aracılığıyla aday ülkelerdeki sivil toplumun daha aktif olması ve demokratikleşme sürecinde etkin rol oynaması teşvik edilmektedir. Türkiye'de bu program çerçevesinde Sivil Toplum Geliştirme Merkezi kurulmuştur. STÖ'lere destek veren merkez, yerel sivil girişimler, Türk-Yunan sivil diyaloğunun geliştirilmesi, sendikalar arası diyalog ve kapasitenin geliştirilmesi, ticaret ve sanayi odalarının AB'deki muadilleriyle diyaloğunun geliştirilmesi gibi projelerin hayata geçirilmesini sağlamıştır.[473]

Demokrasi ve İnsan Hakları için Avrupa Aracı ise (DİHAA) Türkiye'deki STÖ'lerin makro ve mikro projelerini desteklemektedir. İnsan hakları ve demokrasi alanındaki çalışmaların desteklenmesini amaçlayan DİHAA, 1999 yılından bu yana Türkiye'deki 107 projeye destek vermiştir. Bu araç kapsamında toplam 17 milyon euro destekte bulunan AB, ifade özgürlüğü, işkence ile mücadele, kültürel çeşitliliğin korunması, azınlık hakları, insan hakları eğitim ve öğretim programları, kadınlar gibi yeterince temsil edilmeyen grupların siyasi temsil ve katılımının arttırılması konularına öncelik vermektedir.[474]

2004 yılının Ekim ayında Komisyon tarafından yayınlanan tavsiye belgesinde, AB üyesi ülkeler ile Türkiye arasında iletişim kurulması gerektiği ifade edilmiştir. Komisyon tavsiyesinde Türk halkının AB üyeliğini desteklemesine rağmen, AB'nin tarihsel süreci, işleyişi, kuralları ve politikaları bağlamında bilgili olmadığı ifade edilmiş; bu nedenle aday ülke Türkiye ile üye ülkeler arasında sivil toplum diyaloğuna ihtiyaç duyulduğu vurgulanmıştır.[475] Avrupa Birliği Genel Sekreterliği (ABGS) tarafından başlatılan Avrupa Birliği ve Türkiye Arasındaki Sivil Toplum Diyaloğunun Geliştirilmesi Projesi, 2005–2009 yılları arasında uygulanmış; 119 projeye 19,5 milyon euro destek sağlanmıştır. Projeden destek alanlar arasında

[473] İçduygu, Interacting Actors, s.391.

[474] Demokrasi ve İnsan Hakları için Avrupa Aracı, http://www.avrupa.info.tr/tr/ab-ve-sivil-toplum/sivil-toplum-diyalogu-nedir/ab-tuerkiye-sivil-toplum-diyalogu.html, (31.12.2012).

[475] 2007-2008 Genişleme Stratejisi belgesinde Batı Balkanlar ile aday ülkeler olan Türkiye ve Hırvatistan'ın AB'ye üyelik sürecine ilişkin mali destek, sivil toplum diyaloğu ve müktesebata uyum mekanizmalarının nasıl işletileceğine yer verilmiştir. Bknz. Commission of the European Communities, Enlargement Strategy and Main Challenges 2007–2008, COM (2007) 663 final, 06.11.2007, Brussels, http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2007/nov/strategy_paper_en.pdf, (25.12.2012).

meslek örgütleri, iş dünyası örgütleri, sosyal ortaklar, yerel yönetimler, üniversiteler, gençlik örgütleri ve medya yer almaktadır.[476]

Avrupa Birliği ve Türkiye Arasındaki Sivil Toplum Diyaloğunun Geliştirilmesi Projesi'nin devamı niteliğini taşıyan Türkiye ve AB Sivil Toplum Diyaloğu II Projesi ise 2010–2012 yılları arasında uygulanmıştır. Bu projenin amacı Türkiye'nin daha fazla tanınması ve anlaşılmasının sağlanması, genişlemenin getireceği fırsat ve zorluklar bağlamında farkındalık yaratılmasıdır. AB Bakanlığı tarafından yürütülen projenin bütçesi 5,3 milyon euro değerindedir. Proje kapsamında kültür, sanat, tarım ve balıkçılık alanlarında faaliyet gösteren Türkiye ve Avrupa STÖ'lerinin ortak projelerine destek verilmiştir.[477]

Sivil toplum diyaloğu kapsamında Avrupa Parlamentosu ile TBMM arasında da çalışmalar yapılmaktadır. AB-Türkiye Karma Parlamenterler Komitesi, parlamenterlerin kurumlar arasında değişim programlarından faydalanması ile süreçler hakkında bilgi sahibi olmalarını amaçlamaktadır. AB Ekonomik ve Sosyal Komitesi de bu sürece katkı sağlamış; Türkiye'de Karma İstişare Komitesi'nin kurulmasını, Avrupa ve Türkiye'deki ekonomik ve sosyal çıkar gruplarının karşılıklı diyalog ve işbirliği içinde olmasını sağlamıştır. Bölgeler Komitesi de Türkiye ve yerel yönetimler arasında diyaloğun geliştirilmesi için faaliyetler yürütmektedir.[478]

AB, 2005 yılında başlattığı Sivil Toplum Diyaloğu Projesi'ni uygulamaya devam ederken, 2007 yılında oluşturduğu genişleme stratejisi çerçevesinde Sivil Toplum Aracı'nın oluşturulması gerektiğini duyurmuştur.[479] Sivil Toplum Aracı, ulusal ve yerel düzeydeki sivil girişimlere, STÖ'lerin kapasitelerinin güçlendirilmesine, STÖ'lerin kendi ülkelerinde ya da diğer üye ülkelerdeki muadilleriyle bilgi ve deneyim alışverişi içinde olmalarına destek vermektedir. Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı'nın alt kalemlerinden biri olan Sivil Toplum

[476] Türkiye Cumhuriyeti Avrupa Birliği Bakanlığı, Türkiye ve AB Sivil Toplum Diyaloğu Projesi, http://www.abgs.gov.tr/index.php?p=45649&l=1, (27.12.2012).
[477] Türkiye Cumhuriyeti Avrupa Birliği Bakanlığı, Türkiye ve AB Sivil Toplum Diyaloğu Projesi, http://www.abgs.gov.tr/index.php?p=45649&l=1, (27.12.2012).
[478] Commission of the European Communities, Civil Society Dialogue, s.6.
[479] Bknz. Commission of the European Communities, Enlargement Strategy and Main Challenges 2007-2008, COM(2007) 663 final, 6.11.2007, Brussels, http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2007/nov/strategy_paper_en.pdf, (28.01.2013); Commission of the European Communities, Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, Western Balkans: Enhancing the European Perspective, {SEC(2008) 288}, Brussels, 05.03.2008, COM(2008)127 final, http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2008/november/tradoc_141300.pdf, (28.01.2013).

Aracı'na 2011–2012 döneminde Birlik tarafından 40 milyon euro ayrılmıştır. Bu araçtan Batı Balkanlar ve aday ülkeler faydalanabilmektedir. Karar alma süreçlerine katılan, demokrasi, insan hakları ve hukukun üstünlüğü ilkelerine katkıda bulunan daha dinamik bir sivil toplumun amaçlandığı bu mali yardım aracından Türkiye'ye 2011–2013 yılları arasında toplam 3,05 milyon euro ayrılmıştır.[480]

AB'nin sivil toplum diyaloğu kapsamında destek verdiği projelerden bir diğeri de sivil toplumun cinsiyet eşitliği, kadınların ekonomik ve politik yaşama katılımı ve kadına şiddetin önlenmesini konu alan projelerdir. Birlik, devlet ve sivil toplumun hizmet sunumunda cinsiyete dayalı bir yaklaşım gütmesini, kadınların ve geri kalmış bölgelerdeki kadın STÖ'lerinin güçlendirilmesini, çalışma ve sosyal güvenlik yasalarındaki farklılıkların giderilmesini, çalışma hayatında cinsiyet eşitliğinin sağlanmasını, kadınların istihdamının arttırılmasını, kadınların çalışma hayatına katılabilmesi için okul öncesi eğitimin desteklenmesini ve kız çocukların eğitim düzeylerinin arttırılması için ebeveynlerin bilinçlendirilmesini desteklemektedir. AB bu amaçlara dönük olarak Türkiye'ye 15 milyon euro tahsis etmiştir.[481]

İnsandan İnsana Programı, Türkiye'deki STÖ'lerin faydalandığı bir diğer AB programıdır. Bu program AB'nin genişleme sürecindeki ülkelerin AB müktesebatına uyum sağlamalarını kolaylaştırmak için oluşturduğu Teknik Destek ve Bilgi Değişim Aracı'nın[482] bileşenlerinden bir tanesidir.[483] AB bu program ile Türkiye'deki STÖ'lerin bölgesel, ulusal ve Avrupa düzeyindeki faaliyetlerini desteklemektedir. Bu yaklaşım çerçevesinde STÖ'lerin AB kurumlarını, Avrupa düzeyindeki örgütleri ziyaret etmeleri ve iletişim ağları kurmalarına olanak sağlanmaktadır. Söz konusu program öncelikle sendikalar, işveren örgütleri, meslek örgütleri, yardım kuruluşları, kiliseler ve dini cemaatler gibi sivil toplum unsurlarına açıktır.[484] 2011 yılında

[480] Civil Society Facility (2011–2012), http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/financial_assistance/ipa/2012/pf_9_csf-tr.pdf, (08.01.2013), ss.1,2.
[481] The European Union and Turkey. Cooperating on Gender Equality, http://www.avrupa.info.tr/tr/ab-ve-sivil-toplum/eu-and-gender-equality.html, (31.12.2012).
[482] Technical Assistance and Information Exchange Instrument
[483] European Commission, Guiding Principles of EC Support for the Development of Civil Society in Turkey, 2011–2015, (2011-2015), http://www.avrupa.info.tr/fileadmin/Content/Files/File/CSD/Guiding_Principles_for_EC.pdf, (28.01.2013), s.8.
[484] People to People 2012 (İnsandan İnsana P2P) Programı Duyurusu, http://www.avrupa.info.tr/tr/ab-ve-sivil-toplum/people-to-people-2012-insandan-insana-p2p-programi-duyurusu.html, (31.12.2012).

başlatılan bu program için 7 milyar euro değerinde genel bir bütçe hazırlanmış, ülke başına bütçe oranı belirlenmemiştir.[485]

Tablo 8: Türkiye'de AB tarafından Fonlanan Sivil Toplum Programları

Program	**Dönem**	**Bütçe**
Sivil Toplumu Geliştirme Programı	2002-	8 milyon euro
Sivil Toplum Diyaloğu Projesi I	2005–2009	19,5 milyon euro
Sivil Toplum Diyaloğu Projesi II	2010–2012	5,3 milyon euro
Demokrasi ve İnsan Hakları için Avrupa Aracı	1999-	17 milyon euro
Sivil Toplum Aracı	2011–2013	3,05 milyon euro
Cinsiyet eşitliği konulu projeler	2012-	15 milyon euro
İnsandan İnsana Programı	2012-	-

Kaynak: Tablo yazar tarafından hazırlanmıştır.

Eurobarometre'nin verilerine göre Türkiye'de AB üyeliğine verilen destek 2004 yılında yüzde 71 iken, 2012 yılında yüzde 37'ye düşmüştür.[486] Sivil toplum diyaloğunun bu oranın düşmesinde etkili olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Komisyon'un sivil toplum diyaloğu girişimi neticesinde gerçekleşen sempozyumlar, konferanslar, basılan kitapçıklar ve çeşitli yayınlar Türkiye'deki sivil toplumun AB üyeliğinin getireceği avantajlar ve dezavantajlar, serbest dolaşım özgürlüğüne getirilen kısıtlamalar, dondurulan müzakere başlıkları, Türkiye'nin hangi fonlardan yararlanıp hangilerinden yararlanamadığı, Kıbrıs ile ilişkiler gibi konular hakkında bilgilenmelerini, bilinçlenmelerini sağlamıştır. Yine Avrupa sivil toplumu da Türkiye'nin kültürel özellikleri, nüfusu, etnik yapısı, değerleri, komşu ülkeler ve halklarıyla ilişkileri hakkında bilgi sahibi olmuştur.

[485] AB Komisyonu'nda uzman olarak görev yapan Dr. Karl Giacinti ile e-posta aracılığıyla yapılan görüşme, 24.05.2013.

[486] European Commission, Eurobarometer Public Opininon in the European Union, 2004, Joint Full Report of Eurobarometer 61 and CC Eurobarometer 2004.1, http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb61/eb61_en.pdf, (28.01.2013), s.50; European Commission, Standard Eurobarometer 77 Public Opininon in the European Union, Report, 2012, http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb77/eb77_publ_en.pdf, (28.01.2013), s.59.

Komisyon'un sivil toplum diyaloğu konulu raporunda, 2004 öncesi genişlemeler hakkında halkın yeterince bilgilendirilmemesi dolayısıyla üye ve aday ülke toplumları arasında bir diyalog ortamının kurulmasına gereksinim duyulduğu ifade edilmiştir. Bu noktada AB, hem aday hem de üye ülke halklarının sürece hazır olması gerektiğine inanmaktadır. Aksi takdirde tam üye olduktan sonra üyeliğe hazır olmadığını fark eden ülke, Birlik'e uyum sorunu yaşayabilecektir. Diyalog ortamı halihazırda üye olan ülkelerin yeni üye ülkenin getireceği fayda ve maliyetlerden haberdar olmasını sağlamaktadır.[487]

Avrupa'daki düşünce kuruluşlarının Türkiye üzerine yaptıkları çalışmalar da sivil toplum diyaloğuna katkı sağlamaktadır. Örneğin, Avrupa'daki dokuz önemli düşünce kuruluşu 2003–2011 yılları arasında Türkiye üzerine yaptığı araştırmalarda 'demokratikleşme' ve 'AB-Türkiye ilişkileri' konularına özel bir önem vermiştir. Ancak bu kuruluşların en çok üzerinde durduğu konu, 'Türkiye ve Arap Baharı' konusu olmuştur.[488] Bu konunun daha çok işlenmesi, Türkiye'nin Orta Doğu ülkeleriyle olan ilişkilerinin Avrupa'da merak konusu olduğunu, Avrupa'da Türkiye'nin olası üyeliğinden çok Arap Baharı'nın dünyaya ve Avrupa'ya yansımalarının tartışıldığını göstermektedir. Türkiye'nin Avrupa'daki imajına ve Türkiye'nin demokratikleşme sürecine etki eden sivil toplum, adaylık sürecinde de önemli bir rol üstlenmektedir. Aşağıda AB'nin Türkiye'deki sivil toplumdan beklentileri ve işadamları derneklerinin bu süreçteki rollerine yer verilmektedir.

2.2.2. AB'nin Sivil Toplumdan Beklentileri ve Sivil Toplumun Avrupalılaşması

MÜSİAD'ın Avrupalılaşma sürecindeki rolünün incelenebilmesi için AB'nin Türkiye demokrasisinin güçlendirilmesi adına sivil toplum ve sivil toplumu ilgilendiren alanlardaki beklentilerine örgüt içi demokrasi ve demokratik değerleri

[487] Commission of the European Communities, Civil Society Dialogue, s.6.

[488] Bu kuruluşlar, Avrupa Politika Çalışmaları Merkezi (CEPS), Bruegel, Ekonomik Politika Araştırmaları Merkezi (CEPR), Avrupa Dış İlişkiler Konseyi (ECFR), Carniage Europe, Avrupa Çalışmaları Merkezi (CES), Avrupa Reformu Merkezi (CER), Avrupa Güvenlik Çalışmaları Enstitüsü (EUISS), Avrupa Politikalar Merkezi (EPC)'dir. Bknz. Nebilay Erdoğan, "Avrupalı Düşünce Kuruluşları ve Türkiye'nin AB Üyeliği", 03.08.2012, http://www.euractiv.com.tr/3/analyze/nebilay-erdogan-avrupali-dusunce-kuruluslari-ve-turkiyenin-ab-uyeligi-025860, (25.09.2012).

koruma, kamu bilincini arttırma, devlet ve toplum arasında arabulucu rol oynama ve dışlanmış grupların haklarını koruma kriterleri bağlamında yer verilmiştir.

İlerleme Raporları aday ülkelerin Kopenhag kriterleri bağlamındaki durumlarının değerlendirildiği raporlardır. Raporlar aynı zamanda tarihsel süreçte sivil toplum alanında hangi gelişmelerin sağlandığını da gösteren önemli kaynaklardır. AB, güçlü bir sivil toplumun insan hakları ve demokrasinin güçlenmesinde anahtar role sahip olduğunu, bu özelliklerin AB'ye üyelik için gerekli olan siyasi kriterlerin bir parçası olduğunu vurgulamaktadır.[489]

AB'nin Türkiye için 1998 yılında yayınladığı İlerleme Raporu'nda örgütlenme özgürlüğünün kısıtlandığı, sivil örgütlerin faaliyetlerini ancak ilgili otoritelerden izin alarak gerçekleştirebildikleri, bu örgütlerin yabancı dernekleri Türkiye'ye davet edemedikleri vurgulanmıştır.[490] Birlik 2012 yılında yayınladığı İlerleme Raporu'nda ise örgütlenme özgürlüğüne ilişkin yasal çerçevenin AB standartlarını karşıladığını belirtmiştir.[491] Bir başka deyişle on dört yıllık süre zarfında Türkiye'de gerçekleştirilen çeşitli yasa değişiklikleri ve uyum paketleri neticesinde sivil toplum alanında önemli gelişmeler sağlanmıştır.

3 Ekim 2001 tarihinde anayasanın örgütlenme özgürlüğünü kapsayan 33. maddesi değiştirilmiş; sivil topluma getirilen kısıtlamaların azaltılması amaçlanmıştır.[492] Bu değişiklik, Kopenhag kriterlerinin karşılanması için 1982 Anayasası'nda yapılan 34 değişiklikten bir tanesidir. Söz konusu reform paketinin ardından uygulanan ikinci reform paketi, Dernekler Yasası'nın 7, 11 ve 12. maddelerinin değiştirilmesini kapsamaktadır. Böylece derneklerin yabancı derneklerle ilişki kurmasının önündeki engeller kaldırılmış; dernek kurma ve derneklere üyelik koşulları kolaylaştırılmış; derneklerin yasaklanması

[489] Commission of the European Communities, Civil Society Dialogue, s.3.
[490] Regular Report from the Commission on Turkey's Progress Towards Accession, 1998, (Turkey 1998 Progress Report), http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/1998/turkey_en.pdf, (27.01.2013), s.16.
[491] Commission Staff Working Document Turkey 2012 Progress Report, Accompanying the Document Communcation from the Commission to the European Parliament and the Council, Enlargement Strategy and Main Challenges 2012-2013, {COM (2012) 600 final}, SWD (2012) 336 final, Brussels, (Turkey 2012 Progress Report), 10.10.2012, http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2012/package/tr_rapport_2012_en.pdf, (27.01.2013), s.23.
[492] Usul, s.125.

zorlaştırılmıştır.[493] 3 Ağustos 2002 tarihinde uygulamaya konulan üçüncü reform paketi de dernek faaliyetlerinin kapsamının genişletilmesini sağlamış; kamu görevlilerinin örgütlenme özgürlüğünün önündeki engeller kaldırılmıştır.[494]

2003 yılında uygulanan dördüncü reform paketi ile örgütlenme özgürlüğü genişletilmiş; Dernekler Yasası'nın 5. maddesi değiştirilerek dernek kurmanın amaçları genişletilmiştir. Anayasanın 26. maddesi değiştirilerek derneklerin yabancı örgüt/kişilerle bağlantı kurmasının önündeki engeller kaldırılmıştır. Dördüncü uyum paketi ile anayasanın 34. maddesine göre derneklerin uluslararası faaliyetler yürütmesi, uluslararası işbirlikleri oluşturması, yurtdışında kurulan ve faaliyet gösteren örgütlere üye olması mümkün hale gelmiştir. Yine anayasanın 25. maddesi uyarınca yabancı derneklerin de Türkiye'de kurulması, faaliyet göstermesi, Türkiye'deki örgütlere üye olması ve Türkiye'de ofis açması Dışişleri Bakanlığı'nın tavsiyesi ve İçişleri Bakanlığı'nın kararı ile mümkün hale gelmiştir.[495]

23 Haziran 2003 tarihinde uygulamaya konulan beşinci uyum paketi çerçevesinde Dernekler Yasası'nın 82. maddesinde değişiklik yapılmış; yasaya uygun olmayan hallerde 'hapis cezası' yerine 'para cezası' uygulanacağı hükmü getirilmiştir.[496] 19 Temmuz 2003 tarihinde uygulamaya konulan altıncı reform paketi ise Vakıflar Yasası'nın 1. maddesinde değişiklik yapılmasını beraberinde getirmiş; azınlık cemaatlerinin mal varlıklarını kayıt ettirmeleri için gerekli olan süre 6 aydan 18 aya çıkarılmıştır. Yedinci reform paketi 7 Ağustos 2003 tarihinde uygulamaya konulmuş; dernek kurmanın önündeki engeller azaltılmıştır. Türk Ceza Yasası'nın 312. maddesine göre yargılanan kişilere ve tüzel kişilere de dernek kurma hakkı verilmiş; anayasanın 38. maddesi değiştirilerek örgütlenme özgürlüğünün kapsamı genişletilmiş; üniversite öğrencilerinin dernek kurması mümkün hale gelmiştir. Vakıflar Yasası'nda da değişiklik yapılarak vakıfların yurtdışındaki faaliyetlerine yönelik kısıtlamalar büyük oranda kaldırılmıştır. 14 Temmuz 2004 tarihinde

---

[493] Commission of the European Communities, 2002 Regular Report on Turkey's Progress Towards Accession, COM (2002) 700 final, SEC (2002) 1412, Brussels, (Turkey 2002 Progress Report), 09.10.2002, http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2002/tu_en.pdf, (27.01.2013), ss.35,36.

[494] Commission of the European Communities, 2001 Regular Report on Turkey's Progress Towards Accession, SEC (2001) 1756, Brussels, (Turkey 2001 Progress Report), 13.11.2001, http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2001/tu_en.pdf, (27.01.2013), s.14.

[495] William Hale ve Ergun Özbudun, **Islamism, Democracy and Liberalism in Turkey: The Case of the AKP**, Routledge, New York, 2010, s.59.

[496] Usul, s.130.

yürürlüğe giren sekizinci uyum paketi kapsamında sivil toplumu ilgilendiren alanlarda herhangi bir reform yapılmamıştır. 12 Nisan 2006 tarihinde uygulamaya konulan dokuzuncu reform paketi kapsamında hazırlanan Vakıflar Yasası 9 Kasım 2006 tarihinde meclisten geçmiş, ancak cumhurbaşkanı tarafından onaylanmamıştır.[497] Yasa, 20 Şubat 2008 tarihinde uygulamaya konulmuştur.[498]

AB adaylık sürecinde uygulamaya konulan uyum paketleri yukarıda bahsi geçen alanlarda önemli ilerlemelerin kaydedilmesini ve sivil toplumun güçlenmesini beraberinde getirmiştir. Ancak sivil toplum alanında reform yapılması gereken daha pek çok konu olduğu İlerleme Raporlarından da anlaşılmaktadır. Bu noktada sorumluluk sadece hükümet ve meclise değil, aynı zamanda STÖ'lere de düşmektedir. STÖ'lerin demokrasinin güçlenmesine katkı sağlaması için aşağıdaki kriterler çerçevesinde hareket etmesine ihtiyaç duyulmaktadır.

2.2.2.1. Örgüt İçi Demokrasi ve Demokratik Değerleri Koruma

STÖ'lerin demokrasinin güçlenmesi sürecine katkı sağlaması için öncelikle kendi içinde demokratik olması gerekmektedir. Örgüt içi demokrasinin örgüt dışında da sağlanabilmesi için demokratik değerlerin korunmasına ihtiyaç vardır. İlerleme Raporlarını incelediğimizde Türkiye'de bu kriterin sağlanması için gerekli şartların mevcut olduğunu, örgütlenme özgürlüğünün genel anlamda AB standartları ile uyumlu olduğunu görmekteyiz.[499] 2004 yılında yürürlüğe giren Dernekler Yasası, Türkiye'deki STÖ'lerin sayı ve nitelik bakımından bir dönüşüm sürecine girmesini beraberinde getirmesi dolayısıyla AB tarafından olumlu karşılanmıştır.[500] Ancak Birlik'e göre yasalar, hakları kısıtlayıcı bir şekilde yorumlanmakta ve uygulanmaktadır.[501] Birlik, STÖ'lerin ifade özgürlüğü, barışçıl toplanma ve

[497] Republic of Turkey, Ministry of Foreign Affairs, Secretariat General for EU Affairs, "Political Reforms in Turkey", Ankara, 2007, http://egemenbagis.com/wp-content/uploads/2011/09/prt.pdf, (18.01.2013), ss.14,16,23.
[498] T.C. Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü, 5737 Sayılı Vakıflar Kanunu, http://www.vgm.gov.tr/icerikdetay.aspx?Id=62, (18.01.2013).
[499] European Commission, 2011-2015, s.4.
[500] Commission Staff Working Document, Turkey 2006 Progress Report, {COM (2006) 649 final}, Brussels, (Turkey 2006 Progress Report), 8.11.2006, http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2006/nov/tr_sec_1390_en.pdf, (11.02.2013), s.16.
[501] European Commission, Commission Staff Working Paper Turkey 2011 Progress Report Accompanying the Document Communication from the Commission to the European Parliament and

örgütlenme özgürlüğü gibi konulara ilişkin bilgilerinin arttırılması gerektiğini ifade etmektedir.[502]

AB'nin Türkiye'ye yönelik hazırladığı İlerleme Raporlarında sivil toplumun örgüt içi demokrasi ve demokratik değerleri koruma rolüne ilişkin olarak somut öneriler yer almamaktadır. Çalışmanın 'Sivil toplumun Avrupalılaşması' bölümünde de vurgulandığı üzere Avrupalılaşma sürecinin mekanizmalarından bir tanesi sivil toplumun örgüt içi demokrasi ve demokratik değerleri koruması olmalıdır. AB'nin STÖ'lere fon imkanı sunduğunu ancak fonların örgüt içi demokrasiye herhangi olumlu bir etkisinin olmadığını belirten Warleigh, Birlik'in kurucu ülkelerindeki STÖ'lerin dahi demokratik olmadığını iddia etmektedir.[503] İlerleme Raporlarında hiç incelenmemiş olması dolayısıyla Türkiye'de örgüt içi demokrasi ve demokratik değerleri koruma kriteri bağlamında yapılacak araştırmalar literatüre katkı sağlayacaktır.

Türkiye demokrasisinin güçlenmesi sürecinde AB müktesebatı ile uyumlu yasaların çıkarılması yeterli olmamakta; uygulamada sivil örgütlerin bağımsızlığının korunmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Bağımsız örgütlerin karar alma süreçlerinin şeffaf olması, gönüllüler ve örgüt üyelerinin düşüncelerini özgürce ifade etmeleri, örgütlerin üye alım sürecinde eşitlik ilkesini korumaları ve ayrımcılık yapmamaları gerekmektedir.

2.2.2.2. Kamu Bilincini Arttırma

Sivil toplumun kamu bilincini arttırma rolü demokratik açıklar noktasında önem kazanmaktadır. AB İlerleme Raporları Türkiye'de siyasi kriterler bağlamında demokratik açıkların en fazla dini özgürlükler ve sendikal haklar alanında ortaya çıktığını göstermektedir. Sivil toplumun bu süreçteki görevi söz konusu alanlardaki açıklar hakkında bilgilendirme çalışmaları yapması ve reform önerileri getirmesidir. Dini özgürlükler özellikle dini kendine referans alan örgütlerin üzerinde durduğu

---

the Council, Enlargement Strategy and Main Challenges, 2011-2012, SEC (2011) 1201 final, Brussels, (Turkey 2011 Progress Report), 12.10.2011, http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2011/package/tr_rapport_2011_en.pdf, (11.02.2013), ss.27,28,87.

[502] European Commission, 2011-2015, s.4.

[503] Warleigh, Europeanizing, s.628.

konulardan bir tanesidir. Bu örgütlerin demokrasinin güçlenmesi sürecindeki rolü tüm dini özgürlükler hakkında bilgilendirici çalışmalar yapma, bu alandaki demokratik açıkların nasıl giderileceğine dair reform önerilerinde bulunma şeklinde olmalıdır. Sendikal haklar ise sivil toplumun bir parçası olan sendikaları, işçi ve işveren örgütlerini doğrudan ilgilendirmektedir. Dolayısıyla söz konusu sivil örgütlerin Türkiye'deki sendikal haklar ve bu hakların korunmasına ilişkin görüşlerini ve önerilerini yayınlar, sempozyumlar, basın bültenleri gibi çeşitli araçlarla açıklaması gerekmektedir.

Sivil toplumun Avrupalılaşmasının mekanizmalarından biri olan AB müktesebatına uyum, sivil toplumun kamu bilincini arttırmasını kolaylaştırmaktadır. Sivil toplum müktesebata uyumun sürdürülmemesi ya da uyum sürecinin durdurulması söz konusu olduğunda hükümeti ve ilgili mercileri uyarmalı, bu yönde adımlar atılması için çaba göstermelidir.

Dini özgürlükler, 1998'den bu yana yayınlanan AB İlerleme Raporlarında 'demokrasi ve hukukun üstünlüğü' genel başlığı altında Kopenhag kriterlerinin bir parçası olarak mercek altına alınmaktadır. AB Komisyonu, Türkiye'nin dini özgürlükler bağlamında Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne (AİHS) paralel bir yasal çerçeve oluşturduğunu ifade etmişse de gayrimüslim cemaatler ile Alevilerin dini özgürlükler bağlamında kısıtlamalara maruz kaldığını açıklamaktadır.[504] Birlik, bazı dini azınlık gruplarının güvenlik güçleri tarafından izlendiğini, Müslüman olmayan din adamlarının bazı şehir ve kasabalarda ayrımcılığa uğradığını, misyonerlerin Türkiye'nin bütünlüğüne tehdit olarak algılandığını ifade etmiştir.[505]

AB, 1998 yılında yayınladığı İlerleme Raporu'nda Türkiye'de yaklaşık 12 milyon kişinin Alevi Müslüman olduğuna, ancak Sünni din adamlarının aksine, hükümetten maaş alan Alevi din adamlarının olmadığına dikkat çekmiştir.[506] Birlik, 2000 yılındaki raporunda Alevilerin rahatsız oldukları konular arasında sadece Sünni camiler ve dinsel vakıfların inşası için mali destek sağlanması, okullarda ve ders

[504] Commission of the European Communities, 2007-2008, s.57.
[505] Örneğin 2009 İlerleme Raporu'nda AB, Alevi Bektaşi Dernekleri Federasyonu'nun bazı gazetelerin Alevilere karşı ayrımcılık yaptığını bildirdiğine yer vermiştir. Commission Staff Working Document, Turkey 2009 Progress Report Accompanying the Communication from the Commission to the European Parliament and the Council Enlargement Strategy and Main Challenges 2009-2010, {COM (2009) 533 final, Brussels, (Turkey 2009 Progress Report), 14.10.2009, http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2009/tr_rapport_2009_en.pdf, (11.02.2013), s.22.
[506] Turkey 1998 Progress Report, s.15.

kitaplarında Alevi kimliğini yansıtmayan zorunlu din eğitimi verilmesinin yer aldığını belirtmiş; bu hassas konuların tartışılması gerektiğine vurgu yapmıştır.[507] Birlik'in 2001 yılındaki İlerleme Raporu'nda ise Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Alevilerin sorunlarını dikkate almadığı vurgulanmıştır. Bu raporda Türkiye'nin özellikle Lozan Antlaşması'nın kapsamı dışında bırakılan 'dini azınlıklar (Müslüman ve Müslüman olmayan topluluklar)' için din özgürlüğünün nasıl temin edileceği konusuna açıklık getirmesi gerektiği ifade edilmiştir.[508] 2003 yılındaki raporda Alevilerin Diyanet İşleri Başkanlığı'nda temsil edilmesi gerektiği, okullardaki zorunlu din eğitiminde de Aleviliğe yer verilmesi gerektiği belirtilmiştir.[509] Alevi bir ailenin Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne (AİHM) yaptığı başvuru neticesinde AİHM, 8 Ekim 2007 tarihinde, din kültürü ve ahlak bilgisi dersinin sadece dinlerle ilgili genel bilgi vermek yerine, ibadetler de dahil İslam inancının esasları hakkında spesifik bir eğitim verdiğine kanaat getirmiştir. Mahkeme oybirliğiyle, AİHS'nin 1 nolu protokolünün (eğitim hakkı) 2. maddesinin ihlal edilmiş olduğuna karar vermiştir. Mahkeme, 'hükümetin bu derslerin Türk toplumundaki dini çeşitlilikleri gözetmediğini kabul etmesi gerektiğini, Türkiye'deki din eğitimi müfredatının demokratik toplumun gerektirdiği tarafsızlık ve çoğulculuk ölçütlerini karşılamadığını ve ebeveynlerin inançlarına saygı duyulmasını teminat altına alan uygun bir yöntemin bulunmadığını' ifade etmiştir.[510] Ancak sorunlar devam etmiş; örneğin 2008 yılında bir Alevi Federasyonu, bu hükmün uygulanmadığı ve ders kitaplarının Aleviler hakkında yanlış bilgiler içerdiği iddiaları ile Avrupa Konseyi

[507] From the Commission on Turkey's Progress Towards Accession, 2000 Regular Report, (Turkey 2000 Progress Report), 08.11.2000, http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2000/tu_en.pdf, (11.02.2013), s.14.
[508] Alevi Bektaşi Dernekleri Federasyonu bazı medya kuruluşlarının Alevilere karşı ayrımcılık yaptığını bildirmiştir. Turkey 2001 Progress Report, ss.21,100.
[509] 2003 Regular Report on Turkey's Progress Towards Accession, (Turkey 2003 Progress Report), http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2003/rr_tk_final_en.pdf, (11.02.2013), s.32.
[510] Turkey 2007 Progress Report, s.16.

Bakanlar Komitesi'ne başvurmuştur.[511] Bu süreçlerin ardından 2012–2013 akademik yılında Alevi inancından bahseden bilgiler müfredata dahil edilmiştir.[512]

Dini özgürlüklere ilişkin bir diğer önemli konu da nüfus cüzdanı gibi şahsi belgelerde, ayrımcı uygulamalara neden olabilecek dine ilişkin bilgilerin yer almasıdır. 2010 yılının Ocak ayında AİHM, Sinan Işık/Türkiye davasında, nüfus cüzdanlarında din hanesinin bulunmasının AİHS'nin ihlali anlamına geldiğine karar vermiştir. Ancak Türkiye bu sorunun giderilmesi için henüz adım atmamıştır.[513]

Gayrimüslim cemaatler ile ilgili olarak 2005 yılındaki İlerleme Raporu'nda Türkiye'deki gayrimüslim toplulukların tüzel kişilik, mülk edinme hakları, din adamlarının eğitimi, Türk ve yabancı din adamları için ikamet hakları ve çalışma izinleri, okullar ve iç yönetimleri konusunda sorunlar yaşamaya devam ettiği vurgulanmıştır.[514] 2010 yılındaki raporda gayrimüslim cemaatlerin, örgütlü dini gruplar olarak tüzel kişiliklerinin olmamasından dolayı sorun yaşamaya devam ettikleri vurgulanmıştır. Avrupa Konseyi Venedik Komisyonu, 2010 yılının Mart ayında, AİHS'nin 9. maddesiyle korunan din özgürlüğü hakkının, 11. maddeyle bağlantılı olarak değerlendirildiğinde dini toplulukların tüzel kişilik kazanabilmesini de kapsadığı sonucuna varmıştır.[515] Dolayısıyla AB, Türkiye'nin gayrimüslim cemaatlerin tüzel kişiliklerini tanıması gerektiğine vurgu yapmaktadır.

AB, Türkiye'de din adamlarının eğitimine ilişkin sorunlar olduğunu, Heybeliada Ruhban Okulu'nun halen kapalı olduğunu, Ermeni Patrikhanesi'nin Ermenice eğitim olanağı sunmak ve din adamı yetiştirmek üzere başvuruda bulunduğunu ancak herhangi bir kararın alınmadığını, Süryani Ortodoksların ise

---

[511] Commission of the European Communities, Commission Staff Working Document, Turkey 2008 Progress Report Accompanying the Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, Enlargement Strategy and Main Challenges, 2008-2009, {COM(2008) 674}, Brussels, 05.11.2008, SEC(2008) 2699, (Turkey 2008 Progress Report), http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/press_corner/key-documents/reports_nov_2008/turkey_progress_report_en.pdf, (11.02.2013), s.18.

[512] Turkey 2012 Progress Report, s.24.

[513] Turkey 2012 Progress Report, s.25.

[514] Turkey 2005 Progress Report, COM (2005), 561 final, Brussels, (Turkey 2005 Progress Report), 9.11.2005, http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2005/package/sec_1426_final_progress_report_tr_en.pdf, (11.02.2013), s.160.

[515] European Commission, Commission Staff Working Document, Turkey 2010 Progress Report Accompanying the Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, Enlargement Strategy and Main Challenges 2010–2011, COM(2010) 660 final, SEC(2010) 1327, Brussels, (Turkey 2010 Progress Report) 09.11.2010, http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2010/package/tr_rapport_2010_en.pdf, (11.02.2013), s.23.

resmi okulları olmadığı için resmi olmayan eğitim kurumlarına devam ettiklerini belirtmiştir. AB, Türkiye'de Müslüman olmayan dini grupların nefret suçlarına da maruz kaldıklarını, 2006 yılında Tranzon'da işlenen rahip Santoro ve 2010 yılında İskenderun'da işlenen piskopos Pavodese cinayetlerinin henüz aydınlatılamadığını; 2007 yılında Malatya'da öldürülen üç Protestanla ilgili davanın devam ettiğini, medyada anti-semitisim ve nefret söylemlerinin kullanıldığını ifade etmiştir. Raporda 'Türkiye'de azınlıklara karşı bir hoşgörüsüzlük kültürünün olduğu' sözlerine yer verilmiştir.[516]

AB dini özgürlükler bağlamında yukarıdaki eleştirileri getirmekte, sunduğu fonlarla ve platformlarla sivil toplumun güçlenmesini ve sorunların çözümüne katkı sağlamasını desteklemektedir. Sivil toplumun Avrupalılaşmasını dini özgürlükler bağlamında değerlendirdiğimizde bu alanda AB müktesebatına uyumun olmadığını, AB'nin Lozan Antlaşması'ndan farklı bir anlayışta olduğunu görmekteyiz. Yine raporlarda Sünni Müslümanların dini özgürlüklerine ilişkin konulara yer verilmediğini görmekteyiz. Çeşitli Alevi dernekleri, gayrimüslim cemaatler ve onlara bağlı vakıflar dini özgürlükler alanındaki sorunların çözümü için hükümete ve AB Komisyonu'na görüş bildirmiş, AİHM'e başvurmuştur. Ancak Alevi ve gayrimüslim örgütlerden başka STÖ'lerin demokrasinin güçlenmesi sürecinde bu alandaki sorunların giderilmesi için somut girişimlerde bulunmadıkları görülmekte; dini özgürlükler bağlamında yasal reformların yapılmasına, sivil toplumun ortak hareket ederek reform sürecine katkıda bulunmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

AB'nin sendikal haklar konusundaki değerlendirmelerine baktığımızda Türkiye'nin bu alanda yeterince adım atmadığını görmekteyiz. AB Komisyonu örgütlenme özgürlüğü bağlamında yasal çerçevenin AB standartları ile uyumlu olduğunu, Türkiye'de sendika kurmanın kolaylaştığını ancak bu konudaki yasal mevzuatın AB ve Uluslararası Çalışma Örgütü[517] standartlarıyla uyumlu olmadığını ifade etmekte; özellikle örgütlenme hakkı, grev hakkı ve toplu iş sözleşmeleri hakkı bağlamında standartların uygulanmadığını vurgulamaktadır.[518] AB, Türkiye'de işçi haklarının kısıtlandığını, sendika üyeliği ve diğer sendikal faaliyetlerden dolayı işçilerin işten atılma gibi muamelelere maruz kaldığını, bu olayların mahkemelerce

[516] Turkey 2012 Progress Report, s.25.
[517] International Labor Organization - ILO
[518] Commission of the European Communities, 2007-2008, s.57.

etkin bir şekilde ele alınmadığını ifade etmektedir. Birlik, sendikal protestoların ilgili makamlar tarafından olumsuz algılandığını, kısıtlamalar ve aşırı güç kullanımının söz konusu olduğunu belirtmektedir.[519] Türkiye, özellikle 87 (kuruluşların özgürlüğü ve örgütlenme hakkının korunması) ve 98 (örgütlenme ve toplu pazarlık hakkı) nolu Sözleşmeler bağlamında ILO standartlarının gerisindedir.[520] Yine Türkiye, Gözden Geçirilmiş Avrupa Sosyal Şartı'nı 2007 yılında onaylamasına rağmen 5. madde (örgütlenme hakkı) ve 6. madde (grev hakkı da dahil olmak üzere toplu sözleşme hakkı) üzerindeki çekincelerini korumaktadır.[521]

AB, Türkiye'de Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu (KESK) ve Eğitim ve Bilim Emekçileri Sendikası (Eğitim-Sen) gibi bazı sendika temsilcilerinin PKK üyesi oldukları iddiası ile yargılandıklarını, bu gibi gelişmelerin yasalarda geniş bir terörizm tanımı yapılmasından kaynaklandığını, bu sebeple örgütlenme ve ifade özgürlüğünün kısıtlandığını ifade etmektedir. AB'ye göre Türkiye'de özellikle sendikaların örgütlenme özgürlüğü kısıtlanmaktadır. Birlik, 2012 yılının Haziran ayında 70'ten fazla sendikalının tutuklanmasının hukuka aykırı olduğunu belirtmiştir.[522]

Türkiye'de 10 Ekim 2012 tarihli İlerleme Raporu'nun yayınlanmasının ardından 7 Kasım 2012 tarihinde 6356 Sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Yasası yürürlüğe girmiş, yasa sendikal haklara ilişkin önemli değişiklikler getirmiştir. Yasa ile sendikal örgütlenme için belirlenen iş kolu sayısı 28'den 20'ye düşürülmüş; Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'na bir işyerinin hangi iş koluna girdiğini tespit etme yetkisi verilmiş; herhangi bir sendikaya üyelik Bakanlık'ın sağlayacağı elektronik başvuru sistemine dayalı hale getirilmiştir.[523] Uluslararası Sendikalar Konfederasyonu[524] ve Avrupa Sendikalar Konfederasyonu,

[519] Turkey 2011 Progress Report s.27.
[520] 87 No'lu ILO Sözleşmesi için bknz. Database of Labor Legislation, http://www.ilocarib.org.tt/projects/cariblex/conventions_1.shtml (15.03.2013). 98 No'lu ILO Sözleşmesi için bknz. http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/---actrav/documents/meetingdocument/wcms_114972.pdf, (15.03.2013).
[521] Turkey 2006 Progress Report, s.18. 1999 yılında yürürlüğe giren Gözden Geçirilmiş Avrupa Sosyal Şartı için bknz. Avrupa Sosyal Şartı: Avrupa için Yeni Bir Sosyal Anayasa, http://www.yargitay.gov.tr/abproje/belge/temelbelge/avrupasosyalsarti2.pdf, (15.03.2013).
[522] Turkey 2012 Progress Report, s.23.
[523] "Köşk'ten Sendikalar Yasası'na Onay", **Hürriyet**, 07.11.2012, http://www.hurriyet.com.tr/gundem/21865340.asp, (18.01.2013). Ayrıca bknz. 6356 No'lu Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Yasası Madde 17, Madde 19, 07.11.2012, http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/11/20121107-1.htm, (21.01.2013).
[524] International Trade Union Confederation

Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'e bir mektup göndererek meclisten geçen söz konusu yasanın cumhurbaşkanı tarafından veto edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu uluslararası örgütler yeni yasanın özelikle 87 ve 98 nolu Sözleşmelere aykırı olduğunu, grev hakkını kısıtladığını, toplu sözleşme yapma sürecine devlet müdahalesini getirdiğini, sendika üyeliği ve toplu sözleşme yapma süreçlerine ise bürokratik engeller getirdiğini vurgulamıştır. Yine iş kolu sayısının azaltılmasının pek çok sendikanın toplu sözleşme hakkını yitirmesine sebep olacağı belirtilmiştir.[525]

Türkiye'de sendikal haklar alanında önemli reformlara ihtiyaç duyulduğu 1998'den bu yana tüm İlerleme Raporlarında vurgulanmaktadır. Bu alanda STÖ'lerin de çeşitli faaliyetler yürütmesi, sendikal hakların kısıtlanması söz konusu olduğunda hükümete görüşlerini iletmesi, ülkedeki sendikal haklar ile demokratik ülkelerdeki sendikal hakların özellikleri hakkında bilgilendirici çalışmalar yapması beklenmektedir.

Türkiye'deki sendikal haklar, sivil toplumun Avrupalılaşmasının mekanizmalarından AB müktesebatına uyum bağlamında değerlendirildiğinde, bu mekanizmanın bu alanda henüz etkili olmadığını görmekteyiz. Dolayısıyla Türkiye'de sivil toplumun Avrupalılaşması bağlamında eksik kalan alanlardan bir tanesi de sendikal haklar konusunda müktesebata uyumun sağlanmamasıdır. Aynı zamanda bu alanda kapasite geliştirme ve sosyal öğrenme de henüz gerçekleşmemiştir.

2.2.2.3. Devlet ve Toplum Arasında Arabulucu Rol Oynama

AB, 2005 yılında üye ve aday ülkeler arasında başlatılan sivil toplum diyaloğunun Türkiye'de devlet ve sivil toplum arasındaki ilişkilerin pekişmesine hizmet edeceğini ifade etmiştir. Birlik bu süreçte devlet ve sivil toplumun ortak hareket etmesi sonucu ortak projeler çıkarılacağını; sivil toplumun politik, ekonomik ve sosyal alanlardaki önerilerinin dikkate alınacağını vurgulamıştır.[526] Bu beklenti haklı çıkmış; 2003 yılında 'Türkiye'de 'Sivil Toplum Örgütleri ve Kamu Sektörü Arasında İşbirliğinin Geliştirilmesi ve Sivil Toplum Örgütlerinin Demokratik

[525] "Global unions urge Turkish president to veto new trade law", 30.10.2012, http://www.world-psi.org/en/global-unions-urge-turkish-president-veto-new-trade-union-law, (21.01.2013).
[526] Commission of the European Communities, Civil Society Dialogue, s.3.

Katılım Düzeylerinin Geliştirilmesi', 2004 yılında 'Sivil Toplumun Gelişmesi için Örgütlenme Özgürlüğünün Güçlendirilmesi', 2005 yılında 'Katılım Öncesi Süreçte Sivil Toplumun Güçlendirilmesi' gibi projeler hayata geçirilmiştir.[527]

AB, toplumda ve kamu kurumlarında sivil toplumun oynadığı role ilişkin bir bilinçlenmenin sağlandığını, AB Bakanlığı'nın STÖ temsilcileriyle bir araya gelerek üyelik sürecine ilişkin görüş alışverişi içinde olduğunu ifade etmektedir.[528] Birlik, Türkiye'deki sivil toplumun politik süreçlerde rol oynadığını belirtmekte; ancak daha fazla reforma ihtiyaç duyulduğunu vurgulamaktadır. 2011 yılı İlerleme Raporu'nda STÖ'lerin çeşitli sebeplerle kapatılması, dernek üyeliği için Türkiye'de oturma hakkı elde etmenin şart olması ve yabancı STÖ'lerin Türkiye'deki diğer STÖ'lerden ayrı kurallara tabi olması eleştirilmiştir.[529]

AB, aday ülkelerde Ekonomik ve Sosyal Komitelerin kurularak sivil toplum aktörleri ve devletin diyalog içinde olması gerektiğini vurgulamaktadır. Tüm üye ve aday ülkelerde kurulan Ekonomik ve Sosyal Komiteler, toplumun farklı kesimlerinin ekonomik ve sosyal politikalara ilişkin görüş ve önerilerini açıkladığı platformlardır. Türkiye'de 2001 yılında kurulan ESK'nin 2009 yılı itibariyle toplanmaması AB tarafından eleştirilmektedir.[530] Oysa Türkiye'de sosyal diyalog platformlarının güçlendirilmesine ihtiyaç vardır.[531] Hükümet, STÖ'lerden düzenli olarak görüş almaktadır. Ancak görüş alma ve danışma usulü belirli bir yasal çerçeveye oturtulmamıştır. Hükümetin bazı STÖ'leri söz konusu danışma toplantılarına davet etmesi, ancak bu seçimi hangi kriterlere dayalı olarak gerçekleştirdiğini açıklamaması, Birlik'in eleştirdiği konulardan bir diğeridir. Dolayısıyla AB'ye göre Türkiye'de sivil toplumun etki alanının genişletilmesi, her örgütün temsil etme ve görüş bildirme hakkını kullanabilmesi gerekmektedir.[532]

Devlet ve toplum arasında arabulucu rol oynama kriteri, sivil toplumun AB ve Türk toplumu arasında da arabuluculuk yapmasını gerektirmektedir. Türkiye, aday ülke olması sebebiyle AB kurumları ve Avrupa halkı ile de iletişim içindedir.

---

[527] Ketola, s.82.
[528] Turkey 2010 Progress Report, s.22.
[529] Raporda yabancı örgütlerin haklarının yasalarla kısıtlandığı; Türkiye'de bir temsilcilik açmak isteyen yabancı örgüt için İçişleri Bakanlığı'nın Dışişleri Bakanlığı'ndan görüş alması gerektiği; bazı yabancı STÖ'lerin belirli sebepler gösterilmeksizin reddedildiği ifade edilmiştir. Bknz. Turkey 2011 Progress Report, s.28.
[530] Turkey 2012 Progress Report, s.65.
[531] Turkey 2001 Progress Report, s.69.
[532] Turkey 2008 Progress Report, s.18.

Dolayısıyla sivil toplumun Avrupa düzeyinde de temsiline ve Türkiye-AB ilişkilerine dair gelişmelerin STÖ'ler aracılığıyla topluma aktarılmasına gereksinim duyulmaktadır.[533] Avrupa İşverenler Konfederasyonu, Avrupa KOBİ'leri Konfederasyonu, Avrupa Esnaf, Sanatkarlar, Küçük ve Orta Ölçekli Girişimciler Derneği, Avrupa İşçi Sendikaları Konfederasyonu gibi ulusüstü STÖ'lere üye olan ya da bu örgütlerle iletişim içinde olan Türkiye'deki örgütler, Avrupa'da tartışılan konuları Türkiye'de de tartışmaya açmakta; hem kendilerini hem de Türkiye'yi bu örgütlerde temsil etmektedirler.[534]

AB rüşvetle mücadele stratejisinin uygulanması için sivil toplumun görüşünün alınmasının şart olduğunu ifade etmektedir.[535] Yine Birlik, 2010 yılındaki referandum ve 2011 yılındaki seçimlerin ardından 1982 Anayasası'nın tamamen yürürlükten kaldırılmasına ve yeni bir anayasa yapılmasına ihtiyaç duyulduğunu belirtmekte; STÖ'lerin anayasa önerilerinin bu süreçte önemli katkılar sağlayacağını vurgulamaktadır.[536]

Sivil toplumun Avrupalılaşmasının mekanizmalarından AB müktesebatına uyum, devlet ve toplum arasında arabulucu rol oynama kriteri bağlamında Türkiye'nin önemli adımlar atmasını beraberinde getirmiştir. Örneğin 2001 yılında ESK kurulmuştur. Ancak Konsey toplantılarına ara verildiği için bu alanda sosyal öğrenme mekanizması işletilememiş ve sosyal diyaloğun sürekliliği sağlanamamıştır. STÖ'lerin yurtdışında temsilcilikler açması, Avrupa düzeyindeki örgütlere üyeliği ve ortaklıkları STÖ'lerin sosyal öğrenme ve kapasite geliştirmeye açık olmalarını beraberinde getirmiştir. Diğer taraftan AB fonları da STÖ'ler ve resmi kurumlar tarafından projelerle değerlendirilmiş; STÖ'lerin arabuluculuk bağlamında ilerleme kaydetmesi sağlanmıştır.

[533] Turkey 2011 Progress Report, s.5.
[534] Örneğin Avrupa İşverenler Konfederasyonu'na üye olan TÜSİAD'ın AB'nin üçüncü ülkelerle serbest ticaret antlaşması yapmasının Gümrük Birliği üyesi Türkiye'yi olumsuz etkilediğini iletmesi ve eğitim seminerleri düzenlemesi Konfederasyon'un bu konu hakkında bilgilenmesini beraberinde getirmiştir. Bknz. http://www.sedefed.org/default.aspx?pid=55983&nid=46726, (30.01.2013).
[535] AB'nin 2010-2014 dönemi için öngördüğü rüşvetle mücadele stratejisi için oluşturulan komiteye sivil toplumun katılımı gerekli görülmektedir. Bknz. Turkey 2011 Progress Report, s.19.
[536] Turkey 2011 Progress Report, s.8.

2.2.2.4. Dışlanmış Grupların Haklarını Koruma

AB'nin dışlanmış grupların haklarının korunmasına ilişkin olarak en çok üzerinde durduğu konulardan ikisi Kürt sorunu ve kadın haklarıdır. AB, Türkiye'nin Kürt sorununa ilişkin yaklaşımını eleştirmektedir. 2007 yılı İlerleme Raporu'nda Türkiye'de özellikle yayın yapma, siyasi faaliyetler ve kamu hizmetlerine erişme noktasında ana dil kullanımına ilişkin sorunlar yaşanmadığına, ancak bu üç alan dışında önemli sorunlar olduğuna vurgu yapılmıştır. Birlik Kürtçeyi kamu veya özel kurumlarda öğrenme fırsatının olmadığını vurgulamış; Türkiye'nin öncelikle bu konuda adım atması gerektiğini ifade etmiştir.[537] Rapordaki eleştiriler dikkate alınmış; Mardin Artuklu Üniversitesi, Zaza ve Kırmançi Kürtçesinde lisansüstü eğitim verme olanağına kavuşmuştur. Muş Alparslan Üniversitesi'ndeki Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kürt dili dersini lisans düzeyinde seçmeli ders olarak vermeye devam etmektedir. Tunceli Üniversitesi'nin Zaza ve Kırmançi Kürtçesini de kapsayan Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü'nün kurulması için YÖK'e yaptığı başvuru 2011 yılında onaylanmıştır. Yine Milli Eğitim Bakanlığı, 2012 yılının Haziran ayında ilkokullar için, en az 10 öğrencinin başvurması halinde, okullara, Kürtçe ve Çerkezce gibi yaşayan dil ve lehçelere yönelik bir ders ekleme yükümlülüğünün getirilmesini de içeren yeni bir müfredat yayımlamıştır.[538]

AB, 2009 yılında 24 saat Kürtçe yayın yapan TRT-6 kanalının açılmasını, 2009 yılı itibariyle üniversitelerde Kürt dili dersinin veriliyor olmasını, Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayınları Hakkında Yasa'nın 2011 yılında yürürlüğe girmesini olumlu gelişmeler olarak değerlendirmiştir. Yayınların, milli güvenliğin tehdit altında olması ve kamu düzeninin bozulması tehlikelerine karşı başbakanlık veya bakanlık kararıyla geçici olarak durdurulabilmesi hükmü halen yasada yer alsa da yeni yasa ile birlikte karara itiraz edilebilmesi mümkün kılınmıştır. Buna rağmen Anayasa ve Siyasi Partiler Yasası da dahil olmak üzere Türkçe dışındaki dillerin kullanımını kısıtlayan yasaların halen yürürlükte olması, Birlik tarafından eleştirilmektedir.[539]

[537] Commission of the European Communities, 2007-2008, s.57.
[538] Turkey 2012 Progress Report, s.32.
[539] Turkey 2011 Progress Report, s.39.

AB, 2012 yılında yayınladığı İlerleme Raporu'nda Kürt sorununun çözümünde herhangi bir ilerleme kaydedilemediğine dikkat çekmiştir.[540] Ancak hükümetin 2013 yılında başlattığı çözüm süreci AB tarafından olumlu karşılanmıştır. Bu sorunun çözümünde devletin yanı sıra STÖ'lere de önemli roller düşmektedir. Sivil toplumun Avrupalılaşması bağlamında değerlendirdiğimizde AB fonları mekanizması ile STÖ'lere destek verildiğini; AB müktesebatına uyum çerçevesinde bazı adımların atıldığını; sosyal öğrenme mekanizması bağlamında ise önemli bir ilerlemenin sağlanmadığını görmekteyiz.

AB, Türkiye'de kadın haklarının geliştirilmesi ve korunmasına ilişkin olarak sivil toplum ve kamu kurumları arasındaki işbirliğinin arttırıldığına dikkat çekmektedir.[541] Türkiye, Kadınlara Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye İlişkin Avrupa Konseyi Sözleşmesi'ni 14 Mart 2012'de onaylamıştır. 2012-2015 dönemini kapsayan Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Ulusal Eylem Planı, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı tarafından kabul edilmiştir. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı ile Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, şiddet mağduru kadınlar da dahil olmak üzere kadınların istihdam ve işgücüne katılım oranlarının artırılmasını amaçlayan bir protokol imzalamıştır.[542] Ailenin Korunması Yasası'ndaki değişikliklerle ayrı yaşayan aile üyeleri de koruma altına alınmaya başlamıştır.[543] Ancak bu alanda yasal reformlara imza atılsa da uygulamadaki aksaklıklar kadın haklarının ihlal edilmesini engelleyememektedir.

AB, Türkiye'nin cinsiyet eşitliği konusunda hem yasal alanda hem de uygulamada önemli reformlara ihtiyaç duyduğunu ifade etmektedir. Birlik, sezeryan doğuma ilişkin yasanın 2012 yılında STÖ'lerle istişare edilmeden kabul edilmesini eleştirmiştir.[544] Birlik'in eleştirdiği bir diğer konu da işgücü piyasası esnekleştirilirken kadınların eşitsiz bir muameleyle karşı karşıya kalmasıdır. 2012 İlerleme Raporu'nda erkeklerin işgücüne katılım oranının yüzde 71,4 olduğu, ancak kadınların işgücüne katılım oranının yüzde 30'da kaldığı ifade edilmiş; çalışan kadın

[540] Turkey 2012 Progress Report, s.34.
[541] Turkey 2007 Progress Report, s.18.
[542] Turkey 2012 Progress Report, s.26.
[543] Turkey 2007 Progress Report, s.18.
[544] 12 Temmuz 2012 tarihinde yürürlüğe giren Sağlık Bakanlığı ve Bağlı Kuruluşların Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun'a göre tıbbi zorunluluk bulunması halinde doğumun sezeryan ameliyatı ile yaptırılabilecektir. Bknz. "Sezeryan yasası yürürlükte", **Hürriyet**, 12.07.2012, http://www.hurriyet.com.tr/saglik/20966239.asp, (27.02.2013).

nüfusunun kayıt altına alınması gerektiği vurgulanmıştır.[545] AB, Türkiye'deki kadın politikacılar ve kadın aktivistlerin de aktif bir şekilde hareket edemediğini, kadın örgütlerinin Siyasi Partiler Yasası ve Seçim Yasası'nın değiştirilmesi için verdiği mücadelenin herhangi bir sonuç vermediğini ifade etmektedir.[546]

Kadın hakları, sivil toplumun Avrupalılaşması bağlamında değerlendirildiğinde AB fonları ile desteklenen çeşitli projelerin devam ettiği görülmektedir.[547] Ancak AB müktesebatına uyum kriteri bağlamında atılması gereken adımların olduğu; sosyal öğrenme mekanizmasının ise işlemediği görülmektedir. Dolayısıyla sivil toplumun da bu süreçte aktif bir rol oynaması gerekmektedir.

2.2.3. Türkiye'deki İşadamları Derneklerinin Avrupalılaşması ve Yeni Kurumsalcılık

Türkiye'deki işadamları derneklerinin temel özelliklerinin yerleşmesinde Türk siyasal hayatının ve geleneksel devlet-toplum ilişkilerinin önemli bir rolü bulunmaktadır. Literatürde çıkar grupları arasında yer alan işadamları dernekleri, gönüllü örgütler olmaları dolayısıyla aynı zamanda birer STÖ'dür. Bu bölümde Türkiye'deki işadamları derneklerinin çıkar temsili bağlamında tarihsel süreçte nasıl bir yol izlediğine yer verilmektedir.

2.2.3.1. İşadamları Derneklerinin Gelişim Süreci

Türkiye'de çıkar grupları; dernekler, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları ve sendikalar olmak üzere üçe ayrılmaktadır.[548] Çalışmanın konusu olan

[545] Turkey 2012 Progress Report, s.38.
[546] Turkey 2012 Progress Report, s.26.
[547] AB, Mayıs 2012'de 'Türkiye'nin En Az Gelişmiş Bölgelerinde Kadın ve Kadın Örgütlerinin Güçlendirilmesi Programı' kapsamında kadın haklarının desteklenmesi ve toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılıkla mücadele edilmesi yoluyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da ve Karadeniz bölgesinde kadınların sosyal, siyasi ve ekonomik statülerinin yükseltilmesini amaçlayan projelere 3 milyon Euro destek vermiştir. "AB'den kadın hakları örgütlerine 3 milyon Euro", Bknz. http://www.euractiv.com.tr/ab-fonlari/article/abden-kadin-haklari-orgutlerine-3-milyon-euro-hibe-025317, (11.02.2013).
[548] Ergun Özbudun, "The Post–1980 Legal Framework for Interest Group Associations", içinde **Strong State and Economic Interest Groups. The Post–1980 Turkish Experience**, (Ed. Metin Heper), Walter de Gruyter, Berlin, New York, (Interest Group Associations), 1991, s.41.

işadamları dernekleri birinci kategoride, yani dernekler kategorisinde yer almaktadır. Çıkar gruplarının sadece toplumun taleplerini politik süreçlere aktarmak gibi tek bir işlevi yoktur. Bu gruplar aynı zamanda vatandaşların sosyalleşmesi ve fikir birliğinin sağlanmasını desteklemek, politika yapma sürecine katkıda bulunmak ve yasaları uygulamak gibi işlevlere de sahiptir.[549]

Türk iş dünyası, Osmanlı İmparatorluğu dönemi ve Cumhuriyetin ilk yıllarındaki özelliklerinin önemli bir bölümünü halen muhafaza etmektedir. Heper, Osmanlı İmparatorluğu dönemi ve Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze değin Türkiye'deki çıkar grubu siyasetinin monizmin (tekçilik) özelliklerini yansıttığını iddia etmiştir. Monizm, tek bir organizmanın var olduğunu iddia ederken, bu organizmanın farklı unsurlardan oluştuğunu, ancak söz konusu unsurların birbirinden ayrı olarak düşünülemeyeceğini açıklamaktadır.[550] Türkiye'deki tepeden inme uygulamalar, sivil toplumun yaşamsal olmadığı inancının yerleşmiş olması, devletin kendini sivil topluma karşı sorumlu hissetmemesi, monizmi kanıtlar nitelikteki özelliklerdir.[551] Dolayısıyla tarihsel süreçte devlet çok güçlenmiş; sivil toplum ise zayıf bırakılmıştır. Toplumda farklı seslerin çıkmaması ve devletin ekonomiye müdahale gücü, devletin çıkar gruplarını kendine göre şekillendirmesini beraberinde getirmiştir. Özbudun, Türkiye'deki derneklerin çoğulcu modele, kamu kurumu niteliğindeki kuruluşların ise korporatist modele daha yakın olduğunu iddia etmiştir.[552] Yani dernekler daha bağımsızken; odalar, birlikler gibi kamu kurumu niteliğindeki kuruluşlar devlete bağımlı kuruluşlar olmuştur. Bu konuda Gülfidan,

---

[549] Suzanne Berger, "Introduction", içinde **Organizing Interests in Western Europe. Pluralism, Corporatism and the Transformation of Politics**, (Ed. Suzanne Berger), Cambridge University Press, Cambridge, 1981, s.10.

[550] C. Lloyd Morgan, "Three Aspects of Monism", **The Monist**, Cilt: 4, Sayı: 3, 1894, s.322.

[551] Metin Heper, "The State and Interest Groups with Special Reference to Turkey", içinde **Strong State and Economic Interest Groups. The Post-1980 Turkish Experience**, (Ed. Metin Heper) Walter de Gruyter, Berlin, New York, (The State and Interest Groups), 1991, s.17. Monizm hakkında hakkında detaylı için bknz. Andrew Cox, **Neo-Corporatism versus the Corporate State**, Edward Elgar, USA, 1988.

[552] Ergun Özbudun, **Contemporary Turkish Politics. Challenges to Democratic Consolidation**, Lynne Rienner Publishers, Colorado, London, 2000, s.130. Yazar Schmitter'in çıkar temsili bağlamında öne sürdüğü korporatizm ve çoğulculuk modelleri çerçevesinde Türkiye'deki çıkar temsiline açıklık getirmiştir. Buna göre çoğulculuk (pluralism), çıkar temsilinin çok sayıda gönüllü, rekabetçi, eşit, bağımsız, tekel olmamış örgütler tarafından yerine getirilmesini ifade ederken; korporatizm, çıkar temsilinin rekabetçi olmayan, zorunlu ve devlete bağımlı bir şekilde sınırlı sayıda örgütler tarafından yerine getirilmesini ifade etmektedir. Bknz. Philippe C. Schmitter, "Modes of Interest Intermediation and Models of Societal Change in Western Europe", içinde **Trends Toward Corporatist Intermediation,** (Ed. Gerhard Lehmbruch ve Philippe C. Schmitter), SAGE, 1979, Beverly Hills, ss.65,66.

Usul ve Kılıç ise Türkiye'de güçlü bir devlet geleneği ve aşırı merkezileşmiş bir karar verme mekanizmasının korporatizm ya da çoğulculuğun gelişmesini önlediğini ifade etmiştir.[553] Bu görüşlerin ortak noktası, devletçiliğin Türkiye'de sivil hareketin ve çıkar temsilinin gelişmesinin önündeki en büyük engel olduğunu vurgulamasıdır.

İmparatorluk döneminde Osmanlı toplumunun 'sınıfsız bir toplum' olduğu inancı yerleşmiş; bu inanç Cumhuriyetin kurulmasını takip eden ilk yıllarda da korunmuştur. Tarım, bankacılık, gıda, ticaret, madencilik ve demiryolu sektörleri gayrimüslim azınlıklar, Avrupalı girişimciler ve devletin kontrolünde olmuştur.[554] Ekonomik elitler, yönetim tarafından şüphe ile karşılanmış, iş dünyasının kontrol altında tutulması gerektiği inancı yerleşmiştir. Bu anlayış, iş dünyasının çıkarlarının toplum içinde meşru görülmemesini ve çıkarların ekonomik elitler tarafından açıkça ifade edilmemesi kültürünü beraberinde getirmiştir. 1990'lı yıllara kadar işadamlarının 'sınıf', 'çıkar' ve 'lobicilik' gibi kelimeleri kullanmaktan kaçınmaları bu kültürün yansımalarıdır.[555] Özellikle 1960'lı yıllarda ülkede sol hareketin güçlenmesi, işadamlarının söylemlerine ve hatta hareketlerine dikkat etmelerini beraberinde getirmiştir. Çünkü o dönemde solculuk, Türk Sanayici ve İşadamları Derneği'nin (TÜSİAD) kurucu işadamlarından biri olan Asım Kocabıyık'ın deyimiyle 'servet düşmanlığı'na dönüşmüştür. Kocabıyık, 1970'li yılların başında milletvekillerinin işadamları ile selamlaşmaktan dahi çekindiklerini, fabrika ve işyeri sahibi olmanın sorun yarattığını ifade etmiştir.[556]

Çıkarlarını ve taleplerini açık bir şekilde ifade edememiş işadamları örgütleri, bunları ulusal değerlerle bağlantılandırarak ifade etme ihtiyacı duymuştur. Ancak bu durum onların devlet ile gayrı resmi bir ilişki ağı kurmalarına sebep olmuştur. Politika yapma sürecinde sadece büyük sermaye varlık gösterebilmiştir. Bu durum Türk iş dünyasının tikel bir yapıya bürünmesini beraberinde getirmiştir.[557]

---

[553] Şebnem Gülfidan, **Big Business and the State in Turkey: The Case of TÜSİAD**, Boğaziçi University Press, İstanbul, 1993, s.27; Usul, Kılıç, s.112.

[554] Aslı M. Çolpan, Takashi Hikino, James R. Lincoln (Ed.), **The Oxford Handbook of Business Groups**, Oxford University Press, New York, 2010, s.488.

[555] Buğra, State and Business, ss.31,229.

[556] Bu konuda Asım Kocabıyık ve diğer TÜSİAD kurucu üyelerinin anıları için bknz. Feyyaz Berker, Güngör Uras, **Fikir Üreten Fabrika, TÜSİAD'ın İlk On Yılı 1970–1980**, Doğan Kitap, İstanbul, 2009, ss.224-245.

[557] "Tikel", modern mantıkta "tümel"in karşıtı bir kavramdır. Tümel, 'bütün'den bahsederken, tikel 'bazıları'ndan bahsetmektedir. Bknz. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, **Mantık ve Modern Doğa Bilimleri**, Isis, İstanbul, 1992, s.172; Hüseyin Batuhan ve Teo Grünberg, **Modern Mantık**, ODTÜ Yayınları, Ankara, 1984, s.172,173; Buğra, State and Business, ss.31,229.

Dolayısıyla Türk iş dünyası bütünden ziyade belirli bir grubun sesi olabilmiş, özellikle Anadolulu şirketler uzunca bir süre varlık gösterememiştir. İş dünyasında kamplaşmalar ortaya çıkmış; 1990'larda güçlenmeye başlayan Anadolulu girişimciler, daha önce İstanbul'daki zengin girişimcilerin yaptığı gibi kendilerini koruyacak siyasi gruplardan destek aramaya başlamıştır. Gerschenkron'a göre devletin ekonomiye müdahale etmesi dolayısıyla geç sanayileşen ülkelerdeki kurum ve ideolojiler, erken sanayileşen ülkelerdeki kurum ve ideolojilerden tamamen farklıdır.[558] Geç sanayileşme devlet kurumlarının her alanda tek güç olmasını, iş dünyasının uzunca bir süre devlete bağımlı kalmasını ve ekonomi politikasında daha geç varlık göstermesini beraberinde getirmektedir. Türkiye de geç sanayileşmiş bir ülke olduğu için işadamları derneklerinin toplumsal hayattaki rolü henüz gelişme sürecindedir denilebilir.

Çıkar gruplarını konu alan bir çalışmanın devletin özelliklerini de yansıtması gereğinden hareketle, devlet-iş dünyası ilişkilerinin bu bağlamda özel bir öneme sahip olduğu vurgulanmalıdır.[559] Daha çok gelişmiş ülkelerde görülen devlet-iş dünyası işbirliği, bu ülkelerin uluslararası rekabet edebilirliğini arttırmakta ve dışa açık bir kalkınma stratejisi izlemelerine olanak sağlamaktadır.[560] Türkiye'deki devlet-iş dünyası ilişkileri Avrupa'daki örneklerden farklılık göstermektedir. En önemli farklılık, tarihsel süreçte siyasi otoritenin işadamları derneklerini çıkar temsilinin meşru birer aracı olarak kabul etmemesidir. Türkiye'de geçmiş yıllarda izlenen müdahalecilik ve korumacılık politikası bu yaklaşımı yansıtmaktadır.[561] Bugünün Türk iş dünyası ise özellikle 1990'ların ikinci yarısından itibaren serbest piyasa düzeninde daha özgür bir şekilde hareket etmektedir.

Ayberk ve Boduroğlu, 1989 yılında yaptıkları bir araştırma neticesinde o dönemde Türkiye'deki işadamları örgütlerinin ifade özgürlüğü ve düşünce özgürlüğünün garanti altına alınmasından çok, güvenlik konusuna önem verdikleri bilgisine ulaşmıştır. 1960'lı yıllarda işadamları örgütlerinin temsilcileri, koalisyon

---

[558] Alexander Gerschenkron, **Economic Backwardness in Historical Perspective: A Book of Essays**, Belknap Press of Harward University Press, Cambridge, 1966, s.7.

[559] Bu konuda bknz. Guillermo A O'Donnell, "Corporatism and the Question of the State", içinde **Authoritarianism and Corporatism in Latin America**, (Ed. James M. Malloy), The University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 1977, s.47.

[560] Buğra, State and Business, s.231.

[561] Ayşe Buğra, "Class, Culture, and State: An Analysis of Interest Representation by Two Turkish Business Associations", **International Journal of Middle East Studies**, Cilt: 30, Sayı: 4, (Class), 1998, s.523.

hükümeti liderlerini ziyaret ederek o dönemin en önemli önceliğinin 'barış ve istikrarın tesis edilmesi' olduğunu iletmiştir. İşadamları, sorunların yüzde 80'inin siyasi güven kaynaklı olduğunu vurgulamıştır.[562] 2000'li yıllarda ise işadamları derneklerinin daha istikrarlı bir ortamda bulunmalarından ötürü önceliklerinin değiştiğini söylemek mümkündür. Bugünün işadamları dernekleri politik, ekonomik ve sosyo-kültürel konular hakkında daha çok görüş bildiren, iç politikada sesi daha çok duyulan, dış politikaya katkıda bulunan ve yurtdışı temaslarını giderek arttıran bir konumdadır.

Türkiye'deki işadamları derneklerinin tarihsel süreç içinde gösterdiği gelişim, söz konusu derneklerin bugünkü faaliyetlerine ve AB üyelik sürecinde gösterdiği değişime açıklık getirmesi bakımından önem taşımaktadır. Türkiye'de işadamları dernekleri, 1961 Anayasası'nın yarattığı liberal ortamda kurulmaya başlamıştır. Ancak bu dernekler 1960'ların son yıllarına kadar zorunlu üyeliğin olduğu 'oda'lar şeklinde faaliyet göstermiş; odaların faaliyetleri devlet denetimi altında sürdürülmüştür.[563] 1950 yılında 5590 sayılı Yasa ile kurulan Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB), tüm sanayici, tüccar, müteahhit, taşımacı ve armatörün üye olduğu ticaret odaları, ticaret ve sanayi odaları, sanayi odaları, borsalar ve deniz ticaret odalarının en üst organı niteliğindedir.[564] TOBB, ekonomik konularda TBMM'ye görüş bildirme rolünü üstlenmiştir. Ayrıca Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı'nın talep etmesi halinde TOBB'un başka işlevler de üstlenebileceği yasada belirtilmiştir.[565]

Tarihsel süreçte tüm çıkar grupları ve sivil örgütler potansiyel bir çatışma kaynağı olarak görüldüğü için hükümetler odalarla ilişki kurmayı tercih etmiştir. 1962–1968 yılları arasında Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın hazırlanması ve

---

[562] Ural Ayberk ve Emre Boduroğlu, "Turkish Interest Groups Facing the European Community", **Yapı Kredi Economic Review**, Cilt: 3, Sayı: 2, 1989, s.137.

[563] 18.05.2004'te yürürlüğe giren 5174 sayılı Yasanın 4. Maddesinde oda tanımı şöyle yapılmıştır: **"**Odalar; üyelerinin müşterek ihtiyaçlarını karşılamak, mesleki faaliyetlerini kolaylaştırmak, mesleğin genel menfaatlere uygun olarak gelişmesini sağlamak, mensuplarının birbirleri ve halk ile olan ilişkilerinde dürüstlüğü ve güveni hâkim kılmak üzere mesleki disiplin, ahlak ve dayanışmayı korumak ve bu Yasada yazılı hizmetler ile mevzuatla odalara verilen görevleri yerine getirmek amacıyla kurulan, tüzel kişiliğe sahip kamu kurumu niteliğinde meslek kuruluşlarıdır". Ayrıntılı bilgi için bknz. http://www.ekanun.net/5174-sayili-kanun/index.html, (14.12.2011).

[564] Mustafa Sönmez, **Türkiye'deki Holdingler Kırk Haramiler**, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 1992, s.15.

[565] Kemali Saybaşılı, "Chambers of Commerce and Industry, Political Parties and Government: A Comparative Analysis of the British and the Turkish Case", **METU Studies in Development**, Cilt: 13, No: 76, 1976, Ankara, s.122.

uygulanması süreçleri dışında odaların da ekonomi politikasındaki etkisi oldukça sınırlı kalmıştır.[566] 1961 Anayasası örgütlenme özgürlüğü, düşünce özgürlüğü gibi temel özgürlüklerin genişlemesini sağlamışsa da dönemin iktidarı olan Adalet Partisi, odalara sadece 'yarı-resmi' kuruluş olmaları sebebiyle danışmış; odaların beyan ettiği görüşler ancak iktidarın politikalarıyla uyuştuğu noktalarda dikkate alınmıştır.[567] Bu bakımdan 1961 Anayasası her ne kadar en liberal anayasa olarak anılsa da çıkar gruplarının çoğulcu ve liberal bir yaklaşım içinde ele alınmasını sağlayamamıştır.[568]

1960'lı yıllarda sol fikirlerin toplumun geniş kesimleri tarafından destek bulması ve sendikal hareketin güçlenmesi, iş dünyasının toplumsal rolü üzerinde etkili olmuştur. Buğra, bu süreçte iş dünyasının iki önemli toplumsal rol sergilediğini belirtmiştir. İlk olarak, işveren kesimi; işçi sendikaları ve onların sol görüşlü destekçileri ile karşı karşıya gelmeye başlamıştır. İkinci olarak ise, iş dünyasında sadece küçük bir grup sendikal faaliyetler ve sol görüşlere karşı çıkmamış, güçlü toplumsal konumunu koruyabilmiştir.[569] Dolayısıyla 1960'lardaki komünizm endişesi, iş dünyasının askeri bir müdahaleyi desteklemesini beraberinde getirmiştir. 12 Mart 1971 askeri müdahalesinden yaklaşık bir ay sonra kurulan TÜSİAD, bugün Türkiye'deki işadamları dernekleri için önemli bir referans noktası konumundadır. Derneği kuran işadamları, TOBB'dan ayrı, gönüllülük esasına dayalı bir örgütlenmeye gereksinim duyulduğunu ifade etmiştir. Örneğin, Sakıp Sabancı, Türk işadamı arkadaşlarının Japonya seyahatlerinde bu ülkedeki sanayici ve işadamlarının bir araya gelip fikirlerini paylaştıkları, raporlar hazırladıkları ve raporlardaki bilgileri kamuoyuna aktardıkları şemsiye örgütler oluşturduklarına tanıklık ettiklerini ifade etmiş; bu örgütlere benzer bir örgütün Türkiye'de de kurulması gerektiğine inandıklarını belirtmiştir.[570] TÜSİAD'ın kurulmasından dokuz yıl sonra yapılan askeri darbe, iş dünyasının sineye çekilmesini beraberinde getirmiştir. 1980–1983

[566] 1963–1967 dönemini kapsayan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, devlet ve özel teşebbüs kesimlerinin yan yana bulunduğa karma bir ekonominin bütünü için hazırlanmıştır. Devlet ve özel teşebbüs kesimleri birbirinden ayrı ve menfaatleri birbiri ile çelişen iki parça olarak değil, bir bütünün birbirini tamamlayan iki kesimi olarak ele alınmıştır. Bknz. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl) 1963–1967, Ocak 1963, http://www.kalkinma.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebIcerikGosterim.aspx?Enc=83D5A6FF03C7B4FCE4A2B5A9FE13949B, (31.01.2013), s.58; Buğra, State and Business, s.237.
[567] Heper, The State and Interest Groups, s.16.
[568] Özbudun, Interest Group Associations, s.41.
[569] Buğra, State and Business, s.247.
[570] Berker, Uras, s.224.

arası dönem, Türkiye'de çıkar grupları bakımından önemli değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. Darbenin ardından Milli Güvenlik Kurulu (MGK), 1982 Anayasası ile çıkar gruplarının statülerini değiştirmiştir. Çıkar grupları ve tüm gönüllü örgütler yöneticilerin katında derin bir kaygı uyandırmış; dolayısıyla bu grupların politik faaliyetler yürütmeleri yasaklanmıştır.[571]

Türkiye'deki işadamları dernekleri özellikle 1980'li yılların sonlarına doğru askeri darbenin etkilerinin azalması ile daha aktif bir şekilde ekonomik ve politik alanda faaliyet göstermeye başlamıştır. Bu dernekler, özellikle büyük holdinglerin sahibi olan belli başlı işadamları tarafından kurulmuş ve onların kontrolü altında faaliyet göstermiştir. Buğra, işadamları derneklerinin bu süreçte etkinlik kazanmaya başlamasını iki nedene bağlamıştır. Birincisi, özel sektörün 1950 ve 1960'lı yıllarda gelişim süreci içine girmesi ve böylece işadamları derneklerinin toplumsal ve ekonomik güç kazanması; ikincisi ise, 1960 ve 1970'li yıllarda işadamlarının Türk toplumundaki ve Türkiye'nin geleceğindeki rollerini düşünmeye başlamasıdır. 1960 ve 1970'ler, Türkiye'de siyasi ve toplumsal huzursuzlukların baş gösterdiği yıllardır. İş dünyası da 1961 Anayasası'nın olanakları çerçevesinde kendi sınıflarının toplumsal konumunu güçlendirmeye çalışmış; kendini tehdit altında hissetmediği, politika ve ekonomi alanında istikrarın sağlanması gerektiğine inanmıştır.[572] Ancak 1970'lerdeki terör olayları, 1980 darbesi ve sonrasında yaşanan politik istikrarsızlıklar, işadamları derneklerinin ekonomik endişelerden önce toplumsal endişeler taşımalarına neden olmuştur. Bu dönemde iş dünyası, planlı bir ekonomi politikasının uygulanması halinde iş yapma şartlarının düzeleceğine inanmıştır.[573]

1983 yılında iktidara gelen Anavatan Partisi (ANAP), kamu politikalarının oluşturulması sürecinde iş dünyasını dışlaması nedeniyle eleştirilmiştir. Çünkü parti, işadamları derneklerinin 'yarı-kamusal' bir özellik taşıması gerektiğine inanmış; derneklerin yalnızca uluslararası ilişkilerde rol oynamasını desteklemiştir. Bu yaklaşım, sadece birkaç güçlü işadamının etkin rol oynamasını beraberinde getirmiştir. Dönemin başbakanı Turgut Özal'ın TÜSİAD eski üyesi olması ve kabinedeki 20 bakanın 16 tanesinin daha önce özel sektörde çalışmış olması da

[571] Özbudun, Interest Group Associations, s.42.
[572] Buğra, State and Business, s.237.
[573] Yeşim Arat, "Politics and Big Business: Janus-Faced Link to the State", içinde **Strong State and Economic Interest Groups. The Post–1980 Turkish Experience**, (Ed. Metin Heper), Walter de Gruyter, Berlin, New York, 1991, s.142.

bireysel ilişkilerin kurulmasını kolaylaştırmıştır. Kabinedeki bakanların Enka Holding ve Sabancı Holding gibi şirketlerle yakın ilişki kurdukları görülmüştür.[574] Oysa güçlü işadamlarının bireysel ilişkiler kurarak bürokratlar ve iktidarla iletişim içinde olması, iş dünyasının ekonomik ve politik konularda tavsiye ve görüşlerini kamuoyuna duyurması ve iktidarı etkileyebilme gücünü ortaya koyabilmesine ket vurmuştur.[575]

Türkiye'de siyaset, iş dünyasının temsilinde belirleyici faktör olmuştur. 1990'lara kadar devlet ve İstanbul burjuvazisi arasındaki yakın ilişki, Özal'ın liberal ekonomi politikaları ile değişikliğe uğramış; merkez dışındaki aktörler de farklı alanlarda varlık göstermeye başlamıştır.[576] Dönemin getirdiği olanaklardan özellikle Anadolu'daki KOBİ'ler fayda sağlamıştır.[577] Yeşil sermaye, İslami sermaye ya da Anadolu aslanları olarak adlandırılan işadamları grubu, doğrudan devlet desteği almaksızın özel sektörde faaliyet göstermeye başlamış, ardından dernekleşmiştir.[578] Böylece Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren devlet eliyle desteklenen büyük burjuvazi ile 1980'lerde ortaya çıkan ve güçlenen İslami burjuvazi karşı karşıya gelmiştir. Bu güç karşılaşması, 1990'lardaki siyasal İslam ve laiklik tartışmalarının politik ekonomi düzeyinde de kendini göstermesini beraberinde getirmiştir. TÜSİAD ile MÜSİAD arasında gerilimler yaşanmış; TÜSİAD, MÜSİAD üyelerinin yasa dışı bağış toplama, vergi kaçakçılığı ve kayıt dışı ekonomiye katkı sağlama gibi meşru olmayan uygulamalar gerçekleştirdiğini iddia etmiştir.[579] 28 Şubat 1997 askeri müdahalesi ile MÜSİAD'ın faaliyetlerinin önemli bir kısmı durdurulmuş; pek çok işadamı üyelikten ayrılmıştır. Ancak müdahalenin etkilerinin azalması, Türkiye'nin 1999 yılında AB adaylık statüsünü kazanması, Türkiye-AB ilişkilerinin derinleşmesi, 2002 yılında Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) iktidara gelmesi ve bugüne değin iktidarda kalması MÜSİAD'ın ve diğer İslami derneklerin güçlenmesini sağlamıştır.

---

[574] Arat, s.144.
[575] Fehmi Yavuz, "Özel Teşebbüs ve Planlı Kalkınmamız" içinde **Doç. Dr. Cem Sar'a Armağan**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi, 1972, Ankara, s.46.
[576] Gülfidan, s.109.
[577] Ramin Ahmadov, "Counter Transformations in the Center and Periphery of Turkish Society and the Rise of the Justice and Development Party", **Alternatives: Turkish Journal of International Relations**, Cilt: 7, Sayı: 2-3, 2008, s.21.
[578] Ömer Demir, Mustafa Acar ve Metin Toprak, "Anatolian Tigers or Islamic Capital: Prospects and Challenges", **Middle Eastern Studies**, Cilt: 40, Sayı: 6, 2004, s.168.
[579] Öniş, Türem, Entrepreneurs, s.449.

Türkiye'de devlet-iş dünyası ilişkilerinin devletin baskın otoritesi altında devam etmesi, işadamları derneklerinin demokrasi konusundaki yaklaşımlarını da etkilemiştir. Merkezi devlet anlayışı bu derneklerin ortak hareket etmelerini, işbirliği içinde olmalarını engellediği için söz konusu dernekler demokrasinin güçlenmesine beklenen katkıyı sağlayamamaktadır.[580] TÜSİAD gibi bazı derneklerin 'patronlar kulübü' ya da 'zenginler kulübü' olarak değerlendirilmesi, MÜSİAD, Anadolu Aslanları İşadamları Derneği (ASKON) ve Türkiye İşadamları ve Sanayiciler Konfederasyonu (TUSKON) gibi bazı örgütlerin sadece muhafazakar-dindar kesimi temsil ettiklerini yazılı ve sözlü olarak iddia etmeleri, iş dünyası örgütlerinin ortak projelerde buluşmalarını çoğu zaman engellemektedir. Türkiye'de pek çok STÖ'nün ortak noktada buluştuğu yegane konulardan biri AB'ye üyeliktir. STÖ'lerin AB konusunda bir araya gelerek oluşturdukları platformlardan bir tanesi 'Türkiye'nin AB Katılım Süreci için Sivil Toplum Platformu'dur. Bu platforma üye olan STÖ'ler arasında TÜSİAD, MÜSİAD, İktisadi Kalkınma Vakfı (İKV), Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK) ve Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Hak-İş) yer almaktadır.[581] Bu örnekten de anlaşılacağı üzere AB, Türkiye'deki STÖ'lerin birlikte hareket etmesi, demokratik normları içselleştirmesi ve demokrasinin güçlenmesine katkı sağlama potansiyeline sahiptir.

2.2.3.2. İşadamları Derneklerinin Demokrasinin Güçlenmesi Sürecindeki Rolü

İşadamları derneklerinin Türkiye'deki kuruluş ve gelişim süreçleri, bu örgütlerin demokrasinin güçlenmesi sürecinde nasıl bir rol oynadığına yönelik ipuçları vermektedir. Türkiye'nin tarihsel süreci göz önünde bulundurulduğunda devlet merkezli gelenek, işadamları derneklerinin politik, ekonomik ve toplumsal hayata etki etmelerini iki şekilde engellemiş görünmektedir: İlk olarak örgütlenme özgürlüğü devlet tarafından kısıtlanmış, dolayısıyla dernekler devlet karşısında güçsüz bırakılmıştır. İkinci olarak ise dernekler kendi çıkarlarıyla ilgili konularda söz sahibi olamamıştır. Böylece işadamları dernekleri sosyal, politik ve ekonomik

[580] Öniş, Türem, Business, Globalization and Democracy, s.112.
[581] "Türkiye'nin AB Katılım Süreci için Sivil Toplum Platformu Toplantısı Gerçekleştirildi", İktisadi Kalkınma Vakfı E-Bülteni, 18-24.04.2011, http://www.ikv.org.tr/images/upload/data/files/turkiyenin_ab_katilim_sureci_icin_sivil_toplum_platformu__toplantisi_gerceklestirildi.pdf, (31.01.2013).

alanlarda yeterince faaliyet gösterememiş ve iş dünyasının çıkarlarını yeterince koruyamamıştır. Bu tarihsel deneyim, işadamları derneklerinin 'devlet ve toplum arasında arabulucu rol oynama'sını önemli oranda engellemiştir. Söz konusu dernekler kendi çıkarlarını korumakta dahi zorlandıkları için 'dışlanmış grupların (kadınlar, etnik gruplar vs.) haklarının korunması' için gerekli adımları uzun süre atmamıştır. Yasa ile kurulan TOBB'un yarı resmi bir örgüt olması, ekonomik faaliyette bulunan tüm kişi ve firmaların zorunlu olarak TOBB'a üye olması, üye olabilmenin ancak iki üyenin tavsiyesi ve Yönetim Kurulu'nda çoğunluk kararı ile mümkün olması 1950'lerde 'örgüt içi demokrasi' bağlamında sorunların yaşandığını göstermektedir. 1971 yılında TÜSİAD'ın kurulması, iş dünyasının gönüllü bir örgüt ile temsil edilmeye başlamasını sağlamış; ancak dönemin şartları farklı işadamları örgütlerinin kurulmasını engellemiştir. Dolayısıyla o dönemde sivil toplumun 'devlet ve toplum arasında arabulucu rolü' bağlamında bir gelişme sağlanamamış, farklı grupların seslerini duyurmaları mümkün olamamıştır. TÜSİAD'ın 1977 seçimleriyle iktidara gelen Ecevit hükümetinin politikalarını eleştirmesi ve çeşitli gazetelere ilan vermesi kamuoyunda geniş yankı bulmuş; derneğin ilanları hükümetin dağılmasında etkili olmuştur.[582] Dolayısıyla tarihsel süreçte işadamları örgütlerinin birer sivil toplum aktörü olarak demokratik değerleri koruma görevi aksatılmıştır. Bu süreçte sermaye birikimini sağlamış örgütler araştırma raporları gibi yayınlarla 'kamu bilincini arttırma' çalışmaları yapma olanağı bulurken, küçük ve orta ölçekli işletme (KOBİ) temsilcileri tarafından kurulan örgütler ancak 1990'lı yıllarda sermaye birikimini sağladıktan sonra bu demokratik işlevlerini yerine getirmeye başlamıştır.

Türkiye'de demokrasinin güçlenmesi süreci, siyasi ve sosyal gerilimlerin etkisinde kalmıştır. Bu süreç gerekli yasal düzenlemelerin uzun süre yapılmaması, terör olayları ve siyasal İslamın yarattığı endişeler dolayısıyla 1990'ların sonuna kadar ağır aksak ilerlemiştir. İşadamları dernekleri de demokrasinin güçlenmesinde önemli bir rol oynayamamıştır. İşadamları 1950 yılı itibariyle TOBB, 1971 yılı itibariyle TOBB ve TÜSİAD, 1990'lardan itibaren bu örgütlere ek olarak MÜSİAD,

[582] 13 Haziran 1979 günü Hürriyet, Tercüman, Yeni Asır, Milliyet, Günaydın, Son Havadis ve Cumhuriyet gazeteleri ile Yankı dergisinde TÜSİAD'ın 'Gerçekçi Çıkış Yolu', 'Ulus Bekliyor', 'Yokluğu Paylaşmak mı? Bolluğu Sağlamak mı?', 'Refahın ve Hürriyetlerin Düşmanı: Enflasyon', başlıklı ilanları yayınlanmıştır. Bknz. Mehmet Altun, **Ortak Aklı Ararken TÜSİAD'ın İlk On Yılı 1970–1980**, Doğan Kitap, 1. Baskı, İstanbul, 2009, s.293. Ayrıca bknz. Korkut Boratav, **1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005.

Tüm Sanayici ve İşadamları Derneği (TÜMSİAD), Türkiye Genç İşadamları Derneği (TÜGİAD), TUSKON ve ASKON gibi dernek ve federasyonlar şemsiyesi altında örgütlenmiştir. Yıllar içinde çıkarların çeşitliliğinin derneklere de yansıması ile işadamlarının örgütlülüğü güçlenmiştir. Derneklerin sayıca çoğalması, daha etkin çalışmaya başlaması, yurtiçi ve yurtdışında temsilcilikler kurması, yurtdışındaki muadilleri ile yakın ilişkiler kurması sivil toplumun devlet ve toplum arasında arabulucu rol oynamasına katkı sağlamıştır. Bu çeşitlilik daha fazla sayıda görüşün kamuoyu ile paylaşılmasını, demokratik açıklar hakkındaki bilgilendirme çalışmalarının arttırılmasını beraberinde getirmiştir. Türkiye'deki işadamları derneklerinin dönüşümünde ve dolayısıyla demokrasinin güçlenmesinde AB de önemli bir rol oynamıştır. Aşağıdaki bölümde AB'nin Türkiye'deki işadamları dernekleri üzerinde nasıl bir etki doğurduğuna yer verilmektedir.

2.2.3.3. Avrupalılaşma Sürecinin İşadamları Dernekleri Üzerindeki Etkisi

Türkiye'nin AB ile ilişkilerini düzenleyen aktörlerden biri olan işadamları dernekleri, aynı zamanda Avrupalılaşma sürecinin etkisi altında kalmaktadır. Bu dernekler, Avrupalılaşma süreci ile birlikte gündem maddelerini, stratejilerini, kendi yapılarını ve diğer derneklerle işbirliklerini yeniden değerlendirme fırsatı bulmaktadır.[583]

İş dünyasının AB etkisinde kaldığı ilk süreç, Gümrük Birliği sürecidir. Türkiye ile AB arasında Gümrük Birliği Antlaşması'nın imzalanmasının ardından izlenen politikalar iş dünyasının ortaklık rejiminin uygulanmasında isteksiz davranmasına sebep olmuştur. Diğer taraftan Gümrük Birliği, KOBİ'lerin AB düzeyinde temsil edilmesini sağlamış; Mesleki Eğitim ve Küçük Sanayii Destekleme Vakfı (MEKSA), Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı (KOSGEB), Türkiye Esnaf ve Sanatkarlar Kredi ve Kefalet Kooperatifleri Birlikleri Merkez Birliği (TESKOMB) ve Türkiye Esnaf ve Sanatkarları Konfederasyonu (TESK) Brüksel'de ofis açmış; Avrupa Esnaf,

[583] Atan, s.102.

Sanatkarlar, Küçük ve Orta Ölçekli Girişimciler Derneği'ne ortak üye olmuştur.[584] MÜSİAD da benzer şekilde 2003 yılında Avrupa KOBİ'leri Konfederasyonu'na üye olmuştur. Konfederasyonun 2004 yılı genel kurulu MÜSİAD ev sahipliğinde İstanbul'da toplanmıştır. Bu toplantıda MÜSİAD, Türkiye'nin AB üyeliğinin Avrupa için önemine vurgu yapmıştır.[585] Dernek her yıl konfederasyonun genel kurul toplantılarına katılmakta, Avrupa KOBİ'leri ile işbirliği anlaşmaları imzalamaktadır.

Türk iş dünyası Gümrük Birliği Antlaşması, nın uluslararası piyasalarda faaliyet göstermesi, komşu ve uzak ülkelerle bağlantı kurmasına katkı sağlamıştır. Türk şirketleri ithal ikameci sanayi politikasının terk edilmesi ve ardından ekonomik liberalleşmenin yerleşmeye başlamasıyla yurtdışı bağlantılarını arttırmış, ihracatın yanı sıra ithalat da yapmaya başlamıştır. 1995–1999 döneminde AB'nin ekonomik alandaki etkisi sosyo-politik alana da nüfuz etmeye başlamıştır.[586]

1999 yılında Türkiye'nin aday ülke statüsünü kazanmasının ardından pek çok işadamları derneğinin adaylık sürecine destek verdiğini görmekteyiz. İşadamları dernekleri öncelikle sektörlerin ekonomik olarak bu süreçten nasıl etkilendiğine odaklanmıştır. KOBİ'ler adaylık sürecine daha temkinli yaklaşırken, büyük işletmeler Türkiye'nin demokratik liberalleşmesinin ekonomik liberalleşme ile birlikte gerçekleşeceğine inanmıştır. İşadamları dernekleri Türkiye'nin AB'ye entegrasyonunu sadece ekonomik yönleri ile değil, çok boyutlu bir şekilde değerlendirmeye başlamış; adaylığın Türkiye'deki demokrasinin ve istikrarın korunmasına hizmet edeceğine inanmıştır.[587] Türkiye'de büyük sermaye, AB üyeliğini istikrarlı bir şekilde desteklerken Anadolu sermayesi, AB üyeliğine önceleri karşı çıkmış; daha sonra süreci desteklemeye başlamıştır. AB üyeliğinin desteklenmesi ile sermaye birikiminin büyüklüğü arasında bir doğru orantı olduğu Wilts, Beyers ve Kerremeans'ın çalışmalarında da görülebilmektedir. Wilts, mali gücü daha fazla olan derneklerin hem ulusal hem de Avrupa düzeyinde çalıştığını,

---

[584] Avrupa Esnaf, Sanatkarlar, Küçük ve Orta Ölçekli Girişimciler Derneği (The European Association of Craft, Small and Medium-Sized Enterprises), Avrupa'daki küçük ve orta ölçekli işletmelerin üye olduğu bir örgüttür. Avrupa İşverenler Konfederasyonu sosyal diyalog bağlamında ortak bir pozisyon belirlemeden önce bu örgüt ile fikir alışverişinde bulunur. Ayrıntılı bilgi için bknz. Greenwood, ss.141-143.

[585] Avrupa KOBİ derneklerinin başkanları İstanbul'a geliyor, Yeni Şafak, 22.11.2004, http://yenisafak.com.tr/arsiv/2004/kasim/22/e02.html, (04.09.2013).

[586] Mehmet Bardakçı, **Europeanization and Change in Domestic Politics: Impact and Mediating Factors of the Copenhagen Political Criteria in Turkish Democracy: 1999-2005**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Duisburg-Essen University, Department of Political Science, Germany, 2007, s. 357.

[587] Atan, s.111.

AB'nin mali kaynaklarına daha fazla ulaşma olanağı bulduğunu; Beyers ve Kerremans ise Belçika, Hollanda, Fransa ve Almanya'daki çıkar gruplarının ekonomik imkanları dolayısıyla Avrupa düzeyinde daha aktif bir şekilde çalışabildiğini ifade etmiştir.[588] Türkiye'de 1990'ların başında Batı karşıtı İslami grupların Anadolu sermayesini temsil etmesi, Anadolu sermayesinin mali kısıtların yanı sıra ideolojik nedenlerle de Avrupa entegrasyonundan uzak kalmasına neden olmuştur.

1999 yılında başlayan adaylık süreci işadamları derneklerinin siyasi, ekonomik ve toplumsal konularda daha sık görüş bildirmelerini, hükümete öneriler getirmelerini sağlamıştır. Bu noktada AB'nin üye ve aday ülkelerde kurulmasını koşul olarak belirlediği Ekonomik ve Sosyal Komitelerin de önemli bir rolü bulunmaktadır. Avrupa Ekonomik ve Sosyal Komitesi'ni model alan bu organlar aday ülkelerin ekonomik ve sosyal gelişmesinde sivil toplumun görüşlerini yansıtmakta ve danışma rolü üstlenmektedir. Bu organlarda işveren ve işçi kesimi ile farklı çıkarları savunan sivil toplum unsurları temsil edilmektedir. Ekonomik ve Sosyal Komiteler ülkenin ekonomik ve sosyal gelişmesine ilişkin yasa taslakları, ulusal programlar ve planlar konusunda fikirlerini sunmak; ülkenin ekonomik ve sosyal gelişmesini analiz eden yıllık raporlar hazırlamak ile yükümlüdür.[589] Bu kurumlar kapasite geliştirme bağlamında aday ülkelere önemli katkılar sağlamaktadır. Türkiye'deki sosyal taraflardan biri olan işadamları dernekleri de yasal koşulluluk neticesinde 2001 yılında kurulan ESK'nin bir parçası haline gelmiş; AB'nin işleyişi ve AB ile müzakereler konusunda bilgisini arttırmış ve üyelik sürecine katkı sağlamaya başlamıştır.

TÜSİAD ve İKV, 1990'ların ilk yıllarından itibaren Avrupa entegrasyonu ile ilişkilere destek vermiş; TOBB ve TİSK, 1999 yılına kadar sürdürdüğü pasif tutumu adaylık süreci itibariyle daha aktif bir tutuma dönüştürmüştür. Bu işadamları örgütleri Avrupa İşverenler Konfederasyonu gibi Avrupa iş dünyası temsilci örgütlerine üyelik statüsü kazanmış, Türkiye'nin üyeliği için lobi çalışmalarında bulunmuştur.[590]

---

[588] Beyers, Kerremans, s.468; Wilts, s.279.
[589] Iankova, s.24.
[590] 1958 yılında kurulan Avrupa İşverenler Konfederasyonu'nun (UNICE) bugün İzlanda, Türkiye, Norveç, Malta gibi ülkelerden toplam 33 üyesi vardır. Ulusal alandaki işadamları dernekleri Konfederasyon şemsiyesi altında bir araya gelerek sorunlarını paylaşırlar, ortak pozisyon belirlerler ve

Tezin daha önceki bölümlerinde sivil toplumun Avrupalılaşmasının AB'nin fon desteği, AB müktesebatının uygulanması ve sosyal öğrenme süreci olmak üzere üç mekanizma ile gerçekleştiği ifade edilmişti. AB'nin fon desteği mekanizması bağlamında Türkiye'deki işadamları derneklerinin farklı projeler hazırlayarak bu fonlardan faydalandıklarını görmekteyiz.[591] AB müktesebatına uyum, Türkiye'de sivil toplum alanında önemli adımlar atılmasını beraberinde getirmiştir. Bu adımlar neticesinde işadamları dernekleri daha kolay örgütlenme olanağı bulmuş; AB'ye uyum çerçevesinde kurulan ESK'de çıkarlarını temsil etmeye başlamıştır. İşadamları derneklerinin Avrupa'daki muadilleri ile yakın ilişkiler kurması ve ortak projeler yapması ise sosyal öğrenme sürecine katkı sağlamaktadır. Sosyal öğrenmenin göstergelerinden bir tanesi de aktörlerin söylemlerinin değişmesidir. İşadamları derneklerinin yıllar içinde demokratikleşme ve insan hakları konularına daha fazla atıf yapması, demokratikleşme raporları hazırlaması, anayasa önerileri hazırlaması, sivil toplumun ve çıkar gruplarının temsilcileri olarak sayıca daha fazla ve nitelik bakımından daha kapsamlı projeler hazırlaması ve sesini daha fazla duyurması dikkat çekmektedir. İşadamları dernekleri Türkiye'nin AB üyeliğini desteklemekte, reform sürecinin sürdürülmesi için platformlar oluşturmakta, ancak üyelik koşullarını farklı perspektiflerden değerlendirmektedir. Demokratikleşme, azınlık hakları, dini özgürlükler ve kültürel haklar gibi konular iş dünyasının birbirinden farklı tutumlar sergiledikleri alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin TÜSİAD, etnik kimlik ve azınlık hakları gibi konularda liberal bir yaklaşıma sahipken, siyasal İslamı çoğu zaman eleştirmekte, İslami örgütlenmeleri çoğulcu ve eşitlikçi bir perspektiften değerlendirmemektedir.[592] Bir başka iş dünyası örgütlenmesi olan TOBB, üyelerinin devlet tarafından atanması dolayısıyla devletten bağımsız olarak hareket

---

önemli gördükleri konuları AB kurumlarına taşırlar. Konfederasyonun çıkar temsilini gerçekleştirmek ve politika yapma sürecine katılmak şeklinde iki işlevi bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bknz. Greenwood, ss.119,120.

[591] Örneğin TÜSİAD'ın İşsizler ve İşe Yeni Başlayan Gençlerin Mesleki Becerilerinin Geliştirilmesi Projesi, http://www.haberler.com/tusiad-in-projesine-ab-den-52-bin-euroluk-destek-3745843-haberi/, (31.01.2013); MÜSİAD'ın AB Trabzon Girişimi Projesi, http://www.haber3.com/ab-trabzon-girisimi-projesi-musiad-trabzon-sube-baskani-mahitapoglu--ab-trabzon--940875h.htm, (31.01.2013). Ayrıca TÜSİAD, MÜSİAD, TOBB, İKV, İKSV, KİK (Türkiye-AB Karma İstişare Komitesi) ve TUSKON Türkiye'nin Avrupa Birliği İletişim Stratejisi'ne katkı sağlayan örgütlerdir. Bknz. Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, Türkiye'nin Avrupa Birliği İletişim Stratejisi, Ankara, Ocak 2010, http://www.abgs.gov.tr/files/strateji/abis_tr1.pdf, (31.01.2013).

[592] Ziya Öniş ve Reşat Bayer, "Turkish Big Business in the Age of Democratic Consolidation: The Nature and Limits of its Influence", **South European Society and Politics**, Cilt: 15, Sayı: 2, 2010, s.183.

edememekte, hak ve özgürlükler konusunda devlet ideolojisinden ayrılmamaktadır. TOBB'un bu özelliği Türkiye'nin demokratikleşme sürecinde etkin bir sivil toplum aktörü olmasını engellemektedir.[593] MÜSİAD ise temel vurgusunu dini özgürlükler üzerine yaparken sendikal haklar ve azınlık hakları konularını ikinci planda değerlendirmektedir.[594] Derneğin özellikle 28 Şubat sürecinden sonra AB'ye destek vermeye başlaması, AB'nin Türkiye'ye insan hakları ve dini özgürlükler alanında yeni açılımlar getireceği ve AB'nin kendilerini devletin baskısından kurtaracağı beklentisini yansıtmaktadır.[595] Ancak bugün iktidar partisinin görüşlerini paylaşan MÜSİAD için devlet baskısı gibi bir durum ortadan kalkmıştır.

[593] Bardakçı, s.357.
[594] Öniş, Türem, Entrepreneurs, s.105.
[595] Bardakçı, s.357.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MÜSİAD: GENEL ÖZELLİKLERİ VE TARİHSEL SÜRECİ

Sivil toplumu oluşturan unsurlardan bir tanesi de işadamları dernekleridir. İşadamları dernekleri sadece ortak ekonomik çıkarlar için bir araya gelmiş bireyler anlamını taşımamaktadır. Bu dernekler ekonomik çıkarlarını ifade etmenin yanı sıra politik ve sosyal alanda da faaliyet göstermekte ve çeşitli konularda görüş bildirmektedir. Türkiye'de bu rolü üstlenen örgütlerden bir tanesi de MÜSİAD'dır. Derneğin demokrasinin güçlenmesi ve Avrupalılaşma süreçlerindeki rolünün analiz edilebilmesi için bu bölümde MÜSİAD'ın genel özellikleri, politik, ekonomik, sosyal konulara bakış açısına ve AB yaklaşımına yer verilmektedir.

3.1. EN ETKİLİ İSLAMCI İŞ AĞI: MÜSİAD

MÜSİAD, sermaye birikimini 1980'lerin sonlarına doğru sağlamış olan Anadolulu girişimciler tarafından 5 Mayıs 1990 tarihinde İstanbul'da kurulmuştur. Derneğin TÜSİAD'dan farkı, orta ve küçük ölçekli işletmeleri kapsamasıdır. 'Anadolu kaplanları', 'İslami sermaye' ve 'İslami burjuvazi' olarak da adlandırılan Anadolulu sermayedarlar, MÜSİAD'ı kurarak aynı çatı altında toplanmış ve seslerini daha fazla duyurabilme imkanı bulmuştur. Dernek yıllar geçtikçe üye sayısı ve faaliyetlerini arttırmıştır.[596] 15 bin firmayı temsil eden derneğin bugün Türkiye genelinde 33 şubesi bulunmaktadır.[597] Bu özellikleri nedeniyle MÜSİAD, Anadolu işadamlarını temsil eden en geniş tabanlı dernektir.[598] Coğrafi dağılıma baktığımızda MÜSİAD üyesi şirketlerin İstanbul, Bursa, İzmir gibi bazı metropol merkezlerde ve Konya, Kayseri, Denizli, Kahramanmaraş, Çorum, Gaziantep ve Şanlıurfa gibi

[596] Otuzlu yaşlardaki beş genç işadamı tarafından kurulan derneğin üye sayısı bugün 3300'ü aşmıştır. Bknz. http://www.musiad.org.tr/Tarihce.aspx (24.10.2011); MÜSİAD'ın 1995'te 1717 üyesi varken, 1997 yılında bu rakam 2896'ya yükselmiştir. Bknz. Ayşe Buğra, **Islam in Economic Organizations**, TESEV Yayınları, İstanbul, (Islam), 1999, s.21.

[597] http://www.musiad.org.tr/Tarihce.aspx (24.10.2011); "Türkiye, küresel güç olma yolunda emin adımlarla yürüyor", **Zaman**, 30.01.2010, http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=946348&keyfield=4DC39C53C4B04144, (07.02.2012).

[598] Ziya Öniş, "The Political Economy of Islamic Resurgence in Turkey: The Rise of the Welfare Party in Perspective", **Third World Quarterly**, Cilt: 18, Sayı: 4, (Islamic Resurgence), 1997, s.758.

Anadolu kentlerinde bulunduğunu görmekteyiz.[599] Bu şirketler ülkedeki hemen her sektörde faaliyet göstermekte olup milli gelirin yüzde 15'ini üretmekte ve yaklaşık 1 milyon 200 bin kişiyi istihdam etmektedir.[600]

TÜSİAD ile karşılaştırıldığında toplumsal tabanının daha geniş olması nedeniyle güçlü bir çıkar grubu olan MÜSİAD, uluslararası piyasalarda da varlık göstermekte; üyelerinin Avrupa, Orta Asya, Orta Doğu ve Kuzey Afrika ile ithalat ve ihracat yapmalarını desteklemektedir.[601] Bu destek derneğin 45 ülkede 105 irtibat noktası bulundurmasından da anlaşılmaktadır.[602] 2010 yılında, dönemin dernek başkanı Ömer Cihad Vardan'ın bir demecinde 'dünya ekonomisinin ekseninin Batı'dan Doğu'ya kaydığını' açıklaması derneğin TÜSİAD'ın aksine dikkatini daha çok Doğu ülkelerine verdiğini göstermektedir.[603] Ancak dernek, ekonomik değişimleri takip ederek kendisini yeni gelişmelere kolaylıkla adapte edebilmektedir. Bu özellik derneğin Orta Doğu ülkelerinin yanı sıra Batı dünyası ile de yakın ilişki içinde bulunmasından ve küresel piyasaları yakından takip etmesinden anlaşılmaktadır.

'Müstakil İşadamları Derneği' ismi, dernek kurucuları tarafından derneğin bağımsız olduğunu ifade etmesi dolayısıyla verilmiştir. Dernek eski başkanı Erol Yarar, 'dünyadaki örneklerde sermaye kesimlerinin çeşitli kesimlerle bağları olduğunu, bunların manevi değil, çıkar odaklı olan dünyevi bağlar olduğunu' ifade etmiştir. Yarar, bunun MÜSİAD çatısı altındakilerin ahlakında bir yeri olmadığını vurgulamış, o nedenle 'müstakil' kelimesinin kullanıldığını ifade etmiştir. Yarar bu bağımsızlığın dünyevi bir bağımsızlık olduğunu, MÜSİAD'lıların manevi anlamda Allah'a bağlı olduğunu belirtmiş, dünyevi anlamda ise her kişinin müstakil olması gerektiğine vurgu yapmıştır.[604]

MÜSİAD'ın temel argümanı, ekonomik kalkınmanın devlet eliyle yapılmaması gereğine dayanmaktadır. Dernek 1980'lere kadar devam eden

---

[599] Öniş, başarılı küçük ve orta ölçekli işletmelerin büyük bir kısmının ekonomik ve politik anlamda İslami eğilimi bulunmadığını, bu şirket sahiplerinin çoğunlukla laik merkez partilerine oy verdiklerini belirtmiştir. Bknz. Öniş, Islamic Resurgence, s.759.
[600] http://www.musiad.org.tr/Tarihce.aspx, (24.10.2011).
[601] Yankaya, s.6.
[602] http://www.musiad.org.tr/Tarihce.aspx, (24.10.2011).
[603] Kasım Şahin, "Vardan: Dünya ekonomisinin ekseni doğuya kayıyor", **Zaman**, 17.06.2010, http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=996763&keyfield=4DC39C53C4B04144, (07.02.2012).
[604] Şükrullah Dolu, "Erol Yarar'la Ropörtaj: Teknik Temelli Girişimciliği Geliştirmeliyiz", **MÜSİAD Çerçeve Dergisi**, Yıl: 13, Sayı: 35, (Erol Yarar'la Ropörtaj) 2005, http://www.musiad.org.tr/syf.asp?kat=arastirma&altkat=cerceve, (15.03.2013), s.84.

devletçilik ve Kemalizm anlayışının kentli ve büyük işletmeleri koruması ve ayrımcılık yapması sebebiyle Anadolu'nun yeterince gelişemediğini, Anadolu sermayesinin ancak 1980'lerden sonra Anadolulu işadamlarının bireysel çabalarıyla ortaya çıktığını belirtmektedir.[605] MÜSİAD'ı kuran şirketlerin 1358'i 1980'den sonra, 579'u ise 1990 ile 1995 yılları arasında kurulmuştur. 1950'den önce kurulan şirket sayısı ise 28'dir. Bu şirketlerin büyük bir kısmı inşaat ve inşaat malzemeleri, tekstil ve deri sektörlerinde faaliyet göstermektedir.[606] 1980'ler ile birlikte neoliberal politikalara ağırlık verilmesi, Anadolu'daki sanayi merkezlerinin güçlenmesini beraberinde getirmiştir. Ancak bu şirketler tarihsel süreçte TÜSİAD üyesi büyük şirketler gibi devlet desteği alamamışlardır. MÜSİAD'a göre Türkiye'deki ekonomik elitler; çiftçiler, işçi sınıfı ve küçük ölçekli Anadolu sermaye grubunu Kemalist modernitenin bir parçası olarak görmemişlerdir.[607] Dernek, ekonomik alanda KOBİ'lerin devlet teşvikleri ve finansal kaynaklarından daha fazla pay alması gerektiğine inanmaktadır.[608] Dernek temsilcileri bu nedenlerden ötürü 1971 yılında kurulan TÜSİAD'ın tüm sanayici ve işadamlarını kapsamadığını, bu ihtiyacı karşılamak üzere MÜSİAD'ı kurduklarını belirtmiştir. Bu konuda 2011 yılında henüz dernek başkanı olan Ömer Cihad Vardan, 'ülkede farklı insanlar olduğu gerçeğinin görülerek' başka bir kurumun, MÜSİAD'ın ortaya çıktığını belirtmiştir.[609] Arat-Koç'a göre, muhafazakar ya da İslami burjuvazinin ortaya çıkışında 'beyaz Türklük' kavramı da önemli bir rol oynamıştır. Yazara göre 'beyaz Türklük' kavramı, kendini çağdaş Avrupa'nın izlerini taşıyan kentli ve laiklik ilkesinin korunmasını amaçlayan burjuva sınıfı olarak tanımlayan kişilerce ortaya atılmıştır. Ve bu grup fakir kesimi Müslümanlık, Kürtlük ve köylülükle eşdeğer görmüştür.[610]

MÜSİAD, tarihsel süreçte pek çok ortamda TÜSİAD ya da İstanbul burjuvazisinin devletle olan yakın ilişkilerine zarar gelmemesi için MÜSİAD'ı,

---

[605] Yıldız Atasoy, "Islamic Engagement with European Universalism. State Transformation in Turkey", içinde **Hegemonic Transitions, the State and Crisis in Neoliberal Capitalism**, (Ed. Yıldız Atasoy), Routledge, USA, Canada, (Islamic Engagement), 2009, s.178.
[606] Buğra, Islam, s.21.
[607] Atasoy, Islamic Engagement, s.178.
[608] Öniş, Türem, Entrepreneurs, s.449.
[609] "TÜSİAD Anadolu sermayesini kucaklasaydı MÜSİAD kurulmazdı", **Zaman**, 01.10.2011, http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=1185647&keyfield=4DC39C53C4B04144, (06.02.2012).
[610] Sedef Arat-Koç, "A Cultural Turn in Politics. Bourgeois Class Identity and White-Turk Discourses", içinde **Hegemonic Transitions, the State and Crisis in Neoliberal Capitalism**, (Ed. Yıldız Atasoy), Routledge, USA, Canada, 2009, ss.209,212.

dolayısıyla Anadolu burjuvazisini görmezden geldiğini iddia etmiştir. TÜSİAD İstanbul merkezli büyük şirketleri, holdingleri; MÜSİAD ise daha çok Anadolu'nun yeni sanayi merkezlerini temsil etmektedir. İstanbul merkezli pek çok MÜSİAD üyesi şirket olmasına rağmen MÜSİAD üyeleri dengeli bir şekilde Türkiye geneline dağılmıştır. 100 kişiden fazla işçi çalıştıran şirketler az ancak belirgindir. Kombassan Holding, Ülker Grubu, Yimpaş Holding, Albaraka Türk gibi şirketler buna örnek olarak verilebilir. MÜSİAD bünyesinde 50 işçiden az işçiyi çalıştıran şirketlerin sayısı daha fazladır. Hatta 10 işçiden az işçisi bulunan MÜSİAD üyesi şirketler vardır. 1995 yılında 318 MÜSİAD üyesi şirketin 50'den fazla işçisi bulunmaktaydı ve bunların 169'u 100'den fazla işçiyi çalıştıran şirketlerdi. MÜSİAD, bu özelliklerinden ötürü KOBİ'lerin desteklenmesi ve devlet kaynaklarının bu işletmelere yönlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Dernek ve temsil ettiği işletmeler, son on yılda devlet tarafından daha fazla desteklenir hale gelmiştir. Ancak dernek, TÜSİAD'ın geçmişte elde ettiği gücünü bazı alanlarda halen koruduğunu ifade ederek rahatsızlığını dile getirmektedir.[611]

Tarihten günümüze MÜSİAD liderleri İslami söylemleri ile ön plana çıkmış; MÜSİAD yayınlarında siyaset, demokrasi ve piyasa ekonomisi gibi konular İslami referanslarla açıklanmıştır. Ayrıca derneğin İslamcı partilerle ideolojik ve organik ilişkisi olmuştur. Bu nedenle MÜSİAD'ı İslami gruplar arasında ya da siyasal İslamın bir parçası olarak değerlendirmek mümkündür. Literatürde sivil toplum unsurlarından bir tanesinin İslami örgütler olduğu, İslami örgütlerin de kendi içinde kategorilere ayrıldığı görülmektedir.[612] İslamcılık, Atasoy'un deyimiyle Kemalist

---

[611] Örneğin Şubat 2011'de belirlenen Türk-Amerikan Konseyi üye seçimlerinde MÜSİAD ve TUSKON'dan birer üye seçilmesi, TÜSİAD'dan iki, TOBB'dan ise üç üye seçilmesi MÜSİAD'da rahatsızlık yaratmış, Konsey'de Anadolu sermayesinin yeterince temsil edilmediği vurgulanmıştır. Bayram Kaya, "Amerika ile iş konseyi yenilendi, listede Anadolu yine unutuldu", 10.02.2011, **Zaman**, http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=1091436&keyfield=4DC39C53C4B04144, (07.02.2012).

[612] Örneğin Çınar ve Duran, MÜSİAD'ın Türkiye'deki beş İslami gruptan bir tanesi olduğunu ifade etmiştir. Diğer gruplar ise siyasi örgütlenmeler ve siyasi partiler; Nakşibendi tarikatı ve Nurcular gibi tarikatlar ve cemaatler; Sezai Karakoç, İsmet Özel, Ali Bulaç ve Rasim Özdenören gibi entelektüeller, sendikalar (Hak-İş), insan hakları dernekleri (Mazlum-Der), bazı yayın organları, vakıflar ve derneklerdir. Bknz. Menderes Çınar, Burhaneddin Duran, "The Specific Evolution of Contemporary Political Islam in Turkey and Its Difference", içinde **Secular and Islamic Politics in Turkey. The Making of the Justice and Development Party**, (Ed. Ümit Cizre), Routledge, USA, Canada, 2008, s.25.
İçduygu ise Türkiye'de dört tür STÖ olduğunu belirtmiştir. Bu örgütler geleneksel/apolitik, Batılı/modern, ezeli, ve din temelli örgütlerdir. Geleneksel/apolitik örgütler, devletten bağımsız olmayan, modern anlamdaki STÖ tanımından uzak, belli konulara odaklanmış örgütlerdir.

kalkınma stratejisine, İstanbul merkezli büyük sanayicilerin devlet tarafından korunmasına ve laiklik ilkesinin otoriter bir anlayışla uygulanmasına karşı olmayı ifade etmektedir.[613] Ancak İslamcılık, 1990'lardan sonra daha geniş bir anlam ifade etmeye başlamıştır. Bu süreçte ortaya çıkan muhafazakar burjuvazi fakir, çiftçi ya da köylülerle iletişim ve işbirliği içinde olmuş; İstanbul burjuvazisinin ulaşamadığı kesimlere ulaşabilmiştir.[614]

İslamcılık ya da siyasal İslam, Türkiye'de uzun yıllar ülkenin bütünlüğüne tehdit olarak görülmüştür. Bu konuda Çınar ve Duran, Türkiye'deki İslamcıların dünyadaki diğer gruplardan farklılık gösterdiğini, 11 Eylül saldırılarını gerçekleştiren Batı karşıtı İslamcılarla Türkiye'deki İslamcıların aynı noktada olmadığını ifade etmiştir. Yazarlara göre Türkiye'deki İslamcılık, çağdaşlaşma ve demokrasi karşıtı değildir.[615] Türkiye'deki İslamcılık ile dünyadaki diğer İslamcı akımlar arasında önemli farklar olduğu görülse de Türkiye'de İslamcı ve geleneksel Kemalist yapı arasında ortaya çıkan kutuplaşma dikkat çekicidir. Türkiye'deki İslamcılar, yeni Anadolulu orta sınıfı temsil etmekte ve AKP'ye destek vermektedir.[616] 2000'li yıllara kadar kendini laik ya da Atatürkçü olarak tanımlayanların sosyal tabanının 'merkezdeki yönetici elit ve onun İslamsız Batılılaşmacı ideolojisini paylaşan entelektüeller' olduğu, kendini Müslüman ya da şeriatçı olarak tanımlayanların sosyal tabanının ise 'çevredeki muhafazakar ve İslamla birlikte çağdaşlaşmaya talip büyük halk çoğunluğu' olduğu ifade edilmiştir.[617] 2000'li yıllardan itibaren ise

---

Batılı/modern örgütler, devletten bağımsız ve devlete karşı olmaya hazır örgütlerdir. Ezeli örgütler iltimas yollarıyla varlıklarını sürdürürler. Din temelli örgütler ise İslamın gerektirdiği değerler ve etik kuralları temel alırlar. Bu tür örgütlerin tümü Türkiye'nin AB üyeliğine karşı olsa da AB temelli faaliyetlere katılmaktan geri durmamaktadır. Yine bu STÖ'lerin söylemleri Avrupa entegrasyonundan etkilenmektedir. Bknz. İçduygu, Interacting Actors, s.388.

[613] Yıldız Atasoy, "The Islamic Ethic and the Spirit of Turkish Capitalism Today", içinde **Global Flashpoints: Reactions to Imperialism and Neoliberalism**, (Ed. Leo Panitch ve Colin Leys), The Merlin Press, Monthly Review Press, Fernwood Publishing, London, New York, Halifax, 2007, s.122.

[614] Arat-Koç, s.209.

[615] Çınar, Duran, s.17.

[616] Jeffrey Haynes, "Politics and Islam in Turkey. From Atatürk to the AKP", içinde **Religious Actors in the Public Sphere. Means, Objectives and Effects**, (Ed. Jeffrey Haynes, Anja Hennig), Routledge, London, New York, 2011, s.197.

[617] Ahmet Yaşar Ocak, **Türkler, Türkiye ve İslam. Yaklaşım Yöntem ve Yorum Denemeleri**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s.115.

'çevre'nin artık eski anlamda 'çevre' olmadığı; hem merkezde çok etkili olduğu hem de çevreden yeni merkezler çıkardığı ifade edilmeye başlamıştır.[618]

MÜSİAD özellikle 1999 yılından sonra yükselişe geçmiş ve güçlenmiştir. Derneğin gücü hem Anadolu'ya yayılmış olmasına, dolayısıyla çok geniş bir tabanının olmasına hem de 2001 seçimlerinden itibaren MÜSİAD'ın destek verdiği AKP'nin iktidara gelmesi, derneğin 28 Şubat sürecinin etkilerinden kurtulmuş olması ve kendini daha rahat ifade edebilmesine dayanmaktadır. Aşağıda derneğin örgüt yapısı, tarihi, dini ve ahlaki değerleri, serbest piyasa düzenine bakış açısı ve son olarak AB yaklaşımı ile Avrupalılaşma düzeyine yer verilecektir.

3.1.1. MÜSİAD: Örgüt Yapısı ve Tarihi

Bugün MÜSİAD'ı oluşturan şirketlerin büyük bir kısmı, sermaye birikimini 1980'li yıllarda tamamlamış olan Anadolulu işadamları tarafından kurulmuştur. Genel merkezi İstanbul'da olan derneğin Türkiye'nin farklı şehirlerinde 37 şubesi; yurtdışında ise Danimarka, Hollanda, İngiltere, Almanya (Berlin, Frankfurt, Hannover, Münih, Nürnberg, Stuttgart), Avusturya (Wien), Hong Kong ve KKTC'de temsilcilikleri bulunmaktadır. Bünyesinde inşaat, lojistik, makine, otomotiv, sağlık, enerji ve çevre gibi alanlarda toplam 13 sektör kurulu barındıran dernek, bu sektörlerdeki sorunların tespiti ve çözümüne ilişkin çalışmalarda bulunmaktadır.[619] Derneğin genel başkanlık görevini 1990–1999 yılları arasında Erol Yarar, 1999–2004 yılları arasında Ali Bayramoğlu, 2004-2008 yılları arasında Ömer Bolat, 2008-2012 yılları arasında Ömer Cihad Vardan yürütmüştür. 2012'den itibaren ise derneğin genel başkanı Nail Olpak'tır. Başkanların görev yaptığı süreler göz önünde bulundurulduğunda başkanlık seçimlerinin 2008 yılı itibariyle düzenli olarak dört yılda bir yapıldığını görmekteyiz.

MÜSİAD'ın tarihsel süreci ise 12 Eylül 1980 askeri darbesinin etkilerinin azalması ve ardından kurulan Özal hükümetinin liberal ekonomi politikaları izlemesi ile başlamıştır. 12 Eylül'ün ardından orta sınıfı temsil eden Anadolu burjuvazisi,

[618] Şenay Yıldız, "Anadolu sermayesi İstanbul'u yendi (Prof. Dr. Fuat Keyman ile mülakat)", **Akşam**, 21.01.2013, http://www.aksam.com.tr/anadolu-sermayesi-istanbulu-yendi--161112h.html, (25.03.2013).
[619] http://www.musiad.org.tr, (30.04.2013).

1980–1983 yılları arasında uygulanan ekonomi politikalarından olumsuz etkilenmiş; ekonomik gücünü büyük oranda kaybetmiştir.[620] Ancak iktidara ANAP'ın gelmesinin ardından Anadolu'daki KOBİ'ler yeni ekonomik fırsatlarla karşı karşıya kalmıştır. Bu şirketler devlet tarafından desteklenen büyük şirketlere karşı kendi finansal ağlarını oluşturmaya başlamış; devlet kontrolü dışında organize olmuşlardır.[621] Böylece 1980 sonrasında Türk iş dünyasında iki farklı sermaye grubu varlık göstermeye başlamıştır: geçmişten beri devletle yakın ilişkiler kuran İstanbul burjuvazisi ve taşra kökenli İslami burjuvazi.

MÜSİAD üyesi şirketlerin büyük bir kısmı 1983'ten sonra faaliyet göstermeye başlamıştır. ANAP'ın iktidarda olduğu bu dönemde 12 Eylül'ün etkilerinin en aza indirgenmesi, İstanbul burjuvazisine ek olarak Anadolu sermayesinin güçlendirilmesi amaçlanmıştır. Sabancı Holding'de yöneticilik ve Metal Eşya Sanayicileri Sendikası (MESS) başkanlığı yapmış olan Özal'ın, 1977 seçimlerinde Milli Selamet Partisi'nden (MSP) aday olması, İstanbul ve Anadolu sermayesinin birlikte var olması fikrine 1970'li yıllarda sahip olduğunu göstermektedir.[622] Ancak MÜSİAD üyelerine göre Anadolu sermayesinin yaygınlaştırılması politikası ilk defa 1960'lı yıllarda iktidarda olan Menderes tarafından başlatılmıştır. Dernek, Menderes'in 'her mahallede bir milyoner yaratacağız' söyleminin yanlış anlaşıldığını; sermayedarlar, işadamları ve ticaret adamlarının yurdun her yerine yayılması ile ülkenin zenginleşmesine hizmet edileceğini belirtmiştir. Anadolu burjuvazisi, her ne kadar bu hedefle yola çıkılsa da tarihsel süreç içinde bu hedeften uzaklaşıldığını; o nedenle 1983 yılına kadar varlık gösteremediğini iddia etmiştir. Aradan geçen yirmi yıllık süreçte KOBİ sahipleri kendi kabuğuna çekilmiş; Türk iş dünyası İstanbul burjuvazisi tarafından temsil edilmiştir ki o yıllar sol hareketin marjinalleştiği, sermaye sahiplerine saldırılar düzenlendiği ve toplumsal koşulların zorlaştığı yıllardır.[623]

---

[620] Ahmadov, s.21.

[621] Evren Hoşgör, "Islamic Capital/Anatolian Tigers: Past and Present", **Middle Eastern Studies**, Cilt: 47, Sayı: 2, 2011, s.353.

[622] A. Ekber Doğan, "Siyasal Yansımalarıyla İslamcı Sermayenin Gelişme Dinamikleri ve 28 Şubat Süreci", **Mülkiye**, Cilt: 30, Sayı: 252, 2006, s.51.

[623] Şükrullah Dolu, "Dünün Özlemi, Bugünün Gerçeği Orta Direk Girişimcilik", **MÜSİAD Çerçeve Dergisi**, Yıl: 13, Sayı: 35, (Girişimcilik), 2005, s.17, http://www.musiad.org.tr/syf.asp?kat=arastirma&altkat=cerceve, (15.03.2013), s.17.

1980 askeri darbesinin ardından demokratik düzene geri dönülmesi Anadolulu işadamlarının diğer tüm toplumsal gruplar gibi daha rahat hareket edebilmelerini beraberinde getirmiştir. MÜSİAD o yıllarda Türkiye'deki sermaye birikiminin sayısı 100'ü geçmeyen büyük işletmeler tarafından sağlandığını, ancak bu kadar az sayıda işletmenin ülkenin tüm sermaye birikimini elinde bulundurmasının hem ekonomik yapı hem de demokratik sistem açısından sakıncalı olduğunu dile getirmiştir.[624] 1950'lerden 1970'lerin sonuna kadar geniş devlet yardımları ve ABD desteğinden sınırlı sayıdaki büyük işletmeler yararlanmıştır. Yine 1967–1972 yıllarını kapsayan İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı çerçevesindeki özel teşvik tedbirlerinden sadece belirli sayıdaki büyük işletmelerin haberdar olması ve yararlanma imkanı bulması, KOBİ'lerin rahatsızlık duymasını beraberinde getirmiştir.[625]

MÜSİAD'ın kuruluş sürecinde, tüm bu uygulamalara karşın KOBİ'lerin güç kazanması ve Anadolulu işadamlarının güçlerini birleştirerek seslerini kamuoyuna duyurma amacı önemli bir rol oynamıştır. Anadolu sermayesi 1950–1990 arasındaki kırk yıl boyunca farklı deneyimler kazanmıştır. Bu dönemde Anadolu sermayesinin üç önemli aşamadan geçtiğini belirten MÜSİAD Eski Başkanı Ömer Bolat, bu aşamalar sonucunda MÜSİAD'ın kurulmasının mümkün hale geldiğini ifade etmiştir. Bolat'a göre ilk aşama, Anadolu'dan İstanbul'a yöneliştir. 1950'lerden sonra hızlanan Anadolu'daki üretim sürecinin ardından pazarlamanın önemi kavranmış ve Anadolu girişimcisi ya tamamen İstanbul'a taşınmış ya da sadece merkezini İstanbul'a taşımıştır. Bu dönem aynı zamanda Türkiye'de İslami uyanışın başladığı dönem olarak kabul edilmektedir. 1950 seçimlerinde bu uyanışın bir göstergesi olarak Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), büyük oy kaybı ile karşı karşıya kalmıştır.[626] Bolat'ın ifade ettiği ikinci aşama ise İstanbul'dan dünyaya açılma sürecini ifade etmektedir. Bu süreçte Anadolu girişimcisi 1980'lerden sonra Turgut Özal'ın liberalleşme politikaları neticesinde ihracata yönelmiştir. 1980 sonrası İslami uyanışın sadece özel alanda değil kamusal alanda da devam etmesi, İslami grupların eğitim, ekonomi, siyaset gibi alanlarda rol oynamaya başlamasını beraberinde

[624] Dolu, Girişimcilik, s.19.
[625] Dolu, Girişimcilik, s.18.
[626] Çaha, s.276.

getirmiştir.[627] Bolat'ın ifade ettiği üçüncü aşama ise Anadolu'ya dönüş sürecini ifade etmektedir. Bu süreçte birçok Anadolu girişimcisi özellikle kendi doğduğu ile ya da bölgeye yatırım yapmaya başlamıştır.[628] Dünya görüşleri paralellik arz eden Anadolulu işadamları, bu süreçlerin ardından 1990 yılında MÜSİAD'ın kurulmasına öncülük etmiştir. Bugün MÜSİAD Anadolu'ya dönüş sürecini desteklemeye devam etmekte; bölgesel ve sektörel sorunların çözümlenmesini amaçlamaktadır.[629]

Bolat'ın birinci aşama olarak nitelediği 1950'ler, Demokrat Parti'nin (DP) iktidarda olduğu yıllara rast gelmektedir. 1960 yılına kadar iktidarda kalan DP döneminde yaklaşık bir milyon çiftçi Türkiye'nin batısındaki kentlere göç etmiştir.[630] Bu göç hareketinin ardından Anadolulu girişimciler büyük kentlerde küçük ölçekli şirketler kurmuşlar; özellikle göç eden kesimin ihtiyaçlarına yönelik üretim faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu kişiler dini hassasiyetleri dolayısıyla çocuklarını DP döneminde açılan imam hatip okullarına göndermişler; işlerini ise eğitim görmüş çocuklarına devretmişlerdir.[631] 1970'ler boyunca Anadolu şehirlerindeki KOBİ sahipleri MSP'nin seçim çevresini oluşturmuştur.[632]

Bolat'ın ikinci aşama olarak belirttiği 1980'lerde, Anadolu sermayesi 1960 ve 1970'lerdeki başarısız ortaklık girişimlerini devam ettirmemiş; dikkatlerini ekonomik açıdan hızlı gelişebilecek olan Konya, Yozgat, Denizli, Çorum, Aksaray ve Gaziantep gibi Anadolu şehirlerine vermiştir. Bu şehirlerdeki üretim patlaması, işadamlarının sermaye birikimine önemli katkılar sağlamıştır.[633] İhlas ve Kombassan

---

[627] Çaha, s.277.

[628] Ömer Bolat, "Anadolu'ya Dönüş Muhteşem Olabilir", **MÜSİAD Çerçeve Dergisi**, Yıl: 13, Sayı: 35, 2005, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/cerceve_dergisi_35.pdf, (05.02.2013), s.7.

[629] MÜSİAD, Bölgesel-Sektörel Sorunlar ve Çözüm Önerileri Raporu'nda beş önemli konuya yer vermiştir. Birincisi, Türkiye'deki teşvikler fayda sağlayıcı nitelikte değildir. İkincisi, Türkiye'nin ihtiyaçlarının çeşitliliği göz önüne alındığında tek bir teşvik sisteminin riskli olacağı, aynı miktarda kaynaklarla daha fazla ve daha etkin sonuç almanın mümkün olduğu belirtilmiştir. Üçüncüsü, bölgesel ve sektörel ihtiyaçlar dikkate alınarak farklılaştırılmış ve amaca uygun teşvikler verilmiştir. Dördüncüsü, bazı stratejik sektörlere yönelik özel teşvik paketi açılmalıdır. Beşincisi ise sermaye çekmek için spesifik teşvikler verilebilir. Ve son olarak nesnellik, şeffaflık, performans ve kontrol mekanizmalarından ödün verilmemelidir. Ayrıntılı bilgi için bknz. MÜSİAD, **AB Müzakere Sürecine Doğru Türkiye Ekonomisi Bölgesel-Sektörel Sorunlar ve Çözüm Önerileri**, MÜSİAD Araştırma Raporu, İstanbul, 2005, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/arastirma_raporlari_46.pdf, (05.02.2013).

[630] Gareth Jenkins, "Islamism in Turkey", içinde **Routledge Handbook of Political Islam**, (Ed. Shahram Akbarzadeh), London, New York, 2012, s.132.

[631] Acar, Demir, Toprak, s.171.

[632] Öniş, Islamic Resurgence, s.757; Atan, s.111.

[633] Acar, Demir, Toprak, s.168.

Holding gibi bazı Anadolu şirketleri KOBİ sınıfından çıkıp Türkiye'nin en büyük holding şirketleri haline gelmiştir. Dışa açılma politikaları KOBİ'lerin iş faaliyetlerini ve öğrenme teknolojilerini geliştirmelerini beraberinde getirmiş; söz konusu işletmeler yeni pazarlar aramaya başlamıştır. Doğrudan devlet yardımı almamalarına rağmen dışa açılmanın getirdiği fırsatlarla Anadolu'daki üretim süreçleri gelişmeye, sermaye birikimi de artmaya devam etmiştir. Geleneksel orta sınıf yerini yeni, muhafazakar, milliyetçi, liberal bir orta sınıfa bırakmıştır.[634] Bu yıllar aynı zamanda neoliberal politikalarla devletçiliğin güç kaybetmeye başladığı yıllardır.[635] Dolayısıyla Türkiye'de İslami burjuvazi ve İslami sermaye, 1980'li yıllarda izlenen neoliberal politikalar ile güç kazanmıştır. Almanya'da çalışan Türk işçilerin birikimlerini Türkiye'deki Anadolu şirketlerinde değerlendirmeleri ve Suudi sermayesinin ülkeye girmeye başlaması, İslami sermayenin güç kazanmasında etkili olan diğer gelişmelerdir. Avrupa'da yaşayan Türk işçilerin gönderdiği dövizler kısmen Merkez Bankası aracılığıyla, kısmen de çok ortaklı şirketler aracılığıyla ülkeye girmiştir. Türk işçileri yabancı bir ülkede yaşarken kendi inanç ve özgürlüklerini, kısacası dini kimliklerini korumak gibi amaçlarla birikimlerini Türkiye'de değerlendirmek istemiştir. O yıllarda hızlı bir büyüme grafiği sergileyen Kombassan, Büyük Anadolu Holding, Yimpaş, Endüstri, Sayha, İttifak ve Jet-Pa gibi şirketler yurtdışında yaşayan Türk işçilerin gönderdiği birikimlerle kurulmuştur.[636]

1980'lerin ikinci yarısında gücü hissedilir hale gelen Anadolu sermayesi, Türkiye'de bazı önemli siyasi gelişmelerin hatta dönüm noktalarının yaşanmasında etkili olmuştur. Refah Partisi'nin (RP) finansal temelinin oluşmasında İslami burjuvazinin önemli bir rolü vardır. MÜSİAD, İslami değerlere atıf yapması ve muhafazakar bir çizgide bulunmasından ötürü kuruluş sürecinde RP ile yakın bir ilişki içinde olmuştur. RP'nin 1994 yılı yerel seçimler ve 1995 yılı genel seçimlerinde kazandığı güç, MÜSİAD'ın da güçlenmesini beraberinde getirmiştir.[637] RP, Mart 1994'teki yerel seçimler neticesinde İstanbul ve Ankara büyükşehir belediye başkanlıklarını kazanmış; Aralık 1995'teki genel seçimler neticesinde ise

[634] Ahmadov, s.21; Acar, Demir, Toprak, s.169.
[635] H. Emrah Beriş, "Türkiye'de 1980 sonrası Devlet-Sermaye İlişkileri ve Parçalı Burjuvazinin Oluşumu", **Ekonomik Yaklaşım**, Cilt: 19, Sayı: 69, 2008, s.40.
[636] Acar, Demir, Toprak, s.170.
[637] Öniş, Türem, Entrepreneurs, s.448.

partinin Anadolu'nun pek çok kentinde desteklendiği ortaya çıkmıştır.[638] RP'nin seçimleri kazanmasının MÜSİAD'ı güçlendirmesi kadar, MÜSİAD üyesi KOBİ'lerin de partinin seçimleri kazanmasında etkili olduğu bir gerçektir.

Piyasa ekonomisine geçiş süreci ile yatırımlar yapmaya başlayan İslami örgüt ve tarikatlar, 1990'lı yıllarda daha da güçlenmiş, ekonomi alanında önemli aktörler haline gelmiştir.[639] Bu aktörler camiler ve öğrenci yatakhaneleri açtırarak, Kuran kursları düzenleyerek kendi şirketleri, işleri ve girişimleri için de müşteri ve sermaye temelini oluşturmuşlardır. Böylece cemaat içinde dini inanç ve ibadet paylaşımının yanı sıra iş dünyasında da karşılıklı dayanışma sağlanmıştır. Cemaat üyesinin yaptığı bir bağış, zaman içinde ekonomik bir değere dönüşmüştür. Cemaatler ekonomik işbirliğini beraberinde getirmiş ve yeni şirketler kurulmuştur.[640] MÜSİAD bugün '20. Yıl MÜSİAD Evleri Projesi' adı altında tüm MÜSİAD üyelerinin bir arada yaşaması amacıyla dernek üyelerine özel evler inşa ettirmektedir. İstanbul'da inşa edilen bu evlerin bulunduğu sitede yeşil alanlar, spor merkezleri, mescit, kapalı otopark, kapalı havuz, sauna, fitness salonu, yürüme parkuru, çocuk bahçesi ve ortak kullanım alanlarının olması planlanmıştır.[641] Avcı'ya göre bu gibi girişimler, İslami kesimin kendi çevresini yaratarak kendi yaşamsal alanını oluşturma amacından kaynaklanmaktadır.[642] Bu tür projelerle dernek üyeleri arasında kurulan ekonomik bağın sosyal yaşamda da devam ettirilmesi ve küçük burjuvazinin daha bütüncül bir yapıya dönüşmesinin beklendiği görülmektedir. MÜSİAD'ın bu şekilde birey yerine kendini oluşturan topluluğa yönelmesi komüniteryanizm/cemaatçilik/toplulukçuluk olarak da yorumlanmaktadır.[643]

RP, Doğru Yol Partisi (DYP) ile kurduğu koalisyon hükümeti sürecinde gücünün doruğuna ulaşmıştır. Ancak 28 Şubat 1997 yılındaki askeri müdahale, partinin siyasetten çekilmesini beraberinde getirirken parti ile bağları olan MÜSİAD, devlet kurumlarının yakın takibi altına alınmıştır. Bu nedenlerden ötürü 1990'ların

[638] Refah Partisi'nin 1987 yılında % 7.2 olan oyu 1995 yılında % 21.4'e yükselmiştir. Ayrıntılı bilgi için bknz. Öniş, Islamic Resurgence, s.743.
[639] Öniş, Islamic Resurgence, ss.757,758.
[640] Acar, Demir, Toprak, s.171.
[641] Mustafa Bilgiç, "MÜSİAD üyeleri bir arada yaşayacak", 13.02.2010, **Yeni Şafak**, http://yenisafak.com.tr/YurtHaberler/?i=241444&t=13.02.2010, (09.02.2012).
[642] Özlem Avcı, **İstanbul'da Dindar Üniversite Gençliği İki Dünya Arasında**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s.41.
[643] Keyman ve Koyuncu, s.119.

ikinci yarısında MÜSİAD üye sayısı önemli oranda azalmıştır.[644] Dönemin MÜSİAD başkanı Erol Yarar'ın 1998 yılında sekiz yıllık kesintisiz eğitim ile ilgili yapmış olduğu konuşmanın yansımaları, derneğin sıkı bir gözetim altında olduğunu göstermektedir. Yarar, sekiz yıllık kesintisiz eğitimi 'kesin dinsiz eğitim' olarak nitelemiş, dinsiz hayata geçişin hukuki altyapısının oluşturulmaya çalışıldığını iddia etmiştir. Sekiz yıllık kesintisiz eğitim, 28 Şubat 1997 tarihli MGK kararlarından bir tanesi olup ilkokullardan hemen sonra başlayan imam hatip eğitimini lise düzeyine ertelemiştir.[645] 1996–1997 döneminde imam hatip okullarındaki öğrenci sayısı 511.502 iken, 2002–2003 döneminde bu sayı 64.534'e düşmüştür.[646] Bu gelişmeler İslami kesimde ve dolayısıyla MÜSİAD'da da rahatsızlık yaratmıştır. Dönemin MÜSİAD başkanı Yarar'ın bu konudaki sözleri kamuoyunda eleştirilmiş; Ankara DGM Başsavcılığı dernek başkanı Erol Yarar'ın Türk Ceza Yasası'nın 312/2 maddesine dayanarak 'halkı din ve mezhep farklılığı gözeterek kin ve düşmanlığa tahrik' suçu işlediği dolayısıyla dava açmış; Yarar bir yıl hapis cezası almış; ancak ceza ertelenmiştir. İddianamede MÜSİAD'ın kapatılması da talep edilmiştir.[647] MÜSİAD kapatılmasa da bu süreçlerden olumsuz etkilenmiş, daha ılımlı bir söylem geliştirme ihtiyacı duymuştur.

28 Şubat sürecinde ordu, kamuoyunun radikal İslami grupların ekonomik faaliyetlerine destek olmaması gerektiğini bildirmiş; İslamın siyasette araç olarak kullanılmasını destekleyen şirketlerin bir listesini oluşturmuş ve söz konusu listeyi kamuoyuna açıklamıştır. MÜSİAD üyesi şirketler tarafından kurulan Dost Sigorta gibi şirketler kapatılmıştır.[648] MÜSİAD, RP ile bir araya gelerek kamuoyu açıklaması yapmış; İslamın ekonomik hayatın önünde bir engel haline getirildiğini belirterek 'sermayenin dini ve ideolojisi olmadığını' vurgulamıştır.[649] Anadolu burjuvazisi Refahyol tecrübesini kendi çıkarları açısından kötü bir tecrübe olarak algılamış; sadece İslama dayanan politikaların çaresiz ve yetersiz kalacağını fark

[644] MÜSİAD'ın üye sayısı 2900'den 2300'e düşmüştür. Ayrıntılı bilgi için bknz. Ziya Öniş, "Political Islam at the Crossroads: From Hegemony to Co-existence", **Contemporary Politics**, Cilt: 7, Sayı: 4, 2001, s.290; Öniş, Türem, Entrepreneurs, s.448.
[645] Emre Kongar, **21. Yüzyılda Türkiye. 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, Remzi Kitabevi, 2000, s.282.
[646] Hale, Özbudun, s.69.
[647] http://webarsiv.hurriyet.com.tr/1998/05/25/45608.asp, (06.02.2012); "MÜSİAD Başkanı Yarar'a 312'den 1 yıl hapis", **Hürriyet**, 22.04.1999, http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/ShowNew.aspx?id=-75163, (06.02.2012).
[648] http://www.aksiyon.com.tr/aksiyon/detaylar.do?load=detay&link=5120, (06.02.2012).
[649] Buğra, Class, s.534.

etmiştir. Bu nedenle İslamcı parti çizgisinden ayrılıp 'muhafazakar demokrasi' söylemi ile hareket eden, söylemlerinde din unsurunu radikal bir şekilde vurgulamayan ve küresel piyasalara entegrasyonu teşvik eden AKP'yi desteklemeye başlamıştır.[650] Ülsever'e göre, bu konuda İslami kesim hayat tarzını en iyi koruyacak 'dünyevi rejimin' demokrasi olduğunu fark etmiştir.[651]

28 Şubat süreci İslami aktörlerin davranış ve söylemlerinde bir kırılma yaşanmasını beraberinde getirmiş; söz konusu aktörler daha ılımlı bir siyaset sürdürmeye başlamıştır.[652] MÜSİAD da ılımlı bir yaklaşım içinde olmuş; 28 Şubat'ın ardından Fazilet Partisi (FP), FP'nin kapatılmasının ardından 2002 yılında iktidara gelen AKP ile organik bağlar kurmuş; partinin politikalarını günümüze değin desteklemiştir. Ancak derneğin söylemlerinde Erol Yarar'ın başkanlıktan ayrılması, 28 Şubat'ın etkilerinin azalması ve bu süreçte çıkarılan dersler neticesinde önemli bir değişim yaşanmıştır. Erol Yarar'dan sonra dernek başkanı olan Ali Bayramoğlu'nun aşağıda MÜSİAD'ın diğer derneklerden farklı olmadığına vurgu yaptığı konuşması bu değişimi gözler önüne sermektedir:

> *"Kendi dışımızdaki odalar, işadamı dernekleri ve diğer sivil toplum kuruluşlarıyla yeterince diyalog kuramadık. Söylemlerimiz yüzde birlik bir fark taşıyor. Yani bizim diğer sivil toplum kuruluşlarıyla olan diyaloğumuz geliştiğinde birçok sorun da ortadan kalkacak. Geçmiş dönemde farklı söylemleri olan bir dernek olarak lanse edildik. Oysaki hiç de farklı söylemimiz yoktu..."*[653]

MÜSİAD Eski Başkanı Ali Bayramoğlu, derneğin diğer örgütlerden farklı olmadığını iddia etse de dernek üyelerinin dini konulara özel bir önem verdiği, ekonomik, politik ve toplumsal konularda İslami referanslarla hareket etme eğiliminde olduğu görülmektedir. Dernek, ekonomik rekabetçilik anlayışını İslami ahlak ile bütünleştirmektedir. Batı, dernek için bir model olmaktan ziyade rekabet ettiği bir ortak olma özelliğini taşımakta; Batı'nın kültürel üstünlüğü kabul

---

[650] Filiz Başkan, "Accomodating Political Islam in Turkish Democracy", içinde **Democratic Consolidation in Turkey**, (Ed. Müge Aknur), Universal Publishers, USA, 2012, s.346.

[651] Cüneyt Ülsever, "Türkiye'nin Yeni Dinamiği Muhafazakar Değişimciler", **MÜSİAD Çerçeve Dergisi**, Yıl: 13, Sayı: 35, 2005, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/cerceve_dergisi_35.pdf, (05.02.2013), s.28.

[652] Avcı, s.59.

[653] "MÜSİAD artık ekonomiyle ilgilenecek", **Aksiyon**, http://www.aksiyon.com.tr/aksiyon/detaylar.do?load=detay&link=5120, (06.02.2012).

edilmemektedir. Derneğin bu yönünün özellikle AKP'nin siyaset sahnesine çıkmasıyla daha da güçlendiğini söylemek mümkündür. FP'nin kapatılmasının ardından 2001 yılının Temmuz ayında Erbakan'ın görüşleriyle aynı paralellikte olan Saadet Partisi'nin (SP) ve aynı yılın Ağustos ayında AKP'nin kurulması, bu partilerin 28 Şubat sürecinden sonra değişim gösteren, Batı ile ekonomik, ticari ve siyasi ilişkiler kurulmasını destekleyen İslami grupların ve dolayısıyla iş dünyasının görüşlerini temsil etmesi bakımından özel bir önem taşımaktadır. Bu gruplar AKP'ye maddi-manevi destek vererek yeni bir dönemin başlamasında etkili olmuşlardır. 3 Kasım 2002 seçimlerinde SP'nin barajın altında kalması ve ancak oyların yüzde 2,5'ini alması, AKP'nin ise oyların yüzde 34,3'ünü alması bu sürece açıklık getiren bir gerçektir.[654] AKP, 'Müslüman demokrat' değil 'muhafazakar demokrat' bir parti olarak anılmak istediğini, Milli Görüş çizgisinden ayrıldığını net bir şekilde ifade etmiştir.[655] Ilımlı bir şekilde İslami referanslarla hareket eden parti, MÜSİAD'ın sempatisini kazanmıştır. 2002 ve 2007 seçimlerinde bazı MÜSİAD üyelerinin AKP milletvekili olması, parti ile dernek arasında organik bir bağ kurulduğunu göstermektedir. Yine AKP'li liderlerin MÜSİAD Genel Kurulu'nun toplantılarına davet edilmesi ve liderlerin açılış konuşması yapmaları bu organik bağın korunmasını sağlamaktadır.[656] AKP'nin tarihsel süreçte gösterdiği değişim RP'den tamamen ayrılmasına sebep olmuş, bu ayrılma Anadolu burjuvazisinin güçlenmesine imkan sağlamıştır.[657] Dolayısıyla 28 Şubat sürecinden geçmiş olan MÜSİAD'ın yeniden güçlenmesinde Türkiye'deki siyasi değişimlerin rolü büyüktür.

Tarihsel Kurumsalcılar, krizlerin yarattığı fırsatlar üzerine odaklanarak krizlerin beklenmedik kurumsal değişiklikleri beraberinde getirebileceğini iddia etmektedir. Çünkü kriz durumlarında liderler yeni planlar ve yeni fikirleri uygulama fırsatı bulmaktadır. Tarih 'normal dönemler' ve 'kritik dönemler' olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.[658] MÜSİAD için de bu kritik dönem 28 Şubat 1997 yılındaki askeri

---

[654] Jenkins, ss.135,136.
[655] Ümit Cizre, **Secular and Islamic Politics in Turkey. The Making of the Justice and Development Party**, Routledge, USA, Canada, 2008, s.3.
[656] Başkan, s.408
[657] Burhaneddin Duran, "Whither the Justice and Development Party's New Politics? Steering Towards a Conservative Democracy, Revised Islamic Agenda or Management of New Crises", içinde **Secular and Islamic Politics in Turkey: The Making of The Justice and Development Party**, (Ed. Ümit Cizre), Routledge, USA, Canada, 2008, s.83.
[658] Gorges'in çalışmasında 'normal periods' ve 'critical junctures' şeklinde geçmektedir. Gorges, The New Institutionalism, s.156.

müdahale ile başlamış, 1999 yılında Türkiye'nin aday ülke statüsünü kazanması ve 2002 yılında AKP'nin iktidara gelmesi ile devam etmiştir. Bu kritik dönemler MÜSİAD'ın yeniden şekillenmesini ve yeni fırsatlar edinmesini beraberinde getirmiştir. MÜSİAD'ın tarihsel süreçteki deneyimleri ordu ile karşı karşıya gelmemesini, farklı ideoloji ve yaklaşımlara daha ılımlı yaklaşmasını sağlamıştır. Dernek bu özellikleri ile daha geniş kesimlerin desteğini almaya başlamıştır. Yine derneğin AB'ye bakışında bir kopuş yaşaması, AB'ye adaylık sürecini ve Gümrük Birliği'ni desteklemeye başlaması küresel piyasalara entegrasyonu kolaylaştırmış, derneğin devamlılığını da perçinlemiştir.

Aşağıda MÜSİAD'ın dini ve ahlaki konuları nasıl yorumladığı, derneğin faaliyetlerinde bu konuların ne derece etkili olduğu incelenmekte; İslami ahlak anlayışı çerçevesinde serbest piyasa ekonomisinin dernek tarafından nasıl yorumlandığına ve derneğin AB yaklaşımı ile Avrupalılaşma düzeyine yer verilmektedir.

3.1.2. MÜSİAD: Dini Görüşleri

> *"MÜSİAD dini kimliğini, milli kimliğini ve tarihini bilmeyen nesillerin ülkemizde maalesef var olduğu ve adeta bu değerlerin reddedildiği bir ortamda girişimci olarak kimliği oluşturan unsurlarla buluşmayı temsil ediyor. Biz de bunu 'yüksek ahlak' olarak tanımladık".*[659]

MÜSİAD Eski Başkanı Erol Yarar, derneğin 'yüksek ahlak'ı temel aldığını yukarıdaki sözlerle ifade etmiştir. Derneğe göre 'ahlaklı olmak', İslami kurallara uygun bir şekilde hareket etmek, kazanılan parayı paylaşmak anlamına gelmekte ve sermaye birikimi için bir ön şart niteliği taşımaktadır.[660] Derneğin bu özelliğini 'köklere dönme ve dünya ile entegre olma girişimi' olarak tanımlayan Yarar, Türk girişimcisinin gelenek ve göreneklerinden uzaklaştığı, yüzünü tamamen Batı'ya döndüğü bir süreçte MÜSİAD'ın kurulması ile bakış açısının değiştiğini, 'kökle buluşma'nın mümkün hale geldiğini vurgulamıştır. Derneğin diğer başkanları ve sözcülerinin söylemleri ile derneğin yayınlarında kullandığı dil dikkate alındığında,

[659] Dolu, Erol Yarar'la Ropörtaj, s.83.
[660] Atasoy, Islamic Engagement, s.179.

olaylara İslami perspektiften bakıldığı ve olayların bu perspektiften değerlendirildiği net bir şekilde görülebilmektedir.[661]

MÜSİAD'ın Türkiye ekonomisindeki ağırlığı, Öniş ve Türem'in deyimiyle marjinal bir özellik göstermektedir. Derneğin milli gelirdeki payı kendi hesaplarına göre yüzde 15 olduğu için dernek üyesi şirketler büyük şirketlerle rekabet etmekte zorlanmamaktadır.[662] MÜSİAD'ın politik alandaki duruşu da büyük şirket ve holdingleri bünyesinde barındıran TÜSİAD'dan farklı özellikler göstermektedir. 'Milli ve manevi değerleri' ön planda tuttuklarını iddia eden MÜSİAD temsilcileri dini özgürlüklerin genişlemesini desteklediklerini için Orta Doğu ve İslam dünyası ile Türkiye arasındaki politik ve özellikle ekonomik ilişkilerin yeniden düzenlenmesi gerektiğine inanmaktadır.[663]

MÜSİAD, TÜSİAD'ın aksine kurulduğu süreçte Batı karşıtı bir söylem geliştirmiş; Batı'nın bireyselci ahlak anlayışı karşısında Doğu Asya kapitalizminin örnek alınması gerektiğini vurgulamıştır.[664] Dernek, Doğu Asya kalkınma modelini örnek alırken İslam ülkeleriyle yakın ilişki içinde olmayı hedeflemiştir. Dernek Eski Başkanı Ömer Cihad Vardan'ın 'İslam ülkelerinin kendi aralarında üretimde, finansta ve ticarette ortak bir vizyon ve değerler manzumesi oluşturması ve bir entegrasyona gidilmesi gerektiğini' vurgulaması, Türkiye'nin bu entegrasyon içinde yer almasının dernek tarafından desteklendiğini de göstermektedir.[665] Derneğin Batı ile ilişkilere önem vermesi ise 28 Şubat sürecinin dernek üzerinde olumsuz etkiler doğurması ve 1999 yılında Türkiye'nin AB aday ülkesi olması ile başlayacaktır.

MÜSİAD, bireysel ve toplumsal yaşamda dine özel bir önem atfetmektedir. Dernek üyeleri, İslamın dernek üyelerini birbirine bağlayan bir güç olduğunu savunmuştur.[666] Laiklik ilkesinin tartışılması gerektiğine inanan MÜSİAD'ın günümüzde bu anlamda devlet ile herhangi bir anlayış farklılığı görülmemektedir.[667]

---

[661] Derneğin yayınları arasında Çerçeve Dergisi, Araştırma Raporları, Türkiye Ekonomisi Raporları, Bültenler ve Cep Kitapları yer almaktadır. Bknz. http://www.musiad.org.tr/syf.asp?kat=arastirma, (06.02.2013).
[662] Öniş, Türem, Entrepreneurs, s.448.
[663] MÜSİAD Konya Şubesi Başkanı Arslan Korkmaz'ın sözleri. Bknz. "MÜSİAD gönül insanı yetiştirir", **Yeni Şafak**, 29.01.2012, http://yenisafak.com.tr/YurtHaberler/?i=364742, (09.02.2012).
[664] Öniş, Türem, Entrepreneurs, s.449.
[665] "MÜSİAD'dan Müslüman ülkelere yol haritası", **Yeni Şafak**, 28.12.2011, http://yenisafak.com.tr/Ekonomi/?t=28.12.2011&i=359033&k=c12, (09.02.2012).
[666] Buğra, Islam, s.46.
[667] MÜSİAD'ın 2011 yılında yayınladığı Anayasa önerisinde laik devlet ilkesinin Meclisin ve halkoylamasında seçmenlerin üçte iki çoğunluğunun oyu ile değiştirilmesinin mümkün olduğu

Çünkü MÜSİAD yıllarca iktidarda görmek istediği bir muhafazakar partinin 2001'den bu yana iktidarda olmasını, ordunun siyasete ve sivil topluma, özellikle muhafazakar STÖ'lere müdahalesinin engellenmesini 28 Şubat sürecinden en çok etkilenen grup olması dolayısıyla memnuniyetle karşılamaktadır.

2000'li yıllarda derneğin daha ılımlı bir söylem geliştirmesi toplumda modern bir görüntü çizmesini de beraberinde getirmiştir. Kendini milliyetçi ve muhafazakar olarak tanımlayan gazeteci Taha Akyol, MÜSİAD'ı muhafazakar modernleşmenin bir kurumu olarak görmektedir. Akyol, dernek üyelerinin Türkiye'nin geleneksel ve dini-İslami değerlerini korurken moderniteye uyumunu şu sözlerle açıklamıştır:

> *"...Modern bir müteşebbis olarak dünya ile çeşitli ticari ilişkileri var. Kar ve yatırım hesabı yanında pazarlama yapıyorlar. Bunların hepsi modern faaliyettir. Sosyolog Max Weber'in söylediği anlamda bir rasyonelleşmeyi ortaya koyuyorlar. Aynı zamanda bunlar dindar. Bütün dinler tarihte köylülerin, askerlerin dini olmuştur. Ama Hıristiyanlık, Avrupa'da sosyoekonomik gelişmeler neticesinde İslamdan önce orta sınıfın dini haline gelmiştir ve bununla büyük değişime uğramıştır. Bütün İslam tarihinde ilk defa Türkiye'deki İslam, tarihte olduğu gibi ulemanın, askerlerin, gazilerin ve köylülerin dini olmakla birlikte, şimdi 'girişimci orta sınıf'ın dini oluyor. Bu çok büyük bir değişmedir. Bu değişmenin dışa vuran, vitrine çıkan görüntülerinden en önemlisi MÜSİAD'dır. İslam tarihine baktığımızda, daha beri gelip 50-100 yıl öncesine baktığımızda MÜSİAD gibi bir kurumun olmadığını görüyoruz".*[668]

MÜSİAD küreselleşmeyi reddetmeden dini referanslarla modern dünyaya uyum sağlama hedefinde olmuştur. Dernek 28 Şubat askeri müdahalesinden sonra söylemini farklılaştırmıştır. Dini vecibelerin yerine getirilmesine ilişkin olarak zorlayıcı bir tutum izlemeyen MÜSİAD için din öğesi, üyeleri bir arada tutma rolü oynamaktadır.

---

belirtilmektedir. Bknz. MÜSİAD Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Önerisi, Madde 1: Devletin Şekli ve Nitelikleri, Sayı: 75, İstanbul, (Anayasa Önerisi) 2011, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/MUSIAD%20ANAYASA%20ONERISI.pdf (26.02.2013), s.60.

[668] Taha Akyol, "Değişimde İnisiyatif Girişimcilerde", **MÜSİAD Çerçeve Dergisi**, Yıl: 13, Sayı: 35, 2005, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/cerceve_dergisi_35.pdf, (06.02.2013), s.25.

3.1.3. MÜSİAD: Ahlaklı Kapitalist Görüşü

MÜSİAD'ın ortaya çıkış sürecinde uygulanan ekonomik liberalleşme politikaları, küçük burjuvazinin de piyasa ekonomisinde rol oynamaya başlamasını sağlamıştır. 1980'lerde uygulanan liberal politikalar neticesinde İslami grupların etkinliği artmıştır. 1994 yılında yayınlanan ve MÜSİAD'ın felsefesinin açıklandığı 'İş Hayatında İslam İnsanı' başlıklı çalışmada Müslüman bir toplumun ekonomik düzeni, 'müdahaleden oldukça uzak bir rekabet düzeni' olarak tanımlanmıştır.[669] Dernek diğer işadamları örgütleri gibi kapitalizmi kendi çıkarları nedeniyle desteklemiş; ancak gelenekselci bir ekonomiyi savunmuş; 'rasyonel İslami ahlak' çerçevesinde hareket etmeyi amaçlamıştır.[670] Dernek üyeleri 'homo economicus' ya da 'homo brutalis' anlayışı yerine 'homo İslamicus' anlayışına sahip olduklarını açıklamıştır.[671] Dolayısıyla dernek, serbest piyasa ekonomisi ve kapitalizmi 'ekonomik insan' yerine 'İslami insan' anlayışı çerçevesinde yorumlamaktadır.[672] Prof. Dr. Orhan Türkdoğan, MÜSİAD Çerçeve Dergisi'ne verdiği mülakatta MÜSİAD ve MÜSİAD benzeri kuruluşların homo İslamicus yaklaşımının İslami zihniyetin ekonomiye entegrasyonunu ifade ettiğini; derneğin İslam ülkeleri ile ekonomik işbirliği çizgisindeki araştırmaları ve Çerçeve Dergisi gibi süreli yayınlarının Türk ekonomi sistemine manevi bir yapı kazandırma amacında olduğunu belirtmiştir. MÜSİAD, Osmanlı iktisat sisteminin manevi yapısının örnek alınması ile girişimcilikte ahlaki boyutun ihmal edilmemesi gerektiğine

[669] Mustafa Özel, "Adam Zengin Olur mu?", içinde **İş Hayatında İslam İnsanı. İslami Duyarlılıklar Yönetilen Firmalarda Örgütsel Davranış Biçimleri**, (Der. Hüner Şencan), MÜSİAD Araştırma Raporu, Sayı: 9, 1994, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/arastirma_raporlari_09.pdf, (05.02.2013), s.6.

[670] Şennur Özdemir, "Some Notes on the Possibility of an Islamic Economy A Case Study", **Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı**, Cilt: 36, (Islamic Economy), 2005, s.206.

[671] Homo brutalis, özellikle maddi güdülerle davranışlarını düzenleyen iktisadi kişi olarak tanımlanmıştır. Homo İslamicus ise İslami değerlerle işlenmiş İslam insanı olarak tanımlanmıştır. Bknz. Seyyid Hüseyin Nasr, "Modern Bilimsel Düşünce Üzerine", içinde **İş Hayatında İslam İnsanı, İslami Duyarlılıklar Yönetilen Firmalarda Örgütsel Davranış Biçimleri**, (Der. Hüner Şencan), MÜSİAD Araştırma Raporu, Sayı: 9, İstanbul, 1994, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/arastirma_raporlari_09.pdf, (05.02.2013), s.21.

[672] Dağı, Turkish Islamic Elite, s.56.

inanmaktadır.[673] MÜSİAD Eski Başkanı Erol Yarar'ın 'biz ahlaklı kapitalistiz' sözü de bu anlayışı yansıtmaktadır.[674]

MÜSİAD, bireysellik yerine dinsel ve geleneksel değerlere atıf yaptığı için Protestan ahlak anlayışı ile paralellikleri olduğunu vurgulamaktadır. Dernek, Max Weber'in bu yaklaşımına dayanarak kar ve kazancın, dolayısıyla dünyevi değerlerin İslami anlayışla çelişmeyeceğini iddia etmiştir.[675] Literatürde çeşitli yazarlar MÜSİAD'ın İslam ile kapitalizmi bütünleştirmeye çalıştığını vurgulamaktadır. Örneğin Keyman, derneğin dini değerler ile zenginleşmeyi, şehirleşmeyi, merkezde olmayı ve modernleşmeyi bağdaştırdığını ifade etmiştir.[676] Özdemir ise Hodgson'ın, "Batılı kapitalizmin sorunlarının üstesinden Doğulu/İslami katkı ile gelinebileceği" iddiasına dayanarak derneğin bu katkıyı sağlayan bir dernek olduğunu iddia etmiştir.[677]

MÜSİAD Müslüman bir toplumun ekonomik anlamda müdahaleden uzak bir serbest rekabet düzenine uyumlu olarak yaşayabileceğini savunmakta, küreselleşen dünyada pazar ilişkilerinin MÜSİAD'ın savunduğu ilkelerle uyumlu olduğunu iddia etmektedir.[678] Dernek kapitalist düzende İslami bir dayanışmanın var olduğunu, İslamın girişimcilik faaliyetlerine karşı olmadığını savunmaktadır. Bu konuda derneğin Konya Şubesi, İslamın zenginliğe karşı olduğu görüşlerinin İslam düşmanları tarafından yaratıldığını açıklamıştır.[679] MÜSİAD Eski Başkanı Erol

---

[673] Dolu, Girişimcilik, s.17.

[674] Koyuncu, Küreselleşme ve MÜSİAD, s.30.

[675] Dernek içinde Jet-Pa Holding ve Kombassan Holding yöneticileri Fadıl Akgündüz ve Haşim Bayramoğlu gibi kar anlayışını farklı yorumlayan üyelerin olduğu; bu şirketlerin özellikle yurtdışındaki Türk vatandaşlardan çeşitli yöntemlerle paralar topladıkları belirtilmiştir. MÜSİAD bu davranışı 'ölçüsüz, hesapsız ve kara aşırı tamah' şeklinde yorumlamış, sistemin 'dejenere olma riski' ile karşı karşıya olduğunu belirtmiştir. Bknz. "MÜSİAD: İslamı kullanıp para toplayanı atacağız", **Hürriyet**, http://webarsiv.hurriyet.com.tr/200/03/08/187227.asp, (31.01.2012).

[676] Fuat Keyman, "Küreselleşme ve Türkiye'nin Kültürel Ekonomisi: Aktörler, Söylemler ve Stratejiler", Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Etkinlikler Voyvoda Caddesi Toplantıları 2004-2005, http://www.obarsiv.com/guncel_vct_0405_fuatkeyman.html, (21.01.2012).

[677] Ş. Özdemir, Uluslararasılıkta Kaos, s.92. Ayrıca bknz. Marshal G. S. Hodgson, **İslam'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih**, Cilt: I,II, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995.

[678] Hüner Şencan (Der.), **İş Hayatında İslam İnsanı. İslami Duyarlılıklar Yönetilen Firmalarda Örgütsel Davranış Biçimleri**, MÜSİAD Araştırma Raporu, Sayı: 9, İstanbul, 1994, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/arastirma_raporlari_09.pdf, (05.02.2013), s.6; Yusuf Balcı, "İslamda Çalışma İlişkileri", içinde **İş Hayatında İslam İnsanı. İslami Duyarlılıklar Yönetilen Firmalarda Örgütsel Davranış Biçimleri**, (Der. Hüner Şencan), MÜSİAD Araştırma Raporu, Sayı: 9, İstanbul, 1994, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/arastirma_raporlari_09.pdf, (05.02.2013), s.115,116.

[679] Buğra, Class, s.531.

Yarar ise 'ekonomi dünyasında İslamın rolünün yanlış yorumlandığını, 'bir lokma bir hırka' anlayışı ile değil, 'bir lokma bin hırka' anlayışı ile hareket etmek gerektiğini, Müslüman zenginin Allah'a ve topluma olan sorumluluğundan ötürü, sahip olduklarının bir kısmını zengin olmayana dağıtacağını, böylelikle ekonominin canlanacağını' ifade etmiştir.[680] Bu söylemler MÜSİAD'ın İslami değerleri savunduğunu, ancak zenginliğe karşı olmadığını göstermektedir. MÜSİAD'ın bu yaklaşımında bir işadamları derneği olmasının, İslamı da bu perspektiften bakarak yorumlamasının önemli bir rolü vardır. Avcı bu konuda zenginleşen İslami kesimle birlikte görülen lüks ve gösterişli tüketimin İslam dışı bir görünüm sergilediğini belirtmektedir.[681] Türkiye'deki farklı İslami fraksiyonlar da MÜSİAD temsilcilerinin yaklaşımlarını eleştirmekte, İslamın var olan zenginliğin eşit bir şekilde paylaşılması anlamına geldiğini vurgulamaktadır.[682]

Bugün bir taraftan Anadolu burjuvazisinin televizyon ve radyo kanalları, reklamları ve programlarına diğer taraftan da İslami giyim sektöründeki büyümeye baktığımızda İslami unsurların her alanda yükselişe geçtiğini görebiliyoruz. Samanyolu TV, Kanal A, Hilal TV, Burç FM, Akra FM, Moral FM gibi televizyon ve radyo kanalları İslami eğilimli iletişim organlarından bazılarıdır. Bu iletişim kanalları aracılığıyla İslami ve geleneksel değerler mal veya hizmete yüklenmekte, bu değerler ile tüketimin özendirilmesi mümkün hale gelmektedir.[683] Bugün MÜSİAD üyesi Anadolu şirketlerinin reklamlarına artık pek çok kanalda rastlamaktayız. Son dönemde TRT'deki Caprice Gold Hotel reklamları[684] ve

---

[680] Dolu, Erol Yarar'la Ropörtaj, s.87.

[681] Avcı, s.61.

[682] Örneğin Saadet Partisi üyesi Prof. Dr. Mehmet Bekaroğlu, 'jiplerdeki başörtülüler' eleştirisi ile İslami camiada çok tartışılmıştır. Bknz. Ruşen Çakır, "İslam ile Solun Ortak Arayışı: Sosyal Adalet", Vatan, 17.03.2010, http://haber.gazetevatan.com/Islam_ile_solun_ortak_arayisi_Sosyal_adalet/294239/4/yazarlar, (15.02.2013). Kendilerini 'Antikapitalist Müslüman Gençler' olarak tanımlayan bir grup 2012 yılında 1 Mayıs gösterilerine katılmış, 'abdestli kapitalizme hayır', 'Allah, emek, özgürlük' gibi sloganlar atmıştır. Bknz. Eyüp Serbest, "Antikapitalist Müslüman Gençler 1 Mayıs'ta", **Hürriyet**, 01.05.2012, http://www.hurriyet.com.tr/gundem/20458489.asp, (06.02.2013). Bu gruba destek veren yazar İhsan Eliaçık da İslamın değerler itibariyle ezilen ve yoksuldan yana olduğunu, İslamın duruşunun sol bir duruş olduğunu açıklamıştır. Bknz. "Eliaçık: İslamın politik duruşu soldur", Balçiçek Pamir'le Karşıt Görüş Programı, **Habertürk**, http://video.haberturk.com/haber/video/islamin-politik-durusu-soldur/40181, (06.02.2013).

[683] Avcı, s.61.

[684] Caprice Gold Hotel, JetPa Holdingin sahibi olan Fadıl Akgündüz tarafından işletilmektedir. Fadıl Akgündüz, 2000-2001 döneminde MÜSİAD'dan ihraç edilen 800 işadamı arasında yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bknz. Eylem Türk, "İstihbarat rapor verdi 800 üye tasfiye edildi", **Milliyet**, 17.11.2002, http://www.milliyet.com.tr/2002/11/17/ekonomi/eko02.html, (31.01.2012). MÜSİAD

KOBİ'lerin telefonla satış yöntemini kullanarak gıda ve giyim malzemeleri satışı yapmaları dikkat çekmektedir. Bu bir taraftan 1980'lerin sonu 1990'ların başında ortaya çıkan Anadolu sermayesinin daha da güçlendiğini, sermaye birikiminin arttığını; diğer taraftan da önceleri İstanbul burjuvazisini destekleyen devletin -TRT kanalıyla- İslami sermayeye ağırlık vermeye başladığını göstermektedir. Anadolu sermayesinin birikimini son yıllarda daha fazla arttırdığı, Kuzey Kıbrıs'ta ilk muhafazakar otelin 2011 yılında MÜSİAd desteği ile açılmasından da anlaşılmaktadır.[685]

İslam ve piyasa ekonomisi arasındaki yakın ilişki kadın giyimine de yansımakta; Batı modası ile İslami giyim tarzı birleştirilerek farklı bir giyim tarzı, bir moda ortaya çıkmaktadır. Kadın, örtünmekte, ancak Anadolu kadınından farklı görünmekte ve lüks otomobiller kullanarak, lüks mekanlarda görülerek farklı davranmaktadır. Sonuç olarak İstanbul burjuvazisinin karşısında İslami burjuvazi kadın örneğinde bu şekilde temsil edilmektedir.[686]

İslami şirketlerin güçlenmesinde 1980'li yıllardan itibaren serbest piyasa ekonomisinin devlet eliyle özendirilmesi büyük rol oynamıştır. MÜSİAD üyeleri devletin müdahale etmeyeceği bir sistemi memnuniyetle karşılamış, kapitalist sisteme karşı çıkmamış, varlığını sürdürmek için kapitalizmden faydalanmıştır. Bu yapı sadece büyük sermayenin değil, KOBİ'lerin de devlet tarafından desteklenmesini beraberinde getirmiştir. Özdemir, İslami grupların kapitalizmi desteklemesinin altında yatan iki önemli konuya dikkat çekmiştir. Birincisi, kapitalizmin küreselleşmenin etkisiyle küçük ölçekli girişimleri ve esnek-informal yapıları desteklemeye başlaması ve sonuç olarak bu özellikleri taşıyan Doğu'ya benzemesi; ikincisi de İslamcılar dahil Batı-dışı ya da Batı-karşıtı kurumların/tutumların değişim göstermesidir.[687] Küçük ve orta ölçekli Anadolu sermayesinin 1990'larda işgücü piyasasının esnekleşmesini beraberinde getiren post-

---

yönetimi bu 800 üyenin tasfiyesine İslamı kullanarak para toplamalarının neden olduğunu vurgulamıştır. Dernek yönetimi Başkan Ali Bayramoğlu aracılığıyla 'çok ortaklı şirketlerin bundan böyle yürütecekleri reklam ve tanıtım çalışmalarında kutsal ve sembolik değerleri kullanmaktan kaçınarak ticari ve ekonomik materyalleri kullanmaya özen göstermeleri gerektiğini' vurgulamıştır. Ayrıntılı bilgi için bknz. "MÜSİAD: İslamı kullanıp para toplayanı atacağız", **Hürriyet**, http://webarsiv.hurriyet.com.tr/2000/03/08/187227.asp, (31.01.2012).

[685] Arif Bayraktar, "Kuzey Kıbrıs'a alternatif otel", **Zaman**, 22.02.2011,http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=1097085&keyfield=4DC39C53C4B04144, (06.02.2012).

[686] Avcı, s.81.

[687] Ş. Özdemir, Uluslararasılıkta Kaos, s.87,88.

Fordist üretim sistemi ile uyumlu bir şekilde emek yoğun üretim yapması ve esnek çalışma koşulları sunması sermaye birikiminin sağlanmasına önemli bir katkı sağlamıştır.[688]

İslam, MÜSİAD üyesi şirketlerin piyasa paylarını arttırmak için önemli bir kaynak olarak kullanılmaktadır. Örneğin 1980'lerde Turgut Özal'ın girişimiyle kurulan İslami bankalar faiz vermemekte, kar paylaşımı temelinde faaliyet göstermektedir. Bu yıllarda Almanya ve diğer ülkelerdeki gurbetçi Türk işçileri İslami yatırımlara büyük destek vermiştir. Konya'da kurulan Kombassan Holding ve Yozgat'ta kurulan Yimpaş Holding 'güvene dayalı bir sistem' kurdukları iddiasıyla Avrupa'daki pek çok Türk işçi ailesinden yüklü miktarda para toplamıştır. Holdingler 'faiz günahtır' söylemiyle Türk işçilerin paralarını bankalarda değerlendirmelerini engellemiştir. Müslüman olmaları ve Türkiye'den uzak olmaları dolayısıyla dini ve milli hassasiyetlerine vurgu yapan girişimcilerin kendilerini ikna etmesi zor olmamıştır. Ancak Sermaye Piyasası Kurulu bu şirketlerin faaliyetlerini takip etmiştir. Söz konusu holdingler, MÜSİAD'ın savunduğu ilkelerin dışında hareket ederek yurtdışındaki Türk göçmenlerden yasal olmayan yollarla yüklü miktarda para topladıkları gerekçesiyle Türk hukuku tarafından cezalandırılmıştır. Buğra, üyelikleri iptal edilen bu şirketlerin kurduğu ilişki türünün resmi, kişisel olmayan, kurallara dayalı standart piyasa ekonomisinden ayrıldığını ifade etmiştir. Çünkü bu ilişki türünde dini olmayan etmenlerin dışlanıp dini olanların dahil edilmesine dayalı olarak kültürel kimlikler çerçevesinde kurulan kişisel, resmi olmayan ilişkiler inşa edilmiştir.[689] MÜSİAD üyesi şirketlerde kişisel, resmi olmayan ilişki türü örneğini işçi ve işveren arasında da görmek mümkündür. MÜSİAD üyesi şirket sahipleri ve derneğin temsilcileri, işçilerini ailelerinin bir parçası olarak gördüklerini ifade etmektedir. Üyeler bu özelliğin işgücü piyasasında istikrarlı ve üretken endüstriyel ilişkilerin kurulmasını beraberinde getirdiklerine inanmaktadır.[690] Buğra'ya göre MÜSİAD'ın bu tutumu, üyelerinin çıkarlarını savunurken makro düzeyde bir toplumsal proje geliştirmek gibi bir amacı olduğunu da göstermektedir.[691]

---

[688] Şebnem Gümüşçü, "Class, Status and Party: The Changing Face of Political Islam in Turkey and Egypt", **Comparative Political Studies**, Cilt: 43, Sayı: 7, 2010, s.839.
[689] Buğra, Islam, s.49.
[690] Ş. Özdemir, MÜSİAD ve Hak-İş, ss.856,857.
[691] Buğra, Islam, s.56.

MÜSİAD'ın dine özel bir önem atfetmesi, dernek üyesi şirketlerin 1990'ların ortalarına değin topluca 'yeşil sermaye' ya da 'tarikat sermayesi' olarak anılmalarına neden olmuştur. Bu sermayedarların zaman içinde daha güçlü hale gelmelerinin ardından yeşil sermaye ya da tarikat sermayesi adlandırması yerini 'İslami/İslamcı sermaye'ye bırakmıştır.[692] Dağı, Anadolu sermayesinin bugün dünya ile bütünleştiğini, böylece büyük sermaye ve bürokrasiye karşı 'doğal korunaklar' elde ettiğini belirtmiştir.[693] Bu noktada derneğin 28 Şubat sürecinden sonra değişim gösterdiği ve yeni bir anlayışla günümüze kadar güçlenerek kamuoyu üzerinde etkili aktörlerden biri haline geldiğini söyleyebiliriz. MÜSİAD'ın Orta Doğu ve Asya ülkeleriyle yakın ekonomik ilişkiler kurma hedefinin özellikle Türkiye'nin AB'ye aday olduğu 1999 yılı itibariyle değiştiğini görüyoruz. Dernek bu tarihten itibaren hem Doğu hem de Batı ülkeleriyle yakın ekonomik, ticari ilişkiler kurma hedefinde olmuştur. Neoliberal hareketler neticesinde, İslami gruplar arasında AB adaylık süreci büyük oranda desteklenmiş; bu gruplar İslami hassasiyetlerin laik bir yönetim altında nasıl korunacağını tartışmaya başlamıştır.[694] Bu gruplardan biri olan MÜSİAD, devletçilik anlayışının liberal demokratik ilkelerin uygulanmasını engellediğini, dünya ekonomisine ve dolayısıyla AB ekonomisine entegrasyonun gerekli olduğunu savunmaktadır.[695] MÜSİAD yayını olarak basılan 'İslamda Çalışma İlişkileri' başlıklı kitabında Balcı da, İslamda emek piyasasının serbest olduğunu, bu kuralın Nisa suresine dayandığını, kişilerin daha iyi kazançlar sağlayabilmeleri için hareket etme özgürlüklerinin olduğunu belirtmiştir.[696]

MÜSİAD, geçmişten günümüze din ve devlet işlerinin birbirinden ayrı tutulmasının modernleşme anlamına gelmediğini savunmaktadır. Ancak dernek eleştirdiği bu yapının faydalarını da görmektedir. Seküler Batı medeniyetlerinin yasal sistemlerinin benimsendiği Türkiye'de miras, sözleşme ve şirket kurma gibi alanlardaki düzenlemeler İslami grupların tüketim, teknoloji, kültür, siyaset gibi

[692] Doğan, s.52.
[693] İhsan Dağı, "Bir başka Anadolu ihtilali", **Zaman**, 18.05.2010, http://www.zaman.com.tr/yazar.do?yazino=985255&keyfield=4DC39C53C4B04144, (07.02.2012).
[694] Atasoy, Islamic Engagement, ss.166,167.
[695] Türkiye'de serbest piyasa ekonomisini destekleyen diğer gruplar arasında MÜSİAD'ın yanı sıra TÜSİAD ve Gülen Hareketini destekleyenler de vardır. Bknz. Atasoy, Islamic Engagement, s.175.
[696] Balcı, s.116.

alanlarda varlık göstermelerine hizmet etmiştir.[697] Bu gelişmeler, 28 Şubat sürecinden sonra MÜSİAD'ın yüzünü Batı'ya dönmesi ve 1999 yılı itibariyle Türkiye'nin AB adaylık sürecine destek vermeye başlaması, derneğin yeni argümanlar ortaya koymasını beraberinde getirmiştir. Geçmişte Avrupa ile entegrasyona tamamen karşı olduğunu açıklayan dernek, AB'nin insan hakları ve özgürlükler bağlamında Türkiye'nin örnek alması gereken bir uluslararası örgüt olduğunu savunmaya, bu örgüte Türkiye'nin de katılmasını desteklemeye başlamıştır. Aşağıda derneğin kuruluşundan günümüze AB yaklaşımı ve Avrupalılaşma düzeyi değerlendirilmektedir.

3.2. MÜSİAD VE AVRUPALILAŞMA

MÜSİAD, 1990–1999 yılları arasında Batı dünyasına ve AB'ye karşıt bir tutum sergilerken 1999–2004 döneminde AB'nin Türkiye açısından siyasi, ekonomik, ticari ağırlığı ve öneminin yadsınamaz bir gerçek olduğunu savunmaya başlamıştır. Dolayısıyla 1994–1999 yılları arasında veto noktası konumunda yer alan dernek, 1999 yılında adaylık sürecinin başlaması ile birlikte Avrupalılaşmanın arabulucu aktörlerinden biri olarak görülmeye başlamıştır. Derneğin AB üyelik sürecini desteklemeye başlamasında 28 Şubat 1997 yılındaki askeri müdahalenin de önemli bir etkisi olmuştur.

17 Aralık 2004 Zirvesi'nde alınan kararlardan sonra Avrupa şüpheciliğine geri dönüş yaşayan dernek, AB'ye karşı ihtiyatlı bir yaklaşım sürdürmekte, ancak 1999 öncesi reddedici tutumunu da sergilemekten uzak durmaktadır. 1990–1999 döneminde MÜSİAD için İslami referanslar yol gösterici olmuşken 1999–2004 döneminde dernek, İslam ile serbest piyasa ekonomisinin birbiriyle çelişmediğini göstermeye çalışmış, dini özgürlükler ve ifade özgürlüğü konularında AB'yi referans göstermiştir. Ancak 2004 sonrası dönemde özellikle dini özgürlükler bağlamında AB'nin samimi olmadığına kanaat getirmiş, tam üyelik müzakerelerini milli hassasiyetler çerçevesinde değerlendirmiştir.

[697] Murat Somer, "Democratization, Clashing Narratives, and 'Twin Tolerations' between Islamic-Conservative and Pro-Secular Actors", içinde **Nationalisms and Politics in Turkey. Political Islam, Kemalism and the Turkish Issue**, (Ed. Marlies Casier, Joost Jongerden), Routledge, London, New York, 2011, ss.40,41.

Avrupalılaşma sürecinde veto noktaları, arabulucu aktörler ve norm girişimcilerinin kilit rolleri vardır. Norm girişimcileri Avrupalılaşma için gerekli olan yasal koşulların sağlanmasına odaklanmaktadır Dolayısıyla bu süreçte siyasi partiler, parlamento ve hükümete büyük görevler düşmektedir. Sivil toplum ve medya gibi arabulucu aktörler de uyumun sağlanması noktasında aktif bir şekilde çalışarak sürecin ilerlemesine yardımcı olmaktadır. Veto noktaları ise Avrupalılaşma karşıtı olduğu için özellikle arabulucu aktörler, veto noktaları ile fikir ve bilgi alışverişi içinde olarak onların değişimi üzerinde etkili olmaya çalışmaktadır. Veto noktalarının değişiminde bu aktörlerin edindikleri deneyimler de önemli bir rol oynamaktadır.[698] MÜSİAD örneğinde düşünüldüğünde 1999 öncesinde bir veto noktası olan derneğin 1999 sonrasında göreceli bir arabulucu aktör haline gelmesi dikkat çekicidir. Veto noktaları daha çok kırılgan süreçlerde ortaya çıkmaktadır.[699] Türkiye'nin aday ülke olmadan önce AB karşısındaki durumu da oldukça kırılgan bir özellik göstermiştir. Dolayısıyla derneğin sadece bir veto noktası olmayı bırakması değişen konjonktürün de etkisiyle gerçekleşmiştir denilebilir.

MÜSİAD'ın Avrupalılaşma düzeyini araştırabilmek için tezin 'Sivil Toplumun Avrupalılaşması' alt başlığında incelenen mekanizmaları göz önünde bulundurmak yerinde olacaktır. Bu mekanizmalar 'AB'nin fon desteği, AB müktesebatına uyum ve ulusal alanda sosyal öğrenme süreçlerinin yaşanması'dır. Dolayısıyla MÜSİAD'ın AB fonlarından yararlanıp yararlanmadığı, ulusal alanda AB müktesebatına uyum sağlanırken ve sosyal öğrenme süreçleri yaşanırken MÜSİAD'ın nasıl bir duruş sergilediğinin gözler önüne serilmesi yerinde olacaktır.

Türkiye henüz aday ülke olduğu için Avrupalılaşma süreci yukarıdan aşağı doğru gerçekleşmekte, Avrupalılaşma ulusal ve yerel davranışlar üzerinde etkili olmaktadır. Aşağıda derneğin 1990–1999 dönemi, 1999–2004 dönemi ve 2004'ten günümüze kadar olan dönemdeki Avrupalılaşma düzeyi yukarıda bahsi geçen kriterler çerçevesinde incelenmektedir.

[698] Börzel, States and Regions, s.214.
[699] Thelen ve Steinmo, s.7.

3.2.1. 1990–1999 Dönemi: Kurumsal Yaklaşım

1990–1999 döneminde Avrupa'nın tarihsel olarak bir Türk sorununun olduğunu belirten, Türkiye ve Avrupa'yı 'biz ve onlar' şeklinde değerlendiren dernek, Yankaya'nın deyimiyle katı bir Avrupa şüpheciliğini benimsemiştir.[700] MÜSİAD'ın bu süreçteki tutumu 28 Şubat 1997 tarihindeki askeri müdahale ve 1999 yılında Türkiye'nin aday ülke ilan edilmesi ile değişime uğramıştır. Dernek Avrupalı ülkelerin özellikle Müslümanların çeşitli sorunlarla karşı karşıya kaldığı Bosna, Dağlık Karabağ ve Çeçenistan gibi ülkelere taraflı ve önyargılı davrandığını iddia etmiş; AB karşıtlığının önemli gerekçelerinden bir tanesi olarak AB'nin bu yaklaşımını göstermiştir. Dernek bir işadamları derneği olmasına rağmen bu süreçte ekonomik bütünleşmenin sağlayacağı katkıları göz ardı etmiş, Türkiye'nin Müslüman Orta Doğu ülkeleri ve Asya ülkeleri ile işbirliği içinde olması gerektiğine inanmıştır.

MÜSİAD'ın bu süreçteki duruşu Avrupalılaşma sürecinde bir veto noktası olarak değerlendirilmelidir. Aynı süreçte ordunun da bir veto noktası olarak değerlendirilmesi mümkündür. Ancak MÜSİAD ve ordunun veto noktası olarak AB'ye karşı tutumlarında büyük farklar olduğu görülmektedir. Ordu mensupları AB'nin sivil-asker ilişkileri bağlamında Türkiye'den beklentileri noktasında AB karşıtı bir tutum izlerken, MÜSİAD AB'yi Müslüman-Hıristiyan çatışması çerçevesinde değerlendirmiştir. Derneğin konuyu bu çerçevede ele almasında sermaye birikimini yeterince sağlamamış olmasının da etkileri bulunmaktadır.

Hem Avrupa ülkelerindeki hem de Türkiye'deki işadamları derneklerine baktığımızda bu derneklerin diğer STÖ'lere oranla AB konuları üzerinde daha fazla durduğunu, daha fazla araştırma yaptığını ve AB'nin olanaklarından daha fazla yararlandığını görmekteyiz. Bu fark büyük oranda işadamları derneklerinin sermaye birikiminden kaynaklanmaktadır.[701] MÜSİAD da sermaye birikimini 1990'larda sağladıktan ve uluslararası piyasalarda güçlendikten sonra AB konularında daha etkin hale gelmiştir.

Dernek 1990'lı yılların ilk yarısında, Batı dünyası ile yapılan ekonomik işbirliği antlaşmalarından ziyade İslam dünyasıyla işbirliği sağlanması gerektiğini

[700] Yankaya, s.8.
[701] Beyers, Kerremans, s.468.

savunduğu için Türkiye ile AB arasında Gümrük Birliği Antlaşması'nın imzalanmasına da karşı çıkmıştır. Müslüman ülkelerle 'Pamuk Birliği' kurulması önerisini getiren dernek, bu birliğin Türkiye, Pakistan, Özbekistan ve Türkmenistan'dan oluşabileceğini ifade etmiştir. Dernek, söz konusu birlik ile ilgili ülkeler arasında hem pamuk sektöründe hem de diğer pek çok sektörde ilişkilerin geliştirilebileceğini, böylece uluslararası rekabet edebilirliğin sağlanacağını belirtmiştir. Balkanlardan Doğu Asya'ya tüm Türk ve Müslüman ülkelerin Gümrük Birliği'ne alternatif olarak Pamuk Birliği'ne entegre olabileceği önerisini getiren dernek, bu birliğin İslamiyetin yayılma sürecinde kurulan 'Medine pazarı'nı örnek alabileceğini ifade etmiştir.[702] Dönemin koalisyon hükümetinde yer alan RP ile aynı tutumu izleyen MÜSİAD, Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne girmesi halinde ekonomik çıkarlarının zedeleneceğini, Türkiye'nin bağımlı bir ekonomi ve geri kalmış bir teknoloji ile AB pazarında var olamayacağını ifade etmiştir.

Gümrük Birliği'nin yürürlüğe girmesinin ardından dönemin MÜSİAD başkanı Ali Bayramoğlu, Gümrük Birliği'nin mevcut haliyle lağvedilmesi gerektiğini belirtmiştir.[703] Antlaşma'nın yürürlüğe girmesinden bir yıl sonra MÜSİAD Eski Başkanı Erol Yarar, derneğin Gümrük Birliği'ne karşı çıktığını "Gümrük Birliği Antlaşması'nın rasyonalitesi yoktur. Avrupa Birliği'ne girmemiz hiç mümkün değil" sözleriyle açıklamış, Gümrük Birliği'ni destekleyenleri 'vatan haini' olarak nitelendirmiştir.[704] Gümrük Birliği'nin tam üyeliği getirmeyeceğini savunan MÜSİAD, 'Batılılaşma', 'belki bir gün alırlar' gibi tezlerle yaklaşıldığı takdirde olumsuz etkilerin çok daha büyük olacağını belirtmiştir. AB'ye üye olmamanın bir ülkenin varlığını sona erdirmediğini belirten MÜSİAD, Norveç halkının tam üyeliği, İsviçre halkının da Avrupa Ekonomik Alanı Anlaşması'na dahil olmayı reddettiklerini; Malezya, Endonezya, Güney Kore gibi ülkelerin son on beş yıldaki ekonomik performanslarını gümrük birliği yoluyla elde etmediklerini vurgulamıştır.

---

[702] Medine pazarı, hicretten sonra kurulmuş, fiyatlar siyasi otorite tarafından belirlenmemiştir. Bu pazarda bilginin simetrik dağılması temel şarttır. Bknz. Nusret Özcan, "MÜSİAD Öncülüğünde Emir-Alim-Tüccar Buluşması", **MÜSİAD Bülten**, Fuar Forum Özel Sayısı, 1997, Cilt: 5, Sayı: 18, s.9; Mustafa Özel, "Medine Pazarından MÜSİAD'a", **Anlayış Dergisi**, Cilt: 83, 2010, http://www.anlayis.net/makaleGoster.aspx?dergiid=84&makaleid=2674, (08.02.2013).

[703] "MÜSİAD: Birlik lağvedilsin", **Milliyet**, 15.12.1996, www.gazetearsivi.milliyet.com.tr/Arsiv/1996/12/15, (15.03.2013).

[704] "GB'yi savunmak vatan hainliğidir", **Milliyet**, 26.12.1996, www.milliyet.com.tr/1996/12/26/ekonomi/index.html, (15.03.2013).

MÜSİAD, bu süreçte Kuzey Afrika ve Güneydoğu Asya ile ticari ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğine inanmıştır. Dernek Eski Başkanı Erol Yarar, 'Türkiye ile Doğu Asya arasında kültürel bir ilişki varken Avrupa ile olmadığına' dikkat çekmiş; 1996 yılında verdiği bir ropörtajda derneğin 'AB ile entegrasyona karşı olduğunu, AB'nin kendi menfaatlerini korumak için oluşturulan bir Hıristiyan menfaat birliği olduğunu, Türkiye'nin kültür ve ekonomik yapısının böyle bir entegrasyona elverişli olmadığını' dile getirmiştir.[705] 1990'ların ikinci yarısı AB'nin, dernek tarafından ABD ve İsrail ile birlikte Türkiye'nin politik, ekonomik ve kültürel varlığına zarar verecek bir güç olarak görüldüğü dönemdir. Dernek, 1997 yılındaki AB zirvesinde Türkiye ile ilgili bir karar alınmamasını eleştirmiş; Avrupa'nın Türkiye'nin güçlenmesini istemediğini dile getirmiştir. Bu süreçte MÜSİAD Eski Başkanı Yarar, Türkiye'nin Avrupa yerine Asya ve İslam ülkelerine yönelmesi, bu ülkelerdeki dinamizm ve potansiyeli değerlendirmesi gerektiğini belirtmiştir.[706]

MÜSİAD'ın 1990–1999 dönemindeki AB karşıtlığı, Tarihsel Kurumsalcılık çerçevesinde açıklanabilir. Bu süreçte dernek Kemalist, Batı yanlısı büyük burjuvaziye tepki olarak İslami burjuvazinin temsilcilerinin aynı çatı altında toplandığı bir yapıyı temsil etmektedir. Dolayısıyla AB, Hıristiyan birliği olarak görülmekte, Doğu ile entegrasyon yolları aranmaktadır.

28 Şubat süreci MÜSİAD üyeleri üzerinde önemli ekonomik ve siyasi etkiler doğurmuştur. Tarihsel Kurumsalcılığın 'kritik dönemler' olarak nitelediği dönemlerden biri olan 28 Şubat, MÜSİAD'ın bir değişim süreci içine girmesini beraberinde getirmiştir. Değişim süreci Tarihsel Kurumsalcılığın da belirttiği gibi kurumun, yani MÜSİAD'ın devamlılığını sağlamış, derneği güçlendirmiştir.[707] Derneğin 28 Şubat sonrasında değişim göstermesinde hem rasyonel hem de sosyolojik etkenlerin önemli bir rol oynadığı görülmüştür. MÜSİAD üyeleri daha özgürlükçü bir ortamın sağlanması ile İslami sermayenin de var olabileceğini dile getirmiş; bu özgürlükçü ortamın ancak AB'nin demokratikleşme etkisi ile mümkün

---

[705] "İstanbul, İslam ekonomisinin başkenti", **Milliyet**, 26.11.1996, gazetearsivi.milliyet.com.tr/Ekonomik%20Paketler/, (15.03.2013).

[706] Erol Yarar, **21. Yüzyıla Girerken Dünyaya Yeni Bir Bakış**, MÜSİAD Yayınları, İstanbul, 2003, s. 16.

[707] Tarihsel kurumsalcılara göre kurumlarda değişim, sosyoekonomik ve politik değişimin kurumlar üzerindeki etkileri neticesinde ortaya çıkar. Kurumsal değişim aynı zamanda uzun vadede siyasal avantaj elde etmek için yapısal özelliklerden vazgeçmek şeklinde ortaya çıkabilir. Bknz. Gorges, The New Institutionalism, s.161; Peters, s.82.

olabileceğine inanmıştır. Bu nedenden ötürü Türkiye'nin 1999 yılında aday ülke ilan edilmesi dernek üyelerinin büyük bir bölümü tarafından olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmiştir.

3.2.2. 1999–2004 Dönemi: Kurumsal Dönüşüm

Türkiye'nin aday ülke ilan edilmesi ile MÜSİAD'ın AB konusundaki görüşlerinin yumuşaması aynı döneme rast gelmiştir. Dernek bu dönemde tam üyelik sürecini desteklemeye, çeşitli politik ve ekonomik konularda AB yanlısı fikirlerini beyan etmeye başlamıştır. Bu süreç aynı zamanda 28 Şubat askeri müdahalesinin ardından koalisyon hükümetinin dağıldığı, 1998 yılında RP'nin kapatıldığı ve ardından FP'nin kurulduğu sürece denk gelmektedir. FP, AB'ye karşı bir tutum sergilememiş; MÜSİAD da partiye paralel olarak Türkiye-AB ilişkilerinin derinleşmesine karşı çıkmamıştır.[708]

Dernek, 28 Şubat sürecinin ardından AB üyeliğinin olumlu etkiler doğuracağına inanmaya başlamış; ordunun siyasete müdahalesinin ve devletin gücünün kötüye kullanılmasının engelleneceği ve dini özgürlükler konusunda önemli açılımlar getirileceği beklentisinde olmuştur.[709] MÜSİAD, Türkiye'nin sadece zengin olmak için AB'ye üye olmak istemediğini, ekonomik nedenlerin yanı sıra tarihi, siyasi, hukuki, askeri ve toplumsal nedenlerin de Türk toplumunu önemli derecede etkilediğini ifade etmiştir. MÜSİAD'ın bu söylemini Sosyolojik Kurumsalcılık ile açıklamak mümkündür. Bu kuram, aktörlerin rasyonel tercihleri olabileceğini tamamen reddetmese de yalnızca fayda-maliyet hesaplarından hareket ettiklerini kabul etmemektedir. Aktörler kolektif anlayışların etkisinde kalmakta ve sosyal beklentilerini karşılamayı amaçlamaktadır.[710] MÜSİAD da ekonomik reformların yanı sıra toplumsal ve hukuki alanlarda da reformlar yapılarak Türkiye'nin daha demokratik bir yapıya kavuşmasının amaçlandığını ifade etmiştir. MÜSİAD'ın sosyal öğrenme sürecinde olması kritik bir dönem olan 28 Şubat'ı tecrübe etmesine bağlanabilir. Dernek 28 Şubat tecrübesini yaşamasının ardından AB üyelik sürecini destekleme ihtiyacı duymuştur. Derneğin üyelik sürecini desteklemeye başlamasında

[708] Dağı, Turkish Islamic Elite, s.56.
[709] Atasoy, Islamic Engagement, s.178.
[710] Börzel ve Risse, Domestic Impact, s.66.

küreselleşen ekonomi, Doğu toplumlarının geri kalmışlığı ve Batı dünyasının gelişmişliğinin farkına varılması da etkili olmuştur.

MÜSİAD, AB'nin Türkiye açısından siyasi, ekonomik, ticari ağırlığı ve öneminin yadsınamaz bir gerçek olduğunu iddia etmeye başlamıştır. Tarihsel Kurumsalcılığa göre aktörler çıkarlarını rasyonel olarak gerçekleştirmeye çalışırlar. Ancak bu çıkarlar öğrenme süreçleri neticesinde değişebilir. Yine Tarihsel Kurumsalcılığa göre tercihler yol bağımlıdır. Yani politikalar belirli bir gücün bu kurulu düzeni değiştirmesi halinde her zaman devam ettiği şekilde yürütülmez, izlenen yolun değiştirilmesi gerekmektedir.[711] Bu yaklaşım temelinde MÜSİAD'ın AB yaklaşımının öğrenme süreçleri neticesinde değiştiği söylenebilir. MÜSİAD yetkilileri bu süreçte AB'ye üyeliğin olumsuz yönlerinin yanı sıra olumlu yönlerini de vurgulamaya başlamış, daha çok Türkiye-AB arasındaki bu ilişki ağının nasıl geliştirilebileceğine odaklanmış ve öneriler getirmiştir.

Derneğin 2002 yılında 174 STÖ ile birlikte Türkiye'nin AB'ye tam üyelik sürecini desteklediğini ifade eden bildiriyi imzalaması, sürece katkı sağlama konusunda istekli olduğunu net bir şekilde göstermiştir. Çeşitli yayın organlarında yayınlanan bildiri aşağıdaki gibidir:

> *"Türkiye, AB tam üyelik hedefine hiç olmadığı kadar yakın. Tam üyelik mücadelesinin sonuca ulaşması yolunda, siyasi iradenin kararlılığına, her zamankinden daha fazla ihtiyaç duyuyoruz. Tüm siyasetçilerimizden bu tarihi sorumluluğun bilinciyle hareket etmelerini bekliyoruz. Biz, bu bildiride imzası olan sanayici, tüccar, çiftçi, esnaf, serbest meslek mensubu, işçi, akademisyen, öğrenci, medya temsicileri, toplumun tüm temsilcileri geleceğimizi AB'de görüyoruz. Bizi temsil etmek ile görevlendirdiğimiz siyasetçileri toplumun sesine kulak vermeye ve projeyi gerçekleştirme taahhüdünü şimdi bugün yerine getirmeye çağırıyoruz. Biz Türk toplumu olarak kararlıyız".*[712]

MÜSİAD adaylık sürecinin başlamasından itibaren AB ile ilgili yayınlar hazırlamaya başlamıştır. Dernek, 1999 yılında 'Avrupa Birliği'ndeki Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmelere (KOBİ) Destek Programları' başlıklı bir yayın hazırlamıştır.[713] Çerçeve Dergisi'nde AB ile ilgili makalelere yer verilmiş; Cep

[711] Torfing, s.295.
[712] "175 sivil toplum örgütü AB için bu mesajı verdi: Zaman kaybetmeyin, yerimiz AB olsun" **Hürriyet**, 06.06.2002, http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/ShowNew.aspx?id=76719, (20.12.2011).
[713] Bknz. MÜSİAD, **Avrupa Birliği'ndeki Küçük ve Ortak Büyüklükteki İşletmelere (KOBİ) Destek Programları**, MÜSİAD Cep Kitapları, Sayı: 3, 1999,

Kitapları yayınlanmış; AB İlerleme Raporları incelenmiş; dernek başkanları bu konular üzerine demeçler vermiştir. Dernek Eski Başkanı Ömer Bolat, bir akademisyen olması dolayısıyla da AB ile ilgili makaleler yazmış; raporlar hazırlamıştır. Bolat, Çerçeve Dergisi'nin 34. sayısında 'Avrupa Birliği ve Sivil Toplum Kuruluşları', 'Üçüncü Safhadaki Girişimciliğimiz ve Geleceği' isimli makaleler yazmış; 2003 yılında 'Avrupa Birliği ve Türkiye-AB İlişkileri Kronolojisi'[714] başlıklı bir yayın hazırlamıştır. Derneğin yayınlar hazırlaması daha önce reddettiği AB hakkında daha fazla bilgi sahibi olmaya ve bu bilgileri kamuoyu ile paylaşmaya başladığını göstermektedir ki bu Avrupalılaşmanın önemli bir etkisidir.

MÜSİAD'ın kurucu üyelerinden bir tanesi 'MÜSİAD'ın anti-Avrupacı tutumunu devam ettirmesi halinde ilgili olduğu tüm tartışmaların dışında bırakılacağını' vurgulamış; derneğin AB sürecini destek vermeye başlamasına açıklık getirmiştir. Bu tür söylemler MÜSİAD'daki değişimin siyasi bir fırsatçılık ve pragmatizm neticesinde ortaya çıktığı yorumlarını beraberinde getirmiştir. Örneğin Yankaya, Avrupalılaşmanın siyasi partiler, parlamentolar ve çıkar grupları gibi siyasi aktörler için yeni fırsat pencereleri açtığını, bu aktörlere maddi ve sembolik kaynaklar sunduğunu belirtmiş; Türkiye'deki İslami hareketin Türkiye'nin Avrupalılaşması konusundaki desteğini siyasi fırsatçılık olarak değerlendirmiştir.[715] Ancak derneğin desteğini 2004 yılı itibariyle azaltması konuya sadece siyasi fırsatçılık penceresinden yaklaşmadığını göstermektedir. MÜSİAD özellikle dini özgürlükler, devletin gücünün kötüye kullanılması ve ordunun siyasete müdahalesi konularında AB'nin Türkiye'ye önemli katkılar sağlayabileceğini ümit etmiş olsa da, AB'nin diğer aday ülkelere tanıdığı kolaylıkları ve hakları Türkiye'ye tanımaması, dolayısıyla çifte standart uygulaması nedeniyle ümitlerinin boşa çıktığını görmüş; dernek üyesi işadamları kendilerine özgü milli ve dini hassasiyetleri çerçevesinde AB ile entegrasyon fikrinden ekonomik anlamda kayıplar yaşayabilecek olmalarına rağmen vazgeçilebileceğini ya da ilişkilerin yavaşlatılabileceğini ifade etmiştir. Dolayısıyla MÜSİAD'ın AB'ye yaklaşımını tamamen Rasyonel Seçim

---

http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/Cep_Kitaplari_3.pdf, (06.02.2013).

[714] Bknz. Ömer Bolat, **Avrupa Birliği ve Türkiye-AB İlişkilerinin Kronolojisi**, MÜSİAD Cep Kitapları, Sayı: 13, İstanbul, 2003, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/cep_kitaplari_13.pdf, (06.02.2013).

[715] Yankaya, s.5.

Kurumsalcılığı çerçevesinde değerlendirmek mümkün görünmemektedir. Derneğin AB yaklaşımı sadece ekonomik beklentilerden değil, dini ve milli hassasiyetlerden de etkilenmekte, dolayısıyla derneğin bazı davranışları Rasyonel Seçim Kurumsalcılığı, bazı davranışları ise Tarihsel Kurumsalcılık ve Sosyolojik Kurumsalcılık ile açıklanabilmektedir. Dernek Avrupa'daki iş dünyası ile ilişkileri ve hazırladığı AB projeleri neticesinde AB'nin demokrasinin güçlenmesi sürecinde önemli bir itici güç olduğunun farkına varmıştır.

MÜSİAD'ın AB'ye en çok destek verdiği 1999–2004 dönemi, hükümetin reform paketleri hazırladığı ve toplumsal alanda AB konularının en aktif şekilde tartışıldığı dönemdir. MÜSİAD ulusal alandaki bu süreçlerin etkisini üzerinde hissetmiş; derneğin tarihsel sürecinde Avrupalılaşmanın en çok etkisi altında kaldığı dönem, bu dönem olmuştur.

3.2.3. 2004'ten Günümüze: İkinci Kurumsal Değişim

MÜSİAD'ın AB'ye bakışı 2004 yılı itibariyle yeniden bir değişim süreci içine girmiştir. Bu değişimde AB'nin 6 Ekim 2004 tarihinde yayınladığı İlerleme Raporu ve 17 Aralık 2004 tarihinde Brüksel'de düzenlenen zirvenin yansımaları önemli bir rol oynamıştır.

MÜSİAD, 6 Ekim 2004 tarihli İlerleme Raporu ile AB'nin Türkiye'nin üyeliği konusundaki isteksizliğini ortaya koyduğunu, diğer aday ülkelerle karşılaştırıldığında Türkiye'ye çifte standart uyguladığını kamuoyuna duyurmuş; Türkiye'nin üyeliği için sürecin ucunun açık bırakılmasını eleştirmiştir. Raporda 'ilerlemelerde aksama olması halinde müzakerelerin askıya alınabileceği'nin vurgulanması, MÜSİAD tarafından şartlı evet olarak değerlendirilmiştir. Yine 'AB Komisyonu'nun önerisi ve Bakanlar Konseyi'nin nitelikli çoğunluk kararı ile müzakerelerin kesilebileceği' ifadesi, dernek tarafından AB'nin Türkiye'ye her istediğini yaptırmaya yönelik baskısı olarak değerlendirilmiştir. MÜSİAD, İlerleme Raporunda Avrupa hukukuna ve ortak pazara aykırı bir şekilde kişilerin serbest dolaşımı ilkesinin Türkiye için engellenmesini eleştirmiştir. Dernek serbest dolaşım hakkı olmayan üyeliğin tam üyelik olmadığını dile getirmiş, müzakerelerde ikinci

sınıf üyelik anlamına gelecek böylesine kalıcı bir istisna teklifinin kesinlikle reddedilmesi gerektiğini belirtmiştir.[716]

17 Aralık 2004 kararları ise Türkiye'nin AB üyeliği müzakerelerine başlamasına olanak tanıdığı için MÜSİAD tarafından dikkatle okunmuştur. Dernek, tedbir alınmadığı takdirde bazı kararların Türkiye'nin ulusal çıkarlarına zarar verebileceğini kamuoyuna duyurmuştur. Emeğin serbest dolaşımı, tarım fonları ve yapısal fonlara getirilecek olan kalıcı kısıtlamaların Türkiye tarafından kabul edilmemesi gerektiğini belirten MÜSİAD, üyelik dışındaki formüllerin reddedilmesi gerektiğini açıklamıştır. Dernek AB'nin Gümrük Birliği üyeliğinin ardından emeğin serbest dolaşımı konusunda zaten bir çifte standart uyguladığını, yapısal fonlar bağlamında ise AB'nin diğer aday ülkelerin yapısal uyum süreçlerini hangi ölçülerde desteklemişse Türkiye için de o oranda destekte bulunması gerektiğini belirtmiştir. Değiştirilmediği takdirde kalıcı kısıtlamaların bir tür imtiyazlı ortaklığa veya ikinci sınıf üyeliğe yol açacağı dernek tarafından vurgulanmıştır. AB'nin ekonomik, siyasi ve sosyal açılardan aday ülkeyi bünyesine katmaya hazır olması gereğinin 17 Aralık belgesinin 5. paragrafında da dile getirildiğini hatırlatan MÜSİAD, AB'nin imtiyazlı ortaklık önermesi halinde kendisiyle çelişeceğini belirtmiştir. MÜSİAD'a göre bir tarafın 'hakim', diğer tarafın da 'mahkum' psikolojisinde olacağı bir müzakere süreci ve böyle bir sürecin sonunda gerçekleşecek tam üyelik iki tarafa da yarar getirmeyecektir.[717] MÜSİAD bakımından Avrupalılaşmanın bu süreçte geçmiş döneme göre etkisini yitirdiği görülmektedir.

Ergun, Türkiye'deki kimi STÖ'lerin ulusal değişimin gerçekleşmesini sağlayacak olan dış aktörün 'gizli bir gündemi' olabileceğini düşündüklerini, bu gündemin ulusal çıkarlara zarar verebileceğine inandıklarını belirtilmiştir. Yazar bu tür STÖ'lerin dış aktörlerin çifte standart uyguladığına inandıklarını, ancak her şeye rağmen dış aktörlerle çalışmaktan geri adım atmadıklarını vurgulamıştır.[718] MÜSİAD da AB'nin çifte standart uyguladığını iddia eden, ancak aynı zamanda sürecin

[716] MÜSİAD, **AB İlerleme Raporu ve AB Müzakere Süreci Konusunda MÜSİAD'ın Görüş**leri, MÜSİAD Cep Kitapları, Sayı: 18, (AB İlerleme Raporu), 2004, İstanbul, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/cep_kitaplari_18.pdf, (06.02.2013), ss.13,14. Ayrıca bknz. MÜSİAD, **AB Müzakere Sürecine İlişkin MÜSİAD'ın Değerlendirme ve Önerileri (2)**, MÜSİAD Cep Kitapları, Sayı: 19, (AB Müzakere Süreci), 2004, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/cep_kitaplari_19.pdf, (06.02.2013), s.8,9.

[717] MÜSİAD, AB Müzakere Süreci, ss.6–10.

[718] Ergun, s.513.

tamamen karşısında durmayan bir dernektir. Ergun, söz konusu STÖ'lerin AB'den fon almayı reddettiklerini, çünkü fon aldıkları takdirde kendi bağımsızlıklarının zarar göreceğine inandıklarını ifade etmiştir. Ancak MÜSİAD bu noktada bağımsızlığının zarar göreceğine inanmamakta, AB fonlarına başvurmaktan çekinmemektedir. STÖ'lerin Avrupalılaşma etkisiyle dönüşümünde kendi özellikleri, örgütsel kültür, değer ve kimlikleri önemli bir rol oynamaktadır.[719] MÜSİAD'ın AB'yi eleştirmesi derneğin örgütsel kültür, anlayış ve değerlerinin yukarıda bahsedilen konularda AB ile örtüşmemesinden kaynaklanmaktadır. Derneğin tamamlamış olduğu AB projelerinden biri 'Trabzon İnisiyatifi Projesi'dir. AB mali desteği ile Sosyal Güvenlik Kurumu tarafından yürütülen Kayıt Dışı İstihdamla Mücadele Hibe Programı kapsamında yer alan ve 2011 yılında tamamlanan projenin ortakları MÜSİAD Trabzon Şubesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Technopolis (GR) ve Hellenic Center for Children's Media kurumlarıdır.[720] MÜSİAD Projeler Birimi Direktörü Abdülkadir Sıcakyüz, derneğin bu proje boyunca Trabzon'daki ticaret odaları, sanayi odaları, STÖ'ler ve meslek odaları ile iletişim içinde olduğunu, kayıt dışı ekonomi ile mücadelede yerel kuruluşların ortak hareket etmesinin projeye önemli bir katkı sağladığını ifade etmiştir.[721] MÜSİAD'ın bir diğer AB projesi de 2006 yılında tamamlanan 'Hidrolik Teknisyeni Yetiştirme Projesi'dir. Proje ile İstanbul'a bağlı Kıraç beldesindeki yoğun sanayi potansiyeline nitelikli eleman kazandırılması ve işsizliğe çözüm bulunması amaçlanmıştır.[722]

MÜSİAD, AB ile üyelik müzakerelerini bir 'ulusal dış politika konusu' olarak dolayısıyla 'partiler üstü' bir konu olarak gördüğünü ifade etmiştir. Dernek AB üyeliğinin Türkiye'nin ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal gelişmesi ve Türkiye'nin dünya siyasetinde hak ettiği yeri almasına olumlu katkılar sağlayacağına inanmaktadır. Dernek üyeleri Türkiye'nin de AB'ye kendi değerleri ile belirli katkılar yapacağına inandıklarını dile getirmiştir. MÜSİAD'ın 6 Ekim 2004 İlerleme Raporu ile 17 Aralık 2004 Zirvesi'nde alınan kararlara ilişkin açıklamaları, derneğin bu konuda hükümetin uyguladığı politikalardan ayrıldığını göstermektedir. Çünkü 17

[719] Sanchez-Salgado, European Dimension, s.9.
[720] "Trabzon'da kayıt dışına savaş", http://www.haber61.net/trabzonda-kayit-disina-savas-88309h.htm, (09.11.2012).
[721] MÜSİAD Projeler Birimi Direktörü Abdülkadir Sıcakyüz ile mülakat, MÜSİAD Genel Merkez, İstanbul, 03.05.2012.
[722] "Hidrolik Teknikeri Yetiştirme Projesine Coşkulu Kapanış", http://www.musiad.org.tr/ABProjeDevam.aspx?id=1, (09.11.2012).

Aralık Zirvesi, Türk hükümeti ve medyası tarafından 3 Ekim 2005 tarihinde müzakerelere başlanacağını müjdelemesi nedeniyle büyük oranda başarı olarak değerlendirilmiştir. Oysa MÜSİAD ulusal dış politika konusu olan AB ile ilişkilerde atılan adımlara dikkat edilmesi gerektiğini her fırsatta vurgulamıştır. Dönemin dernek başkanı Ömer Bolat, AB ile müzakerelerde Türkiye'nin şu taleplerde bulunması gerektiğini belirtmiştir:

> *"- AB dışı güçlerle (Afro-Avrasya, İslam Dünyası, ABD, Rusya) ekonomik ilişkileri geliştirmek;*
> *- Tarımsal uyum ve destekleri talep etmek;*
> *- Emeğin serbest dolaşımından vazgeçmemek;*
> *- Özgürlüklerin eksiksiz olmasını sağlamak; inanç hassasiyetlerini gözetmek;*
> *- En azından işadamları için vizelerin kaldırılmasını talep etmek;*
> *- Sosyal, kültürel ve medeniyet değerlerimizi, hilalimizi korumak ve taşıyabilmek"*[723].

MÜSİAD, 17 Aralık Zirvesi'nin ardından AB konusunda daha temkinli açıklamalar yapmaya başlamıştır. Dernek, 'AB'ye tam üyelik konusunun bir saplantı olarak görülmemesi gerektiğini' belirtmiş; Türkiye'nin güçlü bir ekonomiye sahip olması halinde karşılıklı ticaret, kamu ihaleleri ve dinamik Türk pazarlarının AB ülkeleri ile ticari bütünleşmeyi ve siyasi yumuşamayı sağlayacağını dile getirmiştir. Derneğin süreli yayını olan Çerçeve Dergisi'nde, AB'nin Asya ve Afrika gibi diğer kıtalarda da bir birliğin oluşmasına hizmet edebileceği, bunun söz konusu kıtalarla sosyal, kültürel ve tarihi bağları olan Türkiye'nin '600 yıl hüküm süren Osmanlı'nın mirasçısı' olması ile mümkün olabileceği vurgulanmıştır.[724] MÜSİAD'a göre Türkiye'nin uluslararası alanda Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi (KEİB), Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO), Kalkınmada İşbirliği Konferansı Teşkilatı (D–8) ve İslam Konferansı Teşkilatı (İKT) içindeki etkin konumunu güçlendirerek üye ülkelerle ekonomik işbirliğini geliştirmek suretiyle AB ile ilişkilerinde daha güçlü bir ekonomik ve siyasi konuma sahip olması mümkündür.[725]

---

[723] Ömer Bolat, **Medeniyet İdeali Konuşmalar-Söyleşiler**, Küre Yayınları, İstanbul, 2007, s.64.
[724] Zemçi Zübeyir Somuncu, "Savaşların ve Ayrılıkların Geliştirdiği Deneyim Avrupa Ortaklık Kültürü", **MÜSİAD Çerçeve Dergisi**, Yıl: 12, Sayı: 34, 2004, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/cerceve_dergisi_34.pdf (06.02.2013), s.62.
[725] Veli Sırım, "İslam Ülkeleriyle Ortaklık Serüvenimiz", **MÜSİAD Çerçeve Dergisi**, Yıl: 12, Sayı: 34, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/cerceve_dergisi_34.pdf (06.02.2013), s.63.

MÜSİAD bu tür açıklamalara 1999–2004 döneminin aksine sık sık yer vermeye başlamıştır. Derneğin genel özellikleri dikkate alındığında Tarihsel Kurumsalcılığın etkili olduğunu söylemek mümkündür. AB, MÜSİAD için kimi zaman Rasyonel Seçim Kurumsalcılığının da açıkladığı gibi çıkarlarını gerçekleştirebileceği bir alan olarak görülmüş, kimi zaman da çıkarların gerçekleştirilmesi sürecinde bir sosyal öğrenme aracı haline gelmiştir. Ancak derneğin 2004 sonrası yaklaşımı Tarihsel Kurumsalcılığın da açıkladığı gibi derneğin olayları temsil ettiği ve dayandığı değerler çerçevesinde ele aldığını, 'İslam'ın, 'Doğu'nun ve 'milli hassasiyetler'in derneği devamlı olarak, yol bağımlı bir şekilde etkilediğini göstermektedir. Derneğin 2005 yılı Ekonomi Raporu'ndaki söylemleri AB konusunun geri plana itildiğini göstermektedir. Türkiye'nin AB süreci ve bugüne kadar atmış olduğu adımların ulusal çıkarlara uygun olduğu açıklansa da AB üyeliği 'tümden karşı ya da tümden yana olma ikileminin dışında' değerlendirilmiştir. MÜSİAD, Türkiye'nin ciddi bir Avrupa siyasetine sahip olması gerektiğine inanmakta; AB'nin kırk yıldan fazla bir süredir Türkiye'yi oyalaması sebebiyle ilişkilerin denge temeline dayalı olarak sürdürülmesi gerektiğini vurgulamaktadır. MÜSİAD, AB'ye üyeliğin Türkiye'nin İslam ülkelerine karşı bir blokta yer alacağı anlamına gelmeyeceğinin altını çizmekte; Türkiye'nin 'merkez ülke' olmak zorunda olduğunu belirtmektedir. MÜSİAD'ın bu söylemleri dikkate alındığında, Türkiye'nin AB ile tarihi, coğrafi, sosyoekonomik ve siyasi açıdan yoğun bir ilişki içinde olması gerektiğine inandığı, ancak Türkiye'nin sadece AB ile ilişki içinde olmasını desteklemediği görülmektedir. Dernek, AB üyeliğinden toplumun geniş kesimlerinin 'iş, aş ve daha müreffeh bir hayat' gibi çeşitli beklentilerinin olmasının gayet doğal olduğunu, ancak bir ülkenin ekonomik, sosyal ve siyasi yönden iyileşmesinin dış etkilerden ziyade, toplumların kendi iç dinamikleriyle gerçekleştirilebileceğine inandığını belirtmiştir.[726] Dernek bu noktada da 1999–2004 döneminden farklılık göstermektedir. Söz konusu dönemde özellikle dini özgürlükler bağlamında Türkiye'nin AB desteği ile yeni adımlar atabileceğine inanan dernek, 2004 sonrasında 'toplumun kendi iç dinamikleri'nin başat rol oynayabileceğini iddia

[726] MÜSİAD, **2004 Yılı Değerlendirmesi, 2005 Yarıyıl Değerlendirmesi ve Beklentiler, Ekonominin Güçlendirilmesi için MÜSİAD'ın Çözüm Önerileri**, 2005 Yılı Türkiye Ekonomisi Raporu, (2005 Türkiye Ekonomisi), İstanbul, 2005, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/arastirma_raporlari_48.pdf, (05.02.2013), ss.94,95.

etmeye başlamıştır. Bu da Avrupalılaşma etkisinin hız kaybettiğini açıkça göstermektedir.

MÜSİAD, AB adaylık sürecini eleştirse de 35 müzakere başlığının büyük bir bölümünün ekonomi ile ilgili olmasından dolayı siyasi otorite ve bürokrasi temsilcileri yanında iş dünyası kuruluşlarından da görüş alınmasının faydalı olacağına dikkat çekmiştir. Dernek sürece Anadolu girişimcilerinin ve reel sektörün güçlü bir temsilcisi olarak katılmak istediğini dile getirmiş; iş dünyası kuruluşlarının temsilcilerinden oluşacak bir danışma kurulunun oluşturulması gereğini ve kuruluşunda aktif olarak görev almak istediğini hükümete iletmiştir.[727] Derneğin bu alanlarda varlık göstermek istemesi Avrupalılaşma sürecinde bir arabulucu aktör olarak süreci etkilemek istediğini göstermektedir. Ancak derneğin ekonomik alanda varlık göstermek istemesi Rasyonel Seçim Kurumsalcılığının da açıkladığı gibi sürecin dışında kalmamak ve çıkarlarını bu platformlarda da savunmak ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Kurumlar, aktörlerin amaç ve beklentilerine hizmet etmediği noktada değişime açık hale gelmektedir. Aktörlerin tercihlerinin ve aralarındaki güç dağılımının değiştiği ya da aktörlerin faaliyet gösterdikleri ortamda köklü değişiklikler yaşandığı durumlarda kurumlar etkin bir şekilde faaliyet gösteremeyeceklerinden dolayı köklü değişikliklere uyum sağlamaktadır.[728] MÜSİAD da müzakere sürecini reddetmenin derneğe çeşitli maliyetler getireceğine inandığı için uyum sürecine destek vermiş ve hatta katkı sağlamıştır.

MÜSİAD müzakere sürecinin nasıl olması gerektiği hakkında hükümete ve toplumun her kesimine önerilerde bulunmaktadır. Dernek böylece hem hükümetin hem de toplumun kararlarını etkilemeye çalışmaktadır. Derneğin önerileri arasında 'halkın AB üyeliği neticesinde siyasi, ekonomik, hukuki ve sosyal alanlarda nelerle karşılaşacağına dair bilgilendirilmesi; böylece toplumun neleri kabul, neleri reddedeceğini önceden belirlemesi; eğer AB üyeliği çeşitli kesimlerin özgürlük alanlarını daraltıyorsa bu kesimlerin örgütlenmesi gerektiği' yer almaktadır. Bunun yanı sıra dernek AB üyeliğinin 'medeniyetlerin buluşma tecrübesi' olarak görülmesi gerektiğine inanmakta; Türk kültürünün küçümsenmemesi ve yeni yetişen nesilin bin yıllık bir medeniyetin varisleri olduğunun eğitici programlarla aktarılması gerektiğini ifade etmektedir. MÜSİAD'a göre okullardaki ders kitaplarında AB üyeliği, tarihsel

[727] MÜSİAD, AB Müzakere Süreci, s.16.
[728] Börzel, States and Regions, s.20.

sürecin belirli bir aşaması olarak tanıtılmalı; AB'ye üyelik konusunda gösterilen performansın aynısı hakların savunulması konusunda da gösterilmelidir.[729] Dernek tarafından 2004 yılında yayınlanan öneriler AB ile ilişkilere önem verildiğini, ancak ulusal-kültürel-dinsel değerlerin ve hakların korunmasına öncelik verildiğini göstermiştir.

MÜSİAD, AB ile ilişkiler konusunda 2009 yılı önerilerini üç başlıkta toplamıştır. İlk olarak Türkiye'nin çok boyutlu dış politikasının AB'den kopma anlamına gelmeyeceği; ikinci olarak Türkiye'nin AB ile ilişkilerine ivme kazandıracak reformları yerine getirmesi gerektiği; üçüncü olarak Türkiye'nin AB üyeliği konusunda gerçekçi bir anlayışla yola devam etmesi gerektiği vurgulanmıştır. Derneğin 2009 yılı önerileri, 2004 yılı önerilerinden farklılaşmış; Türkiye'nin AB olmadan da dünya siyasetinde söz sahibi olabileceği belirtilmiştir. Dernek MÜSİAD'ın 'üyelik sürecinde ve üyelik sonrasında sergileyeceği tavrın Türkiye-AB ilişkilerinin küresel barışa, milli gelir artışına, istihdam ve gelişmeye katkısı gibi ekonomik çıkarlara ve toplumsal özgürlüklere yapacağı katkılara göre şekilleneceğini' belirtmiştir. Bu noktada dernek hem sonuç hem de uygunluk mantığını kullanmaktadır. Sonuç mantığı çerçevesinde Türkiye-AB ilişkilerinin milli gelir artışı, istihdam ve ekonomiye katkısının dikkate alınması süreçten en fazla faydayı elde etme amacını yansıtmaktadır. Küresel barış ve toplumsal özgürlüklere yapılacak katkıların dikkate alınması da uygunluk mantığının dikkate alındığını göstermektedir. Derneğin sonuç mantığını kullanması, Gümrük Birliği'ni desteklemeye başlamasında da görülebilmektedir. 1990'lı yıllarda Gümrük Birliği'ne tamamen karşı olduğunu ifade eden dernek, 2000'li yıllarda Gümrük Birliği'nin olumlu ekonomik getirilerini memnuniyetle karşılamış, olumsuz yansımalarının ise reformlarla düzeltilmesi gerektiğini vurgulamıştır. 2011 yılındaki bir konuşmasında MÜSİAD Genel Başkanı Ömer Cihad Vardan, Gümrük Birliği'nin Türkiye'ye sanayi ürünleri bakımından katkıda bulunduğunu şu sözlerle ifade etmiştir: "Türkiye Gümrük Birliği sayesinde şimdi yaptığı ihracatın yüzde 90'ını sanayi ürünleriyle gerçekleştirmekte ve ihracatının yarısından fazlasını Avrupa ülkeleri ile yapmakta; rekabette öne çıkan yatırımları çekmektedir".[730]

[729] MÜSİAD, AB Müzakere Süreci, ss.29,30.

[730] http://www.haberler.com/musiad-genel-baskani-omer-cihad-vardan-aciklamasi-2824518-haberi/, 26.06.2011, (03.08.2011).

AB veya herhangi başka bir oluşumun Türkiye için tek alternatif olmadığını belirten MÜSİAD, Türkiye'nin önündeki en önemli gerçekliğin kendi dinamiklerinin farkında olarak ekonomik, siyasi, hukuki ve sosyal gelişmeyi sağladığı şeklinde görüş bildirse de adaylık sürecine ilişkin çabalarını sürdürmektedir. Örneğin 2011 yılında 'Türkiye'nin AB Katılım Süreci için Sivil Toplum Platformu'nun kurulmasına destek verilmiş, adaylık sürecinin aksamaması gerektiğine diğer platform üyeleri ile birlikte şöyle vurgu yapılmıştır:

> *"Mevcut ortam, AB sürecinin her iki tarafta da öncelikli gündem maddesi olmaktan çıkmaya başladığı ve durma noktasına geldiği izlenimini vermektedir. Bu nedenle önümüzdeki seçimlerin yeni bir başlangıç olmasını diliyor ve Haziran 2011'de oluşacak siyasi iradeyi partiler üstü bir anlayışla reform sürecini süratle canlandırmaya davet ediyoruz. AB'nin yeni bütçe döneminde Türkiye'nin AB üyeliğini dikkate alması sağlanmalıdır."*[731]

Dernek, yukarıdaki ilanın altına imza atarak Türkiye-AB ilişkilerinin durmaması gerektiğine olan inancını kamuoyuna göstermiştir. Böylece Haziran 2011'de yapılan seçimlerin ardından AB konusunun sadece iktidar tarafından değil, partiler üstü bir şekilde, dış politikanın bir parçası olarak dikkate alınması gerektiğine vurgu yapılmıştır. MÜSİAD'ın 1999 yılı itibariyle AB konusunda daha ılımlı bir yaklaşım izlediği ve adaylık sürecini desteklediği yukarıdaki söylemlerden, yayınlanan raporlardan ve basın bildirilerinden anlaşılmaktadır. Ancak aynı kaynaklar bize derneğin özellikle 2004 yılı itibariyle entegrasyon sürecini pek çok konuda eleştirdiğini de göstermektedir. Dernek, 1959 yılında başlayan Türkiye'nin AB üyelik sürecinin halen devam etmesini eleştirmekte, Birlik'e son katılan hiçbir üyenin üyelik sürecinin on yılı aşmadığını belirtmektedir. Dernek, AB devlet ve hükümet başkanlarının 2000 yılındaki Nice Zirvesi'nde anlaşmaya vardığı kurumsal reform paketi içinde Türkiye'nin adının geçmemesinin rahatsızlık yarattığını, Türkiye'nin tam üyeliğinin belirsiz bir zamana ötelendiğini ifade etmektedir.[732]

MÜSİAD AB projelerine devam etmekte, AB ülkeleri ile ekonomik, ticari ilişkilerini sürdürmekte ve pekiştirmektedir. Ancak daha önceleri diğer derneklerle beraber yayınladığı AB'ye üyeliği destekleyen bildirileri artık daha az sıklıkta

[731] "Avrupa Birliği'ne katılım için yeni platform kuruldu", **Zaman**, 23.04.2011, http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=1125124&keyfield=4DC39C53C4B04144, (06.02.2012).
[732] MÜSİAD, 2005 Türkiye Ekonomisi, s.96.

yayınlaması dikkat çekmektedir. Bu gelişme sadece MÜSİAD tarafında değil, diğer pek çok STÖ'de de gerçekleşmekte; AB konusu sivil toplumun gündeminden düşmüş görünmektedir. MÜSİAD'ın ulusal alandaki çalışmalarının yanı sıra bir işadamları derneği olarak Avrupa'daki muadilleriyle kurduğu ilişkiler de adaylık sürecine etki etmektedir. Bu ilişki ağının kurulması ile sosyal öğrenme sürecinden geçen dernek, Avrupa'daki iş dünyasının faaliyetleri ve politikalarının yanı sıra Avrupa iş kültürü hakkında bilgi sahibi olmaya başlamıştır. İşadamları derneklerinin Avrupalılaşma düzeylerinde Avrupa'daki iş dünyası ile kurulan işbirliği ağlarının önemli bir rolü bulunmaktadır.[733] Derneğin sivil toplum unsuru olarak Avrupa'daki faaliyetleri tezin üçüncü bölümünde 'Devlet ve Toplum Arasında Arabulucu Rol Oynama' başlığı altında incelenmektedir.

Sonuç olarak MÜSİAD, Avrupalılaşma mekanizmalarının etkisinde kalmakta, AB fonları ile projeler yürütmekte, AB müktesebatına uyum sürecini desteklemekte, ancak sosyal öğrenme sürecinde zaman zaman birbiriyle çelişen politikalar izlemektedir. MÜSİAD'ın 1998 ve 1999 yılındaki gelişmelerin ardından AB'yi muhatap olarak alması rasyonel tercihlerle gerçekleşmiş; dernek AB fonlarından faydalanmaya başlamıştır. AB'nin getireceği özgürlükçü ortamda kendini daha iyi ifade etme olanağı bulacağına inanan MÜSİAD, AB müktesebatına uyum çalışmalarına da destek vermiştir. Ancak dernek temsilcileri, tarihsel deneyimler neticesinde AB'nin Türk toplumunun beklentilerini tam anlamıyla karşılamadığını dile getirmeye başlamıştır. Tarihsel Kurumsalcılık çerçevesinde derneğin AB yaklaşımının çok değişmediği, zaman zaman rasyonel seçimler ve sosyolojik etmenlerle yeniden şekillendiği görülmektedir. Tarihsel Kurumsalcılığa göre aktörler çıkarlarını rasyonel olarak gerçekleştirmeye çalışırlar. Ancak bu çıkarlar öğrenme süreçleri ve tarihsel olarak inşa edilmiş ideolojiler neticesinde değişebilmektedir.[734] Derneğin sosyal öğrenme süreci ekonomik alanda devam etmektedir. Ancak derneğin Avrupa'daki muadilleriyle yakın ilişki içinde olması sadece sosyal öğrenme mekanizmasının değil, küreselleşmenin bir sonucu olarak da görülebilir. MÜSİAD'ın Avrupalılaşma düzeyinin yol bağımlı bir şekilde ilerlediğini söylemek mümkündür. Tarihsel Kurumsalcılık yol bağımlılığı politikaların her zaman devam ettiği şekilde yürütülmesi, ancak belirli bir gücün kurulu düzeni

[733] Iankova, s.18; Borragán, s.249.
[734] Torfing, s.295.

değiştirmesi halinde izlenen yolun değiştirilmesi olarak açıklamaktadır.[735] Bu tanımdaki 'belirli bir güç'ün AB olduğunu, AB'nin kurulu düzenin değişmesinde büyük bir rol oynadığını görmekteyiz. MÜSİAD AB etkisinin dışında kalamamış, kurumsal normlar ve değerlerini temel alarak yeni bir yol izlemeye başlamıştır.

Bir sonraki bölümde sivil toplumun demokrasinin güçlenmesine katkı sağlaması için belirlenmiş kriterler çerçevesinde MÜSİAD değerlendirilmektedir.

[735] Peters, s.21.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
MÜSİAD'IN SÖYLEM VE POLİTİKALARININ ANALİZİ

MÜSİAD yayınları ve dernek temsilcileri ile yapılan mülakatlar, derneğin kendini demokrasi alanı dışında tanımlamadığını göstermektedir. MÜSİAD'ın sekiz maddeden oluşan misyonuna baktığımızda 2. maddede 'demokratik yapının güçlenmesi'ne yer verildiğini görmekteyiz.[736] Yine dernek tarafından 2010 yılında yayınlanan 'Ekonomide ve Demokraside Yükselme Zamanı Araştırma Raporu'nda 'kesintisiz ve kaliteli demokrasi'ye ihtiyaç duyulduğu ve demokrasi talebinin derneğin diğer taleplerinin de önüne geçerek birinci sıraya yerleştiği belirtilmiştir. Dernek temsilcisi görüşmeciler ise özellikle 28 Şubat sürecine eleştiriler getirirken ve derneğin yeni anayasa önerisinden bahsederken demokratik ilkelere bağlı olduklarını vurgulamışlardır.[737] Ancak MÜSİAD'ın demokrasi tanımının ne ifade ettiği, derneğin Türkiye'de demokrasinin güçlenmesi sürecine katkı sağlayıp sağlamadığı, literatürdeki kriterlerin ne derece karşılandığının araştırılması ile açıklanabilir. Bu çalışma kapsamında MÜSİAD'ın demokrasinin güçlenmesine katkı sağlayıp sağlamadığını tespit edebilmek için tezin ilk bölümünde belirlenen dört kriter çerçevesinde inceleme yapılmıştır: Örgüt içi demokrasi ve demokratik değerleri koruma, kamu bilincini arttırma, devlet ve toplum arasında arabulucu rol oynama (siyasal, sosyal ve ekonomik alan), ve dışlanmış grupların haklarını koruma.

Bu maddeler ve MÜSİAD'ın her biri kapsamında sergilediği tutumlar derneğin faaliyetleri, basın açıklamaları, medyadaki haberler ve dernek üyeleriyle yapılan mülakatlar çerçevesinde incelenirken AB'nin Türkiye'ye ilişkin yaptığı değerlendirmelere de yer verilmektedir. Demokrasinin güçlenmesi süreci Türkiye'de adaylık süreci ile paralel bir şekilde ilerlemektedir. AB çıpası ile sivil toplum ve daha birçok alanda önemli reformlara imza atılmıştır.

---

[736] MÜSİAD, Misyon, 2. Madde: Ülkemizin ekonomik istikrarının ve demokratik yapısının güçlenmesi, gelişmiş ülkeler seviyesine yükselmesi ve serbest rekabetçi bir ekonomik yapının sürdürülebilirliği için faaliyetlerde bulunmak. Bknz. Ömer Cihad Vardan, **Cihad ve MÜSİAD**, Timaş Yayınları, İstanbul, (Cihad ve MÜSİAD), 2012, s.67.

[737] Genç MÜSİAD İzmir Şubesi Başkan Yardımcısı İsmail Çiftçioğlu demokrasinin İslam'daki yerini şu sözlerle ifade etmiştir: "Hendek Savaşında Peygamberimiz savaş taktiğini kafasında oluşturmasına rağmen Müslüman kişilere de danışmış, onların da fikirlerini almıştır. Bu kişiler Peygamberimizden farklı bir görüş bildirmişler, Peygamberimiz de kabul etmiştir. Ancak savaş kaybedilmiştir. Oysa Peygamberimizin taktiğinin uygulanması halinde savaşın kaybedilmesi mümkün olmayacaktı. Çoğulcu demokrasinin çok eskilere dayandığını bu örnekte görmekteyiz". Genç MÜSİAD İzmir Şubesi Başkan Yardımcısı İsmail Çiftçioğlu ile mülakat, 17.04.2012.

MÜSİAD'ın demokrasinin güçlenmesi sürecine hangi konularda katkı sağladığı, katkı sağlamıyorsa neden sağlamadığı Yeni Kurumsalcılığın alt kuramları olan Rasyonel Seçim, Sosyolojik ve Tarihsel Kurumsalcılık çerçevesinde değerlendirilmektedir. Bu kuramlar derneğin hangi nedenlerle demokrasinin güçlenmesine hizmet ettiğini veya etmediğini, derneğin çıkar odaklı yaklaştığı, sosyal öğrenme sürecinden geçtiği ve tarihsel sürecinde bağlı olduğu ve taviz vermediği konuları ortaya çıkarmaya yardımcı olmaktadır.

4.1. Örgüt içi Demokrasi ve Demokratik Değerleri Koruma

AB İlerleme Raporlarında STÖ'lerin kendi içinde demokratik olması ve demokratik değerleri koruması gibi konulara açık bir şekilde değinilmese de bu konu Birlik'in genel demokrasi ve hukukun üstünlüğü yaklaşımı çerçevesinde ele alınmalıdır. Buna göre demokrasinin güçlenmesi sürecinde ifade özgürlüğü, seçme ve seçilme hakkı, kişinin özgür bir şekilde karar verebilme hakkı sadece ülkenin yönetilmesi sürecinde değil, örgütlenmeler içinde de gereklidir. AB, geniş bir sivil toplum tanımı yapmakta ancak demokratik değerlerle uyumlu hareket etmeyen örgütleri eleştirmektedir.[738]

MÜSİAD, Türkiye'de Dernekler Yasası çerçevesinde kurulmuş bir dernek olarak yasal statüye sahiptir. Kendi içinde bir seçim sistemi, üye kabul sistemi ve karar alma yöntemleri mevcuttur. MÜSİAD başkanlığı dört yıl, yönetim kurulu üyeliği ise altı yıl ile sınırlandırılmıştır. MÜSİAD'lı görüşmeciler karar alma sürecinde yönetim birimlerinin, danışmanların, konu ile ilgili bilgi sahibi olan herkesin görüşünün alındığını; sürecin şeffaf olduğunu ifade etmişlerdir. Genel merkez ve şubeler iki ayda bir 'Genel İdare Kurulu' toplantılarında bir araya gelmektedir. Ayrıca her ay genel merkez ve şube başkanları, 'Başkanlar Toplantısı' ile bir araya gelmektedir. MÜSİAD Mardin Şube Başkanı Mehmet Ali Dündar, bu yöneticilik anlayışının katılım ve aidiyet duygusunu arttırdığına dikkat çekmiştir.[739]

[738] Avrupa Ekonomik ve Sosyal Konseyi'ne göre kamu otoriteleri ile vatandaşlar arasında arabulucu olarak faaliyet gösteren, genel çıkarlara hizmet etme sorumluluğu ve hedefleri olan örgütsel yapıların tümü STÖ'dür. Bknz. European Economic and Social Committee, **The Civil Society Organised at European Level**, Brussels, 1999, http://www.eesc.europa.eu/resources/docs/actes_sco_en.pdf (06.02.2013), s.5.

[739] MÜSİAD Mardin Şube Başkanı Mehmet Ali Dündar ile mülakat, 06.06.2012.

MÜSİAD'lı görüşmeciler rapor ve öneriler hazırlanırken şubelere de danışıldığını, bu davranışın MÜSİAD'ın kurumsal kimliğini yansıttığını ifade etmişler; MÜSİAD'da 'istişare kültürü'nün esas olduğunu vurgulamışlardır. Dernek başkanının seçimi ise Genç MÜSİAD Başkanı Abdülsamet Temel'in sözleriyle şu şekilde yerine getirilmektedir:

> *"Önceki başkanların, Yönetim Kurulu ve sektör kurulundaki üyelerin fikirleri alınır, aday belirlenir. Ve görevlendirme yapılır. MÜSİAD'da bugüne kadar bir koltuk için iki aday olmamıştır. Bu demokrasi bağlamında doğru değildir belki. Ancak demokratik olması için seçim yapıldığı takdirde etkin bir sonuç elde edilemez. Çünkü seçim, zıtlaşmayı, liderliği beraberinde getirir. İstişare ile daha etkin bir sonuca varılır. Çoğulcu bir tercih yapılıyor. Demokratik olduğu takdirde ortaya çıkabilecek sonuçlardan bir tanesi yüzde 51'e yüzde 49 gibi bir sonuç. Bu durumda yüzde 49 ile kaybeden kazanandan haz etmeyecek; taraflar oluşacak, rahatsızlıklar oluşacak. Zaten istişare sünnettir. İslamda da bu konuya referans verilmektedir. "Peygamber efendimiz eğer bir kişi (vali), bir göreve talip olursa onun yükü altında ezilir. Şayet Allah nasip ederse başarılı olur" demiştir."*[740]

Dernek içinde istişareye verilen önemi MÜSİAD Genel Sekreteri Eyüp Vural Aydın'ın sözlerinden de anlayabiliyoruz:

> *"İstişarenin ve teşkilat çalışmasının önem kazandığı bu yapıda aristokratik bir anlayış yoktur. İstişare çok önemli. Aksi takdirde yüzde 49'a yüzde 51 kazanırsa çatışmalar, ayrılıklar olur. İstişare olduğunda ise kişi daha önceden B diyorsa dahi, istişare kültürünün etkisiyle A demeye başlar, A'da karar kılar."*[741]

MÜSİAD üyeleri dernekte başkan, yönetim kurulu üyesi ya da üyeler arasında bir fark görülmediğini İslami ve muhafazakar söylemlere dayalı olarak ifade etmişlerdir. Örneğin Mardin Şube Başkanı Mehmet Ali Dündar, bazı derneklerdeki kast sistemine benzer bir yapılanmanın MÜSİAD'ın felsefesine aykırı olduğunu, muhafazakar eğiliminden dolayı statü kibrinin MÜSİAD bünyesinde yer almadığını vurgulamıştır.[742] Tüm görüşmeciler genel merkezin periyodik olarak aldığı kararları üyelerle paylaştığını, derneğin vizyonu ve misyonunun incelenmesi, bunların tüzük ve teamüllerle karşılaştırılması halinde tatminkar bir demokratik işleyişin olduğunun görüleceğini ifade etmiştir. Üyeler MÜSİAD'da siyasi bir ortamın olmadığını, her şeyin demokratik bir şekilde uygulandığını, kimsenin daimi olarak bir görevde

[740] Genç MÜSİAD Başkanı Abdülsamet Temel ile mülakat, 03.05.2012.
[741] MÜSİAD Genel Sekreteri Eyüp Vural Aydın ile mülakat, 03.05.2012.
[742] MÜSİAD Mardin Şube Başkanı Mehmet Ali Dündar ile mülakat, 06.06.2012.

kalmadığını ve bu politikanın Genç MÜSİAD'da da izlendiğini şu sözlerle ifade etmiştir:

> *"Hepimizin görev süreleri var. 30 yaş sınırı var Genç MÜSİAD'da, yerini yenilere bırakmak için. Ayrılmadan önce 'Ayşe' benim yerime gelebilir diyorum. Herkese alternatif biri vardır. Yeni gelecek kişi başkanın yanında yetişir."*[743]
> *"Arkadaşlarım üye olarak başlayıp başkan oldular. Ben üye olarak bulundum. Herkesin konuşma özgürlüğü aynı. Başkan sadece yönetir, görev dağılımı yapar. Kim hangi görevi iyi yapıyorsa görev ona verilir. Üzerinize düşen sorumlulukları yerine getirdiğiniz takdirde gayet demokratiktir. Herkes gönüllü olarak istediği işi seçebilir, yapabilir. Ayrım yoktur."*[744]

Başkanlık seçimleri öncesinde dernek içinde kamuoyu yoklaması yapılarak başkanlık için kimin daha uygun olduğunun ortaya çıkması için istişare kültürünün esas alındığını görmekteyiz. Dolayısıyla dernekte fikir birliğine dayalı bir karar alma yöntemi olduğundan bahsetmek mümkündür. Fikir birliği ya da oydaşma, geniş kapsamlı bir sosyal mutabakat anlamına gelmektedir. Usul ve Kılıç, fikir birliğinin demokrasinin güçlenmesinde önemli bir rol oynadığını, elitler arasında sağlanan fikir birliği ile barışçıl bir ortamın yaratılacağını ifade etmiştir.[745] Ancak fikir birliğinin her ortamda mümkün olamayacağı da dile getirilmektedir. Özbudun'a göre, pratik hayatta fikir birliğinin toplumun tümünü kapsaması mümkün değildir. Yazara göre her toplumda her zaman yaygın mutabakatın dışında kalan gruplar vardır ve olacaktır.[746] Bu nedenle MÜSİAD başkanlık seçiminin yapılma şekli demokrasi açısından tartışmaya açıktır. Seçim sürecinde yapılan istişareler sonucunda tek bir başkan adayının çıkması ve yapılan oylama sonucu bu adayın başkan olması, başka aday olmak isteyen üyeleri ve bu adaylara oy vermek isteyenleri saf dışı bırakmaktadır. Dernek üyeleri bu tür bir dışlanma yaşamamak için belirlenen adayı desteklemek durumunda kalmaktadır denilebilir.

MÜSİAD'ın demokrasinin güçlenmesi bağlamında attığı önemli adımlardan bir tanesi, dernek tüzüğünde bir değişiklik yapılarak başkanlık süresinin dört yıl ile

---

[743] Genç MÜSİAD Eğitim ve Sosyal Faaliyetler Birim Eski Başkanı Feyza Taşkıran ile mülakat, 24.05.2012.
[744] Genç MÜSİAD Uluslararası İlişkiler Birimi eski üyesi Esra Filiz ile mülakat, 24.05.2012.
[745] Usul, Kılıç, s.114.
[746] Ergun Özbudun, "Arato, Konsensus Arayışı ve Yeni Anayasa", **Zaman**, 29.08.2008, http://www.siviltoplumakademisi.org.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=323:arato-konsensus&catid=50:gazetelerden&Itemid=114, (12.11.2012).

sınırlandırılması ve başkanlık yapmış bir kişinin yeniden aday olamaması koşulunun getirilmesidir. 2000 yılında yürürlüğe giren bu tüzük değişikliği, MÜSİAD'ın ilk başkanı Erol Yarar'ın dokuz yıl (1990-1999) boyunca görevde kalmasının ardından gerçekleştirilmiştir. 1999 yılında başkan olan Ali Bayramoğlu ise tüzük değişikliğinin 2000 yılında yürürlüğe girmesinden ötürü beş yıl başkanlık yapmış ve görevini 2004 yılında Ömer Bolat'a devretmiştir. Bolat, 2004-2008 yıllarında başkanlık görevini yerine getirmiştir. MÜSİAD tabanı Bolat'ın Bayramoğlu gibi bir yıl daha başkanlık yapmasını talep etmişse de Bolat, tüzüğün ihlal edilmesine karşı çıkmış ve görevini Ömer Cihad Vardan'a devretmiştir.[747] Vardan'ın dört yıl başkanlık yapmasının ardından da Nail Olpak, 2012 yılında MÜSİAD başkanı olmuştur. Dernek Eski Başkanı Vardan'ın aşağıdaki sözleri bu kuralın uygulanmasının olumlu sonuçlar doğurduğunu göstermektedir:

> "MÜSİAD başkanlığına gelip o koltuktan güç alarak kendimize bir gelecek oluşturmak isteseydik başka tartışmalar olacaktı. Başkanlığı belirli bir süreyle sınırlayarak birkaç şeyi birden hallediyoruz. İnsan nefis taşıyor. Belirli bir zaman sonra pozisyonunuzda gerçekten güzel işler de yapıyorsanız, onun verdiği gücü üstünüze alarak pozisyonunuzu muhafaza etmeye çalışıyorsunuz. Bu çok sıkıntılı bir şey. Ne kuruma ne de ülkeye fayda getiriyor. İkinci neden yeni gelenlerin önünü açmak. Gelecek olan arkadaşların dinamizmi kuruma yansıyor. Sadece başkanlıkta değil yönetimde de değişiklik yapıyoruz. Her gelen arkadaş kendi düşüncelerini uygulama imkanı buluyor. Bu da kuruma canlılık getiriyor".[748]

Görüldüğü üzere başkanlık süresinin dört yıl ile sınırlandırılması dernek içi demokrasi bağlamında önemli bir gelişme olmuştur. Bolat'ın dördüncü yılın ardından görevinden ayrılması da demokratik değerlerin korunması bağlamında önemli bir adım olmuş; belirlenen kural kişilere özel olarak değişikliğe uğratılmaksızın günümüze kadar uygulanmıştır.

Derneğin demokrasi anlayışının kavranmasında üzerinde durulması gereken bir diğer konu da MÜSİAD üyeliğidir. Yapılan mülakatlarda dernek üyesi olabilmek

---

[747] Fatma Güzey'in Ömer Bolat'la Mülakatı, Anahtar Programı, **Hilal TV**, 03.03.2012, http://www.youtube.com/watch?v=6fIzwCRewl8, (15.03.2013).

[748] "22 Yaşındaki MÜSİAD'ın 10 yılı AKP devrindeydi ama…", 18.04.2012, http://korhaber.com/haber/22-yasindaki-MUSIAD-in-10-yili-AKP-devrindeydi-ama-/98989, (03.12.2012).

için adayın 'iki üyenin referansı'nı göstermesinin gerekli olduğu ifade edilmiştir.[749] Ancak dernek tüzüğünde derneğe üye olma başlığı altında bu gereklilikten bahsedilmemektedir.[750] Görüşmeci dernek temsilcileri zaman zaman referansla da üye almadıklarını vurgulamıştır.[751] İşleyişin nasıl olduğunu üyelikleri bizzat gerçekleştiren Genç MÜSİAD Teşkilatlanma Birimi Eski Başkan Yardımcısı Reyhan Bayramoğlu şöyle özetlemiştir:

> *"Herkesi üye yapmayız. Referansla üye olunur. Bazen referans olsa da almadıklarımız olmuştur. İstersen MÜSİAD başkanını tanı. Seni MÜSİAD'a uygun bulmadıysam, MÜSİAD'ın ortamını değiştireceğini düşündüysem şerh koyarım. Üye adayıyla görüşürüz. Sonra mülakat yapan arkadaşlarla beraber o aday gittikten sonra tekrar istişare ederiz. Eğer istemeyen olursa alınmaz. Ya da ikna edilir de alınır. Bizden sonra Yönetim Kurulu'na gider. Başkan ben bu kişi hakkında bir şey duymuştum, onu kabul etmeyelim diyebilir. Bunu Yönetim Kurulu üyesi herhangi biri de diyebilir".*[752]

MÜSİAD Genel Başkanı Nail Olpak da bu konuda Radikal gazetesine verdiği demeçte referans üyelere belli formattaki soruların yöneltildiğini, bu soruların 'kaç yıldır tanıyorsunuz, sektörde itibarı nasıldır' gibi sorular olduğunu ifade etmiştir. Olpak, 'içki içen ama dürüst bir işadamının MÜSİAD üyesi olup olamayacağı' sorusuna ise şöyle yanıt vermiştir:

> *"Kişilerin ibadetlerini yargılayabilecek durumda değiliz. Ben, üyem içki içiyor mu bunu araştırabilecek durumda değilim. Yapılan, ortaya konulan uygulamaların tavır olarak ortaya konulmaması lazım. Ama bir tavır olarak ortaya koyuyorsa o da yanlıştır diye değerlendiririm. Kişisel tercihini içki içmekte kullanmak başkadır ama bunu bir gösteriş olarak yapıyorsa, bir tavır olarak ortaya koyuyorsa kasten böyle yapıyorsa, inat olsun diye yapıyorum diyorsa bunu yine komisyonlarımız değerlendirir".*[753]

---

[749] TÜSİAD tüzüğünde de 'derneğe asli üye olmak için iki asli üye tarafından takdim edilmek gereklidir' ifadesine yer verilmiştir. Bknz. TÜSİAD, Tüzük, http://www.tusiad.org.tr/tusiad/tuzuk/, (13.02.2013).

[750] MÜSİAD, Tüzük, 1990, 34-51/183, www.musiad.org.tr (05.11.2011), ss.2,3.

[751] Buna örnek olarak İbrahim Tatlıses, 2013 yılında iki MÜSİAD üyesinin referansını alarak derneğe üye olmak için başvuruda bulunmuş, ancak başvurusu reddedilmiştir. Bknz "MÜSİAD'dan Tatlıses's şok yanıt", **Milliyet**, 15.02.2013, http://ekonomi.milliyet.com.tr/musiad-dan-tatlises-e-sok-yanit/ekonomi/ekonomidetay/15.02.2013/1669310/default.htm, (26.02.2013).

[752] Genç MÜSİAD Teşkilatlanma Birimi eski Başkan Yardımcısı Reyhan Bayramoğlu ile mülakat, 24.05.2012.

[753] Hacer Boyacıoğlu, "MÜSİAD'ın üyelik kriteri: Gösteriş için içenin üyeliği zor", **Radikal**, 10.09.2012, http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&ArticleID=1099775&CategoryID=80, (11.02.2013).

Görüşme yapılan MÜSİAD üyeleri dernek içinde herkesin belli bir ideolojiyi paylaştığını, üyelerin ortak bakış açılarına sahip olduklarını ve bu ahengi bozabilecek kişilerin derneğe alınmadığını, alınsa da tutumlarının izlendiğini, zaman zaman uyarıldıklarını ve hatta üyelikten çıkarıldıklarını ifade etmişlerdir.[754] Derneğe üye olmuş ancak yoğunluk, hastalık, emeklilik gibi çeşitli nedenlerle dernekten ayrılmış kişiler ise derneğe olan bağlılıklarını sürdürmekte, MÜSİAD tarafından her yıl düzenlenen 'Nostalji Toplantıları'na katılmaya devam etmektedir. Dernek yönetimi üye olacak kişinin dernek içinde belirlenmiş olan İslami/muhafazakar değerlerle uyumlu olması gerektiğine önem vermektedir.

MÜSİAD'lı görüşmeciler dernek içinde farklı etnik kökenden çok sayıda üyenin olduğunu, ancak bu kişilerin muhafazakar ve İslami bakış açısına sahip olan kişiler olduğunu vurgulamıştır. Dolayısıyla MÜSİAD bünyesinde Musevi, Hıristiyan ya da başka dinlere mensup kişilerin yer almadığını görüyoruz. Derneğin bu tutumu, İslami/muhafazakar değerleri paylaşmayan kişileri dışlamasına sebebiyet verebilmektedir. Literatür bu tür dışlayıcı davranışların sivil örgütleri, sivil olmayan örgütlere dönüştürebildiğini ifade etmektedir.[755] Tüm bu bilgiler ışığında derneğin üye alım yöntemi demokrasi açısından sorunludur diyebiliriz.

MÜSİAD, özellikle 28 Şubat sürecinin yaşanması, 1999 yılında adaylık sürecinin başlaması ve sivil toplum alanında gerçekleştirilen reformların ardından demokrasiye bağlı olduğuna sıklıkla vurgu yapmaktadır. MÜSİAD'ın örgüt içi demokrasi ve demokratik değerleri koruma rolü Avrupalılaşma bağlamında değerlendirildiğinde, AB'nin bu alanda üye ve aday ülkelerdeki STÖ'ler üzerinde yeterince etkili olmamasından ötürü MÜSİAD üzerinde de etkili olmadığı görülmektedir. Sivil toplumun Avrupalılaşmasının mekanizmaları olan AB fonları, AB müktesebatına uyum ve ulusal alanda sosyal öğrenme süreçleri örgüt içi demokrasi ve demokratik değerlerin korunması bağlamında etkili olmamaktadır. Demokrasinin güçlenmesi literatürü sivil toplumun aşırı ideolojik, antidemokratik, demokratik siyasal otoriteyi yıkıcı faaliyetlerde bulunmaması gerektiğini

[754] Genç MÜSİAD Uluslararası İlişkiler Birimi eski üyesi Esra Filiz, Genç MÜSİAD Eğitim ve Sosyal Faaliyetler Birim Eski Başkanı Feyza Taşkıran ve Genç MÜSİAD Teşkilatlanma Birimi eski Başkan Yardımcısı Reyhan Bayramoğlu ile mülakat, 24.05.2012.

[755] Carlo Ruzza, "Populism and Euroscepticism: Towards Uncivil Society?", **Policy and Society**, Cilt: 28, 2009, s.88.

belirtmiştir.[756] MÜSİAD bu kriterlere uygun hareket etmektedir. Yine literatür sivil toplumun kendi içindeki sorunları demokratik yollardan çözme konusunda başarılı olması gerektiğini vurgulamaktadır.[757] Başkanlık seçimlerinin dört yılda bir yapılması kararı ve bu kararın uygulanması derneğin bu alanda başarılı olduğunu göstermiştir. STÖ'lerin hangi değerleri temsil ettikleri ve uyguladıkları, ne kadar kapsayıcı ya da dışlayıcı oldukları (cinsiyet, ırk, dil, din ayrımı yapıp yapmadıkları) da önem taşımaktadır.[758] Bu bağlamda MÜSİAD'ın sadece Sünni Müslüman kesimin çıkarlarına yönelmesi, bu yönelmenin derneğin yazılı olmayan bir üyelik kriteri haline gelmesi demokrasi bağlamında sorunludur. MÜSİAD demokrasinin güçlenmesi bağlamında değerlendirildiğinde derneğin karar alma ve üye kabul yöntemlerinin iyileştirilmesi ihtiyacı göze çarpmaktadır. Demokrasinin örgüt içinde inşa edilmesinin ardından örgüt dışında ve tüm toplumda demokrasinin güçlenmesi mümkün olabilecektir.

Tablo 9: MÜSİAD - Örgüt içi Demokrasi ve Demokratik Değerleri Koruma

	MÜSİAD Kuralları ve Uygulamaları	**Avrupalılaşma sürecinde değerlendirme**	**Demokrasinin güçlenmesi sürecinde değerlendirme**
Karar alma yöntemi	- Şubelere ve üyelere danışma: istişare kültürü	-Etki etmiyor.	- Katkı sağlıyor.
Başkanlık seçimleri	- Dört yılda bir seçimler - Fikir birliği kültürü	-Etki etmiyor.	- Seçim süresindeki kararlı tutum katkı sağlıyor. - Fikir birliği kültürü farklı fikirleri göz ardı ediyor.
Üyelik	Yazılı olmayan kriterler: - İki üyenin referansı - İslami/muhafazakâr kriterler	- Etki etmiyor.	- Olumsuz etki (Farklı dine mensup kişi ve grupların temsilini engelleme, ayrımcılık)

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

[756] Haynes, Democracy and Civil Society, s.18; Puhle, s.10; Schmitter, East and West, s.248.
[757] Dryzek, s.482.
[758] Torus, s. 408.

4.2. Kamu Bilincini Arttırma

MÜSİAD yayınları arasında Çerçeve Dergisi, Türkiye Ekonomisi Raporları, Cep Kitapları, Ekonomi Bülteni, e-Bülten, Yönetim, Ekonomi ve Kültür Kitapları yer almaktadır. MÜSİAD sadece bir işadamları derneği değil, güçlü bir politik örgüt olarak ekonomik alanın yanı sıra sosyal, politik ve kültürel alanlarda da faaliyet göstermektedir. Dernek yayınları Yayın Komisyonu ya da dernek dışındaki çeşitli uzmanlar tarafından hazırlansa da MÜSİAD'ı bağlayıcı niteliktedir. Dolayısıyla derneğin isminin geçtiği tüm yayınların kendi bakış açısını yansıttığını söylemek mümkündür.[759]

Kamu bilincini arttırma kriteri bağlamında özellikle demokratik açıklar konusunda MÜSİAD'ın demokrasinin güçlenmesi sürecindeki rolünü inceleyebilmek için derneğin dini özgürlükler ve sendikal haklar üzerine çalışmaları incelenmiştir. Bu iki konu AB'nin demokrasi ve hukukun üstünlüğü kriterleri bağlamında Türkiye'nin en çok eleştiri aldığı konulardandır. Dolayısıyla söz konusu iki konuda sivil toplumun MÜSİAD örneğinde ne tür çalışmalar içinde olduğu ve demokrasinin güçlenmesine nasıl etki ettiği araştırılmıştır.

4.2.1. Dini Özgürlükler

MÜSİAD, dini özgürlüklerin demokrasinin önemli bir unsuru olduğuna inanmaktadır. AB'ye üyelik kriterleri olan Kopenhag kriterleri arasında demokrasi ve insan haklarına saygı kriteri bağlamında dini özgürlüklerin korunması da yer almaktadır. Dernek 2000'li yılların başlarında bu konuda AB'nin önemli bir dayanak noktası olduğuna inanmış olsa da bugün hem Türkiye'nin hem de AB'nin yeteri kadar adım atmadığını dile getirmektedir.

MÜSİAD kendi yayınlarında dini özgürlükler konusuna özel bir yer ayırmış, kamuoyunu bu konu hakkında bilgilendirmeyi amaçlamıştır. MÜSİAD'ı kuran Anadolulu işadamları için İslam, birleştirici bir güç olarak görülmektedir.[760]

[759] Sivil örgütler bu noktada farklı yaklaşımlara sahiptir. Örneğin TÜSİAD çeşitli uzmanlara çalışma raporları hazırlatmakta, bu raporlarda yer alan öneri ve fikirlerden yazarların sorumlu olduğunu özellikle belirtmektedir. Bknz. http://www.tusiad.org.tr/bilgi-merkezi/raporlar/, 13.02.2013.
[760] Çemrek, s.200.

MÜSİAD'ın muhafazakar bir dernek olması, zaman zaman 'Müstakil İşadamları Derneği' yerine 'Müslüman İşadamları Derneği' olarak anılması ve üyelerin bu şekilde anılmaktan rahatsız olmadıklarını ifade etmeleri dolayısıyla bu konunun derneğin en çok üzerinde durduğu konulardan bir tanesi olduğu görülmektedir.[761]

MÜSİAD'ın dini özgürlükler konusundaki çalışmalarında 28 Şubat 1997 askeri müdahalesinin etkileri önemli bir yer tutmaktadır. Dernek 28 Şubat sürecinde devletin dini konulara müdahale ettiğini, laikliğin bir yaşam şekli olarak yorumlandığını ve başörtüsünün kamu dairelerinde yasaklanmasının insan haklarına aykırı olduğunu savunmaktadır. MÜSİAD yönetiminde görev alan bir görüşmeci, 28 Şubat sürecinin fabrikalardaki mescitlerin kapatılmasına, ordunun yeşil sermaye listesi yaparak bu listedeki firmalardan alışveriş yapılmamasını dayatmasına sebep olduğunu ifade etmiştir.[762]

MÜSİAD'ın laiklik ilkesine ilişkin yorumu derneğin 2011 yılında yayınladığı anayasa önerisi metninde net bir şekilde ifade edilmektedir. Dernek, anayasa önerisinin 1. maddesi olan 'Devletin Şekli ve Nitelikleri' bölümünde 'Türkiye'nin laik bir devlet' olduğunu ancak 'bu maddenin değiştirilmesinin Meclisin ve halkoylamasında seçmenlerin üçte iki çoğunluğunun oyuyla mümkün olduğu'nu belirtmiştir.[763] Dernek, devletin laik olması gerekçesiyle, insanların inanma ve inandığı gibi yaşama özgürlüklerine sınırlama getirilemeyeceğini, laiklik ile din ve vicdan özgürlüğünün sınırlanması arasında bir bağ kurulamayacağını vurgulamıştır. Derneğe göre inanmak ve özel hayatını inandığı gibi yaşamak, insanın hakkı olduğu gibi bunu sağlamak da devletin görevidir. MÜSİAD din adına öne sürülen tekliflerin 'irtica' amacı taşıdığı yorumunun yapılmaması, inançlı kişilerin 'gerici' olarak değerlendirilmemesi gerektiğini ifade etmektedir. Dernek, anayasa önerisinin 16. maddesi olan 'Din ve Vicdan Özgürlüğü' başlığı altında 'hiç kimsenin inancından ve şiddet içermedikçe inancının gereğini yerine getirmekten dolayı suçlanamayacağına ve kınanamayacağına' yer vermiştir.[764]

MÜSİAD, Kemalist modernleşme modelinin temelindeki laiklik ilkesinin vatandaşların eşitliğini korumadığına inanmaktadır. Derneğin Mardin Şube Başkanı

[761] Dolu, Erol Yarar'la Ropörtaj, s.84.
[762] Genç MÜSİAD Başkanı Abdülsamet Temel ile mülakat, 03.05.2012.
[763] MÜSİAD, Anayasa Önerisi, s.60.
[764] MÜSİAD, Anayasa Önerisi, s.69.

Mehmet Ali Dündar 'insan hak ve özgürlüklerini insanın yaratılışının bir gereği olarak tanımladıklarını, dini özgürlüklerin de bu bağlamda değerlendirilmesi gerektiğini' vurgulamıştır. Dündar dini özgürlükler ve demokratikleşme arasındaki ilişkiyi şu sözlerle değerlendirmiştir:

> *"Bilindiği gibi Türkiye nüfusunun yüzde 90'ından fazlası Müslüman. Bugüne kadar sürdürülen politikalar, Müslümanların dinini özgürce yaşamasını, hangi dinden olursa olsun bireylerin dinden soyutlanmasını dayatmıştır. Bir inanç sahibi olma isteği de insanların var oluşuyla beraber ortaya çıkmıştır. İnsan doğanın vazgeçilmezi ise inancın -ya da İslami imanın- gereksiz görülmesi, insanın inancını yaşamaktan alıkoyulması insani bir davranış ve yöntem olamaz. Mardin gibi güneşe tapanlardan (Şemsiler) Müslümanlara kadar bir sürü din inancı içinde harmanlanmış ve günümüz inançlarının bir arada yaşadığı bir şehirde yaşıyor olmamız, dini özgürlüklerin tamamen serbest olması gerekliliğine inanmamızı gerektirmektedir. Demokratikleşmenin bu anlamda temel taşlarından biri de dini özgürlüktür diye düşünüyoruz".*[765]

MÜSİAD Batman Şube Başkanı Suad Özdemir de Türkiye'de dini özgürlükler bağlamında atılması gereken adımları şöyle sıralamıştır:

> *"... ülkemizin yüzde 99'u Müslüman olduğu halde dinin gerektirdiği gibi yaşanmasının önünde seküler kesimin inşa ettiği engeller halen kaldırılabilmiş değil. Yani halen başörtülü kızlarımız rahatlıkla eğitim alamamakta, dininin gereği başörtülü bayan kamu çalışanları istediği şekilde giyinerek çalışamamaktadır. Aynı şekilde ülkemizde ulusal bazı firmalarımız çalıştırmış oldukları insanlarımıza ibadet (namaz) yasağı koyabilmektedir. Tüm bunları incelediğimizde demokrasi adına daha kat etmemiz gereken çok yol olduğunu söylemek gerçekçi olacaktır. Bunları aşmak veya aşabilmek için emek harcayıp katkı sunmak demokrasimizin gelişimine de aynı oranda katkı sunmak anlamına gelecektir.*
>
> *Ülkemizde diğer dinlere mensup kişiler, dinlerinin gerekli gördüğü yaşam biçimlerini benimseyerek tahrik ve tahkir dili konuşmadan yaşamalıdır. Alevilik din değil bir mezhep olduğu halde onların bile inandıkları gibi yaşamalarının önünde engeller varsa kaldırılmalıdır".*[766]

MÜSİAD Diyarbakır Şube Başkanı Şahabettin Aykut da yukarıda sözlerine yer verilen diğer MÜSİAD şube başkanları gibi Türkiye'de halkın büyük bir bölümünün Müslüman olduğunu vurgulayarak dini özgürlüklerin bu gerçeğin dikkate alınarak genişletilmesi gerektiğini, Alevi ve gayrimüslimlerin de dinlerini özgürce

[765] MÜSİAD Mardin Şube Başkanı Mehmet Ali Dündar ile mülakat, 06.06.2012.
[766] MÜSİAD Batman Şube Başkanı Suad Özdemir ile mülakat, 28.11.2012.

yaşama hakkı olduğunu belirtmiştir. Aykut, kimsenin kimseye 'öteki veya bu bizden değildir' dememesi gerektiğini vurgulamıştır.[767]

MÜSİAD, İslami kimliğini ekonomik alanda da sürdürmek istemektedir.[768] Bu İslami kimliğin ancak demokratik bir ortamda sürdürülebileceğine inanan dernek, AB üyelik sürecinin önemli bir çıpa olduğuna inanmış, bu sürece özel bir önem vermiştir. AB'nin, sivil toplum diyaloğu belgesinde AB'nin üye ve aday ülkelerdeki kiliseler ve dinler arasında diyalog oluşturulması, her dini inanış ve ibadet konusunda toplumda bir bilinç oluşması gerektiğini belirtmesi, derneğin beklentileri ile uyumludur.[769] Dernek Türkiye'nin AB ile ilişkilerinin dinsel özgürlükler bağlamında yenilikler getireceği kanısında olmuştur. MÜSİAD Batman Şube Başkanı Suad Özdemir, AB Komisyonu Türkiye Delegasyonu tarafından 2004 yılında hazırlanan 'Dinler arası İlişkiler: Seküler ve Demokratik Bir Sistemde Barış İçinde Bir arada Varoluş Arayışı' başlıklı proje ile farklı inanç gruplarının barış içinde yaşamasının amaçlandığını, bu gibi projelerin Türkiye'de özgürlükler alanında atılması gereken adımlara katkı sağladığını ifade etmiştir.[770] MÜSİAD Eski Başkanı Ömer Bolat, 'Türkiye'de belli bir kesimin AB'nin demokrasi ve özgürlükler anlayışını görmezden geldiğini, AB kriterleri altında toplumsal kesimlerin elde edeceği temel hak ve özgürlüklerden tedirgin olduğunu' belirtmiştir. Bolat, 'Türkiye'deki bu kesimin AB'yi demokratik ve İslami hassasiyetleri görmezden gelen otokratik bir birlik olarak görmek istediğini' dile getirmiştir.[771]

Burada vurgulanması gereken husus, MÜSİAD'ın temsil ettiği kesim dolayısıyla özellikle Sünni Müslümanların dini özgürlükleri ile ilgili bilgilendirme çalışmaları yapması, diğer dinlere mensup gruplar/cemaatlerin özgürlüklerinin korunması gerektiğini belirtse de demokratik olarak bu özgürlüklerin genişletilmesi gereği konusunda görüş bildirmemesidir. AB İlerleme Raporlarında Sünni Müslümanların dini özgürlüklerinden ziyade gayrimüslim azınlıkların, Alevilerin ve

[767] MÜSİAD Diyarbakır Şube Başkanı Şahabettin Aykut ile mülakat, 05.01.2013.
[768] Öniş ve Türem, Entrepreneurs, s.100.
[769] Commission of the European Communities, Civil Society Dialogue, s.13.
[770] MÜSİAD Batman Şube Başkanı Suad Özdemir ile mülakat, 28.11.2012.
[771] Bolat'a göre AB'ye üyelik sürecinde üç konu önem taşımaktadır: Demokratik hakların tanınması, bireylerin ve STÖ'lerin bu hakları kullanabilecek bilgi ve donanıma sahip olması, STÖ'lerin ekonomik gelişmişlik ve serbest piyasa ekonomisine uyum sağlaması. Ömer Bolat, "Avrupa Birliği ve Sivil Toplum Kuruluşları", **MÜSİAD Çerçeve Dergisi**, Dosya: Ortaklıklar, Yıl: 12, Sayı: 34, 2004, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/cerceve_dergisi_34.pdf, (28.02.2013), s.4.

Süryanilerin dini özgürlükleri üzerine odaklanıldığı görülmektedir.[772] Derneğin yönetim kadrosundaki bir görüşmeci 'ruhban okulu açılması' gibi konuların referanduma sunulabileceğini, bu konularda halkın karar vermesi gerektiğini, çünkü halkın genelini ilgilendiren bir konu olduğunu ifade etmiştir.[773] Ancak bu gibi konularda referandum yapılması dini özgürlüklerin referandumlarla kısıtlanmasını beraberinde getirebilecektir. Görüşmeciler, tüm vatandaşların kendi dinlerini özgürce yaşayabilmesi gerektiğini belirtse de derneğin yaklaşımı ile AB'nin yaklaşımı birbirinden keskin bir şekilde ayrılmaktadır.

MÜSİAD, AB'nin Sünni Müslümanların özgürlüklerinin genişletilmesi ile ilgili konulara değinmediğini, bu nedenle kendisiyle çeliştiğini ifade etmektedir. Dernek, 'insan hakları savunucusu olan AB'nin zaman zaman Türkiye'de dinsel özgürlüklerin kısıtlanmasına ses çıkarmadığı'nı vurgulamıştır. 1998 yılı İlerleme Raporu'ndan bu yana AB'nin özgürlükler konusunda bir çifte standart geliştirdiğini iddia eden dernek, 'AB'nin konu Türkiye'deki muhafazakar ve dindar kesimleri rahatsız eden yasaklamaların ve demokratik olmayan uygulamaların durdurulmasına gelince son derece cimri davrandığı'nı ifade etmiştir. Derneğin söylemini giderek katılaştırdığını şu cümlelerden anlayabilmekteyiz:

> *"AB ahlaki bir zaaf içindedir. Uyguladığı çifte standart AB'nin itibarını büyük ölçüde zedelemektedir. Türkiye'nin dini, tarihi, kültürel bağları, ana kucağı ve önderlik sahası İslam dünyasıdır. AB'nin insan hakları, temel özgürlükler ve hukukun üstünlüğü ilkeleri Müslümanların yaşama biçimini sınırlayan dar elbiselerdir".*[774]

MÜSİAD işyerlerinde ibadethane açılması ve çalışanların Cuma namazına gitmelerine resmi olarak izin verilmesi gerektiğine inanmaktadır. Dernek buna ek olarak işyerlerinde oruç ibadetine yönelik yemek çıkarma düzenlemelerinin de yapılabileceğini ifade etmiştir. 2011 yılında hazırlanan anayasa önerisinin 'Din ve Vicdan Özgürlüğü' başlıklı 16. maddesinde 'din ve vicdan özgürlüğünün ibadet etme veya toplanma amacıyla gerekli yerleri kurma ve kullanmayı' içerdiği belirtilmiştir. Derneğin bu yaklaşımı kamu kurumları dahil her kurumda dini özgürlüklerin (namaz, oruç, iftar vb.) sağlanması gerektiğini ifade etmektedir. Anayasa önerisinde aynı

[772] Commission of the European Communities, 2007-2008, s.57.
[773] Genç MÜSİAD Başkanı Abdülsamet Temel ile mülakat, 03.05.2012.
[774] MÜSİAD, AB Müzakere Süreci, ss.30,32.

madde içinde 'herkesin dini hak ve özgürlüklerden yararlanabilmesi için devletin bir teşkilat kurması ve ilgili mevzuatı çıkarması gerektiği' belirtilmiştir.[775] Bu konuda derneğin yönetim kadrosundaki bir görüşmeci, kiliselerde papazların öldürülmemesi için denetleyici bir mekanizmanın oluşturulmasının şart olduğunu; devletin dini konularda bir karar alacağı zaman, örneğin ruhban okulunun açılması söz konusu olduğunda, bu teşkilata danışılabileceğini ifade etmiştir. Görüşmeci, "Bu kurul dini özgürlükleri denetleyen, istediği gibi şekillendiren bir kurul olmamalıdır. Öyle olduğu takdirde İslamiyetin hilafet kurumuna benzeyecektir. Önerilen kurul dini özgürlükleri yönetemez" demiştir.[776] Ancak devletin bir teşkilat kurması ve bu konuda mevzuat hazırlaması dini özgürlüklere kısıtlama getirilebileceğinin de bir göstergesidir. Hükümetler değiştikçe kurul da değişip siyasi duruşların etkisinde kalabilecektir.

MÜSİAD, eğitim sisteminde de dini eğitime özel bir yer ayrılması gerektiğine inanmaktadır. Dernek 1982 Anayasası'nın 24. maddesini referans göstererek din kültürü ve ahlak bilgisi dersinin okullarda zorunlu olarak öğretilmesini Türkiye'nin kültürel zenginliğinin bir gereği olarak görmektedir. Derneğe göre zorunlu olan bu dersin dışındaki din eğitimi ve öğretimi, kişilerin kendi isteğine, reşit olmayanların da yasal temsilcilerinin talebine bağlı olmalıdır. Dernek farklı dinlere mensup vatandaşların da dini eğitim ve öğretim özgürlüklerinin tam anlamıyla garanti altına alınması gerektiğini belirtmiştir. 4+4+4 eğitim sistemine destek verdiğini açıklayan dernek, ilk ve orta öğretimde din kültürü ve ahlak bilgisi dersinin yanı sıra seçmeli ders olarak başka din konulu derslerin getirilmesi gerektiğine inanmaktadır. Dernek yönetimindeki görüşmecilerden biri MÜSİAD'ın bu konuya yaklaşımını şu sözlerle ifade etmiştir:

> *"Modern hayat eğitim alan kişiye iyi bir dil öğrenmeyi, mezun olunca iyi bir işte çalışmayı dayatıyor. Ama dini eğitim bu noktada ilk kenara bırakılan eğitim alanı. Tek amaç, herkesin dershaneye, ardından üniversiteye gitmesi olmuş. Dini eğitim, Peygamber efendimizin hayatı, Kuran da seçmeli ders olarak getirilmeli, bir kişisel tercih olarak masaya yatırılmalı".*[777]

[775] MÜSİAD Anayasa Önerisi, s.69.
[776] Genç MÜSİAD Başkanı Abdülsamet Temel ile mülakat, 03.05.2012.
[777] Genç MÜSİAD Başkanı Abdülsamet Temel ile mülakat, 03.05.2012.

MÜSİAD sekiz yıllık kesintisiz eğitim sisteminin olumsuz sonuçlara yol açtığına, 4+4+4 sisteminin bu olumsuz sonuçların devam etmesini önleyeceğine inanmaktadır. Derneğin yönetim kadrosundaki bir görüşmeci sekiz yıllık kesintisiz eğitimin sonuçlarını şöyle özetlemiştir:

> *"Sekiz yıllık kesintisiz eğitim imam hatiplerin önünü kapatmak için getirilmiştir. Bu sistemde 14–15 yaşına kadar dinine yabancılaşmış bir gençlik ortaya çıkmıştır. Yine bu sistem ile usta-çırak ilişkisi ortadan kalkmıştır. Herkes üniversite okumaya mecbur kılınmıştır. Üniversitelerden mezun olanların büyük bir çoğunluğu işsiz kalmıştır".*[778]

Bir başka görüşmeci de sekiz yıllık kesintisiz eğitimin çocukları tek tip eğitime mahkum ettiğini vurgulayarak 4+4+4 sistemi ile çocukların farklı konularda eğitim alma hakkına sahip olacaklarını, kesintili eğitim ile bir kişinin çocuğunun hafız olmasını istiyorsa onun hafız olmasını sağlayabileceğini ifade etmiştir.[779] Görüşmeci, Ecevit döneminde çıkarılan bir yasa ile ortaokula kadar Kuran kursuna gitmenin yasaklandığını, bu yasağın 2011 yılında kaldırıldığını ifade etmiştir. O dönemdeki yasağa rağmen Müslüman ailelerin çocuklarını Kuran kurslarına gönderdiklerini ancak kurslarda hocaların kursa katılanların listesini tutamadığını, kursa katılanların kayıt altında olamadığını belirtmiştir. Görüşmeci, temel eğitim sürecinde ahlaki eğitim veren bir dersin olmadığını, lise düzeyinden önce ahlaki eğitimin verildiği derslerin müfredata eklenmesi gerektiğini ifade etmiştir.[780] Bu konuya ilişkin olarak daha önceki yıllarda derneğin yönetim kadrosunda yer almış bir görüşmeci, 4+4+4'ün imam hatiplerin ve Kuran kurslarının önünün açılmasına olanak sağlayacağını dile getirmiş, sistemin dini özgürlükler bakımından getirilerinin neler olacağını şu sözlerle ifade etmiştir:

> *"Kendi aileme bakıyorum. Ben Kuran kursuna gitmedim, ama Kuran okumayı biliyorum. Dedem öğretmişti. Şimdi kendi yeğenlerime bakıyorum. Yeğenlerimin de dedesi, anneannesi, babaannesi var, ama onlara Kuran öğreten yok. Onlar Kuran kursuna gitmiyorlar. Şu an onlar Kuran okumayı okulda öğrendiler. Başka bir yerde öğrenme fırsatları yok. Okul yorucu, hayat yoğun. Burada devlet önünü açmış. Güzel bir iş yapmış. Başka bir seçenek yok.*

[778] Genç MÜSİAD İzmir Şubesi Başkan Yardımcısı İsmail Çiftçioğlu ile mülakat, 17.04.2012.
[779] Genç MÜSİAD Başkanı Abdülsamet Temel ile mülakat, 03.05.2012.
[780] Genç MÜSİAD Başkanı Abdülsamet Temel ile mülakat, 03.05.2012.

Ama bu her taraf Kuran kursu dolacak, okullar kapanacak anlamına gelmiyor. Böyle bir şey olacağını da hiç zannetmiyorum."[781]

MÜSİAD'ın anayasa önerisinde 16. madde, din ve vicdan özgürlüğüne ayrılmıştır. Bu başlık altında konuyla ilgili olarak "anne ve babalar veya vasiler, kendi inançları doğrultusunda, çocuklarının yetişmelerini istedikleri din ve ahlak eğitimine uygun bir tarzda aile içi yaşamı düzenleme hakkına sahiptir" denilmiştir. Yine "Eğitim Hakkı" başlıklı 31. maddenin ikinci bendinde "devlet eğitim ve öğretim alanındaki görevlerini yerine getirirken, ana ve babanın eğitim ve öğretimi kendi dini ve felsefi inançlarına göre yapılmasını isteme haklarına saygı gösterir" hükmüne yer verilmiştir.[782] 16. maddede ise "her çocuk, din ve inanç konusunda anne ve babasının veya vasisinin dileğine uygun olan bir dini eğitime ulaşma hakkından yararlanır; bunun dışında bir din veya inanç eğitimi almaya zorlanamaz" denilmektedir.[783] Böylece dernek sadece Müslüman kişilerin değil, Müslüman olmayan ya da Müslümanlığın başka mezheplerine mensup kişilerin de dini özgürlüklerinin sağlanması gerektiğini vurgulamıştır. MÜSİAD, ilk ve orta öğretim kurumlarında din kültürü ve ahlak bilgisi dersinin zorunlu bir şekilde verilmesi gerektiğini, ancak bu dersin 'dini hoşgörü ve farklı inançlara saygının yerleşmesi' amacıyla tüm dini öğretileri içermesi gerektiğini belirtmiştir. Dernek, ilk ve orta öğretim kurumlarında belli bir din ve inanç eğitimi almanın 18 yaşın altındaki kişilerin yasal temsilcilerinin talebine bağlı olarak gerçekleşmesi gerektiğine vurgu yapmıştır.[784] MÜSİAD'ın dini özgürlükler bağlamında getirdiği bir başka öneri de "Milletvekili Andı" bölümünde getirilmiştir. Önerinin 43. maddesi milletvekillerinin göreve başlarken isterlerse 'inandıkları kutsal kitap ve benzeri değerler üzerine yemin edebilecekleri'ni belirtmektedir.[785]

MÜSİAD'ın anayasa önerisinin 1. maddesi bugün yürürlükte olan 1982 Anayasası'nın tersine değiştirilemez maddelerin değiştirilebileceğini açıklamaktadır. 'Devletin Şekli ve Nitelikleri' isimli madde aşağıdaki gibidir:

---

[781] Genç MÜSİAD Teşkilatlanma Birimi eski Başkan Yardımcısı Reyhan Bayramoğlu ile mülakat, 24.05.2012.
[782] MÜSİAD, Anayasa Önerisi, s.79.
[783] MÜSİAD, Anayasa Önerisi, s.69.
[784] MÜSİAD, Anayasa Önerisi, s.70.
[785] MÜSİAD, Anayasa Önerisi, s.86.

Madde 1: Devletin şekli ve nitelikleri:

(1) Türkiye Devleti, bir üniter Cumhuriyettir.
(2) Türkiye Cumhuriyeti, insan haklarına dayanan, milli, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devletidir.
(3) Bayrağı beyaz ay yıldızlı al bayrak; milli marşı İstiklal Marşı; başkenti Ankara ve resmi dili Türkçedir.
(4) Bu maddenin değiştirilmesi, Meclisin ve halkoylamasında seçmenlerin üçte iki çoğunluğunun oyu ile mümkündür.[786]

MÜSİAD yönetimindeki bir görüşmeci, derneğin bu önerisine ilişkin olarak devletin yönetim şekline demokratik bir şekilde halkın karar vermesi gerektiğini belirtmiştir.[787] Dolayısıyla İslam cumhuriyeti ya da şeriat düzeninin de gelmesi dernek üyeleri tarafından olası karşılanmaktadır. Dernek, AB'nin Türkiye'deki dini özgürlüklerin genişletilmesi konusunda daha fazla çaba harcaması gerektiğini belirtmektedir. MÜSİAD'ın dini özgürlükler konusunda kamu bilincini arttırma rolü Avrupalılaşma sürecinde değerlendirildiğinde, derneğin AB'den farklı bir tutum izlediği, ülkedeki tüm dini özgürlüklerden ziyade ülkenin çoğunluğunu oluşturan Sünni Müslümanların dini özgürlüklerinin geliştirilmesi gerektiğini vurguladığı görülmektedir. AB ise gayrimüslim cemaatler ile Alevilerin dini özgürlükler bağlamında kısıtlamalara maruz kaldığını açıklamaktadır.[788] Dernek bu alanda sivil toplumun Avrupalılaşmasının mekanizmalarına başvurmamakta, aksine AB'nin dini özgürlükler tutumunu eleştirmektedir.

Sivil toplumun kamu bilincini arttırma rolü, demokratik açıklar hakkında bilgilendirici çalışmalar yapmayı da kapsamaktadır.[789] Bu noktada MÜSİAD'dan beklenen toplumda dini özgürlüklerle ilgili tüm demokratik açıklara dikkat çekmesidir. Ayrıca STÖ'lerin dışlayıcı davranışları demokrasinin güçlenmesine katkı sağlamamaktadır. Bu bağlamda MÜSİAD'ın dini özgürlükler konusunda kamuyu bilinçlendirme rolü eksik kalmaktadır.

[786] MÜSİAD, Anayasa Önerisi, s.60.
[787] Genç MÜSİAD Başkanı Abdülsamet Temel ile mülakat, 03.05.2012.
[788] Commission of the European Communities, 2007-2008, s.57.
[789] Anheier, Carlson, Heinrich ve Naidoo, ss.6,10.

Tablo 10: MÜSİAD - Dini Özgürlükler Konusunda Kamu Bilincini Arttırma

	MÜSİAD Faaliyetleri/Yayınları/ Üyelerin Söylemleri	**Avrupalılaşma sürecinde değerlendirme**	**Demokrasinin güçlenmesi sürecinde değerlendirme**
Sünni Müslümanlar	- Dini özgürlük alanlarının (dini kıyafet ve ibadet özgürlüğü gibi) genişletilmesini talep ediyor.	- AB fonları, AB müktesebatına uyum ya da sosyal öğrenme mekanizmalarına başvurmuyor. (AB beklentisinin dışında)	- Olumlu etki (Sünni Müslümanların dini özgürlüklerinin sağlanması için çaba gösteriyor).
Alevi Müslümanlar	Dini özgürlüklere ilişkin açık bir talepte bulunmuyor.	-AB fonları, AB müktesebatına uyum ya da sosyal öğrenme mekanizmalarına başvurmuyor. - AB'nin beklentilerini karşılamaktan uzak: (i) Kimliklerdeki din hanesinin kaldırılması; (ii) Zorunlu din dersinin uygulamadan kaldırılması; (iii) Cemevlerinin resmi ibadethane olarak açılabilmesi.	- Olumsuz etki (Farklı dini grupların özgürlüklerinin genişletilmesi için çaba göstermiyor.)
Gayrimüslimler	Dini özgürlüklere ilişkin açık bir talepte bulunmuyor.	- AB fonları, AB müktesebatına uyum ya da sosyal öğrenme mekanizmalarına başvurmuyor. - AB'nin beklentilerini karşılamaktan uzak: (i) Heybeliada ruhban okulunun açılması; (ii) Ermeni Patrikhanesi'nin Ermenice eğitim olanağı sunması ve din adamı yetiştirmesi; (iii) Süryani Ortodoksların resmi okullarının açılması; (iv) Müslüman olmayan dini grupların nefret suçlarına maruz kalmamaları.	-Olumsuz etki (Farklı dini grupların özgürlüklerinin genişletilmesi için çaba göstermiyor.)

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

4.2.2. Sendikal Haklar

MÜSİAD kendi yayınlarında sendikal haklar konusuna ilişkin olarak alternatif görüşlere yer vermektedir. Dernek üyeleri bu konuda İslami ekonominin temel alınması gerektiğine inanmakta, 'işçi sınıfı' söylemini kullanmaktan çekinmektedir. Türkiye'nin sendikal mantığı ithal ettiğine inanan dernek üyeleri devletin işçi ve işveren arasında güvensizlik bağı kurduğunu düşünmekte; bu sebeple yeni bir anlayışın benimsenmesi gerektiğine inanmaktadır.[790]

Derneğin Çerçeve Dergisi'nin 20. sayısı işçi-işveren ilişkisini konu almıştır. Tabakoğlu, dergideki yazısında 'kapitalist sınıflı toplumun bir ürünü olan işçi-işveren çelişkisinin ideal İslam düzeni modelinde yeri olmadığı'nı vurgulamıştır. Yazar, ideal İslam düzeni ile kapitalist düzenin birbiriyle çeliştiğini, çünkü ideal İslam düzeninde servet ve mülkiyetin adil bir biçimde tüm topluma yayıldığını iddia etmiştir. Oysa kapitalist düzende kalkınma, burjuva sınıfının öncülüğünde gerçekleştirilmektedir. Tabakoğlu, işçi sınıfının İslam düzeninde reddedildiğini şöyle açıklamıştır:

> *"İdeal İslam düzeninde, işçi-işveren ilişkileri mutlak değil, nisbidir. İşçi zümresine giren bir zanaatkar aynı zamanda işverendir. Bir kimse aynı zamanda hem işçi hem de işveren olabilir. Bu temel olgu, İslam toplumlarında sadece emeğiyle geçinen, Batı'dakine benzer bir işçi sınıfının doğmasını engellemiştir. Sadece emeğiyle işe başlayan bir kimsenin, bir müddet sonra sermaye sahibi olmasının önünde hiçbir engel yoktur."*[791]

MÜSİAD üyeleri işçi-işveren ilişkisinin kapitalist sistemde var olduğunu, oysa İslami anlayışta para, mal ve mülkün ortak olduğunu ifade etmektedir. Örneğin Genç MÜSİAD Başkanı Abdülsamet Temel, servet sahibi olmakla sermaye sahibi olmanın birbirinden farklı olduğunu; namazda zengin, işveren ve işçinin yan yana olduğu belirtmiştir. Temel işçi-işveren ayrımına karşı olduğunu şu sözlerle ifade

[790] Genç MÜSİAD Başkanı Abdülsamet Temel işçi ile işveren arasındaki güvensizlik bağını "Kendim çalışanlarıma telefonla herhangi bir belge imzalatmadan izin veriyorum. Oysa devlet işçi ile işveren arasında güvensizlik bağı kurmuş. İşçinin imzalı izin kağıdı alarak izin kullanmasını istiyor veya işçinin rapor getirmesini koşulluyor" sözleriyle açıklamıştır. Genç MÜSİAD Başkanı Abdülsamet Temel ile mülakat, 03.05.2012.

[791] Ahmet Tabakoğlu, "İslam İktisadında İşçi-İşveren Münasebetleri", **MÜSİAD Çerçeve Dergisi**, Yıl: 5, Sayı: 20, 1997, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/Cerceve_Dergisi_20.pdf, (28.02.2013), ss.81,82.

etmiştir: "İşçi diyemiyorum, sanki o insanları eziyor gibi oluyor. O nedenle işçi değil, çalışan denilmeli. Peygamberimiz, çalışana temel hakkını verin; elde edilen kardan çalışan da faydalanmalı demiştir".[792]

Dernek üyeleri sendikal haklara ilişkin olarak farklı yorumlar getirmiştir. Bazı üyeler çalışanların hak ve çıkarlarının korunarak geliştirilmesi ve örgütlenme özgürlüğünün sağlanmasının demokratik yönetimin teminatı olduğunu ifade ederken göz ardı edilmemesi gereken en önemli unsurun bu örgütlerin yapmaları gereken asıl işlerinden uzaklaşmaları olduğunu belirtmiştir. 28 Şubat sürecinde sendikalara güvenin azaldığı, sendikaların yasal bir örgüt olmaktan ziyade siyasi parti haline geldiği ve kutuplaşmalara sebep olduğu belirtilmiştir. Sendikacılığın pek çok ilde gelişmediği, MÜSİAD üyesi işletmelerde sendikalı çalışanların bulunmadığı ifade edilmiştir.[793] Sendikal haklara ilişkin olarak ülkenin ve işverenin maddi gücünün dikkate alınması gerektiğini, işçinin bu şartları zorlamasının doğru olmayacağını belirten üyeler de mevcuttur.[794] Bazı üyeler ise sendikal haklara ilişkin olarak diğer görüşmecilerden farklı olarak sendikal hakların herhangi bir çekince olmadan geliştirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Çalışanların sadece işi yapan değil, aynı zamanda toplumsal rolü olan kişiler olduğunun göz önünde bulundurulması, çalışanlara en iyi çalışma ortamlarının ve iyi maaş alabilmelerinin sağlanması gerektiği belirtilmiştir.[795]

MÜSİAD'ın 1994 yılında 'İş Hayatında İslam İnsanı' başlıklı özel yayınında dile getirdiği sendikal haklar yaklaşımı ile 2012 yılında MÜSİAD üyeleri ile yapılan mülakatlar bir arada değerlendirildiğinde bu süreç zarfında sendikal haklar yaklaşımına ilişkin olarak önemli bir değişiklik olmadığı görülmektedir. MÜSİAD tarafından yayınlanan raporda bir makalesi bulunan Balcı, sendikaların sanayileşmeye geçiş sürecinde haklarını alamayan ve zor çalışma şartlarına sahip olan işçiler tarafından kurulduğunu, bu kavram ile İslami bir çalışma düzenindeki sendika arasında önemli farklar olduğunu belirtmiştir. Bu bakış açısına göre sanayi toplumu çatışmalara dayanırken İslam, dayanışmaya dayanan bir toplum düzenini öngörmektedir. Balcı bu nedenlerden ötürü modern sendikacılık, grev, lokavt gibi

[792] Genç MÜSİAD Başkanı Abdülsamet Temel ile mülakat, 03.05.2012.
[793] MÜSİAD Batman Şube Başkanı Suad Özdemir ile mülakat, 28.11.2012.
[794] MÜSİAD Diyarbakır Şube Başkanı Şahabettin Aykut ile mülakat, 05.01.2013.
[795] MÜSİAD üyesi ve Genç MÜSİAD eski Başkanı Fatih Uysan ile mülakat, 04.01.2013.

toplu pazarlıkların İslami bir sistem içinde yer bulmasının çok güç olduğunu ifade etmiştir. 'İslam toplumlarında İslama uygun ya da aykırı olmayan müesseselerin ihtiyaca göre doğal olarak geliştirilebileceğini, ancak buradaki sorunun İslami bir ekonomide ve sosyal yapıda günümüz kapitalist sanayi toplumunda gerekli olan sendikalara ihtiyaç duyulup duyulmadığı' olduğunu belirtmiştir.[796] Bu konuda Zaim de sendikaların 'dindar, vatanperver ve imanlı elemanlar'la doldurulması halinde herhangi bir yıkıcı özellik taşımayacağını ifade etmiştir.[797] MÜSİAD'ın 'İş Hayatında İslam İnsanı' yayınında Müslüman bir işçinin şöyle davranması gerektiği belirtilmiştir:

> *"...çalışması sonucunda aldığı ücret (gelir)den dolayı Allah'a şükretmesini bilir; başkalarının kazancına göz dikip haset etmez. İşverene kinle bakmaz. Çalışamadığı zaman, iktisadi hayatın çeşitli risklerine maruz kaldığı zaman, devletçe kendisinin ve çoluk-çocuğunun sosyal güvenliğinin sağlanacağını bilir".*[798]

Konya'daki MÜSİAD üyesi işadamları ile yapılan görüşmelerde işadamlarının işçilerle 'ağabey-kardeş ilişkisi' içinde bir arada çalıştıkları, bu nedenle işçi örgütlenmelerinden rahatsız olacaklarını vurguladıkları görülmüştür. MÜSİAD üyesi şirket sahipleri, işçilerini ailelerinin bir parçası olarak gördüklerini ifade etmekte, bu yaklaşımın işgücü piyasasında istikrarlı ve üretken endüstriyel ilişkilerin kurulmasını beraberinde getireceğine inanmaktadır.[799] Balcı'nın 'İslam'da emek ve sermaye sınıfları arasında çatışma olmayacağı' ve 'İslamın emek ve sermayeyi menfaatleri çarpışmayacak bir tarzda kardeşlik ve dostluk zinciriyle birbirine bağlayacağı' yorumu bu bakış açısını özetlemektedir.[800] Dernek Eski Başkanı Erol Yarar'ın 'MÜSİAD'ın öne sürdüğü yüksek ahlaka göre, kişi çalışır ve çalıştığının karşılığını Allah'tan bekler' yaklaşımı aynı fikri desteklemektedir.[801] Bu

---

[796] Balcı, s.124.
[797] Sabahaddin Zaim, "Türkiye'nin Sosyal ve İktisadi Siyaseti (İşçi Meseleleri)", **Türkiye'nin 21. Yüzyılı- 1**, Cilt: 1, İşaret Yayınları, İstanbul, 2005, s.328.
[798] Sabahaddin Zaim, "Ekonomik Hayatta Müslüman İnsanın Tutum ve Davranışları" içinde **İş Hayatında İslam İnsanı. İslami Duyarlılıklar Yönetilen Firmalarda Örgütsel Davranış Biçimleri**, (Ed. Hüner Şencan), MÜSİAD Araştırma Raporu, Sayı: 9, 1994, http://www.musiad.org.tr/syf.asp?kat=arastirma&altkat=arastirma-rapor, (28.02.2013), s.104.
[799] Ş. Özdemir, MÜSİAD ve Hak-İş, ss.856,857.
[800] Balcı, İslamda Çalışma İlişkileri, s.116.
[801] Dolu, Erol Yarar'la Ropörtaj, s.84.

yorumlar çerçevesinde derneğin topluma ve toplumsal unsurlara bireysel hak ve özgürlükler temelinde değil, geleneksel ve dinsel temelde baktığı görülmektedir.[802]

MÜSİAD üyesi şirketlerdeki sendikalaşma oranı da derneğin sendikal haklar yaklaşımına ilişkin bilgi vermektedir. Özdemir'in Konya'daki MÜSİAD üyesi şirketlerde 24 işçi ile gerçekleştirdiği mülakatlar neticesinde bu 24 kişinin herhangi bir sendikaya üye olmadığı ortaya çıkmıştır.[803] Bu özelliğin sadece Konya'ya özgü olmadığını, Anadolu'nun farklı şehirlerindeki şirketlerde de benzer bir tablonun ortaya çıktığını görüyoruz. MÜSİAD yönetiminde görev yapmış bir görüşmeci kendi fabrikalarında sendikal girişimlerin olmadığını şu sözlerle ifade etmiştir:

> *"Bizde sendikaya üye olan yok. İstanbul'daki merkez binamızda 25 kişi çalışıyor. Rize'de ve Kırıkkale'de fabrikamız var. Ankara'da bir şubemiz var. Hepsini toplarsak 100 kişi çalışıyordur. İşçilerden 8 yıldır grev gibi şeyler duymadım. 1 Mayıs'ta tatil oluyor."*[804]

MÜSİAD yönetiminde görev yapmış bir görüşmeci de kendi şirketlerinde sendikalaşmanın olmadığını, ancak herkesin hakkını araması gerektiğini, doğru yaklaşımlarla haksızlıkların önlenebildiğini ifade etmiştir.[805] Derneğin eski üyelerinden bir başka görüşmeci sendikalaşma olmasa da çalışanların haklarını aradıklarını, devletin işçiyi koruduğunu, işçi-işveren ilişkisi boyutundaki konular dava edildiğinde yargının her zaman işçiyi koruduğunu, sözleşme şartları belli olsa da her şekilde davayı işçinin kazandığını belirtmiştir.[806]

MÜSİAD, işçi-işveren ilişkisinin karşılıklı güven, saygı ve bağlılık gibi değerler üzerine kurulması gerektiğine inanmaktadır.[807] Derneğe göre, işçiler işsizliğin önemli bir sorun olduğu günümüzde bir işe sahip olmalarından ötürü işverenlerine borçlu konumdadır. İşçilere sigorta yapılması da işverenin iyi niyeti olarak değerlendirilmektedir. Diğer taraftan işverenler işçiler ile bayram, cenaze, düğün ve askerlik zamanlarında yakından ilgilenmekte; onlara yardımcı

---

[802] Fuat Keyman, "Küreselleşme ve Türkiye'nin Kültürel Ekonomisi: Aktörler, Söylemler ve Stratejiler", Etkinlikler Voyvoda Caddesi Toplantıları 2004-2005, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, http://www.obarsiv.com/guncel_vct_0405_fuatkeyman.html, (21.01.2012).

[803] Söz konusu 24 kişiden sadece 3'ünün sendika karşıtı bir tutum sergilemesi ilginçtir. Bknz. Ş. Özdemir, İslami Sermaye ve Sınıf, s.50.

[804] Genç MÜSİAD Teşkilatlanma Birimi eski Başkan Yardımcısı Reyhan Bayramoğlu ile mülakat, 24.05.2012.

[805] Genç MÜSİAD Eğitim ve Sosyal Faaliyetler Birim Eski Başkanı Feyza Taşkıran ile mülakat, 24.05.2012.

[806] Genç MÜSİAD Uluslararası İlişkiler Birimi eski üyesi Esra Filiz ile mülakat, 24.05.2012.

[807] Ayşe Buğra,"The Claws of Tigers", **Private View,** Autumn, 1997, s.51.

olmaktadır.[808] MÜSİAD, 2009 yılında yaşanan ekonomik kriz sürecinde işçi çıkarmak yerine istihdam sağlayan firmaların ödüllendirilmesi gerektiğini vurgulamış, Üreten Türkiye Platformu'nun kurulmasına öncülük etmiştir.[809] Dernek yönetiminde görev alan bir görüşmeci, ekonomik krizin yaşandığı 2010-2011 döneminde, MÜSİAD'ın üyelerine işçi çıkarmamayı öğütlediğini, kendisinin de şirketinden hiçbir işçiyi çıkarmadığını ifade etmiştir.[810] Bir görüşmeci krizden önce bir banka ile çalıştığını, ancak bankanın kriz sürecinde çok fazla sayıda elemanını işten çıkarması nedeniyle bu bankayla çalışmayı bıraktığını ifade etmiştir.[811] Bir başka MÜSİAD'lı görüşmecinin aşağıda yer verilen sözleri bu bakış açısı ile paraleldir:

> *"İşçi olarak, ben ne kadar çok çalışırsam o kadar kazanırım ve patronuma hizmet vermiş olurum. İşveren olarak ben ne kadar çok işçimi düşünürsem o da benim ve iş için o kadar çok çalışır. İşçi ve işveren aynı sofrada yemek yer. Aynı gemidedirler. O nedenle batarsak beraber batarız anlayışına sahiptirler. Tek vücut olmaları gerekmektedir".*[812]

MÜSİAD'ın İslam'da sendikalara yer olmadığını savunan yaklaşımını sadece İslami etikle açıklamak doğru olmayacaktır. Bu noktada ekonomik çıkarların da önemli bir rol oynadığı vurgulanmalıdır.[813] Ayrıca sendikal hakların ya da işçi haklarının İslam dininde herhangi bir yer teşkil etmediğini iddia etmek doğru olmayacaktır. Çünkü MÜSİAD'ın yayınlarında her ne kadar sendikacılık ve işçilerin haklarına ilişkin konularda daha çok karşıt bir söylem dikkati çekse de yine bu yayınlarda sendikal hakların önemine ilişkin çalışmalar da yer almaktadır.[814] Örneğin Tabakoğlu '...adaletsizlik söz konusu olduğunda bunu gidermek için grev bir hak olarak kabul edilebilir' sözlerini sarf etmiştir.[815] Hak-İş Genel Başkanı Salim Uslu da

---

[808] Ş. Özdemir, İslami Sermaye ve Sınıf, s.42.
[809] Üreten Türkiye Platformu 16 sivil toplum kuruluşundan oluşmaktadır. Üyelerden bazıları TOBB, Türk-İş, Hak-İş, TÜSİAD, TESK, Kamu-Sen, TİKAD, AMPD, AGSD, TİM, ASO, ATB, TGSD, DEİK ve TÜRKONFED'dir. İsa Yazar, "Patronlarla sendikalar el ele verdi krizde işçi alan şirketler ödüllendirilecek", **Zaman**, 03.06.2009, http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=854664&keyfield=4DC39C53C4B04144, (08.02.2012).
[810] Genç MÜSİAD Başkanı Abdülsamet Temel ile mülakat, 03.05.2012.
[811] Görüşmecinin isteği üzerine bu bilgi için görüşmecinin ve bankanın ismine yer verilmemiştir.
[812] Genç MÜSİAD İzmir Şubesi Başkan Yardımcısı İsmail Çiftçioğlu ile mülakat, 17.04.2012.
[813] Güven Bakırezer, Yücel Demirer, "AK Parti'nin Sınıf Siyaseti", **Mülkiye**, Cilt: 30, Sayı: 252, 2006, s.23.
[814] Nilgün Tunçcan Ongan, "İslam Ekonomisinde Bölüşüm", **Çalışma ve Toplum**, Cilt: 4, 2008, s.232.
[815] Tabakoğlu, s.83.

İslami bir bakış açısı ile 'işçi haklarını tanımayanların Allah'a karşı geldiklerini' ifade etmiştir.[816] Balcı ise toplu pazarlık kurumunun eski İslam toplumlarında bulunmamasının ileride de bulunmaması gerektiği anlamına gelmediğini belirtmiştir.[817] MÜSİAD Çerçeve Dergisinde yayınlanan Doç. Dr. H. İbrahim Sarıkaya'nın 'Sosyal Hukuk Devleti Nereye' ve Salim Uslu'nun 'Sosyal Politikalar Açısından Sendikaların Rolü' ve Süleyman Özdemir'in 'Küreselleşmenin Sosyal Politikalar ve Refah Devletleri Üzerindeki Etkileri' makalelerinde de sendikal hakların ve çalışma koşullarının önemi vurgulanmıştır.[818] Sarıkaya, makalesinde '1961 Anayasası'nda sosyal devletin öneminin idrak edildiğini; mülkiyet hakkı yanında çalışma hakkı, teşebbüs hürriyeti yanında sendikal örgütlenme hakkı, sözleşme hürriyetiyle beraber toplu pazarlık ve grev hakkı, sosyal güvenlik hakkı, özel olarak korunması gereken kişi ve gruplar, eğitim, sağlık, çevre gibi konuların anayasalarda bulunmasının sosyal devlet anlayışını temsil ettiğini' belirtmiştir.[819] Özdemir ise küreselleşme sürecinin sendikal hakları geriye götürdüğünü ve refah devletlerini zayıflattığını belirtmiştir.[820] Bazı bilim adamları da İslami ekonomide sendikacılığın yasak olmadığını dile getirmiştir. Bu bakış açısına göre sendikalar, işçileri vekalet esasına göre temsil etmektedir. Çalışanlar bireysel pazarlık hakkını bir kuruma (sendikaya) devrederek bir tüzel kişilik oluştururlar. İşçiler ve işverenler, çalışma şartlarını toplu pazarlık yöntemiyle karşılıklı rızaya dayanarak oluştururlar.[821]

AB, İlerleme Raporlarında Türkiye'de örgütlenme özgürlüğü ve sendikal haklar bağlamında önemli sorunlar olduğu vurgulansa da MÜSİAD bir STÖ olarak bu konuda hükümete herhangi bir uyarıda bulunmamakta; hakların korunmasını,

---

[816] Burhanettin Duran ve Engin Yıldırım, "Islamism, Trade Unionism and Civil Society: The Case of Hak-İş Labour Confederation", **Middle Eastern Studies**, Cilt: 41, Sayı: 2, 2005, s.240.
[817] Balcı, İslamda Çalışma İlişkileri, s.124.
[818] H. İbrahim Sarıoğlu, "Sosyal Hukuk Devleti Nereye", **MÜSİAD Çerçeve Dergisi**, Yıl: 17, Sayı: 49, 2009; Salim Uslu, "Sosyal Politikalar Açısından Sendikaların Rolü", **MÜSİAD Çerçeve Dergisi**, Yıl: 17, Sayı: 49, 2009, http://www.musiad.org.tr/syf.asp?kat=arastirma&altkat=cerceve, (28.02.2013).
[819] Sarıkaya, s.77.
[820] Süleyman Özdemir, "Küreselleşmenin Sosyal Politikalar ve Refah Devletleri Üzerindeki Etkileri", **MÜSİAD Çerçeve Dergisi**, Yıl: 17, Sayı: 49, 2009, s.60.
[821] Balcı, İslamda Çalışma İlişkileri, s.125. İslami iktisat düzeninde sendikacılığın yeri ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bknz. Vecdi Akyüz, "Devlet ve İşçi-İşveren İlişkileri", **Mukayeseli Hukuk Açısından İşçi-İşveren Münasebetleri**, İlmi Neşriyat, İstanbul, 1990; Tahsin Sınav, "Sendikaların Kurulması-Faaliyetleri ve Toplu İş Sözleşmesi Yapma İmkanları", **Mukayeseli Hukuk Açısından İşçi-İşveren Münasebetleri**, İlmi Neşriyat, İstanbul, 1990; Hamdi Döndüren, **İslamda Emek ve işçi-İşveren Münasebetleri**, Ensar Neşr, İstanbul, 1986.

Türkiye'nin Gözden Geçirilmiş Avrupa Sosyal Şartı üzerindeki çekincelerini kaldırmasını talep etmemektedir. Yine dernek Türkiye'nin ILO standartlarının gerisinde olmasına eleştiri getirmemektedir. İşçi-işveren ayrımına karşı olduğu için MÜSİAD'ın bu taleplerde bulunmaması doğal görünmektedir. Dernek üyeleri bu sistemin tamamıyla değiştirilebileceği şeklinde de öneriler getirmiştir. Örneğin Genç MÜSİAD Başkanı Abdülsamet Temel, mevcut anayasanın işçi-işveren yapı modeline alternatif bir model sunmadığını, örneğin şirketindeki işçilerin yüzde otuzunu şirketine ortak yapmasının mümkün olmadığını dile getirmiştir. Temel, MÜSİAD'ın işçinin daha çok nasıl kazanacağına odaklandığını ifade etmiş; derneğin yaklaşımını şu sözlerle özetlemiştir:

> *"Devlet süre giden işçi-işveren mantığına son vermeli. Çalışanlar 'kar'a ortak olabilmeli. İşveren olarak onlara katkı sağlayabilmeliyim. Devlet işveren üzerindeki maliyetleri azaltmalı. Türkiye'de sigortasız çalışan binlerce insan var. Önce bu sorunun üzerinde durulmalı. Benim şirketimde sigortasız bir kişi bile çalışmamaktadır".* [822]

MÜSİAD'ın sendikal haklar bağlamındaki diğer görüşlerini değerlendirmek için derneğin hazırlamış olduğu anayasa önerisini de incelemek yerinde olacaktır. Dernek, anayasa önerisinde 33. maddeyi 'Sendika Kurma Hakkı'na ayırmıştır. Bu nedenle derneğin bu hakkı günümüz şartlarında reddetmediği görülmektedir. Ancak hakkın içeriğinin de incelenmesi doğru çıkarımlar yapmayı sağlayacaktır. Önerilen madde aşağıdaki gibidir:

> *Madde 33- Sendika kurma hakkı:*
>
> *1. Çalışanlar ve işverenler, ekonomik ve sosyal hak ve menfaatlerini korumak ve geliştirmek için önceden izin almaksızın sendikalar ve üst kuruluşlar kurma, bunlara serbestçe üye olma ve üyelikten çekilme haklarına sahiptir. Hiç kimse bir sendikaya üye olmaya ya da üyelikten ayrılmaya zorlanamaz.*
> *2. Sendika kurma hakkı ancak, milli güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması nedenleriyle sınırlanabilir.*
> *3. Sendika kurma hakkının kullanılmasında uygulanacak şekil, şart ve usuller ile işçi niteliği taşımayan kamu görevlilerinin bu alandaki haklarının kapsam, istisna ve sınırları, gördükleri hizmetin niteliğine uygun olarak, kanunla düzenlenir.*[823]

[822] Genç MÜSİAD Başkanı Abdülsamet Temel ile mülakat, 03.05.2012.
[823] MÜSİAD, Anayasa Önerisi, s.81.

MÜSİAD'ın anayasa önerisinde işçi ve işverenlere sendika kurma hakkı tanınmış olsa da bu hakkın milli güvenlik ve kamu düzeni gibi nedenlerden ötürü sınırlanabileceği belirtilmiştir. Bu nedenle sınırlı bir sendika kurma hakkından bahsedilmektedir. Diğer taraftan AB'nin de Türkiye'den beklediği kamu görevlilerinin sendika kurma ve sendika üyesi olma haklarının verilmesi konusunun MÜSİAD anayasa önerisinde yer bulmadığı, bu konunun yasa yapıcılara bağlı olduğu belirtilmiştir. Dernek her ne kadar sendika hakkını reddetmediğini gösterse de anayasa önerisinde dahi bu hak ve özgürlüğün çalışan tüm kesimleri bağlamadığını ima etmiştir. Bu yönüyle önerinin MÜSİAD'ın değiştirilmesini önerdiği 1982 Anayasası'ndan çok farklı olmadığı ortaya çıkmaktadır. Dernek başka özgürlüklerin genişletilmesi taraftarı olduğunu vurgulasa da aynı vurguyu sendikal haklar için yapmamaktadır. Bu tutum İslami bakış açısından ziyade ekonomik çıkarlara dayalı olarak ortaya çıkmaktadır. Çünkü yukarıda da yer verildiği gibi başka İslami yaklaşımlar sendikacılığı reddetmemektedir. MÜSİAD anayasa önerisinde toplu iş sözleşmesi ve grev hakkına da yer vermiştir. Öneri aşağıdaki gibidir:

> *Madde 34: Toplu iş sözleşmesi ve grev hakkı:*
>
> *1. Çalışanlar ve işverenler, karşılıklı olarak ekonomik ve sosyal durumlarını ve çalışma şartlarını düzenlemek amacıyla, toplu iş sözleşmesi yapma hakkına sahiptirler.*
> *2. Toplu iş sözleşmesi hakkının kapsamı, istisnaları, sözleşmeden yararlanacaklar, sözleşmenin yapılma şekli, usulü ve yürürlüğü, sözleşme hükümlerinin emeklilere yansıtılması ile ilgili hususlar, kamu hizmetinin gerekleri de gözetilerek kanunla düzenlenir.*
> *3. Menfaat uyuşmazlığı durumunda çalışanların, daha önce yapılan toplu sözleşmelerden doğabilecek yükümlülüklere bağlı olmak koşuluyla, grev hakkı vardır. Grevin yasaklanabileceği veya ertelenebileceği haller ve işyerleri kanunla düzenlenir.*
> *4. Toplu iş sözleşmesi ve grev hakları, milli güvenliğin, kamu düzeninin, genel sağlığın, başkalarının hak ve hürriyetlerinin korunması veya suç işlenmesinin önlenmesi nedenleriyle sınırlanabilir.*
> *5. Grevin yasaklandığı hallerde veya ertelendiği durumlarda ertelemenin sonunda, uyuşmazlık, Yüksek Hakem Kurulunca çözülür. Uyuşmazlığın her safhasında taraflar da anlaşarak Yüksek Hakem Kuruluna başvurabilir. Yüksek Hakem Kurulunun kararları kesindir ve toplu iş sözleşmesi hükmündedir. Yüksek Hakem Kurulunun kuruluş ve görevleri kanunla düzenlenir.*[824]

[824] MÜSİAD, Anayasa Önerisi, s.81.

MÜSİAD'ın anayasa önerisindeki 34. madde, 33. madde gibi hak olarak sunduğu alanlara çeşitli kısıtlamalar getirmektedir. 34. maddede işçi ve işverenlerin toplu iş sözleşmesi yapma haklarına sahip olduğu, ancak bu hakların istisnalarının yasayla düzenleyebileceği; grevin bir hak olduğu ancak yasaklanabileceği ya da ertelenebileceği, her iki hakkın milli güvenlik, kamu düzeni, genel sağlık gibi nedenlerle sınırlanabileceği belirtilmiştir.

MÜSİAD, sendikal hakları kendine has İslami bir bakış açısından değerlendirmekte; AB'nin sendikal haklara ilişkin Türkiye'yi eleştirdiği noktalarda sessizliğini korumakta; bu hakların geliştirilmesi için herhangi bir çalışma yürütmemektedir. Dernek sendikal haklar konusunu işveren kesimini temsil etmesi nedeniyle işveren çıkarlarına uygun bir şekilde yorumlamaktadır. Dernek tüzüğünde sermaye, emek ve teşebbüs birbirlerini tamamlayan ana unsurlar olarak değerlendirilmiş; derneğin 'hakların korunarak yurt kalkınmasında faydalı bir işbirliği içinde gelişmelerine yardımcı olduğu' vurgulanmıştır.[825] Oysa derneğin pek çok yayınında işçi-işveren ayrımının yapılmadığını görmekteyiz. MÜSİAD'ın sendikal haklar konusundaki tutumu Avrupalılaşma bağlamında değerlendirildiğinde derneğin AB ve ILO standartlarını tanımadığını, Türkiye'de örgütlenme hakkı, grev hakkı ve toplu iş sözleşmeleri hakkının geliştirilmesine yönelik olarak herhangi bir çabasının olmadığını görmekteyiz. Bu noktada sivil toplumun Avrupalılaşmasının mekanizmaları da dernek tarafından kullanılmamaktadır. Sivil toplum, bilgiyi vatandaşa ulaştırarak vatandaşın daha güçlü olmasına, kolektif faydanın sağlanmasına, çıkar ve değerlerin korunmasına hizmet ettiği oranda güçlüdür.[826] Ancak MÜSİAD sendikal haklar konusunda kamu bilincini arttırma noktasında kolektif faydayı göz ardı etmekte, demokrasinin güçlenmesine bu noktada hizmet etmemektedir.

[825] MÜSİAD, Tüzük, 1990, 34-51/183, www.musiad.org.tr (05.11.2011), s.1.
[826] Schmitter, East and West, s.245.

Tablo 11: MÜSİAD - Sendikal Haklar Konusunda Kamu Bilincini Arttırma

	MÜSİAD Faaliyetleri/Yayınları/ Üyelerin Söylemleri	**Avrupalılaşma sürecinde değerlendirme**	**Demokrasinin güçlenmesi sürecinde değerlendirme**
Sendikal örgütlenme	MÜSİAD üyesi şirketlerde sendikal örgütlenmeler desteklenmiyor.	- Örgütlenme hakkı korunmuyor. - AB fonları, AB müktesebatına uyum, sosyal öğrenme mekanizmalarına başvurulmuyor.	Olumsuz etki (Örgütlenme hakkının korunması konusunda kamu bilinci arttırılmıyor).
Sendikal haklar (grev, toplu iş sözleşmesi)	İşçilerin sendikal hak iddia etme girişimlerinden uzak kalması teşvik ediliyor.	- ILO ve Gözden Geçirilmiş Avrupa Sosyal Şartı'na uyum desteklenmiyor. - AB fonları, AB müktesebatına uyum, sosyal öğrenme mekanizmalarına başvurulmuyor.	- Olumsuz etki (Sendikal haklar engelleniyor.)

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

4.3. Devlet ve Toplum Arasında Arabulucu Rol Oynama

Sivil toplumun demokrasinin güçlenmesine sağladığı katkılardan bir diğeri de devlet ile toplum arasında arabulucu rol oynamasıdır. STÖ'ler özellikle siyasal, sosyal ve ekonomik alanlardaki çabalarıyla bu katkıyı sağlamaktadır. Siyasal alanda, katılımın güçlendirilmesi için siyasi partilere destek olması, çoğulculuk ve hoşgörü gibi demokratik değerlere bağlılığı sağlaması, kayırmacılık yerine vatandaşlık anlayışını pekiştirmesi, yeni liderlerin ortaya çıkmasını sağlaması, seçim sürecini izlemesi, anayasa önerisi hazırlaması, sivil katılımın artması ve siyasi elitlerin aşağıdan yukarı doğru gelen baskıları dikkate almalarını, vatandaşların devlete saygı duymalarını ve devletle bütünleşmelerini sağlaması gibi rolleri mevcuttur.[827]

Sivil toplum sosyal alanda ise demokrasi için eğitim faaliyetleri yürütmesi, bilgi paylaşımı yoluyla vatandaşların çıkar ve değerlerini koruması, vatandaşların işbirliği içinde hareket ederek sosyal sermayeyi yaratmalarını özendirmesi gibi roller edinmelidir. Ekonomik alanda da bilgi paylaşımı yoluyla ekonomik reform

[827] Bknz. Tablo 4: Sivil Toplumun Demokrasinin Güçlenmesi Sürecine Sağladığı Katkılar, ss.43,44,45.

sağlanmasında rol oynamalıdır.[828] MÜSİAD yayınladığı ve kamuoyuna duyurduğu raporlar ile farklı grupların çıkarlarının devlet tarafından nasıl korunması gerektiğine ve ekonomik anlamda hangi önlemlerin alınması gerektiğine ilişkin önerilerde bulunmaktadır. Yine MÜSİAD, ESK'deki taraflardan biri olarak özellikle sosyal ve ekonomik alanda düşünce ve önerilerini dile getirmektedir. Dernek tüzüğünde derneğin devlet ve toplum arasında arabulucu rol oynamayı amaçladığı şu sözlerle ifade edilmiştir:

> *"Derneğin amacı ….görüş ve önerileri doğrudan veya diğer sivil toplum kuruluşlarıyla yapılacak koordineli çalışmalar neticesinde ortaya çıkan toplumsal bilinçle, dolaylı olarak TBMM'ye, hükümete, yabancı devletlere veya onların Türkiye'deki temsilciliklerine, işbirliği içinde olduğu veya olmadığı uluslararası kuruluşlara ve basın aracılığı ile de kamuoyuna ileterek düşünce ve hareket birliği oluşturmaktır".*[829]

Aşağıda derneğin siyasal, sosyal ve ekonomik alanlarda arabulucu rol üstlenmek adına hangi girişimlerde bulunduğu ve bu girişimlerin Avrupalılaşma ve demokrasinin güçlenmesi sürecine ne derece katkı sağladığına yer verilmektedir.

4.3.1. Siyasal Alanda Arabulucu Rol Oynama

MÜSİAD'ın siyasal alandaki çalışmalarına baktığımızda derneğin 28 Şubat'a kadar olan dönemde devletle sivil toplum arasında arabulucu bir rol oynayamadığını, derneğin temsil ettiği kesimin devletle kavgalı olduğunu; bu sorunun ortaya çıkmasında izlenen devletçilik politikalarının ve ordunun siyasete müdahalesinin de önemli bir rol oynadığını görmekteyiz. Dolayısıyla 1990-1997 yılları arasındaki dönem özellikle MÜSİAD tabanının devletle iletişiminin kopuk olduğu yıllardır. Ancak 28 Şubat darbesinin sosyal, ekonomik ve siyasal alanlarda ülkeyi zarara uğrattığının dernek tarafından vurgulanması ve derneğin siyasal konularda sert çıkışlar yapmak yerine öneriler sunması, raporlar hazırlaması olumlu sonuçlar doğurmuştur.

[828] Diamond, Developing Democracy, s.7; Pridham, Vanhanen, s.204.
[829] MÜSİAD, Tüzük, İstanbul, 1990, 34-51/183, www.musiad.org.tr, (05.11.2011), s.1.

MÜSİAD Eski Başkanı Ömer Bolat, derneğin 1990'lı yıllarda devletle toplum arasında arabulucu rol oynayamamasında devletin de önemli bir rolü olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir:

> *"MÜSİAD'ın basın toplantısı yapması izne bağlıydı. Polis, basın toplantısını basıyor, savcılıktan izin aldınız mı diye soruyordu. Dernekler Kanunu çok katıydı. MÜSİAD'ın yurtdışı gezileri, fuar gezileri yine savcılık iznine tabiydi. Basın bildirisi yayınlanmadan 24 saat önce savcılığın kontrolünden geçiyordu".*[830]

Sivil toplumun arabulucu rol oynaması, sivil toplumun aynı zamanda bağımsız olduğunu da göstermektedir. Sivil toplum devletle ilişki içindedir, ancak demokrasiye hizmet etmesi için devletin gücünden faydalanma ve pay alma çabasının olmaması gerekmektedir.[831] MÜSİAD, 1994-1998 yılları arasında İstanbul burjuvazisinin devlet tarafından kayrıldığını, Anadolu sermayesinin ya da İslami sermayenin gereken değeri görmediğini iddia etmiştir. Dolayısıyla dernek bu noktada 'kayırmacılık yerine vatandaşlık anlayışının pekişmesi'ni amaçlamıştır. Ancak dernek bünyesindeki bazı firmaların özellikle yurtdışındaki Türk vatandaşların dini ve milli duygularını sömürerek sermaye edinmeleri ve haklarında dava açılması, derneğin imajını olumsuz etkilemiştir.

28 Şubat darbesi ve ardından AB adaylık sürecinin başlaması, derneğin yaklaşımlarının sorgulanmasını beraberinde getirmiş ve dernek üyeleri söylemlerini değiştirme ihtiyacı duymuştur. Bu söylem değişikliği derneğin toplumun farklı kesimleriyle ve devletle diyalog kurmasını beraberinde getirmiştir. Bu konuda MÜSİAD Eski Başkanı Erol Yarar, 'derneğin geçmişte siyasetle sivil toplum arasındaki köprüleri ciddi şekilde kuramadığını' ifade etmiştir. Yarar, devletin sivil toplumu hazmetmiş bir yapıda olması durumunda MÜSİAD'ın güçlü bir dünya teşkilatı olabileceğine dikkat çekmiş; sanayici ve devlet arasında da problemlerin yaşandığını, devletin sanayiciyi istediği zaman engelleyebildiğini dile getirmiştir.[832] Derneğin bu süreçte söylemini değiştirmesi, radikal bir tutum izlemek yerine farklı gruplara ılımlı bir şekilde yaklaşmaya başlaması derneğin genç üyelerinin

---

[830] "28 Şubat: Darbe Yiyen Hayatlar", **Kanal A**, A Haber Özel, 27.02.2012, http://www.youtube.com/watch?v=0Q71qEWWtBs, (13.03.2013).
[831] Dryzek, s.481.
[832] Yarar, bu soruna örnek olarak Dost Sigorta olayını vermiş; sabahın erken saatlerinde işadamlarının evlerinden alındığını ifade etmiştir. Bknz. Dolu, Erol Yarar'la Ropörtaj, s.86.

'demokratik değerlere bağlılık' söylemlerini kullanmalarını beraberinde getirmiştir. Genç MÜSİAD üyeleriyle yapılan mülakatlar ile MÜSİAD'ı kuran üyelerin gazetelere verdikleri demeçler karşılaştırıldığında iki nesil arasında önemli farklar olduğu görülmektedir. Bir önceki nesil desteklediği siyasi partilerle paralel bir şekilde daha katı bir yaklaşım sergilerken yeni nesil 'geçmişten alınan dersler' sözünü sık sık tekrarlamakta, konuları etraflıca değerlendirmekte ve farklı düşüncelere daha hoşgörülü bir şekilde yaklaşmaktadır. Genç MÜSİAD'a üye olan kadınların sayısının MÜSİAD'daki kadın üye sayısından bir hayli fazla olması da fırsat eşitliği bağlamında yeni nesilin daha fazla gayret içinde olduğunu göstermektedir.

MÜSİAD AB konusunda ise 1994-1999 döneminde bir veto noktası konumundayken 1999-2004 döneminde devlet ve toplum arasında arabulucu rol üstlenmiştir. Dernek 1999 yılında 'Avrupa Birliği'ndeki Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmelere Destek Programları' başlıklı bir yayın hazırlamıştır. 2002 yılında 174 STÖ ile birlikte Türkiye'nin AB'ye tam üyelik sürecini desteklediğini ifade eden bir bildiri imzalamış; bu bildiri basına dağıtılmıştır. AB-Türkiye ilişkileriyle ilgili araştırma raporları, makaleler yayınlanmıştır.[833] 2003 yılında dönemin dernek başkanı Ömer Bolat, 'Avrupa Birliği ve Türkiye-AB İlişkileri Kronolojisi' başlıklı bir yayın hazırlamıştır. Dernek AB'ye uyum çerçevesinde sivil-asker ilişkilerinin yeniden düzenlenmesine tam destek verdiğini açıklamıştır.[834] 2004

[833] Örneğin MÜSİAD, "Gümrük Birliği ve Türkiye", **MÜSİAD Çerçeve Dergisi**, Yıl: 3, Sayı: 12, 1994, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/Cerceve_Dergisi_12.pdf,(28.02.2013); MÜSİAD, **İhracatta Avrupa Birliği Standartları ve Türkiye'nin Bu Standartlara Uyumu**, MÜSİAD Araştırma Raporu, Sayı: 31, İstanbul, 1998, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/arastirma_raporlari_31.pdf, (28.02.2013); MÜSİAD, Dosya AB, **MÜSİAD Çerçeve Dergisi**, Yıl: 11, Sayı: 29, 2003, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/cerceve_dergisi_29.pdf, (28.02.2013).

[834] MÜSİAD'dan AB Uyum Paketine Tam Destek, 28.05.2003, http://www.abgs.gov.tr/index.php?p=28910&l=1, (20.02.2013). 03.10.2001 tarihli anayasal değişiklik ile daha önce Cumhurbaşkanının başkanlığında Başbakan, Genelkurmay Başkanı, Milli Savunma Bakanı, İçişleri Bakanı, Dışişleri Bakanı, Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri Komutanları ile Jandarma Genel Komutanından oluşan MGK'nın yapısı değiştirilmiştir. Bu değişiklik ile Başbakan Yardımcıları ile Adalet Bakanının da katılımı ile MGK'nın üye sayısı 13'e çıkarılmıştır. Söz konusu değişiklik ile aynı zamanda daha önce yasada Bakanlar Kurulu tarafından öncelikle dikkate alınacağı belirtilen Milli Güvenlik Kurulu kararlarının Bakanlar Kurulu tarafından değerlendirilecek ve uygun görülmesi halinde benimsenecek tavsiye kararları olduğu vurgulanmıştır. 2003 yılında gerçekleştirilen yasal değişikliklerle MGK'nın her ay yerine iki ayda bir toplanması da hükme bağlanmıştır.
AB müktesebatına uyum çerçevesinde başbakana bağlı bir teşkilat olan MGK Genel Sekreterliği ile ilgili de önemli yasal değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Söz konusu değişiklikler ile MGK kararlarının uygulanmasının takibi yetkisi ve devlet çapında psikolojik harekatın planlanması görevleri MGK

sonrasında derneğin müzakere sürecine ilişkin olarak endişeleri artmış, AB MÜSİAD'ın gündeminde eskisi kadar yer tutmamaya başlamıştır. Ancak dernek AB'yi tamamen gündeminden düşürmediğini 2011 yılında oluşturulan 'Türkiye'nin AB Katılım Süreci için Sivil Toplum Platformu'na katılarak göstermiştir. Bu platform ile Türkiye'de sivil toplumun halen AB üyeliği hedefine bağlı olduğu mesajı verilmiş; gerek Türkiye'de gerekse AB'de karar alıcı konumdaki yetkililere bir çağrıda bulunulmuştur. Bu çağrı, 'karar alıcıların üzerlerine düşen tarihi sorumluluğu hatırlamaları ve daha fazla zaman kaybetmeden müzakere sürecini en kısa sürede üyelik hedefine yönelik olarak hızlandıracak şekilde harekete geçirmeleri' şeklinde olmuştur.[835]

Bugünkü iktidar partisi AKP'ye 2002 seçimlerinden bu yana önemli oranda destek veren MÜSİAD tabanı, partinin izlediği politikalara da destek vermekte; özellikle iç politikada İslami/muhafazakar uygulamaların artması ve siyaseten önemli mevkilere muhafazakar isimlerin getirilmesini demokrasinin güçlenmesi bakımından gerekli görmektedir. Dernek, Cumhuriyetin kurulmasının ardından İslami değerlerin baskılandığını, muhafazakar isimlerin siyasi ve askeri güçler tarafından haksızlığa uğratıldığını savunmaktadır. MÜSİAD, 2006 yılında dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in Adnan Büyükdeniz ve Erdem Başçı'nın İslami bankalarda görev almalarından ötürü Merkez Bankası başkan adayları olmalarına karşı çıkmasını eleştirmiştir. Yine dernek 2007 yılında Abdullah Gül'ün cumhurbaşkanı adayı olmasının ardından verilen 27 Nisan muhtırasının Türk demokrasisine zarar verdiğini 28 Nisan 2007 tarihindeki basın bildirisinde şu sözlerle açıklamıştır:

> *"Cumhurbaşkanlığı seçim sürecinde anayasa hükümleri esastır. Seçim sürecinin adresi TBMM'dir. Milli iradenin yeri olan TBMM'nin kararına sahip*

Genel Sekreterliği'nden alınmış; ayrıca MGK Genel Sekreterliği'ne bir sivilin Genel Sekreter olarak atanması mümkün kılınmıştır. Diğer taraftan, bu değişikliklerle, bakanlıklar, kamu kurum ve kuruluşlarının her türlü bilgi ve belgeyi gerektiğinde MGK Genel Sekreterliği'ne sağlaması yönündeki zorunluluk, personel kadroları ve atamaları ile MGK Genel Sekreterliği yönetmeliğindeki gizlilik hükümleri kaldırılmıştır. Bu yasal değişikliklerle, MGK Genel Sekreterliği'nin görevleri de önemli ölçüde değişmiş ve MGK Genel Sekreterliği'nin görevleri "Milli Güvenlik Kurulu'nun sekreterlik hizmetlerini yürütmek ve Milli Güvenlik Kurulu'nca ve kanunlarla verilen yerine getirmek" olarak düzenlenmiştir. Bknz. Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği, http://www.mgk.gov.tr/Turkce/sss.html#soru_15, (20.02.2013).

[835] "Türkiye'nin AB Katılım Süreci için Sivil Toplum Platformu Toplantısı Gerçekleştirildi", **İktisadi Kalkınma Vakfı E-Bülteni**, 18–24.04.2011, http://www.ikv.org.tr/images/upload/data/files/turkiyenin_ab_katilim_sureci_icin_sivil_toplum_platformu__toplantisi_gerceklestirildi.pdf, (31.01.2013).

çıkılmalı ve siyaset ile ekonomideki istikrar süreci baltalanmamalıdır. Siyaset alanında doğabilecek kaos ortamının ekonomideki hassas dengeleri bozabileceğini ve son beş yılın fedakarlıkları ile ekonomide, demokratikleşme ve AB'ye uyum sürecinde güçlükle elde edilen kazanımları tehlikeye düşürebileceğini hiç kimse unutmamalıdır….İş dünyası olarak beklentimiz demokrasinin önünün tıkanmaması, cumhurbaşkanlığı seçim sürecinin anayasa hükümleri doğrultusunda kesintiye uğramadan TBMM'de tamamlanması, siyasi ve ekonomik istikrar ile kazanımların baltalanmamasıdır. Diğer taraftan ülkemizdeki demokratikleşme ve sivilleşme sürecine, Türkiye'nin uluslararası alandaki itibarına gölge düşürebilecek türden davranışlardan özenle kaçınılması gerektiği konusunda yetkililere çağrıda bulunmayı bir görev biliyoruz".[836]

Dernek demokratik siyasetin sürdürülmesi gerektiğini 2008 yılında açılan AKP'nin kapatılması davası sürecinde de vurgulamıştır. 2007 yılında yeniden iktidara gelen AKP'nin genel seçimden on ay sonra 14 Mart 2008 tarihinde kapatma davası ile karşı karşıya kalması, MÜSİAD tarafından eleştirilmiştir. Dernek bu davanın ekonomide istikrarsızlığa sebep olacağını, davanın kapatma kararı ile sonuçlanması halinde demokrasinin sekteye uğratılacağını ifade etmiştir. Dernek Eski Başkanı Ömer Cihad Vardan, partinin kapatılmaması kararının Türkiye adına çok önemli olduğunu, çünkü 'dünyanın 2008 sonuna doğru 1929 yılındaki Büyük Buhran'dan sonra ekonomi tarihindeki en büyük küresel krizle karşı karşıya kaldığını' belirtmiştir.[837]

Demokratik kurallar çerçevesinde politik süreçlerde yapıcı bir rol üstlenebilen sivil toplum, yeni demokratik normlar yaratma ve bunları sürdürme gücüne de sahiptir.[838] Bu bağlamda MÜSİAD'ın 2008 yılında yayınladığı 'Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerine Yönelik Sosyoekonomik Kalkınma Önerileri' başlıklı rapor özel bir önem taşımaktadır. Erzurum, Şanlıurfa, Diyarbakır, Gaziantep, Elazığ, Malatya şubeleri ile birlikte hazırlanan raporda bölgedeki Kürt vatandaşların ana dilde eğitim olanaklarına kavuşması, dini inançlar sebebiyle okula gönderilmeyen kız çocukları için imam hatip liselerine ve üniversiteye girişte getirilen sınırlamaların kaldırılması, Kuran kurslarının yasal hale getirilmesi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi Kalkınma Bakanlığı kurulması, çeşitli illerde kalkınma ajansı kurulması, özel sektörün bölgeye daha fazla yatırım yapması için uzun süreli teşvik programlarının uygulanması, ihtiyaca göre üniversite bölümleri açılması, meslek

[836] Vardan, Cihad ve MÜSİAD, s. 91,92.
[837] Vardan, Cihad ve MÜSİAD, s.98.
[838] Leigh, s.7.

liseleri ve teknik liselerin çoğaltılması, AB projeleri ve devlet desteği ile kalkınmanın desteklenmesi gerektiği belirtilmiştir.[839] Dernek Eski Başkanı Ömer Cihad Vardan 2012 yılında yayınlanan kitabında bu önerilerin büyük oranda hayata geçirildiğini ifade etmiştir.[840] Örneğin 2008 yılında Bitlis, Hakkari, Muş ve Van illerinde bölgesel gelişmeyi hızlandırmak ve sürdürülebilirliğini sağlamak amacıyla Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı kurulmuş; 2011 yılında ise Kalkınma Bakanlığı kurulmuştur.[841] Bölgede yeni üniversiteler kurulmuş ve ihtiyaca yönelik yeni bölümler açılmıştır. Örneğin Mardin Artuklu Üniversitesi'nde 2011 yılında Kürtçe Tezsiz Yüksek Lisans Programı açılmış, aynı yıl Tunceli Üniversitesi'nin Zaza ve Kırmançi Kürtçesini de kapsayan Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü açılmıştır.[842] Son olarak 2013 yılında Bilkent Üniversitesi'nde 'Kürtçeye Giriş' dersi açılmıştır.[843]

MÜSİAD'ın 2008 ve 2011 yılında anayasa önerisi hazırlaması, devlet ile toplum arasında arabulucu bir rol üstlenmesine hizmet etmiştir. Dernek 2008 yılında hazırladığı raporda yeni bir anayasaya ihtiyaç duyulduğunu; yeni anayasanın sivil güçler tarafından hazırlanması, anayasanın resmi bir ideolojisinin olmaması, dini özgürlüklerin güvence altına alınması, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın özerk bir kuruma dönüşmesi, hükümet sistemi tercihinin netleşmesi gerektiğini vurgulamıştır.[844] Bugüne kadar MÜSİAD'ın yanı sıra TÜSİAD, TOBB, Barolar Birliği ve 2012 yılında feshedilmiş olan Has Parti de bir anayasa önerisi hazırlamıştır. MÜSİAD'ın 2011 yılı anayasa önerisini incelediğimizde arabulucu rolüne hizmet edecek önerilerden bir tanesi de Kamu Başdenetçiliği kurumunun kurulması önerisidir. Kamu Başdenetçiliği, 12 Eylül 2010 yılındaki referandumun

---

[839] MÜSİAD, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerine Yönelik Sosyoekonomik Kalkınma Önerileri**, MÜSİAD Araştırma Raporu, Sayı: 53, İstanbul, (Sosyoekonomik Kalkınma), 2008, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/arastirma_raporlari_52.pdf, (28.02.2013), ss.6,9,26.

[840] Vardan, Cihad ve MÜSİAD, s.108.

[841] Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı, http://www.daka.org.tr/?cmd=page&id=hakkimizda, (21.02.2013); "Kalkınma Bakanlığı kuruldu", **Milliyet**, 08.06.2011, http://ekonomi.milliyet.com.tr/kalkinma-bakanligi-kuruldu/ekonomi/ekonomidetay/08.06.2011/1400117/default.htm, (21.02.2013).

[842] Turkey 2012 Progress Report, s.32.

[843] Miray Akdağ Uluç, "Bilkent'te Kürtçe dersi", 09.02.2013, http://www.ntvmsnbc.com/id/25420853/, (27.02.2013).

[844] MÜSİAD, **Yeni Bir Anayasa için Görüş ve Öneriler**, MÜSİAD Araştırma Raporu, Sayı: 52, İstanbul, 2008, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/arastirma_raporlari_52.pdf (28.02.2013), ss.13,14,16,17.

ardından bugünkü anayasa mevzuatına da girmiştir.[845] Kamu Başdenetçiliği'nin kurulması gereği AB'nin 2012 İlerleme Raporu'nda da dile getirilmiş; Türkiye'deki ilk kamu başdenetçisi seçiminin bu kurumun saygınlığı için hayati bir önem taşıdığı ifade edilmiştir.[846] MÜSİAD idarenin hukuka ve insan haklarına uygunluğunun denetlenmesi ve şikayetlerin incelenmesi için bu kurumun kurulması gerektiğini anayasa önerisinde şu sözlerle ifade etmiştir:

> *Madde 63: Kamu Denetçiliği Kurumu:*
>
> *2. Kamu Başdenetçisi, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından gizli oyla dört yıl için seçilir. İlk oylamada üye tam sayısının salt çoğunluğu aranır. İlk oylamada salt çoğunluk sağlanamazsa, bu oylamada en çok oy alan iki aday için ikinci oylama yapılır; ikinci oylamada en fazla oy alan aday seçilmiş olur. Kurum faaliyetlerine ilişkin olarak Meclise yıllık rapor sunar.*[847]

MÜSİAD'ın hazırlamış olduğu anayasa önerisi, her ne kadar sivil toplumun Türkiye'deki anayasal düzene bakış açısını yansıtsa da hak ve özgürlükler konusunda AB İlerleme Raporlarında dini özgürlükler, sosyal haklar gibi konularda öne sürülen çözümleri dikkate almamıştır.[848] Diğer taraftan derneğin devlet kurumlarıyla olan yakın ilişkisi göze çarpmaktadır. MÜSİAD bünyesinde görev almış pek çok uzman ve üst yönetici bugün devletin farklı organlarında görev almaktadır. Bu konuya ilişkin olarak dernek eski başkanı ve 30 Eylül 2012 tarihi itibariyle AKP Merkez Karar Yönetim Kurulu Üyesi olan Ömer Bolat şu örnekleri vermiştir:

> *"Bugünün birçok bakanı, milletvekili, ticaret odası başkanı, belediye başkanı – örneğin İstanbul Ticaret Odası Başkanı Murat Yalçıntaş, Dünya Ticaret Merkezi ve İhracatçılar Birliği'ndeki pek çok kişi, İstanbul Ticaret Odası Yönetim Kurulu üyelerinden beş tanesi 1990'larda MÜSİAD'ın yönetiminde, Yönetim Kurulu üyesi olarak, sektör kurulu başkanı olarak veya komisyon başkanı olarak görev alan kişilerdi. Bugün Milli Eğitim Bakanı olan Ömer*

[845] Bu kurumun oluşturulması 12 Eylül 2010 referandumunda Anayasa değişikliği yapılması kabul edilen 26 maddeden birisidir. 27 Kasım 2012 tarihinde ise Türkiye'nin ilk Kamu Başdenetçisi, TBMM Genel Kurulu'nda yapılan oylama ile Yargıtay üyesi Mehmet Nihat Ömeroğlu olmuştur. Bknz. "Meclis ilk 'ombudsman'ı seçti", 27.11.2012, http://www.ntvmsnbc.com/id/25401520, (27.11.2012). AB Komisyonu, Ömeroğlu'nun Hrant Dink'in 301. Madde'den mahkumiyetinin onanmasında etkili olması ve Ömeroğlu'nun yardımcılığına seçilen 5 denetçinin AKP'ye yakın isimlerden seçilmesinden rahatsızlık duyduğunu belirtmiştir. Bknz. Utku Çakırözer, "Avrupa da rahatsız", **Cumhuriyet**, 03.12.2012, http://www.cumhuriyet.com.tr/?hn=382958&kn=6&ka=4&kb=6, (03.12.2012).

[846] Turkey 2012 Progress Report, s.11.

[847] MÜSİAD, Anayasa Önerisi, s.99.

[848] Bu konudaki MÜSİAD yaklaşımlarına tezin dini özgürlükler ve sendikal haklar bölümünde yer verilmiştir. Bknz. ss.199-216.

Dinçer, MÜSİAD yayınlarının hazırlanmasında görev almıştı. Yine o dönem MÜSİAD dış politika danışmanı bugünün Dışişleri Bakanı Prof. Dr. Ahmet Davutoğlu, uluslararası ekonomi danışmanı Dr. Mustafa Özel, makroekonomi danışmanı Dr. Adnan Büyükdeniz'di. Bugünkü TİKA Başkanı Dr. Serdar Çam, benim başkan olduğu dönemde genel sekreter yardımcısıydı. Bugün Türk Telekom Genel Müdürü Dr. Gökhan Bozkurt, MÜSİAD genel sekreter yardımcısı adayıydı. Bugün başbakanlık başdanışmanı olan Prof. Dr. Yusuf Balcı, MÜSİAD danışmanıydı".[849]

Yukarıdaki bilgiler MÜSİAD ile devlet kurumları arasında özel bir ilişkinin kurulmuş olduğunu, devletin pek çok konudaki görüşlerinin MÜSİAD tabanının görüşleri ile örtüştüğünü göstermektedir. Dolayısıyla dernek kendi tabanının siyasi taleplerini devlete iletme noktasında herhangi bir sorunla karşılaşmamakta, hükümetin uyguladığı politikalar MÜSİAD tabanında desteklenmektedir. Bu noktada Cohen ve Arato'nun saptamasına yer verilmesi gerekli görülmektedir: "STÖ'lerin siyasi örgütlenmelerden (örn. siyasi partiler) ayrılan yönü hedeflerini tarafsız bir şekilde belirlemesi ve bu hedeflerin peşinden gitmesidir".[850] Ancak bu hedeften uzaklaşan STÖ'lerin sayısı artmaktadır.[851] MÜSİAD, İstanbul burjuvazisinin tarihsel süreçte devletle kurduğu yakın ilişkiyi eleştirirken benzer bir yaklaşımı kendisi de izlemeye başlamıştır. Dernek yönetiminde görev alan bir görüşmeci dernek üyelerinin tümünün AKP'ye oy vermediğini, Barış ve Demokrasi Partisi (BDP), Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ve Has Parti'ye[852] de oy veren MÜSİAD'lılar olduğunu ifade etmiştir.[853] Ancak dernek 2009 yılında demokratik açılım projesinin yürütülmesini, 2011 yılı itibariyle bu projenin yavaşlatılmasını, hükümetin 2011 yılında ilan ettiği 2023 yılı hedeflerini, 2012 yılında eğitim alanında 4+4+4 sisteminin getirilmesini, YÖK'ün üniversitelerde başörtüsü serbestisi getirmesini, Türkiye'de nükleer enerji santrallerinin kurulması gibi hükümetin pek çok politikasını desteklediğini açıklamıştır.[854] Derneğin 1997-2000 döneminde siyasi

[849] Fatma Güzey'in Ömer Bolat'la Mülakatı, Anahtar Programı, **Hilal TV**, 03.03.2012, http://www.youtube.com/watch?v=6fIzwCRewl8, (15.03.2013).
[850] Cohen ve Arato, s.IX.
[851] Fioromonti, s.69.
[852] HAS Parti, 19 Eylül 2012 tarihinde feshedilmiş, üyelerinin büyük bir bölümü AKP'ye katılmıştır. "HAS Parti kararını verdi", **Habertürk**, 19.09.2012, http://www.haberturk.com/gundem/haber/777886-has-parti-kararini-verdi, (11.02.2013).
[853] MÜSİAD Genel Sekreteri Eyüp Vural Aydın ile mülakat, 03.05.2012.
[854] Hükümetin 2023 yılı hedefleri, 'ileri bir demokrasi, büyük bir ekonomi, güçlü bir toplum, yaşanabilir bir çevre ve marka şehirler, ve son olarak lider bir ülke olmak' şeklinde özetlenmiştir. Hedeflerin ayrıntıları için bknz. http://www.akhedefler.com/ (03.12.2012). Hükümetin nükleer enerji

alanda toplumun beklentileri ve eleştirilerini yayınları ile ilettiğini, 2001'den günümüze uygulanan politikaların ise dernek tarafından desteklendiğini görmekteyiz.[855] Dernek her ne kadar askeri müdahaleleri eleştirme ve anayasa önerisi hazırlama gibi siyasi alanda arabulucu rol oynamaya ilişkin önemli adımlar atmış olsa da hükümeti desteklediğini açıklaması ve hükümetin örgütlenme özgürlüğü gibi alanlarda henüz ele almadığı sorunları gündeme getirmemesi nedeniyle bu rolünü yerine getirirken sorunlar yaşamaktadır.

MÜSİAD'ın siyasal alandaki arabulucu rolü Avrupalılaşma bağlamında değerlendirildiğinde 1994–1999 dönemine göre gelişme göstermiştir. 1999 yılı itibariyle Türkiye-AB ilişkilerinin derinleştirilmesi için AB projeleri ve yasal reformlar desteklenmiştir. Dolayısıyla sivil toplumun Avrupalılaşmasının AB fonları ve AB müktesebatının uygulanması mekanizmalarına başvurulmuştur. Derneğin bu alandaki tutumu demokrasinin güçlenmesi sürecinde değerlendirildiğinde ise hükümet ile organik bağ kurmanın derneğin devletten ayrı hareket etmesini zorlaştırdığı, hükümet ile uyum sağlanan konularda arabulucu rolün işlediği görülmektedir. Sivil toplum reform yapılmasını, rüşvetin engellenmesini sağlayan, böylece devletin gücünü kötüye kullanmasını engelleyen bir güçtür.[856] MÜSİAD kendi görüş çizgisinde olan AKP'nin iktidara gelmesinin ardından rüşvetin engellenmesi, devletin gücünün kötüye kullanılmasının engellenmesi gibi konularda herhangi bir çalışma yapmamıştır. Demokrasinin güçlenmesi literatüründe zengin, güçlü, çeşitli kurum ve kuruluşlarla yakın temas halindeki STÖ'lerin diğer örgütlere

---

politikası hakkında bilgi için bknz. "MÜSİAD'dan Nükleer Enerji Açıklaması", http://www.yapi.com.tr/Yazdir/musiaddan-nukleer-enerji-aciklamasi-87891, (03.12.2012).

[855] MÜSİAD, 1991 yılında KOBİ'lerin iş yeri açma sorunları ile yüz yüze olduğunu, KOBİ'lerin desteklenmesi gerektiğini belirtmiş, 2001 yılında çok sayıda KOBİ'nin iflas etmesine ekonomik politikalar ve beceriksiz yönetimin neden olduğunu vurgulamıştır. Dernek 1993 yılında Türk TELEKOM'un özelleştirilerek iç borçların ödenmesi gerektiğini belirtmiş, 2001 yılında Türk TELEKOM'un ederinin düştüğünü, kamu bankaları ve KİT'lerin siyasetin nüfuz aracı olmaya devam ettiklerini ifade etmiştir. Dernek 1994 yılında önlem alınmadığı takdirde borç faiz giderlerinin bütçe gelirleri içindeki payının 1999 yılında % 100'e ulaşacağını, bunun ekonominin iflası anlamına geldiğini belirtmiştir. MÜSİAD uyarılarının 57. hükümet hariç hiçbir hükümet, ekonomi dünyası ve iş dünyası tarafından dikkate alınmadığına dikkat çekmiştir. Derneğin bir başka eleştirisi de Gümrük Birliği konusunda olmuştur. MÜSİAD 1995 yılında yürürlüğe giren anlaşmanın Türkiye ekonomisine zarar vereceğini açıklamıştır. Dernek 1997 yılında ise çok ortaklı şirketlerin kurulması önündeki engellerin kaldırılması gerektiğini, sermayenin rengi olmadığını açıklamış, 2001 yılında yanlış politikalar yüzünden Anadolu sermayesinin küstürüldüğünü, Anadolu'ya yapılan yatırımların durduğunu ve işsizliğin arttığını belirtmiştir. Bknz. MÜSİAD, **1990-2001 MÜSİAD Ne dedi? Ne oldu?**, MÜSİAD Cep Kitapları, Sayı: 9, 2002, İstanbul, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/Cep_Kitaplari_9.pdf, (28.02.2013).

[856] Diamond, Developing Democracy, s.240.

oranla politikaları daha fazla etkilemesinin mümkün olduğu ifade edilmektedir.[857] Bu bağlamda MÜSİAD'ın Türkiye'nin güçlü STÖ'lerinden biri olması, siyasal alandaki arabulucu rolünü aksatmamalıdır.

4.3.2. Sosyal Alanda Arabulucu Rol Oynama

Sivil toplum çeşitli sosyal sorunların üstesinden gelinmesi için devletin öncü kurum olarak faaliyet göstermesine destek vermektedir. Kadınlar, çocuklar, işçi sınıfı, engelliler gibi grupların sesi olarak devletin merkezden yerele yetişemediği durumlarda çalışmalar yapan sivil toplum sosyal alandaki sorunlarla mücadele edilmesine ve dolayısıyla demokrasinin güçlenmesine katkıda bulunmaktadır.[858]

MÜSİAD toplumsal değerlerin önemine vurgu yapan bir dernek olmasından ötürü sosyal politikanın da değerlerle örtüşmesi gerektiğine inanmaktadır. Bu konuda Eski Genel Başkan Ömer Cihad Vardan, sosyal politikanın toplumların moral ve manevi değerlerinden bağımsız düşünülmemesi gerektiğini, sosyal politikanın ancak toplumsal motivasyon ve değerler dikkate alınarak gerçekleştirilebileceğini ve başarılı olabileceğini belirtmiştir.[859]

MÜSİAD, sosyal devlet anlayışının sivil toplum ve sosyal sorumluluk kavramlarıyla birlikte düşünülmesi ve STÖ'lerin sosyal politika sorunlarının çözümünde rol oynaması gerektiğini ifade etmektedir. Dernek bir STÖ olmasından dolayı bu görevi üstlendiğini; eğitim, sağlık, insani yardım, sosyal içerikli kampanyalar ve projelerle sosyal sorumluluk faaliyetleri gerçekleştirdiğini belirtmektedir. Bu konuda Vardan, sadece devlet ve STÖ'lerin değil, özel teşebbüslerin de sosyal sorumluluklarının olduğuna işaret etmiş; bunun şirketlerin başarı kriterlerinden biri haline geldiğini ifade etmiştir. Vardan bu nedenden ötürü sosyal politikanın güçlenmesi için devlet, sivil toplum ve özel teşebbüsün beraber çalışması gerektiğine vurgu yapmıştır.[860]

---

[857] Carothers, Democracy Assistance, s.110.
[858] Schmitter, East and West, ss.240,241.
[859] Ömer Cihad Vardan, "Sosyal Devlet ve Sorumlu Toplum", **MÜSİAD Çerçeve Dergisi**, Yıl: 17, Sayı: 49, (Sosyal Devlet), 2009, http://www.musiad.org.tr/syf.asp?kat=arastirma&altkat=cerceve, (28.02.2012), s. 4.
[860] Vardan, Sosyal Devlet, s.5.

MÜSİAD'lı işadamları kazançlarının bir kısmını sosyal sorumluluk projelerine ayırmanın şart olduğuna inanmaktadır. Dernek yönetiminde görev alan bir görüşmeci İslam inancına dayanarak kazancın kırkta birinin bu tür projelere aktarılması gerektiğini belirtmiştir.[861] MÜSİAD'ın gerçekleştirdiği sosyal sorumluluk projelerinden biri 'Biltronik – Bilgi Teknolojileri Bilgi Yarışması'dır. Bu yarışma ile ticari ve endüstriyel fayda sağlayabilecek projelerin Türk ekonomisine kazandırılması ve gençlerin orijinal fikirlerinin teşvik edilmesi amaçlanmaktadır.[862] Diğer projeler arasında ise 2010 yılında İstanbul Ümraniye Kazım Karabekir İlköğretim Okulu'nun tiyatro salonunun inşa edilmesi; 'Sağlıklı Dişler Sağlıklı Nesiller Projesi' kapsamında düşük gelirli bölgelerde bulunan okullarda öğrenim gören öğrencilere MÜSİAD tarafından ağız ve diş sağlığı eğitimi verilmesi ve bu okullardaki öğrencilerin diş fırçası ve diş macunu ihtiyaçlarının karşılanması[863]; MÜSİAD Bursa Şubesi tarafından 'Bilinçli Gıda Satın Alma ve Tüketimi' projesi ile Bursa'daki 40 ilköğretim okulunda seminerler verilmesi[864]; MÜSİAD Adana Şubesi tarafından ildeki 2 bin öğrenciye kıyafet yardımı[865]; Genç MÜSİAD'ın kitap ve kütüphane kampanyaları, kan bağışı kampanyaları, çeşitli illerde ihtiyaç sahibi ailelere yardım paketleri dağıtması; 'Tiyatro ile Kültür Köprüsü Projesi' kapsamında AB'nin de desteği ile öğrenciler arasında sosyal ve kültürel etkileşim sağlanması; 'Köy Kalkınma Projesi' kapsamında Ziraat Mühendisi üyelerin katkısı ile toprak analizleri yapılarak köylülerin yeni teknikler ve uygun gübre kullanımı konusunda teşvik edilmesi; 'Nijer'e Yardım Projesi' kapsamında Nijer'de içilebilir su kuyusunun açılmasına destek verilmesi yer almaktadır.[866] Derneğin sosyal alandaki çalışmalarından bir diğeri de engelli hakları ve Türkiye'deki yasal düzenlemelere yer veren 'Türkiye'nin Engelli Gerçeği' isimli yayınıdır.[867]

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere MÜSİAD, sosyal sorumluluk projeleri ile Türkiye'de ihtiyaç duyulan alanlarda güçlü bir STÖ olarak çalışmalar

[861] Genç MÜSİAD İzmir Şube Başkanı İsmail Çiftçioğlu ile mülakat, 17.04.2012.
[862] http://www.gelecekonline.com/metin/musiad__biltronik_yarismasi_ile_garajdaki_genc_dehalari_ariyor-2974, 10.03.2010, (10.12.2012).
[863] http://www.musiad.org.tr/sube/detayHaber.aspx?id=1843&P=M%C3%9CS%C4%B0AD%E2%80%99dan%20%C3%A7ocuklar%20i%C3%A7in%20iki%20proje&subeID=25, (10.12.2012).
[864] http://www.musiad.org.tr/sube/detayHaber.aspx?id=5414&subeID=8, 20.02.2012, (10.12.2012).
[865] "MÜSİAD'dan Sosyal Dayanışma", 07.12.2012, http://www.5ocaknews.com/haberler/adana-guncel/musiad-dan-sosyal-dayanisma.html, (10.12.2012).
[866] Genç MÜSİAD, Biz Geleceğiz, Gelecek Bizim, **Genç MÜSİAD Kitapçığı**, İstanbul, 2009, s.2.
[867] Bknz. Mustafa Öztürk, **Türkiye'de Engelli Gerçeği**, MÜSİAD Cep Kitapları, Sayı: 30, İstanbul, 2011, http://www.musiad.org.tr/syf.asp?kat=arastirma&altkat=cep-kitap, (15.03.2013).

yapmaktadır. Derneğin bu özelliği sosyal alandaki arabulucu rolünü güçlendirmektedir. Ancak bu alanda derneğin oynadığı rolü daha detaylı bir şekilde inceleyebilmek için derneğin istihdam politikasına ve ESK'deki rolüne de yer verilmesi yerinde olacaktır. MÜSİAD'ın istihdam politikası yaklaşımı ve ESK'deki rolü sosyal alandaki diğer konuları (sosyal diyalog, sendikal haklar, işsizlik, sosyal güvence, eğitim vs.) doğrudan etkilemesi nedeniyle incelenmektedir.

MÜSİAD yayınladığı yıllık ekonomi raporlarında istihdam politikasına özel bir yer ayırmakta ve söz konusu politikanın geliştirilmesi için devlete öneriler sunmaktadır. Yine dernek 2001 yılından bu yana ESK'de işveren çıkarlarını savunan örgütlerden bir tanesi olarak hükümet ve diğer STÖ'lerle görüş alışverişi içinde bulunmaktadır. Aşağıda derneğin bu alanlardaki faaliyetleri, görüş ve önerileri çerçevesinde derneğin arabuluculuk rolünü ne derece yerine getirdiği incelenmektedir.

4.3.2.1. İstihdam Politikası Yaklaşımı

İstihdam konusu, MÜSİAD'ın ekonomi raporlarında 2004 yılına kadar özel bir yer tutmamıştır. Ancak derneğin 2004 yılı itibariyle bu konu ile ilgili öneriler getirdiğini, mevcut sistemdeki aksaklıkları eleştirdiğini görmekteyiz. MÜSİAD'ın bu yaklaşımında AB ile müzakere sürecinin başlaması ve MÜSİAD'ın Avrupa istihdam politikasına destek vermesi, Türkiye'de artan işsizlik ve MÜSİAD'lı işverenlerin yaşadıkları sorunlar etkili olmuştur.[868] Bu sebeplerden ötürü dernek, 2004 yılını istihdam yılı olarak ilan etmiş; MÜSİAD üyelerinden daha fazla yatırım yapmaları ve daha fazla sayıda kişiyi istihdam etmeleri beklenmiştir.[869]

MÜSİAD, işgücüne katılım düzeyi, işçi-işveren işbirlikleri, verimlilik ve işe giriş-çıkış esnekliğindeki sorunlar bakımından işgücü piyasasında önemli

[868] 1998 ve 2001 yılında yaşanan krizlerden sonra işsizlik hızla artmıştır. 2003 sonu itibariyle işsizlik oranı yüzde 10,5'e ulaşmıştır. O dönemdeki işsiz sayısının resmi rakamlara göre 2,5 milyon, gayri resmi rakamlara göre ise 5 milyon civarında olduğu belirtilmektedir. Bknz. Ömer Bolat, "Daha Fazla İstihdam için Yapılması Gerekenler", **MÜSİAD Çerçeve Dergisi**, Yıl: 12, Sayı: 32, (Daha Fazla İstihdam), 2004, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/cerceve_dergisi_32.pdf, (28.02.2013), s.7.

[869] Bolat, Daha Fazla İstihdam, s.7.

zayıflıkların olduğunu belirtmektedir.[870] Dernek, OECD ülkelerine kıyasla Türkiye'deki işgücü piyasasının etkinliğinin oldukça düşük olduğunu vurgulamaktadır.[871] Nitelikli işgücünün yetersiz olması ve işgücü piyasasının katı olması nedeniyle işgücü piyasasının zayıfladığı ifade edilmektedir. Nitelikli ara eleman ihtiyacının karşılanabilmesi için öncelikle mesleki ve teknik eğitim sisteminin güçlendirilmesi gerektiği dernek tarafından vurgulanmaktadır. Dernek bu amaca hizmet etmek üzere AB destekli projeler yürütmektedir.[872]

MÜSİAD'ın 2011 yılı Ekonomi Raporu'na göre işgücü piyasasını zayıflatan etkenlerden üçüncüsü de bölgesel asgari ücret uygulamasının olmamasıdır. Dernek bu raporda verimlik ve geçim maliyetlerinin düşük olduğu bölgelerde asgari ücretlerin düşürülmesi ile yatırımlar ve istihdamın teşvik edilebileceğini iddia etmiştir.[873] Ancak bu öneri ile işçilerin asgari ücretlerinin biraz daha düşürülmesi halinde yoksullaşmanın hız kazanacağı hesaplanmamıştır. Bu yolun izlenmesi halinde yatırım ve istihdam oranları ekonomik göstergelerde artışa geçebilecek, ancak bu durum toplumsal refahta bir düşüşe sebep olabilecektir. MÜSİAD'ın bu gibi endişeleri dikkate aldığını söz konusu öneriyi 2012 yılı İstihdam Raporu'nda yinelememesinden anlayabiliyoruz. 2011 ve 2012'deki raporları dernek adına hazırlayan isim olan, aynı zamanda MÜSİAD ekonomi danışmanı olan Prof. Dr. İbrahim Öztürk'ün 2012 yılında yaptığı bir değerlendirme bu tutumun gerekçesini şöyle açıklamıştır:

> *"Türkiye'de zaten asgari ücret dört kişilik aile açısından açlık sınırının altında. Hal böyleyken bu teklifi biz yani MÜSİAD olarak adaletli bulmuyoruz. Bu ucuzcu yaklaşımın da uzun vadeli rekabetçi stratejilerimiz ile de örtüşmediğini düşünüyoruz. Asgari ücretin üzerinde başka yükler de var. Devletin aldığı istihdam vergileri gibi. Bu vergilerden toplumsal fayda adına vazgeçilmeli, ama asgari ücretlinin eline geçen kazancın herhangi bir bölgede değişmemesi gerektiğini düşünüyoruz. Asgari ücretle İstanbul'da yaşayamayanların da*

[870] MÜSİAD, **Sürdürülebilir Büyüme için Stratejik Dönüşüm**, 2011 Türkiye Ekonomisi Raporu, Sayı: 74, (2011 Türkiye Ekonomisi), 2011, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/2011_Ekonomi_Raporu.pdf, (28.02.2013), s.125.
[871] MÜSİAD, 2011 Türkiye Ekonomisi, s.131.
[872] Örneğin nitelikli eleman yetiştirmek ve işsizliğe çözüm bulmak amacını taşıyan Hidrolik Teknisyeni Yetiştirme Projesi 2006 yılında tamamlanmıştır. Bknz. "Hidrolik Teknikeri Yetiştirme Projesine Coşkulu Kapanış", http://www.musiad.org.tr/ABProjeDevam.aspx?id=1, (09.11.2012).
[873] MÜSİAD, 2011 Türkiye Ekonomisi, s.133.

asgari ücretli çalıştıran sektörlerin de bu bölgelerden ayrılarak diğer bölgelere gerekli ortamın oluşturulması gerektiğini düşünüyoruz".[874]

MÜSİAD işgücü piyasasının değişen şartlara uyum sağlaması gerektiğini ifade etmektedir. Bu bakış açısına göre işgücü piyasasının hem işçi hem de işveren adına esnekleşmesiyle işsizlik azalacaktır. Türkiye'deki işgücü piyasasında çalışma saatleri, işe alım ve işten çıkarma bağlamında çeşitli katılıkların olduğunu öne süren MÜSİAD, esnek çalışma saatlerinin uygulanması, istihdam üzerindeki sosyal güvenlik prim yüklerinin ve vergi yüklerinin daha düşük düzeylere çekilmesi ile sorunların azalacağını belirtmektedir. Dernek işten çıkarma maliyetlerinin de yeniden düzenlenmesi gerektiğine vurgu yapmakta, sigorta primlerini düzenli ödeyen işverenlere teşvikler verilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Derneğin öne sürdüğü bu önerinin Avrupa İstihdam Stratejisi[875] ile uyumlu olduğunu görüyoruz. Ancak işgücü piyasasında yapılması istenen bu değişiklikler demokrasi açığına sebep olacaktır. Bu konuda sadece MÜSİAD'ın getirdiği önerilerde değil, AB'nin de uyguladığı politikada bir demokrasi açığı olduğu görülmektedir. Çünkü işgücü piyasasının esnekleştirilmesi, işçilerin tam zamanlı çalışmalarından ziyade yarı zamanlı ya da serbest zamanlı çalışmalarını beraberinde getirmekte; işçiler maaşa değil ücrete tabi olmakta; işçilerin sosyal güvenceleri kalmamakta ve işçiler sendikal hak talebinde bulunamamaktadır. Dolayısıyla Avrupa İstihdam Stratejisi'nin 1997 yılında Lüksemburg Zirvesi'nde oluşturulması ve 1999 yılında Amsterdam Antlaşması'nın yürürlüğe girmesi ile AB'nin temellerini attığı sistem, emeği yeterince koruyamamaktadır.[876] Erdut, liberal ekonomi politikalarının sosyal politika alanında gerilemeyi beraberinde getirdiğini, girişimciliği özendirdiğini, işçi sendikalarının işveren karşısında zayıfladığını, yeni liberal düzenin getirdiği esnek/atipik çalışma

[874] "MÜSİAD İstihdam raporunu açıkladı", Dünya, 22.11.2012, http://www.dunya.com/musiad-istihdam-raporunu-acikladi-172137h.htm, (10.12.2012).
[875] Bknz. 'Demokrasinin Güçlenmesi, Sivil Toplum ve Avrupalılaşma İlişkisi' bölümü, s.94.
[876] Stratejinin temel hedefleri arasında isteyen herkesin iş bulabilmesi, iş yerinde kaliteyi, üretkenliği artırma ile sosyal ve bölgesel bütünlüğü güçlendirme amaçlı istihdam politikalarının uygulanması, iş arayanlar ve dezavantajlı grupların işgücü piyasasına dahil olabilmesi, güvenli istihdam ile birlikte esnekliğin teşvik edilmesi, işgücü piyasası bölünmesinin azaltılması, istihdam dostu ücret ve diğer işgücü maliyeti gelişmelerinin sağlanması, beşeri sermayeye yatırımın genişletilmesi ve iyileştirilmesi, eğitim ve öğretim sistemlerinin yeni yeterlilik şartlarına uyarlanması yer almaktadır. Bknz. Türk İş Kurumu Genel Müdürlüğü, 2011–2015 Stratejik Plan, 2010, Ankara, http://www.iskur.gov.tr/Portals/0/Baglantilar/2011_2015_stratejik_plan.pdf, (15.02.2013), s.28.

türleri ile işçilerin sosyal haklardan faydalanamadığını ifade etmiştir.[877] Esnek/atipik çalışma türleri arasında kısmi süreli çalışma, belirli süreli sözleşme ile çalışma, mesleki eğitim programları çerçevesinde çırak ve stajer olarak çalışma, vardiya sistemiyle çalışma gibi çalışma türleri yer almaktadır.[878] Bu çalışma türlerinin yaygınlaşması işsizlik sorununa çözüm olmakla beraber işgücü piyasasının zayıflamasına, çalışanların hak ve özgürlüklerinin kısıtlanmasına sebep olmaktadır.

4.3.2.2. Ekonomik ve Sosyal Konsey Üyeliği

Başarılı ekonomik reformlar, toplumdaki politik koalisyonlar ve yasamanın desteği ile gerçekleşebilmektedir. Ancak bu koalisyonların iktidar, parlamento ve sivil toplum unsurları gibi aktörler tarafından inşa edilmesi gerekmektedir.[879] Bu gereklilikten yola çıkarak AB adaylık sürecinde kurulmuş olan ESK, hükümet ve farklı sosyoekonomik grupların başarılı ekonomik ve toplumsal reformların yapılması için ortak kararlar almalarını amaçlamaktadır.[880] Bu nedenle MÜSİAD'ın Konsey'deki üyeliği ve getirdiği öneriler de önem taşımaktadır.

MÜSİAD, 2001 yılında AB'ye uyum çerçevesinde kurulan ESK'nin bir üyesi olarak kurum toplantılarına katılmakta, gündem maddeleri hakkında görüş bildirmektedir. Örneğin, Şubat 2009'da toplanan ESK'de dernek küresel krizle artan işsizliğe karşı 'İstihdamın Arttırılması Daimi Özel İhtisas Komisyonu' kurulması kararına destek vermiştir. Dernek istihdamın korunması için İşsizlik Sigortası Fonu'nun kullanılmasına olumlu yaklaşmıştır. Bu konuda sosyal taraflar arasında görüş birliği sağlanmıştır.[881]

ESK, 2010 yılında anayasal bir kurum olma özelliğini kazanmıştır. Ancak Konsey, 2009 yılından bu yana toplanmamakta ve dolayısıyla STÖ'ler, işçi ve

---

[877] Zeki Erdut, "Liberal Ekonomi Politikaları ve Sosyal Politika", **Çalışma ve Toplum**, Cilt: 2, 2004, ss.29,31.
[878] Tijen Erdut, "Çalışma Yaşamında Esneklik ve Kuralsızlaştırma", **Türk Ağır Sanayi ve Hizmet Sektörü Kamu İşverenleri Sendikası (TÜHİS) Dergisi**, Cilt: 18, Sayı: 4, 2003, s.22.
[879] Diamond, Developing Democracy, s.248.
[880] Haluk Alkan, "Karar Alma Süreçlerine Katılım Sistemleri Açısından Türkiye Ekonomik ve Sosyal Konseyi", **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt: 33, Sayı: 2, 2000, s.57.
[881] Bu toplantıya hükümeti temsilen Başbakan Recep Tayip Erdoğan, Başbakan Yardımcıları Nazım Erken ve Cemil Çiçek ile ekonomiden sorumlu sekiz bakan; işveren kesimini temsilen TUSKON, MÜSİAD, TÜSİAD, TOBB, Ziraat Odaları Birliği, TİSK ve TESK; işçi kesimini temsilen Hak-İş ve Türk-İş katılmıştır. Bknz. İsa Yazar, "İşsizlik için komisyon kuruluyor", 06.02.2009, **Zaman**, http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=812173&keyfield=4DC39C53C4B0414420, (08.02.2012).

işveren temsilcileri ekonomik ve sosyal politikalara ilişkin olarak görüş ve önerilerini bir arada tartışamamaktadır.[882] ESK'nin uluslararası sözleşmelerden doğan bir zorunluluk neticesinde kurulması ve Konsey'e hükümetin liderlik ediyor olması Konsey'in işlevlerini verimli bir şekilde yerine getirememesine sebep olmuştur.[883] MÜSİAD, Konsey'in yeniden toplanması için bugüne kadar herhangi bir girişimde bulunmamıştır. Konsey, atıl ve işlevini yerine getiremez bir şekilde bırakılmıştır. MÜSİAD bu süreçte rasyonel tercihleri ile hareket etmekte, bu durum farklı tarafların çeşitli mağduriyetler yaşamasını beraberinde getirmektedir.[884] Bu noktada MÜSİAD'dan beklenen, bir STÖ olarak demokrasinin güçlenmesine hizmet etmek üzere ESK'nın toplanması için çalışmalar yapması, diğer sosyal taraflarla işbirliği içinde olarak medya aracılığıyla Konsey'in sosyal diyaloğa hizmet ettiğini, Konsey'in sivil toplumun farklı unsurlarının bir araya gelerek fikirlerini ve önerilerini hükümete iletmelerini mümkün kılan bir kurum olduğunu vurgulamasıdır.

Derneğin sosyal alandaki arabulucu rolü Avrupalılaşma bağlamında değerlendirildiğinde bazı noktalarda Avrupa normları ile uyumlu olduğu (Avrupa İstihdam Stratejisi), bazı noktalarda ise Avrupa normlarına şekilsel olarak uyum sağladığı (ESK) görülmüştür. Uyumlu olduğu noktalarda sivil toplumun Avrupalılaşmasının AB fonları ve AB müktesebatına uyum mekanizmalarını destekleyen dernek, sosyal öğrenme mekanizmasını işletmemiştir. Derneğin şekilsel olarak uyum sağladığı ESK konusunda ise sosyal tarafların temsili ve sosyal diyaloğun devamlılığının göz ardı edildiği görülmektedir. Derneğin sosyal alandaki arabulucu rolü demokrasinin güçlenmesi bağlamında değerlendirildiğinde çok sayıda sosyal projeye imza atıldığı, ancak derneğin sosyal haklar, istihdam ve sosyal diyalog gibi konularda derneğin görüşlerinin piyasa ekonomisi şartları çerçevesinde şekillendiği ve demokratik uygulamalardan uzak kaldığı görülmektedir.

[882] Turkey 2012 Progress Report, s.65.
[883] ESK genelgesinde bu uluslararası sözleşmelerden birinin AT ile imzalanan 1963 Ankara Antlaşması (27. Madde) olduğu ve ikincisinin 1992 yılında TBMM tarafından onaylanan 144 sayılı ILO Sözleşmesi olduğu vurgulanmıştır. Bknz. Ekonomik ve Sosyal Konsey Mevzuatı, 17.03.1995 tarih ve 1995/5 Sayılı Başbakanlık Genelgesi, http://www.dpt.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebIcerikGosterim.aspx?Enc=83D5A6FF03C7B4FCB7549B778EA1FEDD, (01.03.2013).
[884] Aspinwall ve Schneider, s.10.

4.3.3. Ekonomik Alanda Arabulucu Rol Oynama

Demokratikleşme literatürü, ekonomik reformların yapılmasına sivil toplumun alt unsuru olan sendikaların ve işadamları derneklerinin önemli katkılar sağladığını vurgulamaktadır. Bu örgütler verimsiz sanayiyi durdurabilme, devletin ekonomiye müdahalesini azaltabilme gücüne sahiptir. Böylelikle ekonominin ulusal ve uluslararası rekabete açılması mümkün hale gelebilmektedir. Diamond, buna örnek olarak Asya, Latin Amerika ve Doğu Avrupa'daki ekonomi politikalarının uygulanma sürecinde sivil toplumdaki düşünce kuruluşları, ticaret odaları, ekonomi gazetecileri, yorumcuları gibi aktörlerin bilgilendirme ve örgütlenme çalışmaları ile reform politikalarına destek verdiklerini belirtmiştir.[885]

MÜSİAD, 1990'larda güçlenen Anadolu burjuvazisini temsil eden bir işadamları derneği olarak ekonomi politikasına etki etmektedir. Türk ekonomisinin kalkınması ve geliştirilmesi, derneğin başlıca çalışma alanı olarak benimsenmiştir.[886] MÜSİAD'ın güçlenmesi, toplumda KOBİ'lerin çıkarlarının da temsil edilmesini olanaklı kılmıştır. Dernek 1990'lı yıllarda ekonomi politikalarında KOBİ'lerin de varlık göstermesi gerektiğine inanmış; ihale ve yatırımlar söz konusu olduğunda İstanbul burjuvazisinin kayrıldığını ifade etmiştir. Dolayısıyla MÜSİAD'ın kurulması, Anadolulu işadamlarının TÜSİAD'a dahil olamaması ya da söz konusu işadamlarının bireysel olarak devlet yetkilileri ile iletişime geçme olanağının olmaması gibi nedenlerle bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmıştır. Derneğin kuruluşu bu nedenlerden ötürü ekonomik alanda devlet ve toplum arasındaki ilişkilerin gelişmesine katkı sağlamış; muhafazakar ve Anadolulu işadamları MÜSİAD şemsiyesi altında örgütlenerek ekonomi politikalarına ilişkin görüşlerini STÖ sıfatıyla ifade etmeye başlamış, bu alanda sesini duyurma olanağı bulmuştur. Dernek Eski Başkanı Ömer Cihad Vardan, küçük ve orta ölçekli sanayici ve işadamlarının MÜSİAD aracılığıyla arabulucu rol üstlenmeye başladıklarını şu sözlerle açıklamıştır:

> *"...gerçek şu ki, ülkenin ilk ve en büyük sanayicileri TÜSİAD'da bir aradaydılar; Koç, Sabancı, Dinçkök ve diğerleri hep buradaydı. Diğer yanda*

[885] Diamond, Developing Democracy, s.248.
[886] MÜSİAD, Tüzük, 1990, 34-51/183, www.musiad.org.tr, (05.11.2011), s.1.

ise küçük ve orta ölçekli sanayici ve işadamlarının bir araya geldiği, onların haklarını arayacak, kişisel ve kurumsal gelişmelerini sağlayacak bir kuruluş yoktu. TÜSİAD'ın üyelerinin ülkenin sanayisinin gelişmesine katkıları yadsınamazdı ama öte yanda unutulmuş büyük bir potansiyel vardı".[887]

MÜSİAD 1993 yılında hazırladığı ilk rapor olan 'Orta Ölçekli İşletmeler ve Bürokrasi' başlıklı raporunda iş dünyasının bürokratik pek çok engelle karşılaştığını ve hükümetin bu noktada adım atması gerektiğini vurgulamıştır.[888] Dernek, 1994 yılından itibaren uygulanan ekonomi politikasının devam ettirilmesi halinde ülkenin 1999 yılında iflas edeceğini açıklamıştır. Derneğin 1994 yılında yayınladığı ekonomi raporunun adı bu vurguyu simgelemektedir: 'Devletin Borç Krizi, İflas-1999'.[889] Bu dönemde uygulanan ekonomi politikaları dernek tarafından eleştirilmiş; Gümrük Birliği Antlaşması'nın olumsuz sonuçlar doğurduğu kamuoyuna duyurulmuş; özelleştirmelere hız kazandırılması, ihracatın özendirilmesi gerektiği vurgulanmıştır.[890] MÜSİAD siyasi istikrarsızlıkların ekonomi politikasını etkilemesine izin verilmemesi gerektiğini şu sözlerle ifade etmiştir:

"Siyasi partiler farklı görüşleri olsa da ülke bütünlüğü ve iç ve dış istikrar açısından birbirleri ile seçimden önce ve sonra seviyeli bir ilişkide olacakları, demokratik ve çoğulcu parlamenter sisteme güveni arttıracak politikalar ve uygulamalarla ülke yönetimine talip olacakları konusunda ortak bir tavır içinde olmalıdırlar".[891]

MÜSİAD, 1999 yılında kurulan ve Demokratik Sol Parti (DSP), MHP ve ANAP'tan oluşan koalisyon hükümetinin ekonomi politikasının iflas ettiğini açıklamış; 2001 yılı Ekonomi Raporu'nda hükümetin istifa etmesi gerektiğini belirtmiştir. 2001 yılı ekonomik krizinin sadece uluslararası piyasalardaki krizden kaynaklanmadığını, koalisyon hükümetinin de Türkiye'deki ekonomik krizde önemli bir rol oynadığını savunan dernek, koalisyon hükümetlerinin hükümet meselelerini

[887] Vardan, Cihad ve MÜSİAD, s.64.
[888] Rapor bugün Milli Eğitim Bakanı olan Prof. Dr. Ömer Dinçer ve Üsküp Uluslararası Balkan Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Hüner Şencan tarafından hazırlanmıştır. Bknz. Vardan, Cihad ve MÜSİAD, s.71.
[889] MÜSİAD, **Devletin Borç Krizi, İflas–1999**, MÜSİAD Araştırma Raporu, Sayı: 6, 1994, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/arastirma_raporlari_06_1.pdf, (28.02.2013).
[890] MÜSİAD, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998 yılı Ekonomi Raporları, http://www.musiad.org.tr/syf.asp?kat=arastirma&altkat=arastirma-rapor, (28.02.2013).
[891] MÜSİAD, **Türkiye Ekonomisi 1999**, MÜSİAD Araştırma Raporu, Sayı:34, 1999, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/arastirma_raporlari_34.pdf, (28.02.2013), s.53.

çözmekte yetersiz kalmalarından ötürü Seçim Yasası ve Siyasi Partiler Yasası'nda gerekli değişikliklerin yapılması, başkanlık ya da yarı başkanlık sisteminin kamuoyunda tartışılması gerektiğini belirtmiştir.[892] Aynı konu bugün derneğin tabanının temsil edildiği AKP'de de tartışılmaktadır.[893]

MÜSİAD, 3 Kasım 2002 tarihindeki genel seçimlerde AKP'nin tek parti iktidarı olması ve bu konumunu 2007 ve 2011 yıllarındaki seçimlerde korumasının mali istikrara hizmet ettiğini ifade etmektedir.[894] Dernek hem İslami/muhafazakar bir özellik göstermesi hem de izlediği ekonomi politikası nedeniyle hükümete destek vermektedir. Hükümetin de derneğin önerilerini dikkate aldığı görülmektedir. Örneğin MÜSİAD, 2001 yılı Ekonomi Raporu'nda, enflasyonun indirilmesi için Türk Lirası'ndan altı sıfır atılması önerisinde bulunmuştur.[895] Hükümet de Türk Lirası'ndan altı sıfır atılması kararını vermiş, 1 Ocak 2005 tarihinden itibaren bu karar uygulanmaya başlamıştır.[896] MÜSİAD bu kararın olumlu sonuçlar doğurduğunu, 2010 ve 2011 yıllarında enflasyonda tarihi bir başarı yakalandığını açıklamıştır.[897]

MÜSİAD devlet hazinesine gelir sağlanması için 2012 yılında yürürlüğe giren 2B Yasası'na destek vermektedir. Dernek, bu yasa çerçevesinde orman vasfını yitirmiş arazilerin imara açılması ile yaklaşık 25 milyar TL gelir sağlanacağını ifade etmiştir.[898] Diğer taraftan 1990 yılında kurulan KOSGEB'in 2009 yılı itibariyle

---

[892] MÜSİAD, **Türkiye Ekonomisi 2001**, MÜSİAD Araştırma Raporu, Sayı:38, (2001 Türkiye Ekonomisi), 2001, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/arastirma_raporlari_38.pdf, (28.02.2013), s.42.

[893] Bknz. Fikret Bila, "Erdoğan'ın yol haritası", **Milliyet**, 31.01.2013, http://siyaset.milliyet.com.tr/erdogan-in-yol-haritasi/siyaset/siyasetyazardetay/31.01.2013/1662543/default.htm, (18.02.2013); Zeynep Miraç, "Başkanlık sistemi siyaseti yumuşatır", **Milliyet**, 12.11.2012, http://gundem.milliyet.com.tr/baskanlik-sistemi-siyaseti-yumusatir/gundem/gundemdetay/12.11.2012/1625454/default.htm, (18.02.2013).

[894] MÜSİAD, 2011 Türkiye Ekonomisi, s.63.

[895] MÜSİAD, 2001 Türkiye Ekonomisi, s.44.

[896] YTL hakkında her şey, http://dosyalar.hurriyet.com.tr/ytl_yaklasirken/default.asp, (15.02.2013).

[897] Finansal istikrarın sağlanması için derneğin getirdiği öneriler şunlardır: (i) borçluluk oranları açısından; daha çok öz kaynak kullanımı, daha basiretli borçlanma; (ii) borçlanma vadeleri açısından yurtiçi ve yurtdışı borçlanma ile mevduatın vadesinin uzatılması; (iii) Döviz pozisyonları acısından; kamu ve özel sektörün döviz pozisyonunun güçlendirilmesi; (iv) risk yönetim süreçleri ve yöntemi acısından ise risk bilincinin artırılması, bu meyanda Vadeli İşlem ve Opsiyon Borsası gibi araçlarla kur riski yönetiminin daha etkin sağlanması. Bknz. MÜSİAD, 2011 Türkiye Ekonomisi, s.77,78.

[898] MÜSİAD, Yine Kriz Yeni Dersler, 2009 Türkiye Ekonomisi Raporu, Sayı: 59, İstanbul, (2009 Türkiye Ekonomisi), 2009, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/arastirma_raporlari_59.pdf, (28.02.2013), s.188.

sadece imalat sektöründeki KOBİ'leri değil, aynı zamanda bu sektör dışındaki KOBİ'leri de desteklemeye başlaması MÜSİAD tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Dernek KOSGEB'in bütçe olanaklarının da genişletilmesi gerektiğini dile getirmektedir.[899]

MÜSİAD hükümetin genel ekonomi politikalarını desteklemekte; ancak çözümlenmesi gereken sorunların da olduğuna dikkat çekmektedir. Dernek sorunların üstesinden nasıl gelinebileceğine dair önerilerini yıllık ekonomi raporlarında yayınlamaktadır. Bu önerilerde MÜSİAD'ın üzerinde durduğu konulardan biri, Türkiye'nin dış ticaret açığıdır. Dernek dış ticaretin daha uzun yıllar açık vereceğini; bu nedenle alternatif pazarlara açılma çabalarının devam ettirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Dernek cari açık nedeniyle finansal istikrarsızlığın yaşandığını ve bununla mücadele edilmesi gerektiğini belirtmektedir.[900] Vizelerin kaldırılması ve serbest ticaret anlaşmaları alanındaki çabaları takdirle karşılayan dernek, bu çabaların devam ettirilmesi gerektiğine inanmaktadır. Dünyada 'büyük ve sinsi bir ticaret savaşı'nın yaşandığına dikkat çeken dernek, 15 yıllık deneyimin göz önünde bulundurulması ile AB ile olan Gümrük Birliği ilişkisinin yeniden müzakere edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. MÜSİAD'a göre Türk ihracatçısının karşı karşıya kaldığı Avrupa tröstlerine karşı aktif mücadele biriminin kurulması, ekonomik ilişkilerde mütekabiliyet şartının aranması gerekmektedir.[901] Dernek tarım ve hayvancılık politikalarında ise AB normları ile uyumlu hareket edilmesi gerektiğini savunmaktadır.[902]

MÜSİAD Ar-Ge ve bilişim sektörü yatırımlarının arttırılması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Bilgi teknolojileri ve iletişimin stratejik sektörler olarak ilan edilmesi, Başbakanlığa bağlı Bilişim Müsteşarlığı ya da Bilişim Ajansı gibi etkin bir

---

[899] MÜSİAD, 2009 Türkiye Ekonomisi, ss.193,194.

[900] Finansal istikrarın sağlanması için derneğin getirdiği öneriler şunlardır: (i) borçluluk oranları açısından; daha çok öz kaynak kullanımı, daha basiretli borçlanma; (ii) borçlanma vadeleri açısından yurtiçi ve yurtdışı borçlanma ile mevduatın vadesinin uzatılması; (iii) Döviz pozisyonları acısından; kamu ve özel sektörün döviz pozisyonunun güçlendirilmesi; (iv) risk yönetim süreçleri ve yöntemi acısından ise risk bilincinin artırılması, bu meyanda Vadeli İşlem ve Opsiyon Borsası gibi araçlarla kur riski yönetiminin daha etkin sağlanması. Bknz. MÜSİAD, 2011 Türkiye Ekonomisi, ss.77,78.

[901] Dernek Çin ve Rusya ile ilişkilerin de mütekabiliyet esasına tabi tutulması gerektiğini ifade etmiştir. Bknz. MÜSİAD, 2011 Türkiye Ekonomisi, s.120.

[902] MÜSİAD, Ekonomide ve Demokraside Yükselme Zamanı, 2010 Türkiye Ekonomisi Raporu, Sayı: 66, (2010 Türkiye Ekonomisi), 2010, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/arastirma_raporlari_66.pdf, (28.02.2013), ss.185,186; MÜSİAD, 2011 Türkiye Ekonomisi, ss.137,140.

kamu kurumunun oluşturulması ve bu sektörler üzerindeki vergi yükünün azaltılması gerektiği belirtilmektedir.[903] MÜSİAD'ın üzerinde durduğu önemli konulardan bir diğeri de Büyük Mağazalar Yasa Tasarısı'dır. Dernek 24 Şubat 2006 yılında Sanayi Bakanlığı tarafından hazırlanan Büyük Mağazalar Yasa Tasarısı'nın yasalaşmamasının perakende sektörü önünde önemli bir engel oluşturduğunu; küçük işletmelerin bu ortamda büyümelerinin olanaksız hale geldiğini ifade etmektedir. MÜSİAD'a göre alışveriş merkezleri ve büyük mağazaların açılması 'perakende doyum düzeyi'ne göre planlanmalı, yasaklar ve ceza hükümleri caydırıcı özellik taşımalıdır.[904] Derneğin bir diğer önerisi de bölgeler arası gelişmişlik düzeylerinin eşitlenmesidir. Bu amaçla geri kalmış bölgelerde enerji fiyatlarının ucuzlatılması, organize sanayi bölgelerinin güçlendirilmesi, serbest ticaret bölgelerine etkinlik kazandırılması, göçün durdurulması için sağlık, eğitim gibi temel koşulların iyileştirilmesi, madencilik yatırımlarının arttırılması, küçük HES'lerin yapılması gerektiği vurgulanmaktadır.[905]

MÜSİAD gibi cari açıkla mücadele edilmesi gerektiğini vurgulayan AB ise, ekonomi politikası bağlamında Türkiye'nin genel durumunun iyi olduğunu ifade etmektedir.[906] Dolayısıyla MÜSİAD ile AB'nin Türkiye ekonomisinden beklentileri birbirine paraleldir. Ekonomi politikasının uygulanabilirliği için temel koşulun işleyen bir demokrasi olduğu dernek tarafından sık sık dile getirilmektedir. Demokrasinin mali istikrar getirdiği, sivil bir anayasanın yürürlüğe girmesi ile Türkiye'nin ekonomik alanda gerçekleştirdiği reformların ve kazanımların devamlılık göstereceği belirtilmektedir.[907] MÜSİAD bir işadamları örgütü olması dolayısıyla ekonomi politikasına özel bir önem vermekte, eksik gördüğü yönleri ve önerilerini ekonomi raporları aracılığıyla hükümete ve kamuoyuna duyurmaktadır. Derneğin ekonomi alanındaki uluslararası faaliyetleri de devlet ile toplum arasında arabuluculuk rol oynamasına katkı sağlamaktadır. Aşağıda MÜSİAD'ın bu alandaki faaliyetleri değerlendirilmektedir.

MÜSİAD, komisyonları, profesyonel komiteleri, ekonomik ve politik konular hakkında organize ettiği konferanslar ve diğer sosyal faaliyetleri ile grup birliğini

[903] MÜSİAD, 2010 Türkiye Ekonomisi, s.196.
[904] MÜSİAD, 2010 Türkiye Ekonomisi, s.199.
[905] MÜSİAD, 2009 Türkiye Ekonomisi, s.201-203.
[906] Turkey 2012 Progress Report, s.63.
[907] MÜSİAD, 2011 Türkiye Ekonomisi, s.114.

arttırmaya çalışmaktadır. Türkiye'deki uluslararası fuarlara ve yurtdışındaki fuarlara katılan dernek üyeleri dünyadaki gelişmelerden de haberdar olmaktadır. Dernek Eski Genel Başkanı Ömer Bolat, özellikle Anadolu girişimciliğinin dışa açılmasında MÜSİAD'ın önemli bir rol oynadığına dikkat çekmiştir. Bolat, MÜSİAD'ın 80'den fazla ülkeye 120'ye yakın ticari geziler ve uluslararası fuar katılımları gerçekleştirdiğini, o ülkelerden binlerce iş adamı ve yatırımcıyı ağırladığını ve ticari temaslar kurduğunu belirtmiştir.[908] MÜSİAD yönetimine göre bu faaliyetler dayanışma duygularını arttırmakta; kültürel anlamda İslamın iş etiği, iş sorumluluğu ve çıkar ortaklığına katkı sağlamasını beraberinde getirmektedir. Ülkenin farklı bölgelerindeki Müslüman işadamlarının bir araya gelmesinde ortak İslami değerler önemli rol oynamaktadır. MÜSİAD, İslamın bugünün küresel üretim eğilimleri ve ticaret konuları ile de uyum gösterdiğine inanmaktadır. [909]

Kurulduğu yıllarda daha çok Orta Doğu ve Orta Asya ülkeleriyle ticari ilişkiler kuran ve bu ülkelerde yatırım yapan MÜSİAD üyesi şirketler, 2000'li yıllardan itibaren Avrupalı muadilleri ile ticaret yapmaya başlamış, Avrupa ekonomisi ve iş kültürünü tanıma fırsatı bulmuştur. Böylece dernek Avrupa iş normlarını ve özelliklerini uygulamaya ve Avrupa iş dünyasına entegre olmaya başlamıştır. Ancak bu durum MÜSİAD'ın Doğu'dan uzaklaştığı anlamına gelmemelidir. Derneğin 2009 yılı değerlendirmeleri ve 2010 yılı beklentilerini ele aldığı raporda şirketlerin Doğu Avrupa, Orta Doğu, Kafkasya ve Kuzey Afrika pazarlarına yönelmesi gerektiği belirtilmiştir.[910]

MÜSİAD'ın Avrupa iş kültürünü öğrenmesinde uluslararası fuarların önemli bir katkısı olmuştur. Derneğin katıldığı fuarlar arasında Uluslararası Mobilya Fuarı, Cologne'deki Anuga Yiyecek ve İçecek Fuarı, Hanover'deki Technologica Fuarı, Paris Otomotiv Fuarı ve Milan'daki Tekstil Fuarı yer almaktadır. Dernek üyeleri bu fuarlar aracılığıyla Avrupalı şirketlerle ortaklıklar kurmaktadır. Ekonomik sosyalizasyonu sağlayan bu ilişki ağları, MÜSİAD'ın AB ülkelerine düzenledikleri ziyaretler ve AB ülkelerindeki temsilci ofisleri ve iyi niyet anlaşmaları ile pekiştirilmektedir. Dernek Türk ürünlerinin Kuzey Avrupa pazarlarına, Kuzey

---

[908] Ömer Bolat, "Üçüncü Safhadaki Girişimciliğimiz ve Geleceği", **Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 2, 2006, s. 86.
[909] Buğra, Labor, Capital, and Religion, s.187.
[910] Bayram Kaya, "Ülkeye bedeli ağır oldu, darbe zihinlerde bile yer almamalı", **Zaman**, 05.01.2010, http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=936138&keyfield=4DC39C53C4B04144, (07.02.2012).

Avrupa ülkelerinin mallarının Litvanya üzerinden Arap pazarlarına ulaşabilmesi amacı ile 2010 yılında Litvanya'nın Klaipeda şehrinde Türk Ticaret Merkezi'ni kurmuştur.[911] Yine 2010 yılında Litvanya Endüstri Konfederasyonu (LPK) ile Viking Projesi kapsamında Litvanya Ekonomi Bakanlığı ve son olarak 2011'de Litvanya Demiryolları ile iyi niyet anlaşması imzalamıştır.[912] MÜSİAD'ın 2010 ve 2011'de Litvanya ve Macaristan işadamları örgütleri ile iyi niyet anlaşması imzalaması sonucunda dernek 46 ülkede 106. irtibat noktasına ulaşmıştır.[913]

Derneğin sadece AB'ye entegrasyona eğilmemesinin ardında AB dışı alanın da iş dünyasına katkı sağlayabileceği inancı rol oynamaktadır. Buna benzer bir yaklaşım AB üyesi ülkelerdeki işadamları derneklerinde de söz konusudur. Örneğin, Beyers ve Kerremans'ın Belçika, Hollanda, Almanya ve Fransa'daki ulusal çıkar gruplarını karşılaştırmalı olarak incelediği çalışmada, bu ülkelerdeki bazı çıkar gruplarının AB ile çok yakından ilgilenmediği; ancak bunun söz konusu çıkar gruplarının yeterli kaynaklara sahip olmamaları ya da AB'nin getireceği faydaların farkında olmamalarından kaynaklanmadığı; ulusal alanda ya da AB dışındaki coğrafyalardan daha büyük beklentiler içinde olmalarından kaynaklandığı ifade edilmiştir. Dolayısıyla Avrupalılaşma sürecinde sadece ulus üstü AB kurumları ve normları değil, ulusal aktörler ve onların içinde bulunduğu ortam da etkili olmaktadır.[914]

MÜSİAD Türkiye'de 1999 yılı itibariyle CE markasının uygulamaya geçirilmesine destek vermiştir. Türkiye, 2004 yılında imzaladığı Katma Protokol'e göre AB pazarına ihraç edilecek ürünlerin CE markasını taşımalarını sağlamak

---

911 "Doğu Avrupa'nın Dubai'sine MÜSİAD öncülük yapacak", **Yeni Şafak**, 02.08.2010, http://yenisafak.com.tr/Ekonomi/?i=271341, (09.02.2012).

912 "MÜSİAD Litvanya Pazarını Araladı", 18.10.2011, http://www.musiad.org.tr/detayHaber.aspx?id=1101, (09.02.2012).
Viking Projesi, Türkiye'nin yanı sıra Suriye, İran ve Irak gibi ülkelerin aralarında yer aldığı Ortadoğu ülkelerinden, Samsun ve İstanbul'daki limanlar vasıtasıyla Ukrayna'nın Odesa limanına, oradan da demir ağı ile Belarus üzerinden Litvanya'ya ulaşacak ticaret koridorunu ifade etmektedir. MÜSİAD çevreci ve düşük maliyeti nedeniyle demiryolu ulaşımına özel bir önem verdiğini belirtmiş, bu nedenle projeye katıldığını açıklamıştır. Dernek 2010 yılında da Trabzon-Erzincan Demiryolu projesinin yapım sürecinin hızlandırılmasına katkıda bulunmak amacıyla, Trabzon'daki sivil toplum örgütleri ile bir platform kurulmasına önayak olmuştur. Platforma Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası, Makine Mühendisleri Odası Trabzon şubeleri ile Karadeniz Teknik Üniversitesi (KTÜ) İnşaat Mühendisliği Bölümü destek vermiştir. Bknz. "MÜSİAD, Litvanya ile Viking Projesi imzaladı", **Yeni Şafak**, 04.04.2011, http://yenisafak.com.tr/Ekonomi/?i=311893&t=04.04.2011, (09.02.2012).

913 "MÜSİAD Avusturya Macaristan Büyükelçisi ile Buluştu", http://www.musiad.at/index.php?option=com_content&view=article&id=151:muesiad-avusturya-macaristan-bueyuekelcisi-le-bulutu&catid=44:haberler&Itemid=55, (01.03.2013).

914 Beyers, Kerremans, s.477.

zorundadır. Bu düzenleme ile Türkiye'deki diğer iş çevreleri gibi MÜSİAD üyeleri de ürünlerini AB'nin ekonomik norm ve kalite standartlarına uyumlu olarak üretmeye başlamıştır. MÜSİAD'ın Avrupa iş çevreleri ile kurduğu ilişkilerin, AB'nin ekonomik ve politik işleyişini öğrenmesine yardımcı olduğu görülmektedir. Iankova, bu tür gelişmelerin Avrupalılaşmanın 'kapasite geliştirme ve öğrenme mekanizması'nın sonuçları olduğunu belirtmiş; işadamları derneklerinin adaylık sürecinde sadece devlet ile değil, AB kurumları ve AB düzeyindeki işadamları örgütleriyle de ilişki içinde olduğu için kendi yapısı ve işleyiş süreçlerinde yenilikler getirdiklerini ifade etmiştir.[915] MÜSİAD da aynı yolu izlemiş ve bir değişim süreci içine girmiştir. Avrupalılaşma literatürü 'öğrenme'nin önemine değinmekte, aday ülkelerdeki kurumların AB prosedürleri, normları ve kültürünü içselleştirmeleri neticesinde kavrama, söylemler ve kimliklerde değişim yaşanacağını dile getirmektedir.[916] MÜSİAD'ın bu süreçte Batı ile etkileşim içinde olması, dernek üyesi işadamlarının Batı dünyasına özgü birtakım nitelikleri öğrenmelerini ve yaşama geçirmelerini beraberinde getirmektedir. Bu nitelikler arasında rasyonel/biçimsel süreçler ve mekanizmalar, çalışma disiplini, iş etiği ve sistematikleştirme yer almaktadır. Yurtdışı ile sürekli temas halinde olan MÜSİAD üyesi işadamları Batı ülkelerindeki örneklere bakarak karşılaştırmalı değerlendirmeler yapabilmektedir.[917]

MÜSİAD'lı işadamları, haftanın altı günü çalıştıklarını; hayat kalitelerinin yüksek olmasına rağmen çalışma saatlerinin fazla olmasından dolayı hayatlarını yaşayamadıklarını dile getirmektedir. Derneğin bir parçası olmayı hedeflediği Avrupa iş kültüründe, işveren ve işçilerin belirli çalışma saatlerinin olması, yüksek oranda profesyonelleşme, belirli iş tanımları, belirli bir işbölümü, çalışma disiplini, bilgi ve bilime önem verilmesi ve belirli kontrol mekanizmalarının oluşturulması gibi konular üzerinde durulmaktadır. Yine ticari ve finansal işlemlerin şeffaflığı, iş hayatının ve özel hayatın birbirinden ayrılması Avrupa iş ahlakının birer örneği olarak görülmektedir.[918]

---

[915] Iankova, s.11.
[916] Simon J. Bulmer ve Claudio M. Radaelli, "The Europeanisation of National Policy?", **Queen's Papers on Europeanisation**, Sayı: 1, 2004; Kevin Featherstone ve Claudio M. Radaelli, **The Politics of Europeanization**, Oxford University Press, Oxford, 2003.
[917] Ş. Özdemir, Islamic Economy, s. 213.
[918] Yankaya, s.7.

MÜSİAD'ın ekonomik alandaki arabulucu rolü Avrupalılaşma sürecine paralel bir şekilde demokrasinin güçlenmesi sürecine de katkı sağlamaktadır. Demokrasinin güçlenmesi literatürü devlet ve piyasa arasında yer alan ekonomik toplumun taraflar arasında uzlaşma sağlayabildiğini belirtmektedir.[919] MÜSİAD da ekonomik alanlarda önem verdiği konuları ön plana çıkarmakta ve ekonomik reformları desteklemektedir.

Tablo 12: MÜSİAD – Devlet ve Toplum Arasında Arabulucu Rol Oynama

	MÜSİAD Faaliyetleri/Yayınları/ Üyelerin Söylemleri	**Avrupalılaşma sürecinde değerlendirme**	**Demokrasinin güçlenmesi sürecinde değerlendirme**
Siyasal Alan	- 28 Şubat 1997 sonrası arabuluculuk faaliyetleri, (i) 1999–2004 döneminde AB uyum sürecine katkı sağlanması, (ii) 2008 ve 2011 tarihli anayasa önerileri, (iii) 2008 Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri Kalkınma Raporu, (iv) 2009 yılında demokratik açılımın;. 2013 yılında çözüm sürecinin desteklenmesi. - 2002 seçimleri itibariyle AKP'nin ve politikalarının desteklenmesi; dernek ile parti arasında organik bağ kurulması.	- 1999–2004 döneminde AB müktesebatına uyum mekanizmasının desteklenmesi. - Politik Avrupalılaşma talebinin 2004 sonrasında sürdürülmemesi Avrupalılaşma sürecinin etkilerinin görülmesini engellemekte; sosyal öğrenme süreci aksatılmaktadır.	- Anayasa önerileri ve siyasal sorunların çözümüne ilişkin diğer öneriler demokrasinin güçlenmesine katkı sağlamakta; ancak hükümet ile dernek arasındaki organik bağ sivil toplumun bağımsızlığına gölge düşürmektedir.
Sosyal Alan	- Çok sayıda sosyal sorumluluk projesinin yürütülmesi. - Avrupa İstihdam Stratejisi'nin desteklenmesi. - ESK'deki sosyal diyalog mekanizmasının işletilmemesi.	- Sosyal sorumluluk projeleri ve Avrupa İstihdam Stratejisi'ne uyum talebi Avrupalılaşmaya katkı sağlamakta; bahsi geçen alanlarda AB fonları ve AB müktesebatına uyum mekanizmalarına başvurulmaktadır. - Ancak sosyal	- Sosyal sorumluluk projeleri demokrasiyi güçlendirmektedir. -Avrupa İstihdam Stratejisi'ne uyum talebi işgücü piyasasının esnekleştirilmesine, dolayısıyla sosyal politikadan ödün verilmesine sebep olabilecektir. -Sosyal diyalog

[919] Diamond, Developing Democracy, s.248; Linz ve Stepan, s.13.

		diyalog mekanizmasının işletilememesi, AB müktesebatına uyum ve sosyal öğrenme süreçlerini aksatmaktadır.	mekanizmasının işletilmemesi farklı örgütlerin temsilini engellemektedir.
Ekonomik Alan	-Ekonomi politikalarına ilişkin öneriler sunulması. - Uluslararası ekonomik ilişkilerin derinleştirilmesi.	Ekonomik Avrupalılaşmaya katkı sağlanmakta; ekonomik alanda sosyal öğrenme süreci devam etmektedir.	Ekonomik alandaki faaliyetler demokrasinin güçlenmesi sürecini desteklemektedir.

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

4.4. Dışlanmış Grupların Haklarını Koruma

STÖ'ler kadınlar, yoksullar ve etnik gruplar gibi çeşitli grupların parlamentolarda sınırlı bir şekilde savunabildikleri haklarını daha geniş olanaklarla savunabilmelerini sağlamaktadır. Bu örgütler farklı görüşlerin dikkate alınmasını sağlayabildikleri oranda demokrasinin güçlenmesine katkıda bulunmaktadır.[920] Bu bağlamda MÜSİAD'ın kültürel haklara yaklaşımı Kürt sorunu bağlamında ele alınmış; derneğin demokrasinin güçlenmesine katkı sağlayıp sağlamadığı araştırılmıştır.

4.4.1. Kürt Sorununa İlişkin Yaklaşımı

MÜSİAD'ın Kürt sorununa ilişkin yaklaşımını incelemek için derneğin Türkiye'deki farklı kültürel grupları nasıl değerlendirdiği göz önünde bulundurulmalıdır. Bu bağlamda derneğin en fazla üzerinde durduğu konunun Kürt sorunu olduğunu yayınlarından görebilmekteyiz. MÜSİAD bu sorunun çözülmesi için yeni adımlar atılması gerektiğine inandığını belirterek 2008 yılında 'Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerine Yönelik Sosyoekonomik Kalkınma Önerileri Raporu'nu yayınlamış, hükümetin 2009 yılındaki 'Kürt açılımı/demokratik açılım'

[920] Scholte, Global Governance, ss.293,294; Diamond, Developing Democracy, s.7; Pridham, Vanhanen, s.204.

projesine destek vermiş ve çeşitli öneriler getirmiştir.[921] 2013 yılında hükümet tarafından resmen başlatılan 'çözüm süreci' ise öncelikle derneğin Doğu illerindeki şubeleri tarafından desteklenmiş, ardından Mart ayında Dernek Başkanı Nail Olpak sözcülüğünde MÜSİAD'ın bu sürece destek verdiği açıklanmıştır.[922] Kürt sorunu AB İlerleme Raporlarında da üzerinde durulan bir konudur. AB, adaylık sürecindeki Türkiye'nin önündeki önemli engellerden birinin de azınlık haklarını yeterince geliştirememesi olduğunu dile getirmekte; Lozan Antlaşması'nın hükümleri nedeniyle Kürtlerin Türkiye'de azınlık olarak görülmediğini ifade etmektedir. MÜSİAD AB'nin bu konudaki değerlendirmelerini dikkatle takip etmektedir. Dernek Lozan Antlaşması ile belirlenen azınlık kavramını savunmakta; AB'nin Kürt vatandaşların azınlık haklarından faydalanamadığını dile getirmesini eleştirmektedir. MÜSİAD, 'AB'nin azınlık kavramını etnik gruplar için kullandığını, Birlik'in Türkiye şartlarını dikkate almadığını, bu konudaki düşünce arka planının net olmadığını, İlerleme Raporlarında Türkiye'deki etnik ve dini azınlıklardan bahsederek yeni azınlıklar üretme telaşında olduğunu' dile getirmektedir.[923]

MÜSİAD'a göre Lozan Antlaşması ile resmi olarak belirlenen gayrimüslim cemaatlerin azınlık hakları kısıtlanmamalıdır. Genç MÜSİAD İzmir Şubesi Başkan Yardımcısı İsmail Çiftçioğlu'nun şu sözleri derneğin görüşünü özetlemektedir: "İstanbul'u fetheden Fatih Sultan Mehmet, Rumlar, Ermeniler gibi azınlıklara zulmetmemiş, onların haklarını sekteye uğratmadan İstanbul'u Türk topraklarına katmıştır. Kendi ecdadımız azınlıklara haklarını vermişken bizlerin bu hakları kısıtlaması tarihsel olarak kendimizle çelişkiye düşmemize neden olacaktır".[924] Ancak dernek, gayrimüslim cemaatler dışındaki grupların azınlık statüsünde değerlendirilmesini eleştirmektedir. 2005 yılında yayınlanan 'AB Müzakere Sürecine İlişkin MÜSİAD'ın Değerlendirme ve Önerileri' başlıklı raporda 'AB'nin

[921] MÜSİAD, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerine Yönelik Sosyoekonomik Kalkınma Önerileri**, MÜSİAD Araştırma Raporu, Sayı: 53, İstanbul, 2008, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/arastirma_raporlari_52.pdf, (28.02.2013); MÜSİAD da 'demokratik açılım'a destek verdi, **Zaman**, 18.08.2009, http://www.zaman.com.tr/politika_musiad-da-demokratik-acilima-destek-verdi_881710.html, (28.02.2013).

[922] Bu açıklama Afyon'da gerçekleştirilen 'MÜSİAD Gelecek Çalıştayı' sonrasında yapılmıştır. Bknz. "MÜSİAD'dan İmralı sürecine destek", 03.03.2013, http://www.dunyabulteni.net/?aType=haber&ArticleID=249833, (25.03.2013); "Türkiye'nin Geleceğine Sahip Çıkalım", http://www.musiad.org.tr/icerik.asp?kat=musiad&id=265, (25.03.2013).

[923] MÜSİAD, AB Müzakere Süreci, s. 32.

[924] Genç MÜSİAD İzmir Şubesi Başkan Yardımcısı İsmail Çiftçioğlu ile mülakat, 17.04.2012.

Türkiye'de Kürt asıllı ve Alevi vatandaşları azınlık olarak algılamakta ısrar ettiği, bu vatandaşlar için yeni talepler dile getirmesinin Türkiye-AB ilişkilerini bozabileceği' dile getirilmiştir. Dernek bu şekilde farklı grupların etnik ya da dini azınlık olarak görülmesinin ayrılıkların fazla vurgulanmasına sebep olacağını, bu durumun toplumun birbirinden kopuk farklı gruplara ayrılmasını beraberinde getirebileceğini vurgulamıştır.[925] Dernek eski başkanlarından Ömer Bolat, 2006 İlerleme Raporu'nun yayınlanmasının ardından AB'nin Avrupa ve uluslararası standartlara göre 'ulusal azınlıklar' var olduğu şeklindeki değerlendirmesini eleştirmiş; bu yaklaşımın AB'nin çoğulcu kültürüne uymadığını ifade etmiştir. MÜSİAD bu konuda iddia edildiğinin aksine bir Avrupa standardı ya da uluslararası standart olmadığını vurgulamıştır. Bolat, ülkeler arasındaki farkları şu şekilde sıralamıştır:

> *"Fransa, Yunanistan, İtalya, Letonya, Estonya, İngiltere gibi üye ülkelerin bu konudaki uygulamaları kendi özelliklerine göre farklılıklar göstermektedir. Batı Trakya örneği kendi başına AB'nin bu konudaki tutarsızlığını göstermeye yetmektedir. Diğer AB ülkeleri de bu konuda iyi sicile sahip değillerdir. 'Yeni azınlıklar' olarak bilinen göçmenlere (özellikle de Müslüman göçmenlere) Fransa ve Almanya gibi ülkelerde yapılan uygulamalar insan hakları ve ahlak açsından sorunludur".*[926]

MÜSİAD üyeleri Türkiye'deki farklılıkları Osmanlı İmparatorluğu döneminde olduğu gibi 'zenginlik' olarak değerlendirdiklerini ifade etmektedir. Dernek farklı kesimlerin farklı özellikleri olduğunun bir gerçek olduğunu, ancak bu durumun büyütülmemesi gerektiğini açıklamaktadır. Türkiye'deki toplulukların et ve tırnak gibi birbirinden ayrılamaz parçalar olduklarını, onları azınlık-çoğunluk olarak ayırmanın ülkenin birliğine zarar vereceğini belirten dernek, hükümetin bu alanda atmış olduğu adımları Türkiye'nin ulusal çıkarlarına uygun görmektedir. Derneğin yönetim kademesinde görev alan bir görüşmeci, Türkiye'de geçmişten günümüze Kürt vatandaşların ve dini grupların/cemaatlerin tehdit olarak algılandığını, Türkiye Cumhuriyeti'nin 'milliyetçi ve tek tip insan modeli'ni teşvik ettiğini ifade etmiştir.[927]

Dernek temsilcileri TÜSİAD'ın Kürt vatandaşların azınlık statüsünde değerlendirilmesi önerisini desteklememektedir. Bu konuda dernek yönetiminde

---

925 "MÜSİAD'dan Hükümete AB ile Müzakere Önerileri", 04.03.2005, http://www.abhaber.com/haber.php?id=4281, (22.08.2011).

926 Ömer Bolat, "AB Kendi Yükümlülükleri Konusunda Sessiz Kalmaktadır", **İşveren Dergisi**, 2006, http://www.tisk.org.tr/isveren_sayfa.asp?yazi_id=1527&id=82, (22.08.2011).

927 Genç MÜSİAD İzmir Şubesi Başkan Yardımcısı İsmail Çiftçioğlu ile mülakat, 17.04.2012.

görev alan bir görüşmeci, TÜSİAD'ın açılımının Türk Sanayici ve İşadamları Derneği olması dolayısıyla derneğin kendisiyle çeliştiğini, Kürtlerin azınlık olmasını talep eden derneğin kendi ismiyle Türklüğe vurgu yaptığını ifade etmiştir. Görüşmeci "Biz sizi kabilelere böldük, birbirinizi tanıyasınız diye" şeklindeki Kuran ayetinin MÜSİAD'ın genel yaklaşımına açıklık getirdiğini ifade etmiş; ayetin Kürtler, Türkler, Araplar, Lazların birbirlerine düşmeleri için değil, birbirlerini tanımaları için ayrı kökenlerden geldikleri anlamına geldiğini belirtmiştir.[928]

MÜSİAD üyeleri ile yapılan mülakatlarda görüşmeciler, dernek üyelerinin farklı etnik kökenlerden geldiklerini ve dernek bünyesinde çok sayıda Kürt kökenli vatandaşın olduğunu ifade etmişlerdir. MÜSİAD Batman Şube Başkanı Suad Özdemir, Kürt vatandaşların Kürt sorununun terörizm ile çözülemeyeceğine inandıklarını şu sözlerle ifade etmiştir: "Hiç bir şekilde biz Kürt halkı adına insanların katledilmesine izin vermemeli, bizim adımıza adam öldürülmesine karşı çıkmalıyız".[929]

MÜSİAD'ın İslami burjuvaziyi temsil ediyor olmasının derneğin kültürel haklar konusuna yaklaşımını da etkilediğini görüyoruz. 2008 yılında yayınlanan Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerine Yönelik Sosyoekonomik Kalkınma Önerileri Raporu'nda 'farklı etnik kimlikleri millet yapan duygunun din ve inanç birliği, barışta ve savaşta kader birliği, aile birliği ve ortak yaşama birliği' olduğu ifade edilmiştir.[930] Bir görüşmeci konuyu İslami açıdan değerlendirerek Türk ya da Kürt hiç kimsenin diğerinden üstün olmadığını belirtmiş, görüşünü 'ancak takva sahibi olanlar üstünlük sahibidir' sözleri ile özetlemiştir.[931] Bu konuda derneğin yönetiminde görev alan bir başka görüşmecinin söylemleri dikkat çekicidir: "Muhafazakar camiada ümmet bilinci vardır. Kürt, Türk gibi ayrımlar yoktur. Bu camia demokratikleşmenin ileri safhasının özelliklerini göstermektedir".[932] Ancak derneğin günümüz Türkiye'sinde kültürel haklar konusuna ümmet bilinci ile ya da Osmanlı İmparatorluğu düzenine referans vererek yaklaşması sorunun öneminin yeterince anlaşılamamasını beraberinde getirecektir. Çünkü ümmet bilinci ya da Osmanlı'daki düzen, toplumu bir bütün olarak değerlendirmekte, farklı grupların

[928] Genç MÜSİAD Başkanı Abdülsamet Temel ile mülakat, 03.05.2012.
[929] MÜSİAD Batman Şube Başkanı Suad Özdemir ile mülakat, 28.11.2012.
[930] MÜSİAD, Sosyoekonomik Kalkınma, s.8.
[931] Genç MÜSİAD İzmir Şubesi Başkan Yardımcısı İsmail Çiftçioğlu ile mülakat, 17 Nisan 2012.
[932] MÜSİAD Genel Sekreteri Eyüp Vural Aydın ile mülakat, 03.05.2012.

hakları noktasında demokrasi ile örtüşmemektedir. Dolayısıyla bu yaklaşım demokratikleşme sürecine herhangi bir katkı sağlamayacaktır. MÜSİAD yönetimi bu gerçeğin farkına vardığı ve temsil ettiği şube temsilcilerinin görüşlerini de dikkate aldığı için Temmuz 2009'da hükümet tarafından başlatılan demokratik açılım projesine destek verdiğini açıklamıştır. Dönemin dernek başkanı Ömer Cihad Vardan, derneğin 30. şubesini Mardin'de açmasının demokratik açılıma destek vermek amacıyla gerçekleştirildiğini ifade etmiştir.[933] Derneğin Mardin Şube Başkanı Mehmet Ali Dündar demokratik açılım konusundaki görüşlerini şöyle ifade etmiştir:

> *"Bu ülkenin tek kurtuluşu bize göre Kürt sorununun demokratik temelde çözülmesine bağlıdır. Demokratik açılım bizim için başlangıçtır. Ancak bu açılımın ekonomik ve sosyal ayaklarının yanında siyasi noktasının da mutlaka açılıma dahil edilmesi gerekir. Kürt coğrafyasının uzun yıllar ihmalinden kaynaklanan eksiklikler giderilirken, Kürtlere kültürel ve siyasi haklarının mutlaka sağlanması gerekir. Türkiye bir bütün olarak devam edecekse bunun koşullarını sağlamak gerek. Ana dilde eğitim, yerel yönetimlerde halkın kendini yönetmesi gibi düzenlemeler yapılmalıdır. Milli birlik ve kardeşlik projesi diye değişik isimlerle de ifade edilerek belki de kapsamının daraltılması için demokratik açılım, ne kadar telaffuz etmesek de Kürt açılımıdır. Eğer odak noktamız Kürtlerse, Kürtlerin makul taleplerinin karşılanmasını bu kadar uzatmanın da gerekçesi yoktur".*[934]

MÜSİAD'a göre demokratik açılım, hem ekonomik büyümeye hem de demokratik hak ve özgürlüklerin genişletilmesine hizmet etmiştir. MÜSİAD bu çabalarla Türkiye'deki terör olaylarının da önüne geçilebileceğine inandığını belirtmiştir.[935] Derneğin Mardin Şubesi bu konuya özel bir önem vermiş; terörün daha çok yaşandığı Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde güvenliğin sağlanabilmesi için devletin bu bölgelere yatırım yapması gerektiğini, toprak reformu benzeri bir uygulama ile bölgedeki vatandaşın arazi sahibi olmasının sağlanması gerektiğini, yine bölgedeki işgücüne mesleki ve teknik eğitim verilmesi gerektiğini vurgulamıştır.[936]

---

[933] Bayram Kaya, "Dağdan inenleri topluma kazandırmak için çalışıyoruz", 25.10.2009, **Zaman**, http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=907518&keyfield=4DC39C53C4B04144, (08.02.2012).
[934] MÜSİAD Mardin Şube Başkanı Mehmet Ali Dündar ile mülakat, 06.06.2012.
[935] "MÜSİAD Genel Başkanı: Terör olaylarının panzehiri ekonomide büyümedir", **Zaman**, 01.07.2010, http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=1001643&keyfield=4DC39C53C4B04144,(07.02.2012).
[936] Bu sözler MÜSİAD Mardin Şube Başkanı Mehmet Ali Dündar tarafından söylenmiştir. "Demokratik açılımı destekliyoruz", **Zaman**, 18.11.2009,

MÜSİAD genel merkezinin hükümete sunduğu demokratik açılım önerilerine baktığımızda, derneğin Mardin Şubesi'nin önerilerini de dikkate aldığını görmekteyiz. Genel merkezin önerileri arasında 'toprak reformu benzeri bir uygulamayla Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki ailelerin arazi sahibi olmaları, mesleki ve teknik eğitim olanaklarının sunulması ve eğitim dilinin resmi dil Türkçenin yanı sıra ana dillerde de yapılabilmesi, bölgedeki üniversitelerin büyütülmesi, kalitelerinin arttırılması, bölgenin ihtiyacı olan bölümlerin açılması ve akademisyenlerin bu bölgeye çekilmesi' yer almaktadır.[937]

2008 yılında MÜSİAD tarafından yayınlanan 'Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerine Yönelik Sosyoekonomik Kalkınma Önerileri' başlıklı raporda Doğu ve Güneydoğu Anadolu Kalkınma Bakanlığı'nın kurulması önerilmiş; derneğin o dönemki başkanı Ömer Cihad Vardan, söz konusu bölgelerin kalkınmasına yönelik çözüm arayışlarında bölge insanının sosyal, kültürel, dini ve siyasi beklentilerinin dikkate alınması gerektiğini belirtmiştir. Raporu hazırlayan MÜSİAD danışmanı Hüner Şencan ise bölgedeki üniversite akademisyenlerinin bir araya gelerek AB hibelerinden yararlanmak üzere projeler geliştirmesi gerektiğini vurgulamıştır.[938] Bu vurgu derneğin, ekonomik gelişmişliğin sağlanması için bölgenin kültürel özelliklerinin de dikkate alınması gerektiğine inandığını göstermiştir.

Kültürel haklar konusunda MÜSİAD içinde derneğin genel bakış açısından uzaklaşan görüşlerin de olduğu görülmektedir. Derneğin Anadolu'nun tüm köşelerine yayılması, farklı görüşlerin de ortaya atılmasını olağan kılmaktadır. Örneğin, derneğin Diyarbakır Eski Şube Başkanı ve 2012 yılı itibariyle AKP Disiplin Kurulu üyesi olan Vahdettin Bakır, bu açıdan farklı tespit ve önerilerde bulunmuştur.[939] Bahadır'a göre, Kürt meselesi mutlak inkarla başlamıştır. Kürtler eşit vatandaşlık temelinde haklara sahip olamamış, varlıkları inkar edilmiştir. Bahadır, Kürtlerin asimilasyona tabi tutulduklarına ve bundan tüm Türkiye'nin zarar gördüğüne dikkat çekmiştir. Diyarbakır Şubesi'nin ilk aşamada hükümete sunduğu önerlerden bazıları Kürtçe radyo ve TV yayınlarının önündeki bütün engellerin

---

http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=917302&keyfield=4DC39C53C4B04144, (08.02.2012).

[937] Fahri Sarrafoğlu, "MÜSİAD'ın sunduğu demokratik açılım önerileri", http://www.dunyabulteni.net/index.php?aType=haberArchive&ArticleID=86577, (08.02.2012).

[938] "MÜSİAD'dan bölgesel kalkınma raporu", **Zaman**, 22.07.2008, http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=717314&keyfield=4DC39C53C4B04144,(09.02.2012).

[939] Bknz. "Omurga korundu, hücreler değişti", **Sabah**, 01.10.2012, http://www.sabah.com.tr/Gundem/2012/10/01/omurga-korundu-hucreler-degisti, (25.02.2013).

kaldırılması; dağ, dere, tepe, ova, köy, mezra ve benzeri bütün coğrafi mekanların isimlerinin iadesi; yerel yönetimlerin cadde, sokak, meydan, park ve benzeri yerlere istedikleri ismi koyabilmelerinin önündeki engellerin kaldırılması olmuştur. Bahadır'a göre ikinci aşamada sağlanması gereken şartlar ise etnik ayrımcılığı ima eden tüm anayasal ve yasal mevzuatın gözden geçirilerek yeni anayasaya dahil edilmemesi; Kürtlerin kendi dillerini konuşmaları, yazmaları ve geliştirebilmeleri için yasal düzenlemelerin yapılması olmuştur.[940] 2013 yılında Diyarbakır Şube Başkanı olan Şahabettin Aykut ise Kürt sorununun çözülmesi gerektiğini şu sözlerle ifade etmiştir:

> *"Kürt sorunu çözülürse biz işadamları olarak bu bölgedeki terörden dolayı kepenk kapatmalardan kurtulacağız. Önce bölgede bir bayram havası olur. Ondan sonra ülkemiz inşallah bu sorundan kurtulur. O zaman daha çok büyüyeceğiz. Daha çok refah, daha çok demokrasi, daha çok özgürlük mücadelesini hep birlikte vereceğiz".*[941]

Yüzde on seçim barajı da özellikle Kürt kökenli vatandaşların rahatsız olduğu ve Siyasi Partiler Yasası'nın değiştirilmesi sürecinde bu konunun ele alınması gerektiğine inandığı bir konudur. MÜSİAD üyeleri ile yapılan mülakatlar bu konuda dernek üyelerinin kararsız olduğunu göstermiştir. Üyeler bir taraftan her kesimin kendini temsil edebilmesi gerektiğini belirtirken, bir taraftan da istikrarın sağlanması için bu kuralın şart olduğunu ifade etmişlerdir.

AB İlerleme Raporlarında ise Kürt sorunu konusunda ilerleme kaydedilemediği; 2009 yılında başlatılan demokratik açılımın sürdürülemediği vurgulanmıştır.[942] Diğer taraftan ana dilde eğitim tartışmalarının devam ettiği belirtilmiştir.[943] Ancak AKP hükümeti 2013 yılında demokratik açılımın ikinci ayağı olarak çözüm sürecini başlatmıştır. İlk aşamada derneğin Mardin Şubesi, çözüm sürecinin bölge halkı için büyük bir fırsat doğurduğunu, Öcalan ile görüş alışverişinde bulunulmasının aleni bir şekilde yapılmasının toplumda bir samimiyet

---

[940] Vahdettin Bahadır, "Kürt meselesinde ortak iyinin arayışı ve üç aşamalı çözüm önerisi", **Zaman**, 02.06.2009, http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=854192&title=yorum-vahdettin-bahadir-kurt-meselesinde-ortak-iyinin-arayisi-ve-uc-asamali-cozum-onerisi&haberSayfa=0, (08.02.2012).
[941] Diyarbakır Şube Başkanı Şahabettin Aykut ile görüşme, 05.01.2013.
[942] Turkey 2012 Progress Report, s.33.
[943] Turkey 2011 Progress Report s.39.

havası oluşturduğunu ifade etmiştir.[944] MÜSİAD'ın Türkiye geneline yayılmış olması ve Anadolu burjuvazisini temsil etmesi, kültürel haklar konusunda da Anadolu'nun farklı coğrafyalarındaki temsilcilerin birbirinden farlı tutumlar sergilemesini beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla MÜSİAD, İstanbul burjuvazisi gibi konuya İstanbul'dan değil, Anadolu'nun farklı bölgelerinden ve şehirlerinden bakabilmektedir. Kültürel haklar bağlamında Kürt sorununu Batı'daki bir kentin MÜSİAD temsilcisiyle Doğu'daki bir kentin MÜSİAD temsilcisi farklı derinliklerde yorumlamaktadır. Mardin Şube Başkanı Mehmet Ali Dündar'ın demokratik açılıma ilişkin soruya "Mardin Şubesi Başkanı ve Kürt olan bir insanın bu soruya vereceği cevap çok uzun olabilir" şeklinde başlaması buna güzel bir örnek teşkil etmektedir.[945] İstanbul'da yaşayan ve MÜSİAD yönetiminde görev almış bir görüşmecinin ise konuya farklı bir noktadan baktığını aşağıda yer verilen sözlerinden anlayabiliriz:

> *"Kürt açılımı getirildi. Bu yapılması gereken bir şeydi. Önceki zamanlardan kalma bir ikinci sınıf muamelesi olduğunu biliyorum. Orada yaşayan arkadaşlarımız bambaşka bir dünya olarak anlatıyorlar. Ama siz ne kadar yapsanız da yapabileceklerinizi karşı tarafın alabilecekleri kadardır. Onlar ne istiyorlar. Talepleri bitmiyor. İstedikçe istiyorlar. İyi niyetli yaklaşımları kötü niyetli bir şekilde karşılıyorlar diye düşünüyorum. Kürtleri siyasi alanda temsil edenler azınlığı mı yoksa çoğunluğu mu temsil ediyor, onu da bilemiyorum."*[946]

İstanbul'da yaşayan bir başka görüşmeci ise çözüm sürecinden önce yaptığımız mülakatta şu değerlendirmeleri yapmıştır: "Şu an Kürt açılımı olması gereken yerde. Daha da ilerlemesi problem doğurabilir. Diğer milliyetler de birtakım isteklerde bulunuyorlar. Sosyal medyadan takip ediyorum. Şu bölgede şu kadar köyümüz var, şu kadar nüfusumuz var diyorlar".[947] İstanbul'da yaşayan üçüncü bir görüşmeci, yukarıdaki iki görüşmeciden farklı olarak konuyla ilgili atılan adımların bölge halkı tarafından olumlu karşılansa da tam olarak yeterli olmadığına dikkat çekmiş; bölge halkı ile iletişimin daha güçlü hale getirilmesinin çözüm için yeni

---

[944] "Mardin'den İmralı sürecine tam destek", 18.02.2013, http://www.focushaber.com/mardin-den-imrali-surecine-tam-destek-h-239195.html, (20.02.2013).
[945] MÜSİAD Mardin Şube Başkanı Mehmet Ali Dündar ile mülakat, 06.06.2012.
[946] Genç MÜSİAD Teşkilatlanma Birimi eski Başkan Yardımcısı Reyhan Bayramoğlu ile mülakat, tarih
[947] Genç MÜSİAD Eğitim ve Sosyal Faaliyetler Birimi Eski Başkanı Feyza Taşkıran ile mülakat, 24.05.2012.

yollar açabileceğini dile getirmiştir.[948] Mardin Şube Başkanı Mehmet Ali Dündar ise Kürt sorununun çözümünde demokratik açılımın önemli bir başlangıç olduğunu dile getirmiş; içinin boşaltılmaması, siyasi çıkarlara feda edilmemesi ve geliştirilmesi gerektiğini vurgulamış; tamamen demokratik, özgürlükçü bir anayasa yapılması halinde bu sorununun büyük bir kısmının çözüleceğine inandıklarını ifade etmiştir.[949] Yukarıdaki örnekler göz önünde bulundurulduğunda bazı MÜSİAD üyelerinin Kürt açılımı projesinin ilerletilmesini sakıncalı bulduğunu, bazı üyelerin ise bu projenin bir başlangıç olduğuna inandığını görmekteyiz.

Kürt sorunu bağlamında MÜSİAD'ın demokratik hak ve özgürlükler ile ilgili olarak 2011'de kamuoyuna sunduğu anayasa önerisine bakmak yerinde olacaktır. Derneğin anayasa önerisinin 'Eğitim hakkı' başlıklı 31. maddesi şöyledir: "Devletin gözetim ve denetimi altında, devlet okulları için öngörülen esaslara uygun olarak, serbestçe özel eğitim ve öğretim kurumları açılabilir. Bu kurumlar bir din, inanç ya da dilin eğitim ve öğretimini yapabilir".[950] MÜSİAD önerdiği bu madde ile ana dilde eğitim olanaklarının genişletilmesi gerektiğine inandığını göstermiştir. Mülakat yapılan MÜSİAD'lı bir yönetici ise ana dilde eğitimde bir adım ileriye gidilmesi gerektiğini, Kürtlerin ana dilde hizmet de alabilmesi gerektiğini ifade etmiştir.[951] Resmi dilin Türkçe olduğunu, ancak herkesin ana dilini öğrenme, öğretme ve kullanma hakkı olduğuna vurgu yapan MÜSİAD, bu konudaki yaklaşımını anayasa önerisinde şöyle açıklamıştır: "Ana dilde eğitim, resmi dilin öğrenilmesi ya da öğretilmesine engel oluşturamaz. Bu hak, milli birliğe ve ülke bütünlüğüne zarar verecek bir faaliyette bulunma hakkı verir şekilde yorumlanamaz".[952]

Dernek eski başkanı Ömer Cihad Vardan'ın Türkiye'nin ekonomik hedeflerine demokratikleşmeye önem verilmesi ile ulaşacağını dile getirmesi, demokratikleşmenin mevcut kırmızı çizgilerin aşılmadan gerçekleşmesi gerektiğine vurgu yapması, MÜSİAD'ın bu konudaki endişelerini de göstermektedir.[953] Yapılan mülakatlar sonucunda dernekte konuyu 'milli hassasiyetler' boyutunda ele alan, ümmet anlayışına sahip olan üyelerin olduğu, Doğu ve Batı'daki şubelerin farklı

[948] Genç MÜSİAD eski Başkanı ve MÜSİAD üyesi Fatih Uysan ile mülakat, 04.01.2013.
[949] MÜSİAD Mardin Şube Başkanı Mehmet Ali Dündar ile mülakat, 06.06.2012.
[950] MÜSİAD Anayasa Önerisi, s.79.
[951] Genç MÜSİAD Başkanı Abdülsamet Temel ile mülakat, 03.05.2012.
[952] MÜSİAD, Anayasa Önerisi, s.79.
[953] Fahri Sarrafoğlu, "MÜSİAD'ın sunduğu demokratik açılım önerileri", http://www.dunyabulteni.net/index.php?aType=haberArchive&ArticleID=86577, (08.02.2012).

bakış açılarına sahip olduğu görülmüştür. 2013 yılının Şubat ayında başlatılan çözüm süreci de öncelikle derneğin Mardin ve Diyarbakır şubeleri tarafından desteklenmiş, Mart ayında ise MÜSİAD genel merkezi tarafından derneğin sürece destek verdiği kamuoyuna duyurulmuştur. Farklı kültürel özelliklere sahip olan birçok ilde MÜSİAD şubelerinin açılmış olması derneğin önemli bir artısıdır. Doğu illerindeki MÜSİAD şubeleri Kürt sorunu hakkındaki görüşlerini kamuoyu ile paylaşmakta, Doğu ve Güneydoğu'daki dernek temsilcileri sorunun çözümü için gayret göstermektedir. MÜSİAD yönetiminde çok sayıda Kürt üye bulunmaktadır. Yine Van, Batman ve Mardin gibi şubelerdeki üyelerin büyük bir kısmı Kürttür. MÜSİAD'lı bir görüşmecinin derneğin 6000 kişiyi temsil ettiğini ve içinde Kürtlerin de bulunduğunu söylemesi ve derneğin politikalarıyla üyelerini incitmemeye çalıştığını ifade etmesi bu noktada önemlidir.[954] Keyman'a göre, PKK'nın silahsızlanması halinde 'Kürtler ve orta sınıf', 'barış ve para', 'barış ve iş', 'barış ve ekonomi' gerçeği başlayacak; böylece önümüzdeki on yıl içinde orta sınıfın Türkiye'nin demokratikleşmesi ve iyi yönetimine ne kadar katkı vereceği görülecektir.[955] MÜSİAD'ın Anadolu'nun farklı noktalarında açılan şubeleri sosyal öğrenme sürecine hizmet edecek; üyeler kültürel haklar ya da Kürt sorununun çözüm yollarına kanalize olabileceklerdir. O halde MÜSİAD'ın potansiyelini değerlendirmesi, genel merkezin koordinasyonunda Doğu ve Güneydoğu'daki dernek temsilcileri ve akademisyenleri bir araya getirerek kararlı bir şekilde çeşitli girişimlerde bulunması gerekmektedir.

MÜSİAD'ın Kürt sorununa bakışı, sorunu reddetmek yerine soruna çözüm yolları aramak üzerine şekillenmiştir. Derneğin bu konudaki tutumu Avrupalılaşma bağlamında değerlendirildiğinde önemli oranda uyumlu olduğu görülmektedir. Dernek özellikle sivil toplumun Avrupalılaşmasının AB müktesebatına uyum ve sosyal öğrenme mekanizmalarını işletmektedir. Demokrasinin güçlenmesi literatürü sivil toplumun etnik gruplar gibi yeterince temsil edilemeyen, iktidara gelmesi güç olan ya da geleneksel olarak dışlanan ve inkar edilen grupların temsil edilmesi için pek çok kanal oluşturduğunu ifade etmektedir.[956] Dernek Kürt vatandaşların ifade

[954] Genç MÜSİAD Başkanı Abdülsamet Temel ile mülakat, 03.05.2012.
[955] Şenay Yıldız, "Anadolu sermayesi İstanul'u yendi (Prof. Dr. Fuat Keyman ile mülakat)", **Akşam**, 21.01.2013,http://www.aksam.com.tr/anadolu-sermayesi-istanbulu-yendi--161112h.html, (25.03.2013).
[956] Diamond, Developing Democracy, s.243; Habermas, s.360; Petrov, Serra ve Taylor, s.78.

özgürlüğü, ana dilde eğitim ve istihdam olanaklarından faydalanması konusunda önemli bir çaba göstermektedir. Demokrasinin güçlenmesi sürecinde STÖ'ler çatışma çözümleri için arabuluculuk yapmakta ve bu amaçla yeni teknikler geliştirmektedir. Bu çabalardan bir tanesi de politik ve etnik çatışmaların pazarlık ve uzlaşma yollarıyla çözümlenmesidir.[957] MÜSİAD'ın Türkiye'deki Kürt sorununun bitmesi için 2008 yılından bu yana önemli bir çaba içinde olduğunu ve bu bağlamda demokrasinin güçlenmesine hizmet ettiğini görmekteyiz.

4.4.2. Kadın Haklarına İlişkin Yaklaşımı

MÜSİAD'a göre kadınların siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik hayata katılımını sağlayacak tüm haklardan yararlanmaları insan haklarının bir gereğidir.[958] Kurulduğu 1990 yılından bugüne erkek üyeleri ve başkanları ile gündemde olan dernek Türkiye'de kadınların dini özgürlüklerinin korunması, kadın girişimcilerin ve kadın örgütlerin desteklenmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

MÜSİAD'a göre başörtüsü yasağı kadınları eğitim ve iş hayatından uzaklaştırmaktadır. Dernek başörtüsü yasağının kaldırılması gerektiğine inanmakta ve bu konuda atılan adımlara destek vermektedir. YÖK'ün 2010 yılında İstanbul Üniversitesi'ne gönderdiği yazıda kimsenin kıyafetleri nedeniyle dersten çıkarılamayacağını vurgulaması, dernek tarafından desteklenmiştir.[959] Başörtüsü sorunu kapsamında derneğin Adıyaman Şubesi de Memur-Sen'in kamuda kılık kıyafet özgürlüğü için başlattığı imza kampanyasına destek verdiğini açıklamıştır.[960]

MÜSİAD, AB İlerleme Raporlarında, kadına şiddet uygulanmasının çok ciddi bir sorun olduğunun vurgulandığını, ancak başörtülü kadınların kamu alanlarına sokulmaması ve işyerlerinde çalıştırılmamasının "ekonomik ve sosyal özgürlükler" kapsamında değerlendirilmediğini belirtmiştir. Dernek, başörtülü kadınların bazı üniversitelere ziyaretçi olarak bile girememelerinin sosyal özgürlükle ilgili olduğunu

[957] Diamond, Developing Democracy, s.248.
[958] MÜSİAD, **Küresel Kriz ve İstihdam**, MÜSİAD Araştırma Raporu, Sayı: 80, İstanbul, (Küresel Kriz), 2012, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/İSTİHDAM%20RAPORU.pdf, (28.02.2013), s.20.
[959] "Başörtüsü yasağı kadınlarımızı eğitim ve iş hayatından tecrit etti", **Zaman**, 14.10.2010, http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=1040293&keyfield=4DC39C53C4B04144,(07.02.2012).
[960] "MÜSİAD'dan başörtüsü desteği", 18.01.2013, http://www.kalemmedya.com/haber/2231-musiad39dan-basortusu-destegi.html, (22.02.2013).

dile getirmiştir. Dernek, AB'nin eğitim hakkı çerçevesinde başörtülü öğrencilerin dini inançları nedeniyle başlarını kapatmak zorunda olmalarını anlamak istemediğini veya bu konuya duyarsız kaldığını belirtmiştir. MÜSİAD, anayasa önerisinde de bu konuya ilişkin olarak dini inançların ya da başörtüsü gibi dini inançların gerektirdiği kıyafetlerin eğitim hakkından yoksun kalmaya sebep olamayacağını vurgulamıştır.[961]

Genç MÜSİAD üyesi kadınlarla yapılan mülakatlarda görüşmeciler, başörtüsü sorununa ilişkin olarak son yıllarda tanık olunan gelişmeleri olumlu karşıladıklarını, ancak atılan adımların yeterli olmadığını ifade etmiştir. Kadın üyeler eğitimleri süresince Ankara Üniversitesi, Yeditepe Üniversitesi, Marmara Üniversitesi ve Ege Üniversitesi'nde başörtülü olmalarından ötürü rahatsız edici tavırlarla karşı karşıya kaldıklarını ifade etmiştir.[962] Kadın üyelerden bir tanesi bu konuya ilişkin geçmiş yıllarda yaşadığı deneyimleri şu sözlerle ifade etmiştir:

> *"Üniversite sınavına girerken başımızı açıyorduk. Bu aşağılayıcı bir durumdu. Tuvalette pis bir yerde başını aç, ört diyemezsin. Böyle diyorlardı. Üstümüz başımız kirlendi mi diye üzülürdük. Hoş bir durum olmuyordu. İş yaşamına geçince sıkıntım olmadı. Açık öğretim sınavlarında sorun yaşamıyorum. Artık rahatça örtülü olarak sınava giriyorum".*[963]

MÜSİAD, başörtülü ya da başörtüsüz tüm kadınların girişimlerine destek vermektedir. Geçmişte derneğe üye olan ve başörtüsü kullanmayan bir görüşmeci dernek içinde başı açık olan kadınların hiçbir zaman baskı altında kalmadığını, derneğe üyelik, derneğin temsili ya da dernekte yükselme söz konusu olduğunda başı açık olan üyelerin hiçbir ayrımcılığa maruz kalmadığını ifade etmiştir.[964]

MÜSİAD yayınlarında kadınların iş yaşamındaki rolüne ilişkin araştırma, görüş ve önerilere yer verilmektedir. Derneğin 2012 yılında yayınlanan İstihdam Raporu'nda "… nüfusun yarısını oluşturan kadınların düzenli gelire ve insani yaşam koşullarına ve bunu sürdürebilir kılabilecek bir işe sahip olması, büyümenin beşeri sermaye unsuru ile doğrudan bağlantılıdır" denilmiştir. Türkiye İstatistik Kurumu'nun verilerine göre 2009–2012 yılları arasında işgücü piyasasında bulunan

[961] Madde 31: Eğitim hakkı: Kılık ve kıyafet ya da dini semboller, eğitim ve öğretim hakkından yararlanmayı engelleyecek şekilde yasaklanamaz. Bknz. MÜSİAD Anayasa Önerisi, s.79.
[962] Genç MÜSİAD Uluslararası İlişkiler Birimi eski üyesi Esra Filiz ve Genç MÜSİAD Teşkilatlanma Birimi eski Başkan Yardımcısı Reyhan Bayramoğlu ile mülakat, 24.05.2012.
[963] Genç MÜSİAD Teşkilatlanma Birimi eski Başkan Yardımcısı Reyhan Bayramoğlu ile mülakat, 24.05.2012.
[964] Genç MÜSİAD Uluslararası İlişkiler Birimi eski üyesi Esra Filiz ile mülakat, 24.05.2012.

her 100 kişiden 28'i kadındır.[965] Dernek, bu oranın çok düşük olduğunu, güvenceli esneklik[966] uygulamaları ile kadının işgücü piyasasına katılma oranının arttırılmasının mümkün olduğunu, bu uygulamaların OECD ve AB tarafından desteklendiğini ifade etmiştir.[967]

MÜSİAD'ın çeşitli yayınlarında kadınların el sanatları üzerine yoğunlaşması, home office (evde çalışma) gibi esnek çalışma yöntemlerine yönelmesi, kadın girişimciliğinin özendirilmesi ve çalışan anne-çocuk ilişkisi konulu yazılara yer verilmiştir. Çerçeve Dergisi'nin İstihdam sayısında Mehmet Şevket Eygi, 'Geleneksel Sanatlarımızla Bir Milyon Kişiye İş İmkanı' başlıklı yazısında şu sözlere yer vermiştir: "…çoğunluğunu kadınların ve kızların bir milyon çalışkan, iyi niyetli, azimli, sabırlı, sebatlı vatandaş kendilerine imkan ve fırsat verilirse geleneksel bir sanat öğrenmeye talip olacaktır". Ayşe Sevim'in, 'Avrat Pazarı Yeniden Canlanıyor' başlıklı yazısında Hanımlar Eğitim ve Kültür Vakfı'nın kadınların el ürünlerine pazaryerleri temin edilmesine ilişkin projesinden bahsedilmektedir. Rahime Baş'ın 'Ofiste Çalışmaya Veda, 'Ofis Ev'e Merhaba' başlıklı yazısında evde çalışma biçiminin kadınlar için cazip olduğu, kadın çalışanlara önemli kazanımlar sağladığı ancak güvence sağlamaması gibi olumsuz yönlerinin de olduğu açıklanmıştır. Fahri Sarrafoğlu'nun 'İş Kadınları KAGİDER Çatısı Altında Buluştu' başlıklı yazısında Kadın Girişimciler Derneği'nin (KAGİDER) faaliyetlerine, kadın girişimcilerin sorunlarına ve çözüm yollarına yer verilmiştir. Huri Yazıcı'nın 'Çalışan Annelerin Kutsal Çilesi' başlıklı yazısında ise çalışan annelerin ikilem içinde olduğuna ve sorunlarla nasıl başa çıkılabileceğine yer verilmiştir.[968] 2004 yılında yayınlanan bu makaleler derneğin kadın istihdamı konusunu yeni yeni tartışmaya başladığını göstermektedir.

MÜSİAD üyeleri kadın üye sayısının erkek üye sayısından çok daha az olduğunu, ancak son yıllarda kadın üye sayısının artış eğiliminde olduğunu belirtmiştir. Genel Sekreter Eyüp Vural Aydın, derneğin üyeler arasında ayrım

[965] Türkiye İstatistik Kurumu, 2011 İstatistik Yıllığı, aktaran MÜSİAD, Küresel Kriz, s.138.
[966] Bknz. 'Demokrasinin Güçlenmesi, Sivil Toplum ve Avrupalılaşma İlişkisi' bölümü, s.95.
[967] MÜSİAD, Küresel Kriz, s.138.
[968] Mehmet Şevket Eygi, "Geleneksel Sanatlarımızla Bir Milyon Kişiye İş İmkanı"; Ayşe Sevim "Avrat Pazarı Yeniden Canlanıyor"; Rahime Baş, "Ofiste Çalışmaya Veda, 'Ofis Ev'e Merhaba"; Fahri Sarrafoğlu, "İş Kadınları KAGİDER Çatısı Altında Buluştu"; Huri Yazıcı "Çalışan Annelerin Kutsal Çilesi", **MÜSİAD Çerçeve Dergisi**, Dosya: İstihdam, Yıl: 12, Sayı: 32, 2004, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/cerceve_dergisi_32.pdf, (28.02.2013).

yapmadığını, hatta kadınlar için pozitif ayrımcılık yapılarak kendilerinden dernek aidatının alınmadığını, Genç MÜSİAD'ın yüzde ellisinin kadın olduğunu ifade etmiştir.[969] MÜSİAD üyesi bir görüşmeci, bu gelişmenin MÜSİAD'a da yansıyacağını, Genç MÜSİAD'ın, MÜSİAD'ın geleceğini temsil ettiğini ifade etmiştir.[970] Buradan yola çıkarak MÜSİAD kadrolarının gelecek yıllarda gençlere devredilmesi ile daha fazla sayıda kadının dernekte söz sahibi olacağı ve kadınların başörtüsü sorunu dışındaki sorunları da gündeme getirmelerinin mümkün olacağı sonucuna varabiliriz. Genç MÜSİAD Eğitim ve Sosyal Faaliyetler Birim Eski Başkanı Feyza Taşkıran'ın bir söyleşisinde yakın gelecekte kadın bir MÜSİAD başkanının olmasını arzu ettiklerini ve önemsediklerini ifade etmesi kadınların da yönetimde söz sahibi olmaya hazır olduklarını göstermektedir.[971]

MÜSİAD İzmir Şubesi de kadın üye sayısının artması için 1500 TL olan giriş aidatının kaldırıldığını açıklamıştır. İzmir Şube Başkanı Abdurrahman Çabuk, şubenin kadın girişimcilerle ilgili aldığı kararları şöyle açıklamıştır:

> *"En büyük değişim de kadın girişimciler için geliştireceğimiz projelerde olacak. MÜSİAD'da kadınlara pozitif ayrımcılık yapacağız. Bugün üyelerimizin sadece yüzde beşi kadın. Oysa kadınların olduğu yerde çalışmalar verimli ve disiplin oluyor. MÜSİAD Genel Merkezi'nin kadınların girişimi olması yönünde iradesi tamam ama bu uygulama bizim şubemizin kararı. İlke kararını aldık. Genel kuruldan sonra uygulamaya geçiyoruz. Ayrıca yeni yönetimde bir kadın başkan yardımcısı olacak. Yönetimde de en az 3 kadın olacak".*[972]

Derneğin Doğu'daki şubelerinin ise daha farklı sorunlarla yüz yüze olduğu görülmektedir. Örneğin derneğin Mardin Şube Başkanı Mehmet Ali Dündar, şubelerinde kadın üyeleri olmadığını, ancak Mardin Şubesi olarak kadın girişimcilerin katkısını almak için üyelik kolaylığı sağlayacak çalışmalar yapmakta olduklarını ifade etmiştir.[973] Dündar, tarihsel süreçte Mardin'deki örgütlenmelerin terör örgütü olarak nitelendirilmesi dolayısıyla bölge halkının sosyal aktivite tarihinin yeni olduğunu vurgulamış, bu yüzden dernek örgütlenmelerinde kadınların

[969] MÜSİAD Genel Sekreteri Eyüp Vural Aydın ile mülakat, 03.05.2012.
[970] Genç MÜSİAD Eğitim ve Sosyal Faaliyetler Birim Eski Başkanı Feyza Taşkıran ile mülakat, 24.05.2012.
[971] Ebru Baran, "MÜSİAD'ın kadın gücü", http://m.on5yirmi5.com/haber/30237.htm, (25.05.2012).
[972] Sinan Doğan, "MÜSİAD İzmir'den kadın açılımı", **Yeni Asır**, 23.01.2013, http://www.yeniasir.com.tr/Ekonomi/2013/01/24/musiad-izmirden-kadin-acilimi, (25.02.2013).
[973] MÜSİAD Mardin Şube Başkanı Mehmet Ali Dündar ile mülakat, 06.06.2012.

yanı sıra erkeklerin de bünyelerine katılmaları için büyük çabalar harcadıklarını belirtmiştir. Yine 2011 yılında kurulan Batman Şubesi'nde ve 1997 yılında kurulan Diyarbakır Şubesi'nde de kadın üye bulunmamaktadır. Batman Şube Başkanı Suad Özdemir, derneğin kadınlara yönelik faaliyetlerini şöyle özetlemiştir:

> *"Derneğimiz, kadınlara yönelik mesleki eğitimler konularında 165'i kadın olmak kaydı ile toplam 340 kişiye girişimcilik, bilgisayar işletmenliği ve bilgisayarlı muhasebe eğitimleri vererek kursiyerlerin belge almasına, alınan bu belgelerle KOSGEB'den destek alarak kendi işlerini kurmalarına vesile olmuştur. Orta vade hedeflerimiz arasında kadınlara yönelik "Mutlu Ailede Kadının Önemi" adlı bir eğitim programı üzerinde üyelerimizle görüş teatisinde bulunmaktayız".*[974]

Diyarbakır Şube Başkanı Şahabettin Aykut ise Diyarbakır'dan beş kadın milletvekilinin çıktığını, ancak Diyarbakır'da girişimci kadın sayısının çok az olduğunu belirtmiş; şubelerinde kadın üye olmamasının da bu sorundan kaynaklandığını ifade etmiştir. Aykut, özgürlüklerin güvence altına alınması ile daha fazla sayıda kadının STÖ'lere üye olacağını dile getirmiştir.[975]

MÜSİAD'ın kadınlara yönelik çalışmalarından bir tanesi kendi bünyesinde "Hanımlar Platformu"nu kurmasıdır. Hanımlar Platformu ile ilgili MÜSİAD'ın web sitesinde ayrıntılı bir bilgi yer almamaktadır. Mülakat yapılan MÜSİAD üyeleri platformun daha çok dernek üyesi erkeklerin eşlerinin bir araya geldiği bir yapı olduğunu, ancak derneğin kadın üyelerine de açık olduğunu belirtmişlerdir. Dernek üyelerinden bir tanesi Platform üyesi kişilerin kendi ilgi alanları çerçevesinde organize olduklarını ifade etmiştir.[976] Hanımlar Platformu'nun düzenlediği etkinlikler arasında 'Aile Yapımızda Nebevi Değerler Semineri', '8 Mart Dünya Kadınlar Günü Buluşması', 'Nedenleri ve Çözüm Yolları ile Depresyon Semineri' ve 'Hanımlara Özel İftar Programı' gibi etkinlikler yer almaktadır.[977]

MÜSİAD'ın anayasa önerisi derneğin kadın haklarına ilişkin görüşlerini ortaya koymaktadır. Önerinin 'Eşitlik ve Ayrımcılık Yasağı' isimli 3. maddesinde kadın haklarına ilişkin olarak şu sözlere yer verilmiştir:

---

[974] MÜSİAD Batman Şube Başkanı Suad Özdemir ile mülakat, 28.11.2012.
[975] MÜSİAD Diyarbakır Şube Başkanı Şahabettin Aykut ile mülakat, 05.01.2013.
[976] Genç MÜSİAD Teşkilatlanma Birimi eski Başkan Yardımcısı Reyhan Bayramoğlu ile mülakat, 24.05.2012.
[977] http://www.musiad.org.tr/hanimlarplatformu.aspx, (02.11.2012).

Madde 3 – Eşitlik ve Ayrımcılık Yasağı

2. Kadınlara karşı kişisel ve siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel hakların tanınmasını, yararlanılmasını ve kullanılmasını engelleme ya da hükümsüz kılma amacını taşıyan veya bu sonucu doğuran herhangi bir ayrım, dışlama veya kısıtlama yapılamaz.

3. Kadınlar, çocuklar, yaşlılar, engelliler gibi hassas gruplara yönelik fırsat eşitliği sağlamak amacıyla alınacak geçici ve özel tedbirler ayrımcılık olarak görülemez.[978]

2004 yılında 1982 Anayasası'nın 10. maddesinde yapılan bir değişiklikle yasa önünde eşitlik ilkesi genişletilmiş ve kadınlar için şu pozitif ayrımcılık hükümleri eklenmiştir: "Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet bu hakların yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür".[979] Pozitif ayrımcılık, daha çok ırk ve cinsiyet ayrımcılığına uğrayan gruplar lehine yapılmakta, yasa koyucunun kadınları sosyal ve ekonomik alanda koruması ve onların dezavantajlı duruma düşmelerini önlemesi, eşitliğe aykırılık oluşturmamakta, aksine eşitliği pekiştirmektedir.[980] Ancak 2007 yılında AKP tarafından hazırlanan anayasa önerisinde ve 2011 yılında MÜSİAD tarafından hazırlanan anayasa önerisinde pozitif ayrımcılık uygulanmasına ilişkin hükümler yer almamış, devletin yükümlülüğünden bahsedilmemiştir.[981] 2007 yılında yayınlanan anayasa önerisinde yer alan eşitlik ile ilgili maddenin gerekçesi olarak şu cümlelere yer verilmiştir:

"1982 Anayasası'nın eşitlik ilkesini düzenleyen 10. maddesi 2004 yılında değiştirilerek maddeye kadınlar açısından pozitif ayrımcılığa imkan tanıyan bir ifade eklenmiştir. Bu değişiklik, Türk pozitif hukuku açısından önemli olmakla birlikte, yeterli değildir. İnsan hakları alanındaki gelişmeler incelendiğinde eşitlik ilkesini güçlendirmek amacıyla sadece kadınlar lehine değil, aynı zamanda toplumun özel olarak korunması gereken başka kesimleri için de pozitif ayrımcılık kuralının benimsendiği görülecektir. Bu yüzden maddenin üçüncü fıkrasındaki hüküm, eşitlik ilkesinin pozitif ayrımcılık kuralıyla değişmekte olan içeriğine ve bu yöndeki çağdaş gelişmeye uyum sağlayacaktır.

[978] MÜSİAD Anayasa Önerisi, s.61.
[979] 1982 Anayasası, Madde 10: Eşitlik ilkesi, http://www.anayasa.gov.tr/index.php?l=template&id=188&lang=0, (13.03.2013).
[980] Pozitif ayrımcılık hakkında ayrıntılı bilgi için bknz. Gözde Kaya, **Avrupa Birliği İş Hukuku'nda Cinsiyet Ayrımcılığı (Doktora Tezi),** Avrupa Birliği Bakanlığı Akademik Araştırmalar Serisi–1, 2012, s.115,116.
[981] AKP'nin 2007 yılında yayınladığı Anayasa önerisi, Prof. Dr. Ergun Özbudun, Prof. Dr. Zühtü Arslan, Prof. Dr. Yavuz Atar, Prof. Dr. Fazıl Hüsnü Erdem, Prof. Dr. Levent Köker ve Doç. Dr. Serap Yazıcı'dan oluşan bir komisyon tarafından hazırlanmıştır. Baknz. AKP'nin Anayasa Taslağının Tam Metni, Madde 9: Eşitlik, 13.09.2007, http://bianet.org/biamag/siyaset/101746-akpnin-anayasa-taslaginin-tam-metni, (13.03.2013).

Öte yandan, Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı'nın 23. maddesine göre, 'eşitlik ilkesi, eksik temsil edilen cinsiyet lehine olan tedbirlerin muhafazasını veya kabul edilmesini engellemez'. Benzer hükümler, yaşlılar, çocuklar ve engelliler gibi özel surette korunmayı gerektiren toplum kesimleri için de söz konusudur. Bu sebeple, anayasanın 'Eşitlik' maddesinde yer alan bu hüküm, Avrupa Birliği hukukuyla uyumun sağlanması bakımından da önemlidir".[982]

MÜSİAD'ın anayasa önerisinde yer alan 3. maddenin gerekçesinde ise pozitif ayrımcılık ilkesinin tüm hassas gruplara yönelik olduğu vurgulanmıştır.[983] Cinsiyet eşitliğinin sağlanması ve korunması için kadınlara özel pozitif ayrımcılık hükümlerine MÜSİAD'ın anayasa önerisinde de yer verilmemesi AB İlerleme Raporlarındaki eleştirilerin dikkate alınmadığını göstermektedir. 2012 yılı İlerleme Raporu'nda Türkiye'nin cinsiyet eşitliği konusunda hem yasal alanda hem de uygulamada önemli reformlara ihtiyaç duyduğu ifade edilmektedir.

MÜSİAD'ın kadın haklarına ilişkin yaklaşımı Avrupalılaşma bağlamında değerlendirildiğinde hem yasal alanda hem de uygulamada önemli reformlara ihtiyaç duyulmasına rağmen derneğin bu alanda kapsamlı bir çalışma yürütmediği ortaya çıkmaktadır. MÜSİAD'ın kadınlarla ilgili yaptığı çalışmaların başörtüsü sorunu, kadının ailedeki rolü ve işgücü piyasasına dahil olması ile sınırlandırıldığını görmekteyiz. Derneğin bu alanlara vurgu yapması, diğer kadın sorunlarının göz ardı edilmesine sebep olmaktadır. AB İlerleme Raporları başörtüsü sorununa ilişkin öneri ya da yorum getirmemektedir. Ancak kadınların işgücü piyasasına katılması gereği hem MÜSİAD yayınlarında hem de AB İlerleme Raporlarında vurgulanmaktadır. MÜSİAD esnek çalışma yöntemleri ile kadın işsizlerin azalabileceğini dile getirirken AB, esnek işgücü piyasasında kadınların eşit olmayan muamelelerle karşılaştığını vurgulamaktadır.[984] Dernek kadın haklarının korunması alanında sivil toplumun Avrupalılaşmasının mekanizmalarına da başvurmamaktadır. Dernek yönetiminin yeni nesillere geçmesi ile kadın hakları ile ilgili çalışmaların artması olası görünmektedir. Kadın üyelerden aidat alınmaması ve Genç MÜSİAD'daki kadın üye sayısının giderek artması bu beklentiyi arttırmaktadır.

Demokrasinin güçlenmesi bağlamında bir değerlendirme yapıldığında ise Avrupalılaşma sürecine paralel bir şekilde çabaların yetersiz kaldığı görülmektedir.

---

[982] "AKP'nin Anayasa Taslağı'nın Genel Gerekçeleri", 13.09.2007, http://bianet.org/bianet/bianet/101747-akp-nin-anayasa-taslaginin-gerekceleri, (13.03.2013).
[983] MÜSİAD, Anayasa Önerisi, s.115.
[984] Turkey 2012 Progress Report, s.26.

Toplumda temsil sorunu olan kadınların MÜSİAD'da da bir temsil sorunu yaşadığı görülmekte, ancak kadın üyelerin teşvik edilmesiyle bu sorunun üstesinden gelinmesi amaçlanmaktadır.

Tablo 13: MÜSİAD – Dışlanmış Grupların Haklarını Koruma

	MÜSİAD Faaliyetleri/Yayınları/ Üyelerin Söylemleri	**Avrupalılaşma sürecinde değerlendirme**	**Demokrasinin güçlenmesi sürecinde değerlendirme**
Kürt Sorunu	- 2008 Doğu ve Güneydoğu Anadolu Kalkınma Raporu, - 2009 demokratik açılımın desteklenmesi, - 2011 anayasa önerisinde farklı etnik kökenden gelen bireylerin haklarının korunması vurgusu, -2013 çözüm sürecinin desteklenmesi.	AB müktesebatına uyum ve sosyal öğrenme mekanizmalarına başvurulmaktadır. AB'nin beklentileri ile uyumlu (i) ana dilde eğitim, yayın hakkı; (ii) terör sorununun çözüme kavuşturulması.	Toplumda farklı etnik kökenden gelen bireylerin çıkarlarının, hak ve özgürlüklerinin korunması ile demokrasinin güçlenmesine katkı sağlanmaktadır.
Kadın Hakları	-Başörtüsü sorununun vurgulanması, - Kadınların iş hayatına katılması gerektiğinin vurgulanması, - Kadınların derneğe üye olmalarının teşvik edilmesi, - Hanımlar Platformu.	AB'nin beklentileri (kadın haklarının korunması) ile uyumlu değil	Kadın hak ve özgürlükleri konusunu indirgemeci bir şekilde değerlendirme, demokrasinin güçlenmesine katkı sağlamamaktadır.

Kaynak: Tablo yazar tarafından hazırlanmıştır.

4.5. MÜSİAD'ın Söylem ve Politikalarının Yeni Kurumsalcılık Çerçevesinde Değerlendirilmesi

Demokrasinin güçlenmesi ve Avrupalılaşma süreçlerinde MÜSİAD'ın söylem ve politikalarının rasyonel seçimler, sosyolojik etmenler ve tarihsel süreçler ile şekillendiğini görüyoruz.

Örgüt içi demokrasi ve demokratik değerleri koruma kriteri bağlamında derneğin karar alma yöntemleri, üye kabul sistemi ve başkanlık seçimleri

incelenmiştir. Dernek karar alma süreçlerinde Tarihsel Kurumsalcı bir yaklaşım gütmektedir. Tarihsel geçmiş derneğin bugünkü koşullarını oluşturmuş, koşullar da dernekteki tercihleri şekillendirmiştir.[985] Dolayısıyla Anadolu'nun farklı şehirlerindeki işadamları tarafından kurulan MÜSİAD, karar alma süreçlerinde sadece genel merkezin değil tüm Anadolu'daki şubeler ve genel merkezin tutumlarını esas almaktadır. Dernek İslami/muhafazakar işadamları tarafından kurulduğu için bu özelliğini korumaya çalışmakta; İslami/muhafazakar işadamlarını üye olarak kabul etmektedir. Tarihsel Kurumsalcılık, bir kurum kurulduğunda yapılan politik tercihlerin gelecekteki politikaları da devamlı olarak etkilediğini belirtmektedir.[986] MÜSİAD da İslami/muhafazakar özelliğinden ödün vermek istememektedir.

MÜSİAD üyeleri derneğin İslami/muhafazakar temellerine uygun hareket etmekte, kurum ve politikaların özelliklerini değerlendirmekten ziyade onların devamlılığına odaklanmaktadır.[987] Dernekteki istişare kültürünün sorgulanmaması da bu bağlamda değerlendirilebilir. Tarihsel Kurumsalcılık bireylerin kurumlarla olan ilişkileri üzerinde durmamaktadır. Çünkü bireyler bir kuruma katılmaya karar verdiklerinde o kurumun getirdiği sınırlamaları da kabul etmektedir. MÜSİAD üyeleri de derneğin kuruluş temellerini sorgulamamakta, söz konusu temellere uygun hareket etmemeleri halinde üyelikten çıkarılacaklarını bilmektedirler.

MÜSİAD, başkanlık görevinin dört yıl ile sınırlandırılması ile bir kırılma noktasından geçmiştir. Dolayısıyla başkanlık süresinin sınırlandırılması dernek bünyesinde demokrasi bağlamında gerekli adımlardan biri olarak görülmüş, bu bilince karşı çıkılmamıştır. Tarihsel Kurumsalcılığa göre değişim, değişim arayan bireylerin etkinliğinin arttığı zamanlar ve engelleyici güce sahip olan bireylerin azaldığı durumlarda ortaya çıkmaktadır.[988] MÜSİAD'da tüzük değişikliğine gidilerek başkanlık süresinin sınırlandırılması kuralının uygulanabilir hale gelmesinde derneğin üçüncü dönem başkanı Ömer Bolat, önemli bir rol oynamıştır. Bolat, derneğin değişimine katkı sağlamış, diğer başkanlar da bu kuralın sürdürülmesini mümkün kılmıştır.

[985] Aspinwall ve Schneider, s.14.
[986] Peters, s.21.
[987] Peters, s.82.
[988] Levi, s.407.

Tarihsel Kurumsalcılığın Rasyonel Seçim Kurumsalcılığından ayrılan ve Sosyolojik Kurumsalcılığa yaklaşan yönü, fayda-maliyet hesabı varsayımına uygunluk mantığı varsayımını da eklemesidir.[989] MÜSİAD'da üye alımı ve başkanlık seçimi gibi süreçlerde fayda-maliyet hesabı yapılmakta, ancak kurumsal kültürün oluşturulması ve kurumun kendi içinde tutarlı olması hedeflenmektedir. Üyeler süreç içinde prosedürler, kurallar ve normların bütününden etkilenmekte, onların dışına çıkmamaya gayret etmektedir.

MÜSİAD'ın dini özgürlükler konusunda kamu bilincini arttırma rolü incelendiğinde derneğin özellikle Sünni Müslümanların dini özgürlükleri konusunda direnmesi, dünya görüşünü de yansıttığından ötürü Tarihsel Kurumsalcılık ve Rasyonel Seçim Kurumsalcılığı ile açıklanabilir. Çünkü dernek, özgürlükler konusunu dini özgürlükler çerçevesinde, dini özgürlükleri de nüfusun çoğunluğunu temsil eden Sünni Müslümanların özgürlükleri çerçevesinde değerlendirmekte; kurulduğu süreçten itibaren benimsediği değerlerin AB adaylık sürecinin dinamikleriyle pekiştirilmesini desteklemektedir. MÜSİAD'ın bu tutumu derneğin tarihsel İslami/muhafazakar kimliğinin de bir yansımasıdır. Derneğin dini özgürlükler bağlamında kamu bilincini arttırması Sünni Müslümanların özgürlükleri ile sınırlı kalmaktadır. Dernek temsil ettiği kesimin çıkarlarını korumak için Rasyonel Seçim Kurumsalcılığına, tarihsel süreçteki yaklaşımını devam ettirdiği için Tarihsel Kurumsalcılığa dayalı olarak hareket etmektedir. Rasyonel Seçim Kurumsalcıları aktörlerin kendi hedeflerine odaklanmaları neticesinde, etkileşim içinde bulunduğu diğer aktörlere karşı dürüst davranmadıklarını belirtmiştir.[990] Bu bağlamda MÜSİAD da her ne kadar Alevilerin ve gayrimüslim cemaatlerin dini özgürlüklerinin korunması gerektiğini vurgulasa da bu grupların sorunlarına ilişkin öneriler getirmekten geri durmaktadır.

MÜSİAD'ın sendikal haklar konusunda kamu bilincini arttırma rolü incelendiğinde, derneğin bu alandaki tutumunun rasyonel seçimlerle şekillendiği ortaya çıkmaktadır. MÜSİAD gibi muhafazakar ve İslami referanslara dayanan Hak-İş, sendikal haklar konusunda AB ve ILO kararlarının uygulanması gerektiğine inanmakta, bu konuda MÜSİAD'ın görüşlerini paylaşmamaktadır. Hak-İş Genel Başkanı Salim Uslu, Müslümanların sınıf meselesini anlamaları gerektiğini belirtmiş;

[989] Hay ve Winscott, 1998, s.954; Aspinwall ve Schneider, s.7.
[990] Aspinwall ve Schneider, s.10.

her konuyu İslami ahlaka bağlayan MÜSİAD'ı eleştirmiştir.[991] Hak-İş üyesi sendikacılar TÜSİAD üyesi şirketlerde daha kolay örgütlenmekte; MÜSİAD üyesi şirketlerde ise pek çok güçlükle karşı karşıya kalmaktadır.[992] Bu güçlüklerin işletme ölçeğinin küçük olmasından kaynaklandığı ifade edilmektedir. TÜSİAD üyesi şirketler daha büyük ölçekli ve daha profesyonel şirketler olup sendikacılığı doğal karşılamaktadır. Oysa MÜSİAD üyesi şirketler küçük ve orta ölçekli olup şirket sahipleri işçilerle çalışmakta, yemek yemekte, işçi ailelerinin sorunlarıyla dahi ilgilenmektedir. Bu noktada işveren, birlikte yiyip içtiği işçilerin sendika şemsiyesi altında kendisine karşı örgütlenmesine karşı çıkmaktadır. MÜSİAD'ın felsefesine göre Müslüman girişimci yalnız sermayedar değil, aynı zamanda 'işçiye yakın bir emektar' konumundadır.[993] Oysa Hak-İş, bu konunun işletme ölçeği ile ilgili olmadığını, zihniyet ile ilgili olduğunu belirtmektedir. Sendikaların modernizmin ürettiği kurumlardan bir tanesi olduğunu savunan Hak-İş, MÜSİAD'ın üretim ilişkilerinde modernizme, dolayısıyla sendikacılığa karşı bir direnç gösterdiğini iddia etmektedir.[994] Görüldüğü üzere Hak-İş ve MÜSİAD, emek-sermaye ilişkisini farklı açılardan değerlendirmektedir.[995]

Hak-İş ve MÜSİAD'ın iki muhafazakar örgüt olarak sendikal haklar konusunu İslami açıdan farklı yorumlaması bu konunun çıkarlar çerçevesinde ele alındığının önemli bir göstergesidir. MÜSİAD'ın sendikal haklar konusuna yaklaşımı Rasyonel Seçim Kurumsalcılığı çerçevesinde sonuç mantığı ile açıklanabilir. Aktörler, sonuç mantığı çerçevesinde belli sonuçlarla karşı karşıya olmalarından ötürü bu sonuçlardan kendi çıkarları için en uygun olanı ve uygulaması en mümkün olanı tercih etmektedir.[996] Bugün MÜSİAD'ın sendikal haklar yaklaşımı üyelerinin

[991] Engin Yıldırım, "Labor Pains or Achilles' Heel: The Justice and Development Party and Labor in Turkey", içinde **The Emergence of a New Turkey: Democracy and the AK Parti**, (Ed. M. Hakan Yavuz), The University of Utah Press, Salt Lake City, 2006, s.237.
[992] Hak-İş Genel Başkanı Salim Uslu ile Ropörtaj, "Adaletsizliğin Olduğu Her Yerde Sendikalar Olacaktır", **Anlayış Dergisi**, http://www.hizmet-is.org.tr/arsiv.asp?Id=1614&bl=-1&kt=1, (06.02.2013).
[993] Ş. Özdemir, MÜSİAD ve Hak-İş, ss.842,856,857.
[994] Hak-İş Genel Başkanı Salim Uslu ile Ropörtaj, "Adaletsizliğin Olduğu Her Yerde Sendikalar Olacaktır", **Anlayış Dergisi**, http://www.hizmet-is.org.tr/arsiv.asp?Id=1614&bl=-1&kt=1, (06.02.2013).
[995] MÜSİAD, Uzakdoğu ülkelerindeki gibi hızlı bir kalkınma stratejisi ile emek-sermaye ilişkileri bakımından kişisel ilişkilere dayanan (paternalist) ve enformel bir yapıyı savunmakta; Hak-İş ise anti-demokratik olan Uzakdoğu kalkınma modeli yerine emek ve sermaye ilişkisinin formel düzenlemelere dayanması gerektiğini savunmaktadır. Buğra, Labor, Capital and Religion, s.199.
[996] Hindess, s.49.

amaç ve beklentilerine hizmet etmektedir. Rasyonel Seçim Kurumsalcılığı, kurumlar aktörlerin amaç ve beklentilerine hizmet etmediği zaman değişmektedir.[997] Ancak derneğin sendikal haklar konusuna AB'ye uyum ya da demokrasinin güçlenmesi çerçevesinde eğilmesi ve bu konudaki yaklaşımını değiştirmesi henüz olası görünmemektedir.

MÜSİAD'ın siyasal alanda devlet ve toplum arasındaki arabulucu rolü Rasyonel Seçim ve Tarihsel Kurumsalcılıkla açıklanabilir. Dernek tabanının destek verdiği AKP'nin iktidara gelmesinin ardından ekonomik istikrarın sağlanması, AB'ye uyum paketleri ile insan hakları, örgütlenme özgürlüğü ve sivil-asker ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi derneğin devlet yanlısı bir tutum izlemesine katkı sağlamıştır. MÜSİAD üyeleri özellikle 28 Şubat sürecinin ardından söylemlerini değiştirme ihtiyacı duymuştur. Bu süreçte geçirdiği kurumsal değişim, Tarihsel Kurumsalcılığın da belirttiği gibi uzun vadede siyasal avantaj elde etmek için yapısal özelliklerden vazgeçmek şeklinde ortaya çıkmıştır.[998] Hükümetle organik bağı bulunan dernek, rasyonel seçimlerle hareket etmekte; ancak ekonomik istikrar için siyasi istikrarın ve muhafazakar kesimin haklarının korunmasına odaklanırken sivil toplum alanındaki genel sorunlara ve demokratikleşme sürecindeki aksaklıklara uzak kalmaktadır.[999]

MÜSİAD'ın sosyal alandaki arabulucu rolü Tarihsel Kurumsalcılık ve Rasyonel Seçim Kurumsalcılığı çerçevesinde açıklanabilir. Sosyal projeler, derneğin kuruluşundan bu yana İslami ve ahlaki bir sorumluluk olarak görülmektedir. MÜSİAD'lı işadamları inançları gereği kazançlarının bir kısmını sosyal projeler aracılığıyla ihtiyaç sahibi olan kişi ve gruplara aktarmaktadır. Bu alanda dernek Tarihsel Kurumsalcılığın da açıkladığı gibi İslami bakış açısını sürdürmekte; muhafazakar işadamları kazançlarının bir bölümünü ihtiyaç sahipleri ile paylaşmaktadır. Derneğin istihdam politikası yaklaşımı Rasyonel Seçim Kurumsalcılığı ile açıklanabilmektedir. MÜSİAD Türkiye'deki işsizlik sorununun esnek uygulamalarla çözülebileceğine inanmakta, kalıcı çözümler üretememektedir. Avrupa İstihdam Stratejisi ile de uyumlu olan uygulamalar iş dünyasının küresel

[997] Börzel, States and Regions, s.20.
[998] Gorges, The New Institutionalism, s.161.
[999] Aspinwall ve Schneider, s.10.

piyasalardaki çıkarları ile çatışmamaktadır. Dolayısıyla dernek işgücü piyasasına yönelik önerilerinde rasyonel seçimleri ile hareket etmektedir.

Dernek işverenlerin, dolayısıyla sermayenin korunmasını desteklemekte, diğer STÖ'lerin ESK gibi kurumlar aracılığıyla seslerini duyurmaları için çaba harcamamaktadır. Esasen ESK, Sosyolojik Kurumsalcılığın varsayımlarından biri olan kurumsal eşbenzeşmeye, yani birbiriyle sürekli etkileşim içinde olan ve aynı çevrede yer alan kurumların zaman içinde örgütsel yapılar, uygulamalar ve reformlar bakımından benzerlikler göstermesine, katkı sağlayan bir yapı olma özelliği taşımaktadır. Ancak MÜSİAD'ın ESK'nın rutin toplantılarına devam etmesi için çaba göstermemesi Rasyonel Seçim Kurumsalcılığı ile açıklanabilmektedir.

MÜSİAD, çıkarları ve beklentileri ile uyumlu olan AB istihdam politikasının Türkiye'de de hayata geçirilmesi gerektiğine inanmaktadır. Derneğin önerileri işsizlik sorununun çözülmesini beraberinde getirebilecek, ancak toplumun genel refah düzeyine katkı sağlayamayacaktır. Rasyonel Seçim Kurumsalcılığının politikaya bakış açısı, neo-klasik ekonominin varsayımları ile örtüşmektedir.[1000] MÜSİAD da sosyal politikayı işverenlerin rasyonel seçimleri çerçevesinde değerlendirmekte, derneğin çıkarları küresel piyasa şartları ile uyum sağlamaktadır.

Derneğin ekonomik alandaki arabulucu rolü değerlendirildiğinde hem rasyonel tercihlerin hem tarihsel temellerin hem de sosyolojik faktörlerin etkisinde kaldığı görülmektedir. MÜSİAD ekonomik çıkarlarının da etkisiyle AB'ye ekonomik uyumun gerekliliğini diğer pek çok İslami aktörden önce fark etmiştir. Dernek üyesi şirketler 1980'lerde başlayan neoliberal politikaların etkisiyle Almanya, Yunanistan, Hollanda, İtalya ve Balkan ülkeleri gibi Avrupa ülkeleriyle ticaret ilişkilerini geliştirmiştir. Bu şirketler 1990'ların ikinci yarısından itibaren inşaat sektörü, ev aletleri ve mobilyalar, plastik ambalajlar, gıda ve mekanik araç sektörlerinde ihracat yapmaya başlamış; yüksek teknolojiye sahip makineler ile Türkiye'de üretilmeyen inşaat malzemelerini ithal etmiştir.

MÜSİAD hem Doğu hem de Batı'daki ekonomik entegrasyonlara, işbirliklerine açık olarak 'maddi çıkar maksimizasyonu'nu hedeflemekte; rasyonel seçimlerle hareket etmektedir. Kurumlar işbirliği yapmakta, çünkü işbirliği

[1000] Aspinwall ve Schneider, s.10.

neticesinde kazançlı çıkacaklarına inanmaktadır.[1001] MÜSİAD da bu anlayıştan hareketle hem Doğu hem de Batı ile yakın ekonomik ve ticari ilişkiler kurulmasına destek vermektedir.

2003 yılında Avrupa KOBİ'leri Konfederasyonu üyesi olan MÜSİAD, 2010 yılında ABD'den sonra Almanya'nın Baden Wurttermberg eyaletinin başkenti Stuttgart'ta bir ofis açmıştır.[1002] Dernek Avrupalı muadilleri ile yakın ilişkiler kurmanın yanı sıra müzakere sürecini izlemek ve üyelerinin ticari konularda Avrupa iş dünyasındaki iş ilişkilerini geliştirmeleri için Brüksel'de de bir ofis açmayı planlamaktadır.[1003] Bu girişimler derneğin rasyonel bir yaklaşımla hareket ettiğini gösterirken, derneğin yayınları ile AB konusunda iş dünyasını ve kamuoyunu bilgilendirmesi, adaylık sürecinin aksamaması için yeni girişimlerde bulunması da sosyolojik bir yaklaşım güttüğünü göstermektedir. Bu girişimlerden biri de derneğin İKV ve Türkiye Avrupa Vakfı öncülüğünde Nisan 2011'de kurulan Türkiye'nin AB Katılım Süreci için Sivil Toplum Platformu'na katılmasıdır.[1004]

MÜSİAD ekonomik Avrupalılaşmanın etkisiyle Avrupa'daki iş dünyasının özellikleri ve kültürünü öğrenme sürecinden geçmektedir.[1005] Sosyolojik Kurumsalcılık aktör tercihlerinin 'uluslararası düzeyde etkileşim ve sosyalizasyon' neticesinde şekillendiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla MÜSİAD'ın yıllar içinde Orta Doğu ülkelerinin yanı sıra Avrupa'daki iş dünyası ile geliştirdiği ilişkileri derneğin uluslararası etkileşimine ve sosyalizasyonuna katkı sağlamıştır. Bu süreç, MÜSİAD'ın iş yapma ve ekonomik değerlendirme süreçlerini yeniden gözden geçirmesini beraberinde getirmektedir. Sosyolojik Kurumsalcılığa göre bir örgüt diğerinin başarısını kopyalayarak ya da normatif süreçlerden geçerek daha modern, uyumlu ve profesyonel olabilmektedir. Bu süreçte devam eden kurumsal eşbenzeşme de bir örgütün diğer örgütlerle etkin bir şekilde rekabet edebilmek için en iyi uygulamayı benimsemesini sağlamaktadır. MÜSİAD da Avrupa'daki muadilleri ile ilişkileri neticesinde devlet-toplum ilişkileri bağlamında hem daha uyumlu olmakta,

---

[1001] March ve Olsen, Rediscovering Institutions, s.949.

[1002] "MÜSİAD Stuttgart'a açıldı", **Yeni Şafak**, 11.07.2010, http://yenisafak.com.tr/Ekonomi/?i=267506, (09.02.2012).

[1003] "MÜSİAD Muğla Şubesi açıldı", 27.12.2012, http://www.musiad.org.tr/pdf/01.doc, (01.03.2013).

[1004] "Avrupa Birliği'ne katılım için yeni platform kuruldu", **Zaman**, 23.04.2011, http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=1125124&keyfield=4DC39C53C4B04144, 06.02.2012).

[1005] Yankaya, çalışmasında ekonomik Avrupalılaşma ile MÜSİAD'ın Avrupa iş kültürü ve yapısı hakkında bir sosyal öğrenme sürecinden geçmekte olduğunu ifade etmektedir. Bknz. Yankaya, s.2.

hem de rekabet edebilirliğini arttırmaktadır. Sosyolojik Kurumsalcılıkta kurumsal eşbenzeşmenin, bir devletin zorlayıcı etkisi ile de ortaya çıkabildiği belirtilmektedir.[1006] MÜSİAD, bu varsayıma paralel olarak AB'nin Avrupalılaşma etkisi ile bir dönüşüm yaşamıştır.

MÜSİAD'ın dışlanmış grupların haklarını koruma bağlamında Kürt sorununa ilişkin yaklaşımı incelendiğinde derneğin rasyonel seçimlerinin yanı sıra sosyolojik ve tarihsel etmenlerin de etkili olduğu görülmektedir.[1007] Konunun dini hassasiyetler ve Osmanlı toplum yapısı çerçevesinde ele alınması Tarihsel Kurumsalcılık perspektifinden değerlendirme yapmayı olanaklı kılmaktadır. Dernek üyelerinin önemli bir bölümünün Kürt kökenli ve Müslüman olması, dernek üyelerinin Osmanlı toplum yapısının örnek alınması gerektiğini vurgulaması, derneğin bu konuda tarihsel bir bakış açısına sahip olduğunu göstermektedir. Derneğin kültürel haklar bağlamında demokratikleşmeye destek vermesinin altında ekonomik beklentilerinin de olduğu açıkça görülmektedir. Örneğin MÜSİAD Eski Başkanı Ömer Cihad Vardan, demokratik açılım ile ilgili verdiği bir demeçte 'demokrasiye her zaman ihtiyaç olduğunu, demokratikleşme adımları sayesinde Türkiye'nin ekonomik hedeflerine daha hızlı bir şekilde ulaşacağını, bu nedenle açılımı desteklediklerini' belirtmiştir.[1008] Bu ifadeye paralel olarak MÜSİAD Diyarbakır Eski Şube Başkanı Vahdettin Bahadır da Kürt sorununun çözülmesi halinde Harran ve Muş gibi Türkiye'nin en büyük havzalarının, maden yataklarının, petrol, barajlar ve yüksek turizm potansiyeli bulunan bölgede olağanüstü bir ekonomik enerji çıkacağını belirtmiştir.[1009] Genç MÜSİAD Başkanı Abdülsamet Temel ise Doğu illerinin bir şantiye halinde olduğunu; özellikle Şanlıurfa ve Mardin'in çok önemli yatırımlarla geliştiğini ifade etmiştir.[1010] MÜSİAD ekonomik kalkınmanın ön koşullarının barış ve demokrasi olduğuna inanmakta; kültürel hakların genişletilmesinin demokrasiye hizmet edeceğini ifade etmektedir. Derneğin Kürt sorununun çözümü için Doğu ve

[1006] Gorges, The New Institutionalism s.157.
[1007] Hall ve Taylor Rasyonel tercih kurumsalcılığı 'hesap (calculus) yaklaşımı', Sosyolojik kurumsalcılığı ise 'kültürel yaklaşım' olarak değerlendirmiş, Tarihsel kurumsalcılığın ikisinden çok farklı olmadığını belirtmiş; Tarihsel kurumsalcılıkta hem 'hesap' hem de 'kültür' boyutunun yer aldığını belirtmiştir, Bknz. Hall ve Taylor, s.939.
[1008] "MÜSİAD da 'demokratik açılım'a destek verdi", **Zaman**,18.08.2009, http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=881710&keyfield=4DC39C53C4B04144, (08.02.2012).
[1009] "İşadamları: Kürt sorunu çözülürse, teşvike gerek kalmaz, yatırımlar patlar", **Zaman**, 05.08.2009, http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=876998&keyfield=4DC39C53C4B04144, (08.02.2012).
[1010] Genç MÜSİAD Başkanı Abdülsamet Temel ile mülakat, 03.05.2012.

Güneydoğu Anadolu bölgelerine yatırımın teşvik edilmesi, bu bölgelerdeki yatırımcılar için düşük vergi oranlarının belirlenmesi, enerji kaynaklarının ekonomiye kazandırılması gibi öneriler getirmesi, Anadolu'daki işadamları için yeni fırsatların yaratacağına inandığını, Rasyonel Seçim Kurumsalcılığı çerçevesinde fayda-maliyet hesabının yapıldığını göstermektedir. Ancak Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da çok sayıda şubesi ve bu şubelerde çok sayıda Kürt kökenli üyesi bulunan MÜSİAD'ın Sosyolojik Kurumsalcılığın belirttiği gibi kolektif anlayışların da etkisinde kaldığı ve sosyal beklentileri karşılamayı amaçladığı görülmektedir. Sosyolojik Kurumsalcılık aktörlerin rasyonel seçimleri olabileceğini reddetmemektedir.[1011] Kuram 'kimlik' konusuna özel bir önem vermekte, kimliği ulusal çıkarları, devlet politikalarını ve uluslararası normatif yapıları etkileyen bir olgu olarak değerlendirmektedir.[1012] Kendi kimlik tanımında Kürtlerin de yer aldığını ifade eden MÜSİAD, etnik grupların ana dilde eğitim ve ifade özgürlüğü gibi özgürlüklerinin kısıtlanmasına karşı durmakta, hazırladığı araştırma raporları ve anayasa önerilerinde bu konuya özel bir yer ayırmaktadır.

MÜSİAD'ın kadın haklarına ilişkin yaklaşımı ise Rasyonel Seçim ve Tarihsel Kurumsalcı yaklaşımlarla açıklanabilir. Bu yaklaşım derneğin dayandığı İslami/muhafazakar temellere paralel bir şekilde yürütülmekte; kadın sorunlarından sadece başörtüsü sorunu ve kadının işgücü piyasasındaki eksik temsiline vurgu yapılmaktadır. Dernek kadınların 'ev'inden çıkmalarını, daha çok esnek çalışma türlerine yönelmelerini teşvik etmekte, ancak temel kadın haklarının korunması, cinsiyet eşitliği ve kadınların temsil oranlarının arttırılması gibi konularda herhangi bir çaba göstermemektedir. Bununla birlikte derneğin kendi bünyesinde kadın temsilini arttırmayı teşvik etmesi ve kadın üye sayısının son yıllarda önemli oranda artması olumlu bir gelişme olarak görülebilir.

[1011] Börzel ve Risse, Domestic Impact, s.66.
[1012] Aspinwall ve Schneider, s.13.

SONUÇ

MÜSİAD'ın AB'ye uyumu ve demokrasinin güçlenmesi sürecinde katkısı olup olmadığı araştırmalar neticesinde ortaya çıkarılmıştır. İlk olarak 'örgüt içi demokrasi ve demokratik değerleri koruma' kriteri bağlamında şu sonuçlara ulaşılmıştır: Dernek karar alma süreçlerinde tüm şubelere, sektör kurullarına ve üyelere danışmaktadır. Dikkat çeken nokta, derneğin kuruluşundan günümüze başkanlık seçimi süreçlerinde birden fazla başkan adayı çıkarmamasıdır. Yapılan görüşmelerde dernekteki seçimlerin 'istişare kültürü' temelinde gerçekleştiği, istişarenin dikkate alınmaması halinde sorun yaşanabileceği vurgulanmıştır. Başkanlık için rekabetin dernek içi huzuru bozabileceği ifade edilmiştir. Derneğin başkanlık seçimlerinde fikir birliğine dayalı olarak hareket ettiği sonucuna varılmıştır.

Başkanlık dönem süresinin dört yıl ile sınırlandırılması derneğin örgüt içi demokrasi bağlamında attığı önemli adımlardan bir tanesidir. Bu noktada 2004–2008 yılları arasında dernek başkanlığı yapan Ömer Bolat'ın önemli bir katkısı olduğu düşünülmektedir. Tarihsel Kurumsalcılık, kurumlardaki değişimlerin kurum içi aktörlerin değişime açık olması halinde gerçekleşebileceğini ifade etmiştir. Bolat da dernek tüzüğünün başkanlık süresi ile ilgili kararının 2000 yılında değiştirilmiş olmasını dikkate almış, dernek üyelerinin kendisinden bir yıl daha başkanlık yapmasını talep etmelerine karşılık tüzüğün uygulanması gerektiğini vurgulamıştır. Bu demokratik tutum, Bolat sonrasında yönetime gelen diğer başkanlar tarafından da benimsenmiştir.

Örgüt içi demokrasi ve demokratik değerleri koruma bağlamında bir diğer önemli konu da derneğe üyeliktir. MÜSİAD tüzüğünde yer verilmese de derneğe üyelik için öncelikle iki üyenin referansının gerekli olduğu saptanmıştır. Ancak medyaya yansıyan uygulamalar ve görüşmecilerin demeçleri, iki üyenin referansını almanın da yeterli olmadığını göstermiştir. Adaylar dernek yönetiminde aşama aşama değerlendirilmekte, derneğin yapısına ve özüne uygun görülmediği takdirde üye olarak kabul edilmemektedir. MÜSİAD temsilcilerinin sözleri dikkate alındığında derneğe üye olabilmek için derneğin benimsediği muhafazakar/İslami değerlere uygun hareket etmek zorunlu görünmektedir. Üyeliğe kabul yönteminin

dernek içinde istişareye dayanmasında, MÜSİAD üyesi olan Kombassan ve Yimpaş gibi şirketlerin 1990'lı yıllarda yurtdışındaki Türk işçilerin birikimlerini sömürmelerinden de edinilen deneyimlerin rolü büyüktür. Dolayısıyla dernek üyeliği için sadece muhafazakar/İslami değerlere vurgu yapmak yeterli olmamakta, bunları korumak da gerekli görülmektedir. MÜSİAD farklı etnik kökenden gelen Anadolulu işadamlarından oluşmaktadır. Bu etnik çeşitlilik Diyarbakır, Batman, Mardin, Sakarya, Konya, Kayseri, İzmir, Ankara, İstanbul gibi 33 şehirde şubesi bulunan derneğin Anadolu'ya yayılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak dernek üyelerinin en göze çarpan ortak özelliği İslam inancıdır. Dolayısıyla dernek farklı etnik kökenden kişilere açık olmasına rağmen farklı dinlere mensup kişilere açık değildir.

Demokrasinin güçlenmesi literatüründe örgüt içi demokrasi ve demokratik değerleri koruma, sivil toplumun karşılaması gereken öncelikli ilkelerden biridir. Bir örgüt ancak kendi içinde demokratik olduğu takdirde demokrasinin güçlenmesine hizmet edebilecektir. Sivil toplumun Avrupalılaşması literatürü ise örgüt içi demokrasi ve demokratik değerleri koruma konusuna değinmemektedir. Üye ülkelerde dahi bu bağlamda farklılıkların olduğu, örgüt içi demokrasinin Avrupa'da teşvik edilmediği gözlemlenmektedir. Bu nedenle MÜSİAD'ın örgüt içi demokrasi ve demokratik değerleri korumasına Avrupalılaşmanın doğrudan bir etkisi bulunmamaktadır. MÜSİAD'ın demokrasinin güçlenmesi sürecine katkı sağlaması için dernek başkanlığı seçim yöntemi ve üyelik işlemlerini yeniden gözden geçirmesi gerektiği sonucuna varılmıştır. Farklı dine mensup kişilerin MÜSİAD üyesi olmaması ya da olamaması derneğin uluslararası kimliği ve demokratikleşme söylemiyle ters düşmektedir.

İkinci olarak 'kamu bilincini arttırma' rolü bağlamında sonuçlara yer verilmektedir. 1998 yılından günümüze yayınlanan İlerleme Raporları incelendiğinde, Türkiye'de dini özgürlükler ve sendikal haklar konularında AB müktesebatına uyum çabalarının yetersiz kaldığı görülmektedir. MÜSİAD da bu konularda çeşitli çalışmalar yapmış ve çalışmalarını kamuoyuna duyurmuştur. Derneğin 'dini özgürlükler bağlamında kamu bilincini arttırma' rolüne baktığımızda, adaylık sürecinin başladığı yıllarda AB'nin bu konuda adım atılmasına öncülük edeceğine kanaat getirilmiş, ancak sonraki yıllarda AB'nin tutumu eleştirilmeye

başlamıştır. Başörtüsü, işyerinde ibadet gibi çeşitli dini özgürlüklerin AB İlerleme Raporlarında dile getirilmemesi eleştirilmiştir. AB bu gibi Sünni Müslümanlara özgü dini özgürlükler yerine Aleviler, Süryaniler ve gayrimüslim azınlıkların dini özgürlüklerine ilişkin değerlendirmeler yapmaktadır. MÜSİAD Türkiye'de farklı dine mensup herkesin dinini yaşamakta özgür olduğunu açıklasa da Türk halkının büyük bir çoğunluğunun Müslüman olduğuna vurgu yapmakta ve öncelikli olarak Sünni Müslümanların dini özgürlüklerinin korunması gerektiğini belirtmektedir. Dolayısıyla derneğin dini özgürlükler bağlamındaki kamu bilincini arttırma rolü Sünni Müslümanlarla sınırlı kalmaktadır.

Derneğin çalışmaları sivil toplumun Avrupalılaşmasının mekanizmalarından biri olan 'AB fonları'ndan yararlanma bağlamında değerlendirildiğinde herhangi bir proje girişiminde bulunmadığı; 'AB müktesebatının uygulanması' bağlamında değerlendirildiğinde dini özgürlüklerin ayrım yapılmaksızın genişletilmesi için çaba harcamadığı ve yönetime baskı yapmadığı görülmüştür. 'Sosyal öğrenme' mekanizması bağlamında ise derneğin farklı şubelerinde farklı görüşlerin hakim olduğu; ancak derneğin genel merkez temsilcileri ve yayınları çerçevesinde toplumsal bilinç yerine "ümmet" bilincine odaklandığı görülmektedir. Dolayısıyla dernek sivil toplumun Avrupalılaşması mekanizmalarına başvurmamakta, AB İlerleme Raporlarında dini özgürlükler konusunda dile getirilen sorunların çözümüne katkı sağlamamaktadır. Dernek dini özgürlükler konusuna Tarihsel Kurumsalcılığın da belirttiği gibi tarihsel temellerini muhafaza ederek yaklaşmaktadır. Anadolu'daki muhafazakar işadamları tarafından kurulan derneğin dini özgürlükler konusundaki yaklaşımı kurulduğu günden bu yana İslami çerçevede devam ettirilmektedir.

MÜSİAD sendikal haklar konusunda kamu bilincini arttırmaya çalışmamaktadır. Derneğin sendika kavramına bakış açısı, eski kuşakta da yeni kuşakta da önemli bir fark göstermemektedir. MÜSİAD üyeleri 28 Şubat sürecinde sendikaların MÜSİAD'a karşı faaliyetler yürüttüklerini, siyasete bulaştıklarını ifade etmişler; Genç MÜSİAD üyeleri ise işçilerin sendikal örgütlenmelere üye olmadan haklarını istedikleri gibi alabildiklerini ifade etmişlerdir. Bazı genç üyeler ise sendikal girişimlerden habersiz olduğunu ifade etmiştir. MÜSİAD yayınlarında ve MÜSİAD temsilcilerinin söylemlerinde iş hayatında işçi ve işveren ayrımlarının olmadığı, işçi ve işverenin namazda yan yana olduğu gibi iş hayatında da birinin

diğerinden önde olmadığı vurgulanmıştır. Dernek, Avrupa ve Türkiye tarihinin kendine özgü özelliklerinden dolayı Avrupa'daki sendika kavramı ile Türkiye'deki sendika kavramının birbirinden farklı özellikler taşıdığını ifade etmektedir. Dolayısıyla dernek, bünyesindeki işadamlarını, onların şirketlerinde çalışan işçileri ve kamuoyunu işçi ve işveren hakları, toplanma özgürlüğü, sosyal diyalog, toplu sözleşme gibi konularda bilgilendirmemektedir. Bu bağlamda sivil toplumun Avrupalılaşması mekanizmalarını uygulamamakta, Gözden Geçirilmiş Avrupa Şartı ve ILO Sözleşmelerine uyum sağlamamakta, atılması gereken adımlar konusunda sesini duyurmamaktadır. Dernek bu konuya ilişkin olarak İslami değerlere vurgu yapmaktadır. Derneğin sendikal haklara bakış açısı çıkarlarıyla örtüşmekte; bu tutum Rasyonel Seçim Kurumsalcılığı ile açıklanabilmektedir. İslami/muhafazakar bir özelliği olan Hak-İş'in sendikal haklar söylemi ile MÜSİAD'ın sendikal haklar söylemi birbiriyle çelişmektedir. İslam dininin işçi ve işveren kesiminde farklı yorumlanması tarafların çıkar maksimizasyonuna odaklandıklarının açık bir göstergesidir.

MÜSİAD'ın dini özgürlükler ve sendikal haklar bağlamında kamu bilincini arttırma rolü Avrupalılaşma sürecinden etkilenmemekte, demokrasinin güçlenmesine katkı sağlamamaktadır. Sivil toplumun kamu bilincini arttırma rolü başka alt başlıklarda da incelenebilir. Böylece derneklerin demokrasinin güçlenmesi sürecinde güçlü ve zayıf oldukları yönler bu kriter bağlamında ortaya çıkarılabilecektir.

Üçüncü olarak 'devlet ve toplum arasında arabulucu rol oynama' kriteri siyasal, sosyal ve ekonomik alanlarda incelenmiştir. MÜSİAD'ın siyasal alanda devlet ve toplum arasındaki arabulucu rolünün 1990'lı yıllardan bu yana önemli bir aşama kaydettiğini görmekteyiz. Kurulduğu yıllarda içine kapanık bir özelliğe sahip olan dernek, devletle iletişim kurmakta zorluk çekmiştir. İstanbul burjuvazisinin ekonomideki baskın konumu ve devletle yakın ilişkileri Anadolu burjuvazisinin RP'ye yönelmesini beraberinde getirmiştir. 28 Şubat süreci, RP'nin kapatılması ve çok sayıda üyenin MÜSİAD'dan ayrılması derneğin tutumlarını gözden geçirmesini beraberinde getirmiş; dernek üyeleri farklı kesimlere daha ılımlı yaklaşmaya başlamış; söylemini değiştirmiştir. 2002 yılından günümüze AKP'nin iktidarda olması ve politikaları MÜSİAD tarafından desteklenmiş; dernek üyeleri AKP'de ve devlet kurumlarında görev almıştır. 1999 öncesinde Türkiye-AB ilişkilerine karşı

çıkan dernek, 1999 yılından 2004 yılına kadar adaylık sürecine önemli katkılar sağlamış, ancak 2004 sonrasında siyasi alandaki çalışmalarını yavaşlatmıştır. Bu tarih, AB Brüksel Zirvesi'nde Türkiye için kalıcı kısıtlamaların getirildiği tarihtir. Dernek AB'nin aday ülkeler arasında çifte standart uyguladığını belirtmiş, kalıcı kısıtlamaların Türkiye tarafından kabul edilmesine karşı çıkmıştır. Dernek, 2011 yılında kendi tabanının taleplerini yansıtan bir anayasa önerisi hazırlayarak siyasal alanda arabuluculuk rolü ile demokrasinin güçlenmesine katkı sağlamaya çalışmıştır.

MÜSİAD sosyal alanda ise sosyal sorumluluk projelerine önemli bir ağırlık vermiştir. Sivil toplumun bu tür projeleri devlet ve toplum arasında arabulucu rol oynamasına katkıda bulunmakta, devletin yetişemediği konularda STÖ'ler faaliyet göstermektedir. Çalışmada sosyal sorumluluk projelerinin yanı sıra derneğin istihdam politikası yaklaşımı ve ESK üyeliği de değerlendirilmiştir. Dernek 2004 yılından itibaren Avrupa İstihdam Stratejisi ile uyumlu bir istihdam stratejisinin benimsenmesi gerektiğini belirtmektedir. Ancak Avrupa İstihdam Stratejisi'ne uyum, literatürde de değinildiği üzere edinilmiş sosyal hakların kaybedilmesine sebep olabilecektir. Yarı-zamanlı çalışma, evde çalışma, girişimcilik gibi esnek çalışma türleri işçilerin bugün sahip olduğu hakları kısıtlayacak; iş güvencesi sağlanamayacaktır. Dernek bu bağlamda AB fonları mekanizmasına başvurmakta, Hidrolik Teknikeri Yetiştirme Projesi ve Trabzon İnisiyatifi Projesi gibi projeleri hayata geçirmekte; AB müktesebatının uygulanması mekanizması bağlamında Avrupa İstihdam Stratejisi ile uyumlu bir ulusal istihdam stratejisinin benimsenmesi gerektiğine vurgu yapmakta ve yayınları ile hükümete çağrı yapmaktadır. Derneğin ESK üyeliği de sosyal alandaki arabulucu rolünün araştırılmasına katkı sağlamıştır. ESK, 2001 yılında AB müktesebatına uyum çerçevesinde kurulmuştur. Farklı çıkar gruplarının temsil edildiği Konsey, 2009 yılından bu yana toplanmamaktadır. Dolayısıyla işveren örgütleri, sendikalar ve diğer örgütlerin dahil olduğu Konsey'deki sosyal diyalog mekanizması işletilememektedir. MÜSİAD, ESK'nin yeniden toplanması için herhangi bir çağrıda bulunmamaktadır. Dernek taleplerini, önerilerini devlete iletme konusunda herhangi bir sorun yaşamamaktadır. MÜSİAD'ın bu alandaki politikası rasyonel seçimleri ile şekillenmektedir.

Ekonomik alanda derneğin arabulucu rolünün araştırılması için MÜSİAD'ın ekonomi politikasına ilişkin görüş ve önerileri incelenmiş; derneğin uluslararası ve

özellikle Avrupa düzeyindeki muadilleriyle ilişkilerinin devlet ve toplum arasında arabulucu rol oynamasına ne derece katkı sağladığı araştırılmıştır. MÜSİAD, 2001 yılına kadar sürdürülen ekonomi politikaları hakkında eleştirilerde bulunmuş; ancak daha sonra iktidara gelen AKP tarafından sürdürülen ekonomi politikasına destek vermiştir. Bugün dış ticaret açığı, Büyük Mağazalar Yasa Tasarısı, vergi politikası, Ar-Ge ve bilişim alanlarında reformlara ihtiyaç duyulduğunu ifade eden dernek, önerilerinin hükümet tarafından dikkate alındığını ve sonraki aşamalarda hayata geçirildiğini belirtmektedir. Dernek sivil toplumun Avrupalılaşması bağlamında 'AB müktesebatının uygulanması' mekanizmasını desteklemekte; Gümrük Birliği Antlaşması'nın olumlu yönlerinden bahsetse de Antlaşma'nın yeniden düzenlenmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Derneğin ekonomik alanda bir sosyal öğrenme sürecinden geçmekte olduğu görülmektedir. Bu sürece en büyük katkıyı derneğin Avrupa'daki muadilleriyle kurduğu ilişkiler sağlamıştır. Kurulduğu süreçte tamamen AB karşıtı olan dernek, adaylık sürecinin başlaması ile birlikte bakış açısını değiştirmiş ve sürece destek vermeye başlamıştır. Avrupa'daki işadamları örgütleri ile ikili antlaşmalar yapılmakta, projeler üretilmekte ve Avrupa KOBİ'leri Konfederasyonu üyeliği sürdürülmektedir. Bu ilişki ağları derneğin Avrupa'daki gelişmeler hakkında bilgilenmesini, Avrupa'da Türkiye'yi temsil etmesini, lobi yapmasını ve Türkiye'nin adaylık sürecine katkı sağlamasını beraberinde getirmektedir.

Sonuç olarak, MÜSİAD'ın siyasal, sosyal ve ekonomik alanlarda devlet ve toplum arasındaki arabulucu rolünü şöyle değerlendirmek mümkündür: Derneğin siyasal alanda geçmişten günümüze önemli aşamalar kaydettiği, 2008 ve 2011 yılındaki anayasa önerileri, ekonomi raporları ve araştırma raporlarındaki önerilerinin hükümet tarafından dikkate alındığı, ancak dernek ve hükümet arasındaki organik bağın sivil toplumun özüne zarar vermemesi gerektiği belirtilmelidir. Demokrasinin güçlenmesi literatürü STÖ'lerin devletle organik bağ kurmayan, devletten bağımsız örgütler olması gerektiğine vurgu yapmaktadır. MÜSİAD da geçmişte devlete yakınlığı ile eleştirdiği İstanbul burjuvazisinin yerini almamalıdır. Derneğin siyasal alandaki rolü rasyonel seçimler ve tarihsel sürecinde oluşturduğu değerlere dayalı olarak sürdürülmektedir. Derneğin sosyal sorumluluk projelerine ağırlık vermesi demokrasinin güçlenmesine katkı sağlayıcı özelliktedir.

Bu faaliyetlerin desteklenmesi Tarihsel Kurumsalcılığın da açıkladığı üzere derneğin tarihsel sürecinde İslami kurallara referans vermesinden kaynaklanmaktadır. Bu noktada dernek üyeleri herhangi bir çıkar gütmeden İslami kurallara dayalı olarak kazançlarının kırkta birini sosyal sorumluluk projelerine aktarmaktadır. Ancak dernek sosyal alanda tamamıyla devlet ve toplum arasında arabulucu rol üstlenememektedir. İstihdam politikası yaklaşımı, ESK'nin yeniden toplanması için herhangi bir girişimde bulunmaması, derneğin bu alanlarda rasyonel seçimleri ile hareket ettiğini göstermektedir. Ekonomik alanda ise MÜSİAD, devlet ve toplum arasında arabulucu bir rol üstlenmektedir. Dernek, tabanının taleplerini ve önerilerini yayınları ile devlete iletmekte; Avrupa'daki muadilleriyle kurduğu ilişkiler Türkiye-AB ekonomik ilişkilerine de katkı sağlamaktadır.

Dördüncü olarak 'dışlanmış grupların haklarını koruma' kriteri bağlamında MÜSİAD'ın Kürt sorunu ve kadın haklarına bakışı değerlendirilmiştir. MÜSİAD Kürt sorununun çözümü için somut adımlar atmıştır. Anadolu'nun farklı coğrafyalarında dernek şubelerinin kurulması ve önemli oranda dernek üyesi Kürt nüfusunun olması, bu sorunun dernek genel merkezi tarafından ele alınmasını olanaklı kılmıştır. Dernek ilk olarak 2008 yılında yayınladığı bir araştırma raporunda Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin kalkındırılmasının Kürt sorununa çözüm getireceğini vurgulamış; Kalkınma Bakanlığı kurulması önerisinde bulunmuş; ana dilde eğitim, öğretim, savunma gibi hakların önündeki engellerin kaldırılması gerektiğini vurgulamıştır. MÜSİAD'ın Mardin ve Diyarbakır şubeleri Kürt sorunu bağlamında genel merkezden bağımsız önerilerde bulunmuş; genel merkez şubelerin önerilerini dikkate alarak 2009 yılında hükümet tarafından başlatılan demokratik açılım projesine destek vermek için öneriler hazırlamıştır. 2013 yılında başlatılan çözüm süreci de ilk olarak MÜSİAD'ın desteğini almıştır. Derneğin Anadolu'nun neredeyse bütününü temsil ediyor olması bu sorunla aynı çatı altında mücadele edilmesine katkı sağlamıştır. Derneğin önerileri AB'nin İlerleme Raporlarındaki önerileri ile paralellik göstermektedir. Sivil toplumun Avrupalılaşması mekanizmalarından AB müktesebatına uyum sağlanması MÜSİAD tarafından desteklenmekte; dernek bir sosyal öğrenme sürecinden geçmektedir. MÜSİAD'ın bu konuda AB ile çatıştığı tek nokta AB'nin Kürt vatandaşları azınlık olarak nitelendirmesi, MÜSİAD'ın ise Lozan Antlaşması maddelerini benimsediğini ifade

etmesidir. Ancak AB, Türkiye'nin Lozan Antlaşması tezini öne sürmesi dolayısıyla Kürtlerin azınlık statüsünde değerlendirilmesi gerektiğine 2009 yılı itibariyle vurgu yapmamaktadır.

MÜSİAD'ın kadın haklarına ilişkin çalışmalarını değerlendirdiğimizde bu konunun dernek içinde bugüne değin başörtüsü sorunu ve kadın istihdamının arttırılması çerçevesinde değerlendirildiğini görmekteyiz. Dernek yayınlarında kadının çalışma hayatına ilişkin olarak esnek çalışma türlerine yer verilmiştir. MÜSİAD, İlerleme Raporlarında AB'nin başörtüsü yasağına değinmemesini eleştirirken, AB Türkiye'de kadına şiddet sorununa eğilmektedir. Dernek kadın hakları konusunda sivil toplumun Avrupalılaşması mekanizmalarına başvurmamaktadır. Dernek bünyesinde kurulan Hanımlar Platformu kapsamında dernek üyelerinin eşleri ve kadın üyeler sosyal faaliyetler düzenlemektedir. MÜSİAD'ın Anadolu'daki şubelerinde kadın üye sayısı yok denecek kadar azdır. Ancak mülakatlar neticesinde Anadolu'da kadın üye sayısının arttırılması için kadın üyelerden aidat alınmaması gibi önemli adımların atılmakta olduğu görülmüştür. Diğer taraftan derneğe bağlı Genç MÜSİAD'ın üyelerinin yarısından fazlası kadındır. Bugün derneğin kadın hakları bağlamında demokrasinin güçlenmesine katkı sağladığını söylemek mümkün değildir. Ancak dernek bünyesinde gelecek kuşakların kadın hakları bağlamında daha özverili bir çalışma içinde olacağı beklentisi mevcuttur.

Sonuç olarak MÜSİAD, çıkarlarına uygun olan noktalarda (ekonomi politikası, siyaset, Avrupa İstihdam Stratejisi) AB adaylık sürecinde arabulucu bir aktör olarak rol oynamaktadır. Ancak dernek demokrasi açığı olan konularda (sendikal haklar, sosyal diyalog, dini özgürlükler, kadın hakları) adım atılmasına yönelik herhangi bir girişimde bulunmamaktadır. Avrupalılaşma küreselleşmenin getirilerini ve liberal ekonominin açmazlarını da içinde barındırmakta, MÜSİAD açmazlar doğursa da söz konusu getirilere sahip olmayı amaçlamaktadır. Ancak ekonomik alanda Avrupalı iş adamları ile yakın bir ilişki içinde olan derneğin bu anlamda bir sosyal öğrenme sürecinden de geçmekte olduğu görülmektedir. MÜSİAD Avrupa standartlarının Türkiye'de uygulanmasına diğer pek çok büyük işadamları dernekleri gibi katkı sağlamaktadır. Derneğin demokrasinin güçlenmesine en çok katkı sağladığı alanların 'ekonomik alanda devlet ve toplum arasında

arabulucu rol oynama', ve 'Kürt sorunu bağlamında dışlanmış grupların haklarını koruma' alanları olduğu görülmektedir. Derneğin ekonomik alandaki arabulucu rolü özellikle 1999'dan sonra yayınları, önerileri ve dernek temsilcilerinin söylemleri ile gelişmiştir. 1999 öncesinde sadece Orta Doğu ülkeleri ile Pamuk Birliği kurulmasını destekleyen dernek, 1999 sonrasında içe kapalı ya da tek yönlü bir ekonomik yapı yerine uluslararası piyasalarda varlık gösteren bir yapının inşa edilmesi gerektiğini savunmaya başlamıştır. Dernek Gümrük Birliği'ne olan karşıt tutumunu değiştirerek Gümrük Birliği Antlaşması'nın revize edilmesi gereken yönlerini vurgulamaya başlamıştır. Ulusal alanda ise büyük işletmelerin yanı sıra KOBİ'lerin de ekonomi politikasına etki etmesinde derneğin önemli bir payı bulunmaktadır. Ekonomik alandaki arabulucu rol, MÜSİAD'ın bir işadamları derneği olarak ekonomik fırsatları değerlendirmesi ile gelişmiştir. MÜSİAD'ın Kürt sorununa ilişkin yaklaşımı derneğin kuruluşundan günümüze aynı düzlemde devam etmektedir. Dernek Kürt vatandaşların ifade özgürlüğü ve anadilde eğitim gibi haklarının engellenmemesi gerektiğini 2008 ve 2011 tarihli anayasa önerilerinde dile getirmiş; hükümetin demokratik açılım ve barış süreci çalışmalarına destek vermiştir. Ancak Kürt sorunu bağlamındaki çalışmalar Kürt kökenli üyelerin büyük bir çoğunluğunun Sünni Müslüman olmasından ve Anadolu'daki potansiyel ekonomik fırsatlardan önemli derecede etkilenmektedir. Örgüt içi demokrasi ve demokratik değerleri koruma kriteri bağlamında önemli adımlar atılmış olsa da bu alandaki katkı ve dışlanmış grupların haklarını koruma kriteri bağlamında kadın haklarının korunmasına yapılan katkı yetersizdir. Kamu bilincini arttırma kriteri ise dini özgürlükler ve sendikal haklar bağlamında karşılanmamaktadır.

Demokrasi, MÜSİAD'ın söyleminde önemli bir yer tutmaktadır. Ancak demokrasinin güçlenmesi için gerekli unsurların MÜSİAD tarafından yeterli bir şekilde yerine getirilmediğini görmekteyiz. Dernek dışlanmış grupların haklarını koruma rolü bağlamında Kürt sorununun çözümüne yönelik önemli çalışmalar yapmakta, ancak aynı çabayı kadın hakları için göstermemektedir. Kamu bilincini arttırma rolü bağlamında özellikle Sünni Müslümanların dini özgürlüklerine vurgu yapmakta, ancak başka dinlere mensup grupların dini özgürlükleri hakkında somut öneriler getirmemektedir. Derneğin bu alanlardaki yaklaşımlarında bireyin özgürlüklerine değil, kendini oluşturan topluluğun özgürlük alanlarına odaklanması

önemli bir rol oynamaktadır. Dernek sendikal haklar konusunda da kendine özgü İslami bir söylem geliştirmiştir; ancak bu söylem başka İslami söylemlerle çatışmakta ve demokrasinin güçlenmesine katkı sağlamamaktadır. Devlet ve toplum arasında arabuluculuk rolü de ekonomik tercihler ve İslami bakış açısı ile sürdürülmektedir. Dolayısıyla tüm birey ve grupların sosyal, politik ve ekonomik hak ve özgürlüklerinin korunmasından ziyade Sünni Müslüman olan topluluğun sosyal, politik ve ekonomik hak ve özgürlüklerinin korunması çabası ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla MÜSİAD'ın toplulukçu algısı derneğin demokrasinin güçlenmesine farklı alanlarda katkı sağlamasını önlemektedir. Dernek özellikle rasyonel seçimleri ve tarihsel özellikleri ile bağdaşan alanlarda demokrasinin güçlenmesine katkı sağlamaktadır.

KAYNAKÇA

Abay, Ali Rıza, "Sivil Toplum ve Demokrasi Bağlamında Sivil Dayanışma ve Sivil Toplum Örgütleri", Üçüncü Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi, Eskişehir, 24–26.11.2004, http://iibf.ogu.edu.tr/kongre/bildiriler/06-04.pdf, (02.05.2011).

"AB'den kadın hakları örgütlerine 3 milyon euro", http://www.euractiv.com.tr/ab-fonlari/article/abden-kadin-haklari-orgutlerine-3-milyon-euro-hibe-025317, (11.02.2013).

Ahmadov, Ramin, "Counter Transformations in the Center and Periphery of Turkish Society and the Rise of the Justice and Development Party", **Alternatives: Turkish Journal of International Relations**, Cilt:.7, Sayı: 2–3, 2008, ss.15–36.

Akdağ Uluç, Miray, "Bilkent'te Kürtçe dersi", 09.02.2013, http://www.ntvmsnbc.com/id/25420853/, (27.02.2013).

Akman, Sait, "Turkey-EU Relations in the Enlargement Process: Rational Choice Approach to Interests and Participation in Turkey", **Collegium**, Sayı: 31, 2005, ss.55–74.

Aknur, Müge, "The Impact of Civil-Military Relations on Democratic Consolidation in Turkey", içinde **Democratic Consolidation in Turkey**, (Ed. Müge Aknur), Universal Publishers, USA, 2012, ss.203–249.

AKP'nin Anayasa Taslağının Tam Metni, Madde 9: Eşitlik, 13.09.2007, http://bianet.org/biamag/siyaset/101746-akpnin-anayasa-taslaginin-tam-metni, (13.03.2013).

Akşit, Bahattin, Bahar Tabakoğlu, Ayşe Serdar, "Ulus-Devlet, Küreselleşme ve Cemaatçilik Arasında Sıkışan/Gelişen Sivil Toplum: Türkiye'de Sivil Toplum

Kuruluşları Deneyimi", içinde **Cumhuriyet Döneminde Siyasal Düşünce ve Modernleşme**, (Ed. A. A. Dikmen), Türk Sosyal Bilimler Derneği ve İmaj Yayınları, Ankara, ss.401–427.

Alkan, Haluk, "Karar Alma Süreçlerine Katılım Sistemleri Açısından Türkiye Ekonomik ve Sosyal Konseyi", **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt: 33, Sayı: 2, 2000, ss.57–77.

Akyol, Taha, "Değişimde İnisiyatif Girişimcilerde", **MÜSİAD Çerçeve Dergisi**, Yıl: 13, Sayı: 35, 2005, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/cerceve_dergisi_35.pdf, (06.02.2013), ss.24–25.

Akyüz, Vecdi, "Devlet ve İşçi-İşveren İlişkileri", **Mukayeseli Hukuk Açısından İşçi-İşveren Münasebetleri**, İlmi Neşriyat, İstanbul, 1990, ss.191–204.

Altun, Mehmet, **Ortak Aklı Ararken TÜSİAD'ın İlk On Yılı 1970–1980**, Doğan Kitap, 1. Baskı, İstanbul, 2009.

Amenta, Edwin, Kelly M. Ramsey, "Institutional Theory", içinde **Handbook of Politics State and Society in Global Perspective**, (Ed. Kevin T. Leicht, J. Craig Jenkins), Springer, USA, 2010, ss.15-39.

Amersfoort, Philippe van, "European Civil Society", **Asia Europe Journal**, Cilt: 3, 2005, ss.395–402.

Anderson, Jeffrey, "Europeanization and the Transformation of the Democratic Polity," **Journal of Common Market Studies**, Cilt: 40, Sayı: 5, 2002, ss.793–822.

Anheier, Helmut K., "Reflections on the Concept and Measurement of Global Civil Society", **Voluntas**, Cilt: 18, Sayı: 1, 2007, ss.1–15.

Anheier, Helmut K., Lisa Carlson, Volkhart Finn Heinrich ve Kumi Naidoo, "The Civil Society Diamond: A Primer", **Civicus Occasional Paper Series**, Cilt: 1, Sayı: 2, 2001, ss.6–10.

Anheier, Helmut K., **Civil Society. Measurement, Evaluation, Policy**, Earthscan, London, 2004.

Arabacı, Ahmet, "Avrupa Birliği'nde Çıkar Temsilinin Gelişimi", **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 17, 2008, ss.73-103.

Arabacı, Ahmet, "Explaining Transformation of Turkish Civil Society in the EU Accession Process", **Insight Turke**y, Cilt: 10, Sayı: 2, 2008, ss.77–93.

Arat, Yeşim, "Politics and Big Business: Janus-Faced Link to the State", içinde **Strong State and Economic Interest Groups. The Post–1980 Turkish Experience**, (Ed. Metin Heper), Walter de Gruyter, Berlin, New York, 1991, ss.135–149.

Arat-Koç, Sedef, "A Cultural Turn in Politics. Bourgeois Class Identity and White-Turk Discourses", içinde **Hegemonic Transitions, the State and Crisis in Neoliberal Capitalism**, (Ed. Yıldız Atasoy), Routledge, USA, Canada, 2009, ss.209–227.

Aslan, Seyfettin, "Sivil Toplum ve Demokrasi", **İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 15, Sayı: 2, 2010, ss.357-374.

Aspinwall, Mark D. ve Gerard Schneider, "Same Menu, Seperate Tables: The Institutionalist Turn in Political Science and the Study of European Integration", **European Journal of Political Research**, Cilt: 38, 2000, ss.1–36.

Aspinwall, Mark ve Justin Greenwood, **Collective Action in the European Union**, Routledge, London, 1998.

Atan, Serap, "Europeanisation of Turkish Peak Business Organisations and Turkey-EU Relations", içinde **Turkey and European Integration. Accession Prospects and Issues**, (Ed. Mehmet Uğur ve Nergis Canefe), Routledge, 2004, ss.100–121.

Atasoy, Yıldız, "Islamic Engagement with European Universalism. State Transformation in Turkey", içinde **Hegemonic Transitions, the State and Crisis in Neoliberal Capitalism**, (Ed. Yıldız Atasoy), Routledge, USA, Canada, 2009, ss.166–186.

Atasoy, Yıldız, "The Islamic Ethic and the Spirit of Turkish Capitalism Today", içinde **Global Flashpoints: Reactions to Imperialism and Neoliberalism**, (Ed. Leo Panitch ve Colin Leys), The Merlin Press, Monthly Review Press, Fernwood Publishing, London, New York, Halifax, 2007, ss.121–140.

Avcı, Özlem, **İstanbul'da Dindar Üniversite Gençliği İki Dünya Arasında**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, Türkiye'nin Avrupa Birliği İletişim Stratejisi, Ankara, Ocak 2010, http://www.abgs.gov.tr/files/strateji/abis_tr1.pdf, (31.01.2013).

"Avrupa Birliği'ne katılım için yeni platform kuruldu", **Zaman**, 23.04.2011, http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=1125124&keyfield=4DC39C53C4B04144, (06.02.2012).

Avrupa KOBİ derneklerinin başkanları İstanbul'a geliyor, Yeni Şafak, 22.11.2004, http://yenisafak.com.tr/arsiv/2004/kasim/22/e02.html, (04.09.2013).

Avrupa Sosyal Şartı: Avrupa için Yeni Bir Sosyal Anayasa, http://www.yargitay.gov.tr/abproje/belge/temelbelge/avrupasosyalsarti2.pdf, (15.03.2013).

Ayberk, Ural ve Emre Boduroğlu, "Turkish Interest Groups Facing the European Community", **Yapı Kredi Economic Review**, Cilt: 3, Sayı: 2, 1989, ss.125–158.

Bahadır, Vahdettin, "Kürt meselesinde ortak iyinin arayışı ve üç aşamalı çözüm önerisi", **Zaman**, 02.06.2009, http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=854192&title=yorum-vahdettin-bahadir-kurt-meselesinde-ortak-iyinin-arayisi-ve-uc-asamali-cozum-onerisi&haberSayfa=0, (08.02.2012).

Baker, Gideon, **Civil Society and Democratic Theory**, Routledge, London, New York, 1997.

Bakırezer, Güven, Yücel Demirer, "AK Parti'nin Sınıf Siyaseti", **Mülkiye**, Cilt: 30, Sayı: 252, 2006, ss.19–32.

Balcı, Yusuf, "İslamda Çalışma İlişkileri", içinde **İş Hayatında İslam İnsanı. İslami Duyarlılıklar Yönetilen Firmalarda Örgütsel Davranış Biçimleri**, (Der. Hüner Şencan), MÜSİAD Araştırma Raporu, Sayı: 9, İstanbul, 1994, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/arastirma_raporlari_09.pdf, (05.02.2013), ss.113–128.

Balkır, Canan ve Galip L. Yalman, "Economics and the Politicisation of Civil Society: The Turkish-Cypriot Case", içinde **Cyprus: A Conflict at the Crossroads**, (Ed. Thomas Diez ve Nathalie Tocci), Manchester University Press, Manchester, 2009, ss.48–64.

Balkır, Canan, "The Turkish Cypriot Business Community as a Politico-Economic Actor Searching for a Solution", **Turkish Policy Quarterly**, 2005, ss.1–17.

Baran, Ebru, "MÜSİAD'ın kadın gücü", http://m.on5yirmi5.com/haber/30237.htm, (25.05.2012).

Barbé, Esther and Elisabeth Johansson-Nogués, "The EU as a Modest 'Force for Good': The European Neighbourhood Policy", **International Affairs**, Cilt: 84, Sayı: 1, 2008, ss.81–96.

Bardakçı, Mehmet, **Europeanization and Change in Domestic Politics: Impact and Mediating Factors of the Copenhagen Political Criteria in Turkish Democracy: 1999–2005**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Duisburg-Essen University, Department of Political Science, Germany, 2007, http://duepublico.uni-duisburg-essen.de/servlets/DerivateServlet/Derivate-16827/bardakci_Diss.pdf, (15.03.2013).

Baş, Rahime, "Ofiste Çalışmaya Veda, 'Ofis Ev'e Merhaba", **MÜSİAD Çerçeve Dergisi**, Dosya: İstihdam, Yıl: 12, Sayı: 32, 2004, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/cerceve_dergisi_32.pdf, (28.02.2013), ss.72–76.

Filiz Başkan, "Accomodating Political Islam in Turkish Democracy", içinde **Democratic Consolidation in Turkey**, (Ed. Müge Aknur), Universal Publishers, USA, 2012, ss. 345–377.

Başkan, Filiz, "The Rising Islamic Business Elite and Democratization in Turkey", **Journal of Balkan and Near Eastern Studies**, Cilt: 12, Sayı: 4, 2010, ss.399–416.

"Başörtüsü yasağı kadınlarımızı eğitim ve iş hayatından tecrit etti", **Zaman**, 14.10.2010, http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=1040293&keyfield=4DC39C53C4B04144,(07.02.2012).

Batuhan, Hüseyin ve Teo Grünberg, **Modern Mantık**, ODTÜ Yayınları, Ankara, 1984.

Bayraktar, Arif, "Kuzey Kıbrıs'a alternatif otel", **Zaman**, 22.02.2011,

http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=1097085&keyfield=4DC39C53C4B04144, (06.02.2012).

Berger, Suzanne, "Introduction", içinde **Organizing Interests in Western Europe. Pluralism, Corporatism and the Transformation of Politics**, (Ed. Suzanne Berger), Cambridge University Press, Cambridge, 1981.

Beriş, H. Emrah, "Türkiye'de 1980 sonrası Devlet-Sermaye İlişkileri ve Parçalı Burjuvazinin Oluşumu", **Ekonomik Yaklaşım**, Cilt: 19, Sayı: 69, 2008, ss.33–45.

Berker, Feyyaz, Güngör Uras, **Fikir Üreten Fabrika, TÜSİAD'ın İlk On Yılı 1970–1980**, Doğan Kitap, İstanbul, 2009.

Beyers, Jan, Bart Kerremans, "Critical Resource Dependencies and the Europeanization of Domestic Interest Groups", **Journal of European Public Policy**, Cilt: 14, Sayı: 3, 2007, ss.460–481.

Bila, Fikret, "Erdoğan'ın yol haritası", **Milliyet**, 31.01.2013, http://siyaset.milliyet.com.tr/erdogan-in-yol-haritasi/siyaset/siyasetyazardetay/31.01.2013/1662543/default.htm, (18.02.2013);

Bilgiç, Mustafa, "MÜSİAD üyeleri bir arada yaşayacak", **Yeni Şafak**, 13.02.2010, http://yenisafak.com.tr/YurtHaberler/?i=241444&t=13.02.2010, (09.02.2012).

Billante, Nicole, Peter Saunders, **Six Questions About Civility**, Center for Independent Studies Occasional Paper Series, Sayı: 82, Center for Independent Studies Publishing, Australia, 2002.

Bolat, Ömer, "AB Kendi Yükümlülükleri Konusunda Sessiz Kalmaktadır", **İşveren Dergisi**, 2006, http://www.tisk.org.tr/isveren_sayfa.asp?yazi_id=1527&id=82, (22.08.2011).

Bolat, Ömer, "Üçüncü Safhadaki Girişimciliğimiz ve Geleceği", **Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 2, 2006, ss.81–89.

Bolat, Ömer, **Avrupa Birliği ve Türkiye-AB İlişkilerinin Kronolojisi**, MÜSİAD Cep Kitapları, Sayı: 13, İstanbul, 2003, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/cep_kitaplari_13.pdf (06.02.2013).

Bolat, Ömer, "Anadolu'ya Dönüş Muhteşem Olabilir", **MÜSİAD Çerçeve Dergisi**, Yıl: 13, Sayı: 35, 2005, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/cerceve_dergisi_35.pdf, (05.02.2013), ss.6–7.

Bolat, Ömer, "Daha Fazla İstihdam için Yapılması Gerekenler", **MÜSİAD Çerçeve Dergisi**, Yıl: 12, Sayı: 32, 2004, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/cerceve_dergisi_32.pdf, (28.02.2013).

Bolat, Ömer, "Avrupa Birliği ve Sivil Toplum Kuruluşları", **MÜSİAD Çerçeve Dergisi**, Dosya: Ortaklıklar, Yıl: 12, Sayı: 34, 2004, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/cerceve_dergisi_34.pdf, (28.02.2013), ss.4–6.

Ömer Bolat, **Medeniyet İdeali Konuşmalar-Söyleşiler**, Küre Yayınları, İstanbul, 2007.

Boratav, Korkut, **1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005.

Booth, John A., Patricia Bayer Richard, "Civil Society, Political Capital and Democratization in Central America", **The Journal of Politics**, Cilt: 60, Sayı: 3, 1998, ss.780-800.

Borragán, Nieves Pérez-Solórzano, "EU Accession and Interest Politics in Central and Eastern Europe", **Perspectives on European Politics and Society**, Cilt: 5, Sayı: 2, 2004, ss.244–272.

Boyacıoğlu, Hacer, "MÜSİAD'ın üyelik kriteri: Gösteriş için içenin üyeliği zor", **Radikal**, 10.09.2012, http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&ArticleID=1099775&CategoryID=80, (11.02.2013).

Börzel, Tanja A., **States and Regions in the European Union: Institutional Adaptation in Germany and Spain**, Cambridge University Press, West Nyack, New York, USA, 2001.

Börzel, Tanja A., "Pace-Setting, Foot-Dragging, and Fence-Sitting. Member State Responses to Europeanization", **Journal of Common Market Studies,** Cilt: 40, Sayı:2, 2002, ss.193–214.

Börzel, Tanja, **States and Regions in the European Union: Institutional Adaptation in Germany and Spain**, Cambridge University Press, West Nyack, New York, USA, 2001.

Börzel, Tanja A. ve Diğdem Soyaltın, "Europeanization in Turkey. Streching a Concept to its Limits?", **KFG Working Paper Series, The Transformative Power of Europe**, Sayı: 36, Freie Universität Berlin, 2012, http://www.polsoz.fu-berlin.de/en/v/transformeurope/publications/working_paper/WP_36_Boerzel_Soyaltin_neu.pdf, (15.03.2013), ss.1–25.

Börzel, Tanja ve Thomas Risse, "Governance Without a State: Can it work?", **Regulation and Governance**, Cilt: 4, Sayı: 2, 2010, ss.113–134.

Börzel, Tanja A. ve Thomas Risse, "When Europe Hits Home: Europeanization and Domestic Change", **European Integration online Papers (EIoP)**, Cilt: 4, Sayı:15, 2000, ss.1–20.

Börzel, Tanja ve Thomas Risse, "Conceptualising the Domestic Impact of Europe" içinde **The Politics of Europeanisation**, (Ed. Kevin Featherstone ve Claudio M. Radaelli), Oxford University Press, Oxford, 2003, ss.57–80.

Buğra, Ayşe, "Class, Culture, and State: An Analysis of Interest Representation by Two Turkish Business Associations", **International Journal of Middle East Studies**, Cilt: 30, Sayı: 4, 1998, ss.521–539.

Buğra, Ayşe, "Labor, Capital and Religion: Harmony and Conflict among the Constituency of Political Islam in Turkey", **Middle Eastern Studies**, Cilt: 38, Sayı: 2, 2002, ss.187–204.

Buğra, Ayşe, **Devlet ve İşadamları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

Buğra, Ayşe, **Islam in Economic Organizations**, TESEV Yayınları, İstanbul, 1999.

Buğra, Ayşe, **State and Business in Modern Turkey. A Comparative Study**, State University of New York Press, State University of New York, 1994.

Bulmer, Simon, The Governance of the European Union: A New Institutionalist Approach, **Journal of Public Policy**, Cilt: 13, Sayı: 4, 1994, ss.351–380.

Bulmer, Simon, "New Institutionalism, The Single Market and EU Governance", **ARENA Working Paper**, Cilt: 25, 1997,

http://www.sv.uio.no/arena/english/research/publications/arena-publications/workingpapers/working-papers1997/wp97_25.htm, (15.03.2013).

Bulmer, Simon J. ve Claudio M. Radaelli, "The Europeanisation of National Policy?", **Queen's Papers on Europeanisation**, Sayı: 1, 2004, http://www.qub.ac.uk/schools/SchoolofPoliticsInternationalStudiesandPhilosophy/FileStore/EuropeanisationFiles/Filetoupload,38405,en.pdf, (15.03.2013), ss.1–22.

Carothers, Thomas, **Aiding Democracy Abroad. The Learning Curve**, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, 1999.

Carothers, Thomas, "Democracy Assistance: The Question of Strategy", **Democratization,** Cilt: 4, Sayı: 3, 1997, ss.109 – 132.

Centre for Civil Society, London School of Economics, http://www.lse.ac.uk/collections/CCS/what_is_civil_society.htm, (20.09.2012).

Chambers, Samuel A., Terrel Carver, William A. Connolly, **Democracy, Pluralism and Political Theory**, Routledge, USA, Canada, 2008.

Checkel, Jeffrey T., "International Institutions and Socialization in Europe: Introduction and Framework", **International Organization**, Cilt: 59, 2005, ss.801-826.

Checkel, Jeffrey, "Norms, Institutions and National Identity in Contemporary Europe", **International Studies Quarterly**, Cilt: 43, 1999, ss.83–144.

Checkel, Jeffrey, "Social Construction and Integration", **Journal of European Public Policy**, Cilt: 6, Sayı: 4, ss.545–560.

Cowles, Maria Green, "Setting the Agenda for a New Europe: The ERT and EC 1992", **Journal of Common Market Studies**, Cilt: 13, 1995, ss.501–520.

Civil Society Facility (2011–2012), http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/financial_assistance/ipa/2012/pf_9_csf-tr.pdf, (08.01.2013), ss.1–20.

Civil Society Development Program, http://www.avrupa.info.tr/eu-and-civil-society/civil-society-development.html, (24.09.2012).

Cizre, Ümit, **Secular and Islamic Politics in Turkey. The Making of the Justice and Development Party**, Routledge, USA, Canada, 2008.

Coen, David ve Charles Dannreuther, "When Size Matters: Europeanisation of Large and SME Business-Government Relations", **Politique européenne**, Sayı: 7, 2002, ss.116–137.

Cohen, Jean L. ve Andrew Arato, **Civil Society and Political Theory**, MIT Press, USA, 1992.

Commission of the European Communities, Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, Enlargement Strategy and Main Challenges 2007–2008, COM(2007) 663 final, 06.11.2007, Brussels, http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2007/nov/strategy_paper_en.pdf, (28.01.2013).

Commission of the European Communities, Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, Western Balkans: Enhancing the European Perspective, SEC (2008) 288, COM (2008) 127 final, Brussels, 05.03.2008, http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2008/november/tradoc_141300.pdf, (28.01.2013).

Commission of the European Communities, European Governance A White Paper, COM (2001) 428 final, Brussels, 2001,

http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/en/com/2001/com2001_0428en01.pdf, (06.02.2013).

Commission of the European Communities, Towards Common Principles of Flexicurity: More and Better Jobs Flexibility and Security, 359 final, Brussels, 27.06.2007, http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:52007SC0861:EN:NOT, (06.02.2013).

Commission of the European Communities, "The Commission and NGOs: Building a Stronger Partnership", Commission Discussion Paper, 11 final, 2000, http://ec.europa.eu/transparency/civil_society/ngo/docs/communication_en.pdf, (15.03.2013).

Commission of the European Communities, Commission Staff Working Document on the Implementation of the Programme for Financial Support to European Nongovernmental Organisations Primarily Active in the Field of Environmental Protection, 2633 final, 09.10.2008, http://ec.europa.eu/environment/ngos/pdf/sec_2008_2633.pdf, (15.03.2013).

Commission of the European Communities, Civil Society Dialogue Between the EU and Candidate Countries, Brüksel, 290 final, 2005, http://www.legalisplatform.net/ab/Civil%20Society%20Dialogue.pdf, (15.03.2013).

Commission of the European Communities, 2001 Regular Report on Turkey's Progress Towards Accession, SEC (2001) 1756, Brussels, 13.11.2001, ss. 1–123, http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2001/tu_en.pdf, (27.01.2013).

Commission of the European Communities, 2002 Regular Report on Turkey's Progress Towards Accession, COM (2002) 700 final, SEC (2002) 1412, Brussels, 09.10.2002,

http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2002/tu_en.pdf, (27.01.2013).

Commission Staff Working Document, Turkey 2006 Progress Report, COM (2006) 649 final, Brussels, 8.11.2006, http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2006/nov/tr_sec_1390_en.pdf, (11.02.2013).

Commission Staff Working Document, Turkey 2007 Progress Report Accompanying the Communication from the Commission to the European Parliament and the Council Enlargement Strategy and Main Challenges 2007–2008, COM (2007) 663 final, Brussels 6.11.2007, http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2007/nov/turkey_progress_reports_en.pdf, (11.02.2013).

Commission of the European Communities, Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, Enlargement Strategy and Main Challenges, 2007–2008, Brussels, 663 final, 6.11.2007, http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2007/nov/strategy_paper_en.pdf, (15.03.2013).

Commission of the European Communities, Commission Staff Working Document, Turkey 2008 Progress Report Accompanying the Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, Enlargement Strategy and Main Challenges, 2008–2009, COM(2008) 674, SEC(2008) 2699, Brussels, 05.11.2008, http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/press_corner/key-documents/reports_nov_2008/turkey_progress_report_en.pdf, (11.02.2013).

Commission Staff Working Document, Turkey 2009 Progress Report Accompanying the Communication from the Commission to the European

Parliament and the Council Enlargement Strategy and Main Challenges 2009–2010, {COM (2009) 533 final, Brussels, 14.10.2009, http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2009/tr_rapport_2009_en.pdf, (11.02.2013).

Commission Staff Working Document Turkey 2012 Progress Report, Accompanying the Document Communcation from the Commission to the European Parliament and the Council, Enlargement Strategy and Main Challenges 2012–2013, COM (2012) 600 final, SWD (2012) 336 final, Brussels, 10.10.2012, http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2012/package/tr_rapport_2012_en.pdf, (27.01.2013).

Cowles, Maria Green ve Thomas Risse, "Transforming Europe: Conclusions", içinde **Transforming Europe. Europeanization and Domestic Change**, (Ed. Maria Green Cowles, James A. Caporaso, Thomas Risse), Cornell University Press, Ithaca, New York, 2001, ss.217–239.

Cowles, Maria Green, "The Changing Architecture of Big Business", içinde **Collective Action in the European Union. Interests and The New Politics of Associability,** (Ed. J. Greenwood, M. Aspinwall), Routledge, London, 1998, ss.108–125.

Cowles, Maria Green, "The Transatlantic Business Dialogue and Domestic Business-Government Relations" içinde **Transforming Europe. Europeanization and Domestic Change**, (Ed. Maria Green Cowles, James A. Caporaso, Thomas Risse), Cornell University Press, Ithaca, New York, 2001, ss.159–179.

Cox, Michale G., John Ikenberry, Takashi Inoguchi, **American Democracy Promotion. Impulses, Strategies and Impacts**, Oxford University Press, Oxford, 2000.

Cox, Andrew, **Neo-Corporatism versus the Corporate State**, Edward Elgar, USA, 1988.

Çaha, Ömer, "1980 Sonrası Türkiye'de Sivil Toplum Arayışları", **Yeni Türkiye**, Sivil Toplum Özel Sayısı, Sayı:18, 1997, ss.17–55.

Çaha, Ömer, **Aşkın Devletten Sivil Topluma**, Gendaş A.Ş, İstanbul, 2000.

Çakır, Özlem, "Avrupa Birliği'nde Güvenceli Esneklik ve Eğilimler", **Sosyo-Ekonomi**, Cilt: 2, 2009, ss.78–94.

Çakır, Ruşen, "İslam ile Solun Ortak Arayışı: Sosyal Adalet", **Vatan**, 17.03.2010, http://haber.gazetevatan.com/Islam_ile_solun_ortak_arayisi_Sosyal_adalet/294239/4/yazarlar, (15.02.2013).

Çakırözer, Utku, "Avrupa da rahatsız", **Cumhuriyet**, 03.12.2012, http://www.cumhuriyet.com.tr/?hn=382958&kn=6&ka=4&kb=6, (03.12.2012).

Çemrek, Murat, **Formation and Representation od Interests in Turkish Political Economy: The Case of MUSIAD**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2002.

Çınar, Menderes, Burhaneddin Duran, "The Specific Evolution of Contemporary Political Islam in Turkey and Its Difference", içinde **Secular and Islamic Politics in Turkey. The Making of the Justice and Development Party**, (Ed. Ümit Cizre), Routledge, USA, Canada, 2008, ss.17–40.

Çolpan, Aslı M., Takashi Hikino, James R. Lincoln (Ed.), **The Oxford Handbook of Business Groups**, Oxford University Press, New York, 2010.

Dağı, İhsan, "İnsan Hakları ve Demokratikleşme: Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinde Siyasal Boyut", içinde **Türkiye ve Avrupa Batılılaşma Kalkınma Demokrasi,** (Der. Atilla Eralp), İmge Kitabevi, 1997, ss.121–176.

Dağı, İhsan, "İnsan Hakları ve Demokratikleşme: Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinde Siyasal Boyut", içinde **Türkiye ve Avrupa (Batılılaşma Kalkınma Demokrasi)**, (Der. Atilla Eralp), İmge Kitabevi, Ankara, 1997, ss.121–176.

Dağı, İhsan, "Beyond the Clash of Civilizations: The Rapproachement of Turkish Islamic Elite with the West", içinde **Clash or Cooperation of Civilizations? Overlapping Integration and Identities**, (Ed. Wolfgang Zank), The International Political Economy of New Regionalisms Series, MPG Books Ltd, Bodmin, Cornwall, United Kingdom, 2008, ss.43–65.

Dağı, İhsan, "Bir başka Anadolu ihtilali", **Zaman**, 18.05.2010, http://www.zaman.com.tr/yazar.do?yazino=985255&keyfield=4DC39C53C4B04144, (07.02.2012).

Dahl, Robert, "Can International Organizations be Democratic? A Skeptic's View", içinde **Democracy's Edges**, (Ed. I. Shapiro ve C. Hacker-Cordon), Cambridge University Press, Cambridge, 1999.

Dahl, Robert, **Democracy and Its Critics**, Yale University Press, USA, 1989.

Database of Labor Legislation, http://www.ilocarib.org.tt/projects/cariblex/conventions_1.shtml (15.03.2013).

De Brela`z, Gabriela ve Ma'rio Aquino Alves, "Civil Society Organizations and Advocacy: A Comparative Study Between Brazil and the United States", içinde **Civil Society in Comparative Perspective, Comparative Social Research**, (Ed. Bernard Enjolras, Karl Henrik Sivesind), Cilt: 26, Emerald Group Publishing Limited, 2009, ss.137–167.

Demir, Ömer, Mustafa Acar ve Metin Toprak, "Anatolian Tigers or Islamic Capital: Prospects and Challenges", **Middle Eastern Studies**, Cilt: 40, Sayı: 6, 2004, ss.166–188.

Demirel, Said, Kamil Alptekin, Mehmet Ali Alluşoğlu, "Sivil Toplum Örgütleri", Mülkiye, Cilt: XXVI, Sayı: 223, 2002, ss.127-137.

Demokrasi ve İnsan Hakları için Avrupa Aracı, http://www.avrupa.info.tr/tr/ab-ve-sivil-toplum/sivil-toplum-diyalogu-nedir/ab-tuerkiye-sivil-toplum-diyalogu.html, (31.12.2012).

'Demokratik açılımı destekliyoruz', **Zaman**, 18.11.2009, http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=917302&keyfield=4DC39C53C4B04144, (08.02.2012).

Diamond, Larry, "Civil Society and the Development of Democracy", **Estudio Working Paper**, Sayı: 101, 1997, http://www.march.es/ceacs/publicaciones/working/archivos/1997_101.pdf, (15.03.2013), ss.1–71.

Diamond, Larry, **Developing Democracy. Toward Consolidation**, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1999.

Diamond, Larry, "Demokrasinin Üç Paradoksu", içinde **Demokrasinin Küresel Yükselişi**, (Ed. Larry Diamond ve Marc F. Plattner), çev. Ergun Özbudun, Levent Köker, Mehmet Turhan ve Levent Gönenç, The Johns Hopkins University Press, Ankara, 1995, ss.127–141.

Diamond, Larry, Marc F. Plattner, Yun-han Chu ve Hung-mao Tien (Ed.), **Consolidating the Third Wave Democracies. Themes and Perspectives**, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1997.

Diamond, Larry, "Toward Democratic Consolidation", **Journal of Democracy**, Cilt: 5, Sayı: 3, 1994, ss.4–17.

Diamond, Larry, "In Search of Consolidation", içinde **Consolidating the Third Wave Democracies: Regional Challenges,** (Ed. Larry Diamond, March F. Plattner, Yun-han Chu ve Hung-mao Tien), Johns Hopkins University Press, London, 1997, ss.XIII-3.

Diez, Thomas, Apostos Agnantopoulos ve Alper Kaliber, "File: Turkey, Europeanization and Civil Society: Introduction", **South European Society and Politics**, Cilt: 10, Sayı: 1, 2005, ss.1–15.

DiMaggio, Paul J. ve Walter W. Powell, "The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields", **American Sociological Review**, Cilt: 48, Sayı: 2, 1983, ss.147–160.

Dimitrova, Antoaneta, **Driven to Change: The European Union's Enlargement Viewed from the East**, Manchester University Press, Manchester, 2004.

Di Palma, Giuseppe, "Niçin Demokrasi Doğu Avrupa'da İşleyebilir", içinde **Demokrasinin Küresel Yükselişi**, (Ed. Larry Diamond ve Marc F. Plattner), çev. Ergun Özbudun, Levent Köker, Mehmet Turhan ve Levent Gönenç, The Johns Hopkins University Press, Ankara, 1995, ss.315–326.

Doğan, A. Ekber, "Siyasal Yansımalarıyla İslamcı Sermayenin Gelişme Dinamikleri ve 28 Şubat Süreci", **Mülkiye**, Cilt: 30, Sayı: 252, 2006, ss.47–68.

Doğan, Sinan, "MÜSİAD İzmir'den kadın açılımı", **Yeni Asır**, 23.01.2013, http://www.yeniasir.com.tr/Ekonomi/2013/01/24/musiad-izmirden-kadin-acilimi, (25.02.2013).

"Doğu Avrupa'nın Dubai'sine MÜSİAD öncülük yapacak", **Yeni Şafak**, 02.08.2010, http://yenisafak.com.tr/Ekonomi/?i=271341, (09.02.2012).

Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı, http://www.daka.org.tr/?cmd=page&id=hakkimizda, (21.02.2013);

Dolu, Şükrullah, "Erol Yarar'la Ropörtaj: Teknik Temelli Girişimciliği Geliştirmeliyiz", **MÜSİAD Çerçeve Dergisi**, Yıl: 13, Sayı: 35, 2005, http://www.musiad.org.tr/syf.asp?kat=arastirma&altkat=cerceve, (15.03.2013), ss.83–87.

Dolu, Şükrullah, "Dünün Özlemi, Bugünün Gerçeği Orta Direk Girişimcilik", **MÜSİAD Çerçeve Dergisi**, Yıl: 13, Sayı: 35, 2005, http://www.musiad.org.tr/syf.asp?kat=arastirma&altkat=cerceve, (15.03.2013), ss.14–21.

Döndüren, Hamdi, **İslamda Emek ve İşçi-İşveren Münasebetleri**, Ensar Neşr, İstanbul, 1986.

Dryzek, John S., "Political Inclusion and the Dynamics of Democratization", **The American Political Science Review**, Cilt: 90, Sayı: 1, 1996, ss.475–487.

Duran, Burhaneddin, "Whither the Justice and Development Party's New Politics? Steering Towards a Conservative Democracy, Revised Islamic Agenda or Management of New Crises", içinde **Secular and Islamic Politics in Turkey: The Making of The Justice and Development Party**, (Ed. Ümit Cizre), Routledge, USA, Canada, 2008, ss.80–107.

Duran, Burhanettin ve Engin Yıldırım, "Islamism, Trade Unionism and Civil Society: The Case of Hak-İş Labour Confederation", **Middle Eastern Studies**, Cilt: 41, Sayı: 2, 2005, ss.227-247.

Edwards, Michael, **Civil Society**, Polity Press, Cambridge, 2009.

Ekonomik ve Sosyal Konsey Mevzuatı, 17.03.1995 tarih ve 1995/5 Sayılı Başbakanlık Genelgesi, http://www.dpt.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebIcerikGosterim.aspx?Enc=83D5A6FF03C7B4FCB7549B778EA1FEDD, (01.03.2013).

"Eliaçık: İslamın politik duruşu soldur", Balçiçek Pamir'le Karşıt Görüş Programı, **Habertürk**, http://video.haberturk.com/haber/video/islamin-politik-durusu-soldur/40181, (06.02.2013).

Epstein, David L., Robert Bates, Jack Goldstone, Ida Kristensen, Sharyn O'Halloran, "Democratic Transitions", **American Journal of Political Science**, Cilt: 50, Sayı: 3, 2006, ss.551–569.

Erdoğan, Nebilay, "Avrupalı Düşünce Kuruluşları ve Türkiye'nin AB Üyeliği", 03.08.2012, http://www.euractiv.com.tr/3/analyze/nebilay-erdogan-avrupali-dusunce-kuruluslari-ve-turkiyenin-ab-uyeligi-025860, (25.09.2012).

Erdoğan Tosun, Gülgün, "Civil Society and Democratic Consolidation in Turkey", içinde **Democratic Consolidationin Turkey**, (Ed. Müge Aknur), Universal Publishers, USA, 2012, ss.179–203.

Erdoğan Tosun, Gülgün, **Demokratikleşme Perspektifinden Devlet-Sivil Toplum İlişkisi**, Alfa, İstanbul, 2001.

Erdoğan Tosun, Gülgün, "Civil Society and Democratic Consolidation in Turkey", içinde **Democratic Consolidation in Turkey**, (Ed. Müge Aknur), Universal Publishers, USA, 2012, ss.179–203.

Erdut, Zeki, "Liberal Ekonomi Politikaları ve Sosyal Politika", **Çalışma ve Toplum**, Cilt: 2, 2004, ss.11–37.

Erdut, Tijen, "Çalışma Yaşamında Esneklik ve Kuralsızlaştırma", **Türk Ağır Sanayi ve Hizmet Sektörü Kamu İşverenleri Sendikası (TÜHİS) Dergisi**, Cilt: 18, Sayı: 4, 2003, ss.8–35.

Eising, Reiner, "Interest Groups and the European Union", içinde **European Union Politics**, (Ed. Michele Cini), Oxford University Press, 2006, ss.202–220.

Ergun, Ayça, "Civil Society in Turkey and Local Dimensions of Europeanization", **European Integration**, Cilt: 32, Sayı: 5, 2010, ss.507–522.

European Commission, Commission Staff Working Document, Turkey 2010 Progress Report Accompanying the Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, Enlargement Strategy and Main Challenges 2010-2011, COM(2010) 660, Brussels, 09.11.2010, SEC(2010) 1327, http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2010/package/tr_rapport_2010_en.pdf, (11.02.2013).

European Commission, Commission Staff Working Paper Turkey 2011 Progress Report Accompanying the Document Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, Enlargement Strategy and Main Challenges, 2011–2012, Brussels, 12.10.2011, SEC (2011) 1201 final, http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2011/package/tr_rapport_2011_en.pdf, (11.02.2013).

European Commission, Eurobarometer Public Opininon in the European Union, 2004, Joint Full Report of Eurobarometer 61 and CC Eurobarometer 2004.1, http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb61/eb61_en.pdf, (28.01.2013).

European Commission, Guiding Principles of EC Support for the Development of Civil Society in Turkey, 2011–2015, http://www.avrupa.info.tr/fileadmin/Content/Files/File/CSD/Guiding_Principles_for_EC.pdf, (28.01.2013).

European Commission, Standard Eurobarometer 77 Public Opininon in the European Union, Report, 2012, ss.1–148, http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb77/eb77_publ_en.pdf, (28.01.2013).

European Economic and Social Committee, **The Civil Society Organised at European Level**, Brussels, 1999, http://www.eesc.europa.eu/resources/docs/actes_sco_en.pdf (06.02.2013).

European Instrument for Democracy and Human Rights, http://ec.europa.eu/europeaid/how/finance/eidhr_en.htm, (24.12.2012).

Eygi, Mehmet Şevket, "Geleneksel Sanatlarımızla Bir Milyon Kişiye İş İmkanı", **MÜSİAD Çerçeve Dergisi**, Dosya: İstihdam, Yıl: 12, Sayı: 32, 2004, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/cerceve_dergisi_32.pdf, (28.02.2013), ss.63–65.

Fagan, Adam, "Taking Stock of Civil Society Development in Post-communist Europe: Evidence from the Czech Republic", **Democratization**, Cilt: 12, Sayı: 4, 2005, ss.528–547.

Fagan, Adam, "Neither 'North' nor 'South': The Environment and Civil society in Post-conflict Bosnia-Herzegovina", **Environmental Politics**, 2006, Cilt: 15, Sayı: 5, ss.787–802.

Fagan, Adam, "EU Assistance for Civil Society in Kosovo: A Step too far for Democracy Promotion?", **Democratization**, Cilt:18, Sayı:3, 2011, ss.707–730.

Farrell, Theo, "America's Misguided Mission", **International Affairs**, Cilt: 76, Sayı: 3, 2000, ss.583–593.

Fatma Güzey'in Ömer Bolat'la Mülakatı, Anahtar Programı, **Hilal TV**, 03.03.2012, http://www.youtube.com/watch?v=6fIzwCRewl8, (15.03.2013).

Finnemore, Martha ve Katherine Sikkink, "International Norm Dynamics and Political Change", **International Organization**, Cilt: 52, Sayı: 4, 1998, ss.887–917.

Fearon, James ve Alexander Wendt, "Rationalism versus Constructivism: A Skeptical View", içinde **Handbook of International Relations**, (Ed. W. Carlsnaes, T. Risse ve B. Simmons), SAGE Publications, London, 2002, ss.52–73.

Featherstone, Kevin ve Claudio Radaelli (Ed.), **The Politics of Europeanization**, Oxford University Press, 2003.

Finke, Barbara, "Civil Society Participation in EU Governance", **Living Reviews in European Governance**, Cilt: 2, Sayı: 2, 2007, ss.4-31.

Fioromonti, Lorenzo, "Civil Societies and Democratization Assumptions, Dilemmas and the South African Experience", **Theoria**, 2005, ss.65–88.

From the Commission on Turkey's Progress Towards Accession, 2000 Regular Report, 08.11.2000, http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2000/tu_en.pdf, (11.02.2013).

Frumkin, Peter J., **On Being Nonprofit: A Conceptual and Policy Primer**, Harvard University Press, USA, 2002.

Gasior-Niemiec, Anna, Piotr Glinski, "Europeanization of Civil Society in Poland", **Review of Social Policy,** Cilt: 14, Sayı: 1, 2007, ss.29–47.

"GB'yi savunmak vatan hainliğidir", **Milliyet**, 26.12.1996, www.milliyet.com.tr/1996/12/26/ekonomi/index.html, (15.03.2013).

Gellner, Ernest, **Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals**, Penguin Books, London, 1994.

Gellner, Ernest, **The Civil and the Sacred**, The Taner Lectures on Human Values Delivered at Hardward University, 20–21.03.1990, http://tannerlectures.utah.edu/lectures/documents/Gellner_91.pdf, (12.04.2013), ss.301–349.

Gellner, Ernest, **Muslim Society**, Cambridge University Press, Cambridge, New York, Melbourne, 1981.

Genç MÜSİAD, Biz Geleceğiz, Gelecek Bizim, **Genç MÜSİAD Kitapçığı**, İstanbul, 2009.

Gerschenkron, Alexander, **Economic Backwardness in Historical Perspective: A Book of Essays**, Belknap Press of Harward University Press, Cambridge, 1966.

"Global unions urge Turkish president to veto new trade law", 30.10.2012, http://www.world-psi.org/en/global-unions-urge-turkish-president-veto-new-trade-union-law (21.01.2013).

Grabowski, Pawel, Shayan Khawja, Júlia Lampášová, Stephanie Schramm, "The Impact of the EU on Minority Rights Issues During the Accession Process", **New Dimensions of Security in Europe, Lifelong Learning Program**, http://tudresden.de/die_tu_dresden/zentrale_einrichtungen/zis/newseceu/outcomes/papers_folder/MINORITY%20GROUPS%20RIGHTS_final.pdf, (20.12.2012), ss.1–27.

Grabbe, Heather, **The EU's Transformative Power: Europeanization through Conditionality in Central and Eastern Europe**, Palgrave Macmillan, UK, 2006.

Gürol, Yonca Koralp, **Örgütlerde Kurumsallaşmanın Temelleri**, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Grande, Edgar, "How the Architecture of the EU Political System Influences Business Associations", içinde **The Challenge of Change in EU Business Associations**, (Ed. Justin Greenwood), Palgrave Macmillan, 2003, ss.45–63.
Greenwood, Justin, **Inside the EU Business Associations**, Palgrave, Basingstoke, 2002.

Gorges, Michael J., "Of What Use is the New Institutionalism? An Analysis of the Institutionalization of the Social Dialogue", Sixth Biennial Conference of the European Community Studies Association, 1999, http://aei.pitt.edu/2277/1/002629_1.PDF, (15.03.2013).

Gorges, Michael J., "The New Institutionalism and the Study of the European Union: The Case of the Social Dialogue", **West European Politics**, Cilt: 24, Sayı: 4, 2001, ss.152–168.

Göksel, Diba Nigar, Rana Birden Güneş, "The Role of NGOs in the European Integration Process: The Turkish Experience", **South European Society and Politics**, Cilt: 10, Sayı: 1, 2005, ss.57–72.

Greenwood, Justin, **Interest Representation in the European Union**, 2nd Ed., Palgrave, Basingstoke, 2003.

Gülfidan, Şebnem, **Big Business and the State in Turkey: The Case of TÜSİAD**, Boğaziçi University Press, İstanbul, 1993.

Gümüşçü, Şebnem, "Class, Status and Party: The Changing Face of Political Islam in Turkey and Egypt", **Comparative Political Studies**, Cilt: 43, Sayı: 7, 2010, ss.835–861.

Habermas, Jürgen, **Between Facts and Norms. Contribution to a Discourse Theory of Law and Democracy**, The MIT Press, USA, 1996.

Hak-İş Genel Başkanı Salim Uslu ile Ropörtaj, "Adaletsizliğin Olduğu Her Yerde Sendikalar Olacaktır", **Anlayış Dergisi**, http://www.hizmet-is.org.tr/arsiv.asp?Id=1614&bl=-1&kt=1, (06.02.2013).

Hakim, Peter ve Abraham F. Lowenthal, "Latin Amerika'nın Kırılgan Demokrasileri", içinde **Demokrasinin Küresel Yükselişi**, (Ed. Larry Diamond ve Marc F. Plattner), çev. Ergun Özbudun, Levent Köker, Mehmet Turhan ve Levent Gönenç, The Johns Hopkins University Press, 1995, Ankara, ss.357–371.

Hale, William and Ergun Özbudun, **Islamism, Democracy and Liberalism in Turkey: The Case of the AKP**, Routledge, New York, 2010.

Hall, Peter A. Hall ve Rosemary C. R. Taylor, "Political Science and the Three New Institutionalisms", **Political Studies**, Cilt: XLIV, 1996, ss.936–957.

Hall, Peter A., "Policy Paradigms, Social Learning, and the State: The Case of Economic Policymaking in Britain", **Comparative Politics**, Cilt: 25, Sayı: 3, 1993, ss.275-296.

Hamada, Yukihiko, "The Impact of the Traditional Business-Government Relationship on the Europeanization of Japanese Firms", **Journal of European Public Policy**, Cilt: 14, Sayı: 3, 2007, ss.404–421.

"HAS Parti kararını verdi", **Habertürk**, 19.09.2012,

http://www.haberturk.com/gundem/haber/777886-has-parti-kararini-verdi, (11.02.2013).

Hay, Colin ve Daniel Winscott, "Structure, Agency and Historical Institutionalism", **Political Studies**, Cilt: 46, Sayı: 5, 1998, ss.951–957.

Haynes, Jeff, **Democracy and Civil Society in the Third World. Politics and New Political Movements**, Polity Press, Blackwell Publishers, Cambridge, Oxford, Madlen, 1997.

Haynes, Jeffrey, "Politics and Islam in Turkey. From Atatürk to the AKP", içinde **Religious Actors in the Public Sphere. Means, Objectives and Effects**, (Ed. Jeffrey Haynes, Anja Hennig), Routledge, London, New York, 2011, ss.192–212.

Healy, Keiren, "The New Institutionalism and Irish Social Policy", Princeton University, 1998, http://kieranhealy.org/files/papers/socpol31.pdf, (15.03.2013), ss.1–25.

Heper, Metin, "Strong State as a Problem for the Consolidation of Democracy: Turkey and Germany Compared", **Comparative Political Studies**, Cilt: 25, 1992, ss.169–194.

Heper, Metin, "The State and Interest Groups with Special Reference to Turkey", içinde **Strong State and Economic Interest Groups. The Post–1980 Turkish Experience**, (Ed. Metin Heper), Walter de Gruyter, Berlin, New York, 1991, ss.3–25.

Heper, Metin, **The State Tradition in Turkey**, The Eothen Press, Walkington, Britain, 1985.

Heper, Metin ve Sanem Yıldırım, "Revisiting Civil Society with Special Reference to Turkey", Immigration, Minorities and Multiculturalism in Democracies

Conference, Ethnicity and Democratic Governance MCRI Project, 25–27.10.2007, Montreal, QC, Canada, http://www.queensu.ca/csd/publications/wps/6-BYildirimHeperpaper.pdf, (20.01.2013), ss.1–33.

Hindess, Barry, **Political Choice and Social Structure: An Analysis of Actors, Interests, and Rationality**, Edward Elgar, Aldershot, 1989.

"Hidrolik Teknikeri Yetiştirme Projesine Coşkulu Kapanış", http://www.musiad.org.tr/ABProjeDevam.aspx?id=1, (09.11.2012).

Hix, Simon ve Klaus Goetz, "Introduction: European Integration and National Political Systems", **West European Politics**, Cilt: 23, Sayı: 4, 2000, ss.1-26.

Hobson, Christopher, "A Forward Strategy of Freedom in the Middle East: US Democracy Promotion and the War on Terror", **Australian Journal of International Affairs**, Cilt: 59, Sayı: 1, 2005, ss.39–53.

Hodgson, Marshal G. S., **İslam'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih**, Cilt: I,II, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995.

Hoşgör, Evren, "Islamic Capital/Anatolian Tigers: Past and Present", **Middle Eastern Studies**, Cilt: 47, Sayı: 2, 2011, ss.343–360.

Huber, John D. ve Charles R. Shipan, **Deliberate Discretion: The Institutional Foundations of Bureaucratic Autonomy**, Cambridge University Press, New York, 2003.

Hughes, James, Gwendolyn Sasse ve Claire Gordon, "Conditionality and Compliance in the EU's Eastward Enlargement: Regional Policy and the Reform of Sub-national Government", **Journal of Common Market Studies**, Cilt: 42, Sayı: 3, 2004, ss.523–551.

Huntington, Samuel P., "Demokrasinin Üçüncü Dalgası", içinde **Demokrasinin Küresel Yükselişi**, (Ed. Larry Diamond ve Marc F. Plattner), çev. Ergun Özbudun, Levent Köker, Mehmet Turhan ve Levent Gönenç, The Johns Hopkins University Press, Ankara, 1995, ss.31–51.

Huntington, Samuel P., **The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order**, 1996.

Huntington, Samuel P. **The Third Wave: Democratization in the Late 20th Century**, University of Oklahoma Press, USA, 1993.

Huntington, Samuel P., "Will More Countries Become Democratic?", **Political Science Quarterly**, Cilt: 99, Sayı: 2, 1984, ss.193–218.

Huys, Julia, "Assessing Civil Society and Democracy in Mexico, Via Case Study", **Undercurrent Journal**, Cilt: 6, Sayı: 2, 2009, ss.24-34.

Hyde-Price, Adrian, "A 'Tragic Actor'? A Realist Perspective of Ethical Power Europe", **International Affairs**, Cilt: 84, Sayı: 1, 2008, ss.29-44.

Hyde-Price, Adrian, "Democratization in Eastern Europe. The External Dimension", içinde **Democratization in Eastern Europe. Domestic and International Perspectives**, (Ed. Geoffrey Pridham, Tatu Vanhanen), Routledge, London, New York, 1994, ss.220–255.

Iankova, Elena A., **Business, Government, and EU Accession Strategic Partnership and Conflict**, Lexington Books, United Kingdom, 2009.

İçduygu, Ahmet, "Interacting Actors: The EU and Civil Society in Turkey", **South European Society and Politics**, Cilt: 16, Sayı: 3, 2011, ss.381–394.

Immergut, Ellen M., "The Rules of the Game: The Logic of Health Policy-making in France, Switzerland and Sweden", içinde **Structuring Politics. Historical Institutionalism in Comparative Analysis**, (Ed. Sven Steinmo, Kathleen Thelen, Frank Longstreth), Cambridge University Press, UK, 1998, ss.57–90.

Ingram, Paul, Karen Clay, "The Choice-Within-Constraints New Institutionalism and Implications for Sociology", **Annual Review of Sociology**, Cilt: 26, 2000, ss.525–546.

"İstanbul, İslam ekonomisinin başkenti", **Milliyet**, 26.11.1996, http://www.gazetearsivi.milliyet.com.tr/Ekonomik%20Paketler/, (15.03.2013).

"İşadamları: Kürt sorunu çözülürse, teşvike gerek kalmaz, yatırımlar patlar", **Zaman**, 05.08.2009, http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=876998&keyfield=4DC39C53C4B04144, (08.02.2012).

Jacobsson, Kertsin, Herman Schmid, "The European Employment Strategy at the Crossroads: Contribution to the Evaluation", içinde **Five Years Experience of the Luxembourg Employment Strategy**, (Ed. David Foden ve Lars Magnusson), European Trade Union Institution, Brussels, 2003, http://eucenter.wisc.edu/OMC/Papers/EES/JacobssonSchmidKL.pdf, (15.03.2013), ss.1–15.

Jacoby, Wade, **The Enlargement of the European Union and NATO: Ordering from the Menu in Central Europe**, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 2004.

Jenkins, Gareth, "Islamism in Turkey", içinde **Routledge Handbook of Political Islam**, (Ed. Shahram Akbarzadeh), London, New York, 2012, ss.129–142.

Jepperson, Ronald L. “Institutions, Institutional Effects and Institutionalism”, içinde **The New Institutionalism in Organizational Analysis,** (Ed. W. W. Powell ve P. J. DiMaggio), University of Chicago Press, Chicago, 1991, ss.143–163.

Jørgensen, Henning, “Danish Flexicurity in Crisis or Just Stres-tested by the Crisis?”, **International Policy Analysis**, Friedrich Ebert Stiftung, 2011, http://vbn.aau.dk/ws/files/43871458/FrEbertStiftungShortHJ.doc, (15.03.2013), ss.1–15.

Kaczorowska, Alina, **European Union Law**, Second Edition, Routledge, London, New York, 2011.

Kadıoğlu, Ayşe, “Civil Society, Islam and Democracy in Turkey: A Study of Three Islamic Non-Governmental Organizations”, **The Muslim World**, Cilt: 95, Sayı: 1, 2005, ss.23–41.

Kalaycıoğlu, Ersin, “Civic Culture in ‘Secular’ Turkey”, The Institute of Ismaili Studies, 2001, www.iis.ac.uk/research/sem_con_lec/sem_00/kalaycioglu.htm, (15.03.2012).

“Kalkınma Bakanlığı kuruldu”, **Milliyet**, 08.06.2011, http://ekonomi.milliyet.com.tr/kalkinma-bakanligi-kuruldu/ekonomi/ekonomidetay/08.06.2011/1400117/default.htm, (21.02.2013).

Karacasulu, Nilüfer, “Avrupa Entegrasyon Kuramları ve Sosyal İnşacı Yaklaşım”, **Uluslararası Hukuk ve Politika**, Cilt: 3, Sayı: 9, 2007, ss.82–100.

Karl, Terry, “Imposing Consent? Electoralism versus Democratization in E1 Salvador” içinde **Elections and Democratization in Latin America, 1980–1985**, (Ed. Paul Drake ve Eduardo Silva), San Diego, Center for Iberian and Latin American Studies, Center for US/Mexican Studies, University of California, San Diego, 1986, ss.9–36.

Kaya, Bayram, "Amerika ile iş konseyi yenilendi, listede Anadolu yine unutuldu", 10.02.2011, **Zaman**, http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=1091436&keyfield=4DC39C53C4B04144, (07.02.2012).

Kaya, Bayram, "Dağdan inenleri topluma kazandırmak için çalışıyoruz", 25.10.2009, **Zaman**, http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=907518&keyfield=4DC39C53C4B04144, (08.02.2012).

Kaya, Bayram, "Ülkeye bedeli ağır oldu, darbe zihinlerde bile yer almamalı", **Zaman**, 05.01.2010, http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=936138&keyfield=4DC39C53C4B04144, (07.02.2012).

Kaya, Gözde, **Avrupa Birliği İş Hukuku'nda Cinsiyet Ayrımcılığı (Doktora Tezi),** Avrupa Birliği Bakanlığı Akademik Araştırmalar Serisi–1, 2012.

Kazancıgil, Ali, "Türkiye'de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm", içinde **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme**, (Der. Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay), Alfa Yayınları, İstanbul, 2000, ss.137–155.

Keane, John, **Democracy and Civil Society**, Verso, London, 1988.

Kendall, Jeremy, **The Voluntary Sector: Comparative Perspective in the UK**, London, Routledge, 2003.

Ketola, Markus, **Europeanisation and Civil Society. The Early Impact of EU Pre-Accession Policies on Turkish NGOs**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), London School of Economics, Department of Social Policy, London, 2011, http://etheses.lse.ac.uk/87/1/Ketola_Europeanisation_and_civil_society.pdf, (15.03.2013).

Keyman, E. Fuat ve Berrin Koyuncu, "Globalization, Alternative Modernities and the Political Economy of Turkey", **Review of International Political Economy**, Vol.12, No.1, 2005, ss.105-128.

Keyman, E. Fuat, "Küreselleşme ve Türkiye'nin Kültürel Ekonomisi: Aktörler, Söylemler ve Stratejiler", Etkinlikler Voyvoda Caddesi Toplantıları 2004–2005, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, http://www.obarsiv.com/guncel_vct_0405_fuatkeyman.html, (21.01.2012).

Keyman, E. Fuat ve Ahmet İçduygu, "Globalization, Civil Society and Citizenship in Turkey: Actors, Boundaries and Discourses", **Citizenship Studies**, Cilt: 7, Sayı: 2, 2003, ss.219–234.

Kohler-Koch, Beate, "Civil Society and EU Democracy: 'Astroturf Representation?", **Journal of European Public Policy**, Cilt: 17, Sayı: 1, 2010, ss.100–116.

Kohler-Koch, Beate, "Civil Society Contribution to Democratic Governance: A Critical Assessment", içinde **Opening EU-Governance to Civil Society. Gains and Challenges**, (Ed. Beate Kohler-Koch, Dirk De Bièvre, William A. Maloney), CONNEX Report Series Sayı:5, Mannheim, 2008, ss.9–17.

Kolakowski, Leszek, "Demokratik Bir Çağın Belirsizlikleri", içinde **Demokrasinin Küresel Yükselişi**, (Ed. Larry Diamond ve Marc F. Plattner), çev. Ergun Özbudun, Levent Köker, Mehmet Turhan ve Levent Gönenç, The Johns Hopkins University Press, Ankara, 1995, ss.389–392.

Kongar, Emre, **21. Yüzyılda Türkiye. 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, Remzi Kitabevi, 2000.

Koyuncu, Berrin, "Küreselleşme ve MÜSİAD: Bir Müslüman İşadamı Derneğinin Küreselleşmeye Eklemlenmesi", **Ege Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, Cilt: 12, Sayı: 13, 2004, ss.25–36.

Koyuncu Lorasdağı, Berrin, "The Relationship Between Islam and Globalization in Turkey in the Post–1990 Period: The Case of MUSIAD", **Bilig**, Sayı: 52, 2010, ss.105–128.

"Köşk'ten Sendikalar Yasası'na Onay", **Hürriyet**, 07.11.2012, http://www.hurriyet.com.tr/gundem/21865340.asp, (18.01.2013).

Kramer, Ralph, **Voluntary Agencies in the Welfare State**, University of California Press, Berkeley, 1981.

Krasner, Stephen D., "Approaches to the State: Alternative Conceptions and Hstorical Dynamics", **Comparative Politics**, Cilt: 16, Sayı: 2, 1984, ss.223-246.

Kubicek, Paul, **European Union and Democratization**, Routledge, London, New York, 2003.

Kubicek, Paul, "The European Union and Grassroots Democratization in Turkey", **Turkish Studies**, Cilt: 6, Sayı: 3, 2005, ss.361–377.

Kurki, Milja, "Governmentality and EU Democracy Promotion: The European Instrument for Democracy and Human Rights and the Construction of Democratic Civil Societies", **International Political Sociology**, Cilt: 5, 2011, ss.349–366.

Kuştepeli, Yeşim, "Socio-Economic Development and Democratic Consolidation in Turkey", içinde **Democratic Consolidation in Turkey**, (Ed. Müge Aknur), Universal Publishers, USA, 2012, ss.249–281.

Ladrech, Robert, "Europeanization of Domestic Politics and Institutions: The Case of France", **Journal of Common Market Studies**, Cilt: 32, Sayı: 1, 1994, ss.69-88.

Laffan, Brigid ve Jane O'Mahony, "Managing Europe from an Irish Perspective: Critical Junctures and the Increasing Formalization of the Core Executive in Ireland", **Public Administration**, Cilt: 85, Sayı: 1, 2007, ss.167–188.

Lane, David, "Civil Society in the Old and New Member States", **European Societies**, Cilt: 12, Sayı: 3, 2010, ss.293–315.

Leigh, Ian, "Civil Society, Democracy and the Law", **Genova Center for the Democratic Control of Armed Forces Working Paper**, Sayı: 130, 2004http://www.iskran.ru/cd_data/disk2/rr/028.pdf, (15.03.2013), ss.1-23.

Levi, Margaret, "A Logic of Institutional Change" içinde **The Limits of Rationality**, (Ed. K.S. Cook ve M. Levi), University of Chicago Press, Chicago, London, 1990.

Lewis, Jeffrey, "The Janus Face of Brussels: Socialization and Everyday Decision Making in the European Union," **International Organization**, Cilt: 59, 2005, ss.937–971.

Linz, Juan L. ve Alfred Stepan, **Problems of Democratic Transition and Consolidation, Southern Europe, South America**, The Johns Hopkins University Press, USA, 1996.

Lipset, Seymour Martin, "Some Social Requisites of Democracy, Economic Development and Political Legitimacy", **Americal Political Science Review**, Cilt: 53, Sayı: 1, 1959, ss.69–105.

Mardin, Şerif, **Türkiye'de Toplum ve Siyaset Makaleler 1**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Mardin, Şerif, "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire", **Comparative Studies in Society and History**, Cilt:11, 1969, ss.258–281.

Mardin, Şerif, **Türkiye'de Din ve Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

Magnette, Paul, "Democracy in the European Union: Why and How to Combine Representation and Participation" içinde **Civil Society and Legitimate European Governance**, (Ed. Stijn Sminsmans), Edward Elgar Publishing, 2006, Britain, ss.23–41.

March, James G. ve Johan P. Olsen, "Elaborating the New Institutionalism", içinde **The Oxford Handbook of Political Institutions**, (Ed. R. A. W. Rhodes, Sarah A. Binder, Bert A. Rockman), Oxford University Press, Oxford, New York, 2006, ss.3–23.

March, James G. ve Johan P. Olsen, **Rediscovering Institutions: The Organizational Basis of Politics**, Free Press, New York, 1989.

"Mardin'den İmralı sürecine tam destek", 18.02.2013, http://www.focushaber.com/mardin-den-imrali-surecine-tam-destek-h-239195.html, (20.02.2013).

Mercer, Claire, "NGOs, Civil Society and Democratization: A Critical Review of the Literature", **Progress in Development Studies**, Cilt: 2, Sayı: 1, 2002, ss.5-22.

Merkel, Wolfgang, "Embedded and Defective Democracies", **Democratization**, Cilt: 11, Sayı: 5, 2004, ss.33–58.

Meyer, John W. ve Brian Rowan, "Institutionalized Organizations: Formal Structure as Myth and Ceremony", **American Journal of Sociology**, Cilt: 83, 1977, ss.340–363.

Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği, http://www.mgk.gov.tr/Turkce/sss.html#soru_15, (20.02.2013).

Miraç, Zeynep, "Başkanlık sistemi siyaseti yumuşatır", **Milliyet**, 12.11.2012, http://gundem.milliyet.com.tr/baskanlik-sistemi-siyaseti-yumusatir/gundem/gundemdetay/12.11.2012/1625454/default.htm, (18.02.2013).

Moe, Terry, "Political Institutions: The Neglected Side of the Story", **Journal of Law, Economics and Organization**, Cilt: 6, 1990, ss.213–253.

Monaghan, Elizabeth, **Civil Society, Democratic Legitimacy and the European Union: Democratic Linkage and the Debate on the Future of the EU**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), University of Notthingham, School of Politics and International Relations, Britain, 2007, http://etheses.nottingham.ac.uk/558/1/thesis_revised.pdf, (15.03.2013).

Moran, Michael, "Economic Institutions", içinde **The Oxford Handbook of Political Institutions**, (Ed. R. A. W. Rhodes, Sarah A. Binder, Bert A. Rockman), Oxford University Press, Oxford, New York, 2006, ss.144–163.

Morgan, C. Lloyd, "Three Aspects of Monism", **The Monist**, Cilt: 4, Sayı: 3, 1894, ss. 321–332.

MÜSİAD, **Avrupa Birliği'ndeki Küçük ve Ortak Büyüklükteki İşletmelere (KOBİ) Destek Programları,** MÜSİAD Cep Kitapları, Sayı: 3, 1999, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/Cep_Kitaplari_3.pdf (06.02.2013).

MÜSİAD, **AB İlerleme Raporu ve AB Müzakere Süreci Konusunda MÜSİAD'ın Görüşleri**, MÜSİAD Cep Kitapları, Sayı: 18, 2004, İstanbul, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/cep_kitaplari_18.pdf (06.02.2013).

MÜSİAD, **AB Müzakere Sürecine İlişkin MÜSİAD'ın Değerlendirme ve Önerileri (2)**, MÜSİAD Cep Kitapları, Sayı: 19, 2004, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/cep_kitaplari_19.pdf (06.02.2013).

MÜSİAD, **AB Müzakere Sürecine Doğru Türkiye Ekonomisi Bölgesel-Sektörel Sorunlar ve Çözüm Önerileri**, MÜSİAD Araştırma Raporu, İstanbul, 2005, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/arastirma_raporlari_46.pdf, (05.02.2013).

MÜSİAD'ın AB Trabzon Girişimi Projesi, http://www.haber3.com/ab-trabzon-girisimi-projesi-musiad-trabzon-sube-baskani-mahitapoglu--ab-trabzon--940875h.htm, (31.01.2013).

"MÜSİAD'dan AB Uyum Paketine Tam Destek", 28.05.2003, http://www.abgs.gov.tr/index.php?p=28910&l=1, (20.02.2013).

"MÜSİAD artık ekonomiyle ilgilenecek", **Aksiyon**, http://www.aksiyon.com.tr/aksiyon/detaylar.do?load=detay&link=5120, (06.02.2012).

"MÜSİAD Avusturya Macaristan Büyükelçisi ile Buluştu", http://www.musiad.at/index.php?option=com_content&view=article&id=151:muesiad-avusturya-macaristan-bueyuekelcisi-le-bulutu&catid=44:haberler&Itemid=55, (01.03.2013).

"MÜSİAD Başkanı Yarar'a 312'den 1 yıl hapis", **Hürriyet**, 22.04.1999, http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/ShowNew.aspx?id=-75163, (06.02.2012).

"MÜSİAD'dan başörtüsü desteği", 18.01.2013, http://www.kalemmedya.com/haber/2231-musiad39dan-basortusu-destegi.html, (22.02.2013).

"MÜSİAD: Birlik lağvedilsin", **Milliyet**, 15.12.1996, www.gazetearsivi.milliyet.com.tr/Arsiv/1996/12/15, (15.03.2013).

"MÜSİAD'dan bölgesel kalkınma raporu", **Zaman**, 22.07.2008, http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=717314&keyfield=4DC39C53C4B04144,(09.02.2012).

"MÜSİAD da 'demokratik açılım'a destek verdi", **Zaman**, 18.08.2009, http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=881710&keyfield=4DC39C53C4B04144, (08.02.2012).

MÜSİAD, **Devletin Borç Krizi, İflas–1999**, MÜSİAD Araştırma Raporu, Sayı: 6, 1994, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/arastirma_raporlari_06_1.pdf, (28.02.2013).

MÜSİAD, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerine Yönelik Sosyoekonomik Kalkınma Önerileri**, MÜSİAD Araştırma Raporu, Sayı: 53, İstanbul, 2008, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/arastirma_raporlari_52.pdf, (28.02.2013).

MÜSİAD, Dosya AB, **MÜSİAD Çerçeve Dergisi**, Yıl: 11, Sayı: 29, 2003, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/cerceve_dergisi_29.pdf, (28.02.2013).

MÜSİAD, **Ekonomide ve Demokraside Yükselme Zamanı**, 2010 Türkiye Ekonomisi Raporu, Sayı: 66, 2010, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/arastirma_raporlari_66.pdf, (28.02.2013).

"MÜSİAD Genel Başkanı: Terör olaylarının panzehiri ekonomide büyümedir", **Zaman**, 01.07.2010,

http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=1001643&keyfield=4DC39C53C4B04144,(07.02.2012).

"MÜSİAD gönül insanı yetiştirir", **Yeni Şafak**, 29.01.2012, http://yenisafak.com.tr/YurtHaberler/?i=364742, (09.02.2012).

MÜSİAD, "Gümrük Birliği ve Türkiye", **MÜSİAD Çerçeve Dergisi**, Yıl: 3, Sayı: 12, 1994, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/Cerceve_Dergisi_12.pdf, (28.02.2013).

"MÜSİAD'dan Hükümete AB ile Müzakere Önerileri", 04.03.2005, http://www.abhaber.com/haber.php?id=4281, (22.08.2011).

"Meclis ilk 'ombudsman'ı seçti", 27.11.2012, http://www.ntvmsnbc.com/id/25401520, (27.11.2012).

"MÜSİAD'dan İmralı sürecine destek", 03.03.2013, http://www.dunyabulteni.net/?aType=haber&ArticleID=249833, (25.03.2013).

"MÜSİAD: İslamı kullanıp para toplayanı atacağız", **Hürriyet**, http://webarsiv.hurriyet.com.tr/200/03/08/187227.asp, (31.01.2012).

"MÜSİAD İstihdam raporunu açıkladı", **Dünya**, 22.11.2012, http://www.dunya.com/musiad-istihdam-raporunu-acikladi-172137h.htm, (10.12.2012).

MÜSİAD, **İhracatta Avrupa Birliği Standartları ve Türkiye'nin Bu Standartlara Uyumu**, MÜSİAD Araştırma Raporu, Sayı: 31, İstanbul, 1998, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/arastirma_raporlari_31.pdf, (28.02.2013).

MÜSİAD, **Küresel Kriz ve İstihdam**, MÜSİAD Araştırma Raporu, Sayı: 80, 2012, İstanbul, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/İSTİHDAM%20RAPORU.pdf, (28.02.2013).

"MÜSİAD Litvanya Pazarını Araladı", 18.10.2011, http://www.musiad.org.tr/detayHaber.aspx?id=1101, (09.02.2012).

"MÜSİAD, Litvanya ile Viking Projesi imzaladı", **Yeni Şafak**, 04.04.2011, http://yenisafak.com.tr/Ekonomi/?i=311893&t=04.04.2011, (09.02.2012).

"MÜSİAD Muğla Şubesi açıldı", 27.12.2012, http://www.musiad.org.tr/pdf/01.doc, (01.03.2013).

"MÜSİAD'dan Müslüman ülkelere yol haritası", **Yeni Şafak**, 28.12.2011, http://yenisafak.com.tr/Ekonomi/?t=28.12.2011&i=359033&k=c12, (09.02.2012).

"MÜSİAD'dan Nükleer Enerji Açıklaması", http://www.yapi.com.tr/Yazdir/musiaddan-nukleer-enerji-aciklamasi-87891, (03.12.2012).

"MÜSİAD'dan Sosyal Dayanışma", 07.12.2012, http://www.5ocaknews.com/haberler/adana-guncel/musiad-dan-sosyal-dayanisma.html, (10.12.2012).

"MÜSİAD Stuttgart'a açıldı", **Yeni Şafak**, 11.07.2010, http://yenisafak.com.tr/Ekonomi/?i=267506, (09.02.2012).

MÜSİAD, **Sürdürülebilir Büyüme için Stratejik Dönüşüm**, 2011 Türkiye Ekonomisi Raporu, Sayı: 74, 2011, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/2011_Ekonomi_Raporu.pdf (28.02.2013).

"MÜSİAD'dan Tatlıses's şok yanıt", **Milliyet**, 15.02.2013, http://ekonomi.milliyet.com.tr/musiad-dan-tatlises-e-sok-yanit/ekonomi/ekonomidetay/15.02.2013/1669310/default.htm, (26.02.2013).

MÜSİAD Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Önerisi, Sayı: 75, İstanbul, 2011, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/MUSIAD%20ANAYASA%20ONERISI.pdf, (26.02.2013).

MÜSİAD, **Türkiye Ekonomisi 1999**, MÜSİAD Araştırma Raporu, Sayı:34, 1999, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/arastirma_raporlari_34.pdf, (28.02.2013).

MÜSİAD, **Türkiye Ekonomisi 2001**, MÜSİAD Araştırma Raporu, Sayı:38, 2001, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/arastirma_raporlari_38.pdf, (28.02.2013).

MÜSİAD, Tüzük, 1990 34-51/183, www.musiad.org.tr (05.11.2011).

MÜSİAD, **Yeni Bir Anayasa için Görüş ve Öneriler**, MÜSİAD Araştırma Raporu, Sayı: 52, İstanbul, 2008, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/arastirma_raporlari_52.pdf (28.02.2013).

MÜSİAD, **Yine Kriz Yeni Dersler**, 2009 Türkiye Ekonomisi Raporu, Sayı: 59, İstanbul, 2009, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/arastirma_raporlari_59.pdf, (28.02.2013).

MÜSİAD, **1990–2001 MÜSİAD Ne dedi? Ne oldu?**, MÜSİAD Cep Kitapları, Sayı: 9, 2002, İstanbul, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/Cep_Kitaplari_9.pdf (28.02.2013).

MÜSİAD, **2004 Yılı Değerlendirmesi, 2005 Yarıyıl Değerlendirmesi ve Beklentiler, Ekonominin Güçlendirilmesi için MÜSİAD'ın Çözüm Önerileri**, 2005 Yılı Türkiye Ekonomisi Raporu, İstanbul, 2005, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/arastirma_raporlari_48.pdf, (05.02.2013).

Nasr, Seyyid Hüseyin, "Modern Bilimsel Düşünce Üzerine", içinde **İş Hayatında İslam İnsanı. İslami Duyarlılıklar Yönetilen Firmalarda Örgütsel Davranış Biçimleri**, (Der. Hüner Şencan), MÜSİAD Araştırma Raporu, Sayı: 9, İstanbul, 1994, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/arastirma_raporlari_09.pdf, (05.02.2013)., ss.15–28.

Nee, Victor, "The New Institutionalism in Economics and Sociology", **Center for the Study of Economy and Society Working Paper Series**, Sayı: 4, 2003, http://www.economyandsociety.org/publications/wp4_nee_03.pdf, (30.04.2013), ss.1–71.

Nee, Victor, Paul Ingram, "Embeddedness and Beyond: Institutions, Exchange and Social Structure", içinde **The New Institutionalism in Sociology**, (Ed. Mary C. Brinton, Victor Nee), Russell Sage Foundation, New York, 1998, ss.19–45.

Neumayr, Michaela, Michael Meyer, Miroslav Pospı'sˇil, Ulrike Schneider ve Ivan Maly, "The Role of Civil Society Organisations in Different Nonprofit Regimes: Evidence from Austria and the Czech Republic", içinde **Civil Society in Comparative Perspective**, (Ed. Bernard Enjolras, Karl Henrik Sivesind), Comparative Social Research, Cilt: 26, Emerald Group Publishing Limited, 2009, ss.167–197.

Nielsen, Kristian L., Eiki Berg, Gulnara Roll, "Undiscovered Avenues: Estonian Civil Society Organizations as Agents of Europeanization", **TRAMES**, 2009, Cilt: 13, Sayı: 3, ss.248–264.

Niklasson, Tomas, "The Soviet Union and Eastern Europe, 1988–9", içinde **Democratization in Eastern Europe. Domestic and International Perspectives,** (Ed. Geoffrey Pridham, Tatu Vanhanen), Routledge, London, New York, 1994, ss.191–255.

Norgaard, Asbjørn Sonne, "Rediscovering Reasonable Rationality in Institutional Analysis", **European Journal of Political Research**, Cilt: 29, 1996, ss.31–57.

North**,** Douglass C., **Institutions, Institutional Change and Economic Performance**, Cambridge University Press, New York, 1990.

Ocak, Ahmet Yaşar, **Türkler, Türkiye ve İslam. Yaklaşım Yöntem ve Yorum Denemeleri**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

O'Donnell, Guillermo A., "Corporatism and the Question of the State", içinde **Authoritarianism and Corporatism in Latin America**, (Ed. James M. Malloy), The University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 1977, ss.47-89.

Offe, Claus, "New Social Movements: Challenging The Boundaries of Institutional Politics", **Social Research**, Cilt: 52, Sayı: 4, 1985, ss.817–868.

"Omurga korundu, hücreler değişti", **Sabah**, 01.10.2012, http://www.sabah.com.tr/Gundem/2012/10/01/omurga-korundu-hucreler-degisti, (25.02.2013).

Oran, Baskın (Ed.), **Türk Dış Politikası**, **Cilt II: 1980–2001**, İletişim Yayınları, 2001.

Orren, Karen ve Stephen Skowronek, **The Search for American Political Development**, Cambridge University Press, UK, 2004.

Öniş, Ziya, "Domestic Politics, International Norms and Challenges to the State: Turkey-EU Relations in the Post-Helsinki Era" içinde **Turkey and European Union: Domestic Politics, Economic Integration and International Dynamics**, (Ed. Ali Çarkoğlu ve Barry Rubin), London, 2003.

Öniş, Ziya, "Political Islam at the Crossroads: From Hegemony to Co-existence", **Contemporary Politics**, Cilt: 7, Sayı: 4, 2001, ss.281–298.

Öniş, Ziya, "The Political Economy of Islamic Resurgence in Turkey: The Rise of the Welfare Party in Perspective", **Third World Quarterly**, Cilt: 18, Sayı: 4, 1997, ss.743–766.

Öniş, Ziya ve Caner Bakır, "Turkey's Political Economy in the Age of Financial Globalization: The Significance of the EU Anchor", **South European Society and Politics**, Cilt: 12, Sayı: 2, 2007, ss.147-164.

Öniş, Ziya ve Reşat Bayer, "Turkish Big Business in the Age of Democratic Consolidation: The Nature and Limits of its Influence", **South European Society and Politics**, Cilt: 15, Sayı: 2, 2010, ss. 181–201.

Öniş, Ziya, Umut Türem, "Business, Globalization and Democracy: A Comparative Analysis of Turkish Business Associations", **Turkish Studies**, Cilt: 2, Sayı: 2, 2001, ss.94–120.

Öniş, Ziya, Umut Türem, "Entrepreneurs, Democracy and Citizenship in Turkey", **Comparative Politics**, Cilt: 35, Sayı: 4, 2002, ss.439-456.

Özalp, Osman Nuri, "Türkiye Demokrasilerin Neresinde? Demokrasi Tiplemeleri Işığında Türkiye Örneğine Yeni Bir Bakış Denemesi", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt: LXVI, Sayı: 2, 2008, ss.129–162.

Özbudun, Ergun, "Arato, Konsensus Arayışı ve Yeni Anayasa", **Zaman**, 29.08.2008, http://www.siviltoplumakademisi.org.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=323:arato-konsensus&catid=50:gazetelerden&Itemid=114, (12.11.2012).

Özbudun, Ergun, **Contemporary Turkish Politics. Challenges to Democratic Consolidation**, Lynne Rienner Publishers, Colorado, London, 2000.

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, **Mantık ve Modern Doğa Bilimleri**, Isis, İstanbul, 1992.

Özbudun, Ergun, **Otoriter Rejimler, Seçimsel Demokrasiler ve Türkiye**, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011.

Özbudun, Ergun, "The Post–1980 Legal Framework for Interest Group Associations", içinde **Strong State and Economic Interest Groups. The Post–1980 Turkish Experience**, (Ed. Metin Heper), Walter de Gruyter, Berlin, New York, 1991, ss.41–55.

Özcan, Nusret, "MÜSİAD Öncülüğünde Emir-Alim-Tüccar Buluşması", **MÜSİAD Bülten**, Fuar Forum Özel Sayısı, Cilt: 5, Sayı: 18, 1997.

Özdemir, Süleyman, "Küreselleşmenin Sosyal Politikalar ve Refah Devletleri Üzerindeki Etkileri", **MÜSİAD Çerçeve Dergisi**, Yıl: 17, Sayı: 49, 2009, http://www.musiad.org.tr/syf.asp?kat=arastirma&altkat=cerceve, (28.02.2013), ss. 54–66.

Özdemir, Şennur, **MÜSİAD Anadolu Sermayesinin Dönüşümü ve Türk Modernleşmesinin Derinleşmesi**, Vadi Yayınları, İstanbul, 2001.

Özdemir, Şennur, "MÜSİAD ve Hak-İş'i Birlikte Anlamak: Sınıflı Bir İslâmi Ekonomi' mi?" içinde **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık**, (Ed.Yasin Aktay), Cilt: 6, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, ss.837–869.

Özdemir, Şennur, "Some Notes on the Possibility of an Islamic Economy A Case Study", **Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı**, Cilt: 36, 2005, ss.201–216.

Özdemir, Şennur, "Uluslararasılıkta Kaos, Bir Medeniyet Dönüşümü ve İslami (F)aktör: Türkiye'de MÜSİAD Örneği", **Uluslararası İlişkiler**, Cilt: 1, Sayı: 3, 2004, ss.67–100.

Özel, Mustafa, "Adam Zengin Olur mu?", içinde **İş Hayatında İslam İnsanı. İslami Duyarlılıklar Yönetilen Firmalarda Örgütsel Davranış Biçimleri,** (Der. Hüner Şencan), MÜSİAD Araştırma Raporu, Sayı: 9, 1994, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/arastirma_raporlari_09.pdf, (05.02.2013), ss.3–15.

Özel, Mustafa, "Medine Pazarından MÜSİAD'a", **Anlayış Dergisi**, Cilt: 83, 2010, http://www.anlayis.net/makaleGoster.aspx?dergiid=84&makaleid=2674, (08.02.2013).

Öztürk, Mustafa, **Türkiye'de Engelli Gerçeği**, MÜSİAD Cep Kitapları, Sayı: 30, İstanbul, 2011, http://www.musiad.org.tr/syf.asp?kat=arastirma&altkat=cep-kitap, (15.03.2013).

Parau, Christina Elena, "Impaling Dracula: How EU Accession Empowered Civil Society in Romania", **West European Politics**, Cilt: 32, Sayı: 1, 2009, ss.119–141.

People to People 2012 (İnsandan İnsana P2P) Programı Duyurusu, http://www.avrupa.info.tr/tr/ab-ve-sivil-toplum/people-to-people-2012-insandan-insana-p2p-programi-duyurusu.html, (31.12.2012).

Peters, B. Guy, **Institutional Theory in Political Science: The New Institutionalism**, Second Edition, Continuum, London, New York, 2005.

Peters, B. Guy, "Interest Groups and European Governance: A Normative Perspective", içinde **Governance in Europe. The Role of Interest Groups**, (Ed. Andreas Warntjen, Arndt Wonka), Baden-Baden, Nomos, 2004, ss.56-65.

Petrov, Rumen, Luis Serra ve Marilyn Taylor, "Toward a Typology of Civil Society: Understanding Non-Government Public Action", içinde **Civil Society in Comparative Perspective**, (Ed. Bernard Enjolras, Karl Henrik Sivesind), Comparative Social Research, Cilt: 26, Emerald Group Publishing Limited, 2009, ss.71–103.

Pierson, Paul, "Increasing Returns, Path Dependence, and the Study of Politics", **The American Political Science Review**, Cilt: 94, Sayı: 2, 2000, ss.251- 267.

Pollack, Mark A., "Rational Choice and EU Politics", içinde **Handbook of European Union Politics**, (Ed. Knud Erik Jørgensen, Mark A. Pollack, Ben Rosamond), Sage Publications, 2007, ss.31–57.

Powell, Walter W. ve Paul J. DiMaggio, "Introduction", içinde **The New Institutionalism in Organization Analysis,** (Ed. Walter W. Powell ve Paul J. DiMaggio), University of Chicago Press, Chicago, 1991, ss.1–38.

Pridham, Geoffrey, Tatu Vanhanen, **Democratization in Eastern Europe: Domestic and International Perspectives**, Routledge, New York, 1994.

Pridham, Geoffrey, "Democratic Transitions in Theory and Practice: Southern European Lessons for Eastern Europe", içinde **Democratization in Eastern Europe. Domestic and International Perspectives**, (Ed. Geoffrey Pridham, Tatu Vanhanen), Routledge, New York, 1994, ss.15–37.

Puhle, Hans-Jürgen, "Democratic Consolidation and Defective Democracies", **Estudio Working Paper**, Sayı: 47, 2005, www.uam.es/centros/derecho/cpolitica/papers.htm, (15.03.2012), ss.1–20.

Putnam, Robert, **Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy**, USA, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1994.

Raak, Arno van, Aggie Paulus, "The Emergence of Multidisciplinary Teams for Interagency Service Delivery in Europe: Is Historical Institutionalism Wrong?", **Health Care Analysis Journal**, Cilt: 16, 2008, ss.342–354.

Radaelli, Claudio, "The Domestic Impact of European Union Public Policy: Notes on Concepts, Methods and the Challenge of Empirical Research", **Politique Européenne**, Cilt: 1, Sayı: 5, 2002, ss.105–136.

Radaelli, Claudio, "Whither Europeanization? Concept Stretching and Substantive Change", **European Integration Online Papers (EIoP)**, Cilt: 4, Sayı: 8, 2000, ss.1–25.

Raik, Kristi, "EU Accession of Central and Eastern European Countries: Democracy and Integration as Conflicting Logics", **East European Politics and Societies**, Cilt: 18, 2004, ss. 567–594.

Regular Report from the Commission on Turkey's Progress Towards Accession, 1998, http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/1998/turkey_en.pdf, (27.01.2013).

Rek, Mateja, "Europeanisation of Civil Society Sector in Central and Eastern Europe", **Innovative Issues and Approaches in Social Sciences**, Cilt: 3, Sayı: 1, 2010, ss.60–86.

Republic of Turkey, Ministry of Foreign Affairs, Secretariat General for EU Affairs, "Political Reforms in Turkey", Ankara, 2007, http://egemenbagis.com/wp-content/uploads/2011/09/prt.pdf, (18.01.2013).

Risse, Thomas, Maria Green Cowles ve James Caporaso, "Europeanization and Domestic Change: Introduction", içinde **Transforming Europe. Europeanization and Domestic Change**, (Ed. Maria Green Cowles ve James Caporaso), Cornell University Press, Ithaca, London, 2001, ss.1–21.

Robinson, William, "Pushing Polyarchy: The US-Cuba Case and The Third World", **Third World Quarterly**, Cilt: 16, Sayı: 4, 1995, ss.643–659.

Robinson, William, "What to Expect from US Democracy Promotion in Iraq", **New Political Science**, Cilt: 26, Sayı: 3, 2004, ss.441–447.

Roth, Silke, "Sisterhood and Solidarity? Women's Organizations in the Expanded European Union", **Social Politics**, Cilt: 14, Sayı: 4, 2007, ss.460–487.

Rumelili, Bahar, "Civil Society and the Europeanization of Greek-Turkish Cooperation", **South European Society and Politics**, Cilt: 10, Sayı: 1, 2005, ss.45–56.

Ruzza, Carlo, "Populism and Euroscepticism: Towards Uncivil Society?", **Policy and Society**, Cilt: 28, 2009, ss.87–98.

Salamon, Lester M., S.W. Sokolowski, Helmut K. Anheier, "Social Origins of Civil Society: An Overview", **Working Papers of the Johns Hopkins Center for Civil Society Studies**, 2000, http://ccss.jhu.edu/wp-content/uploads/downloads/2011/09/CNP_WP38_2000.pdf, (15.03.2013).

Salgado, Rosa Sanchez, "NGO Structural Adaptation to Funding Requirements and Prospects for Democracy: The Case of the European Union", **Global Society**, Cilt: 24, Sayı: 4, 2010, ss.507–527.

Salgado, Rosa Sanchez, "Giving a European Dimension to Civil Society Organisations", **Workshop on the Institutional Shaping of EU-Society Relationships**, Connecting Excellence on European Governance (CONNEX), Mannheim, 2005, http://www.mzes.unimannheim.de/projekte/typo3/site/index.php?id=478, (09.09.2012), ss.1–18.

Sandholtz, Wayne, "Membership Matters: Limits of the Functional Approach to European Institutions, **Journal of Common Market Studies**, Cilt: 34, Sayı: 3, 1996, ss.403–429.

Sarıbay, Ali Yaşar, **Siyaset Demokrasi ve Kimlik**, Asa Kitabevi, Bursa, 1998.

Sarıbay, Ali Yaşar, "Türkiye'de Demokrasi ve Sivil Toplum" içinde **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme,** (Der. Ali Yaşar Sarıbay, Ersin Kalaycıoğlu), Alfa Basım Yayım, İstanbul, 2000, ss.447–463.

Sarıbay, Ali Yaşar, **Postmodernite, Sivil Toplum ve İslam**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

Sarıoğlu, H. İbrahim, "Sosyal Hukuk Devleti Nereye", **MÜSİAD Çerçeve Dergisi**, Yıl: 17, Sayı: 49, 2009, http://www.musiad.org.tr/syf.asp?kat=arastirma&altkat=cerceve, (28.02.2013), ss.76–79.

Sarrafoğlu, Fahri, "İş Kadınları KAGİDER Çatısı Altında Buluştu", **MÜSİAD Çerçeve Dergisi**, Dosya: İstihdam, Yıl: 12, Sayı: 32, 2004,

http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/cerceve_dergisi_32.pdf, (28.02.2013) ss.76–80.

Sarrafoğlu, Fahri**,** "MÜSİAD'ın sunduğu demokratik açılım önerileri", http://www.dunyabulteni.net/index.php?aType=haberArchive&ArticleID=86577, (08.02.2012).

Saybaşılı, Kemal, "Chambers of Commerce and Industry, Political Parties and Government: A Comparative Analysis of the British and the Turkish Case", **METU Studies in Development**, Cilt: 13, No: 76, 1976, ss.117–135.

Scharpf, Fritz, **Games Real Actors Play. Actor-centered Institutionalism in Policy Research**, Westview Press, Boulder, Cumnor Hill, 1997.

Schepsle, Kenneth A., "Studying Institutions: Some Lessons from the Rational Choice Approach", **Journal of Theoretical Politics,** Cilt: 1, Sayı: 2, 1989, ss.131–147.

Schimmelfennig, Frank ve Ulrich Sedelmeier, **Europeanization of Central and Eastern Europe**, Cornell University Press, USA, 2005.

Schimmelfennig, Frank ve Ulrich Sedelmeier, "Governance by Conditionality: EU Rule Transfer to the Candidate Countries of Central and Eastern Europe", **Journal of European Public Policy**, Cilt: 11, Sayı: 4, 2004, ss.661–679.

Schimmelfennig, Frank, Stefan Engert ve Heiko Knobel, "The Impact of EU Political Conditionality" içinde **The Europeanization of Central and Eastern Europe**, (Ed. Frank Schimmelfennig ve Ulrich Sedelmeier), Ithaca, London, Cornell University Press, 2005, ss.29–51.

Schimmelfennig, Frank, Hanno Scholtz, "EU Democracy Promotion in the European Neighborhood, Political Conditionality, Economic Development and

Transnational Exchange", **European Union Politics**, Cilt: 9, Sayı: 2, 2008, ss.187–215.

Schmitter, Philippe C., "Civil Society: East and West," içinde **Consolidating Third Wave Democracies: Themes and Perspectives,** (Ed. Larry Diamond, Marc F. Plattner, Yun-han Chu ve Hung-mao Tien), Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1997, ss.239–262.

Schmitter, Philippe C., "Modes of Interest Intermediation and Models of Societal Change in Western Europe", içinde **Trends Toward Corporatist Intermediation,** (Ed. Gerhard Lehmbruch ve Philippe C. Schmitter), Sage, Beverly Hills, 1979, ss.7-38.

Schmitter, Philippe ve Terry Lynn Karl, "Demokrasi Nedir, Ne Değildir", içinde **Demokrasinin Küresel Yükselişi**, (Ed. Larry Diamond ve Marc F. Plattner), çev. Ergun Özbudun, Levent Köker, Mehmet Turhan ve Levent Gönenç, The Johns Hopkins University Press, Ankara, 1995, ss.67–81.

Scholte, Jan Aart, "Global Civil Society: Changing the World?", **CSGR Working Paper** Sayı: 31, 1999, http://dspace.cigilibrary.org/jspui/bitstream/123456789/9088/1/Global%20Civil%20Society%20Changing%20the%20World.pdf?1, (15.03.2013), ss.1–34.

Scholte, Jan Aart, "Civil Society and Democracy in Global Governance", **Global Governance**, Cilt: 8, 2002, ss.281-304.

Scott, W. Richard, "The Adolescence of Institutional Theory", **Administrative Science Quarterly**, Cilt: 32, 1987, ss.493–511.

Scott, W. Richard ve John W. Meyer (Ed.), **Institutional Environments and Organizations: Structural Complexity and Individualism**, Thousand Oaks, CA, SAGE Publications, 1994.

Secretariat of the Minister for Special Assignments for Society Integration Affairs, **The Development of Civil Society in Latvia: An Analysis 2002/2003**, Phare project LE01.03.02, Riga, 2004, http://www.mfa.gov.lv/data/file/e/mso35b.pdf, (15.03.2013), ss.1–86.

Sehring, Jenniver, **The Politics of Water Institutional Reform in Neopatrimonial States: A Comparative Analysis on Kyrgyzstan and Tajikistan**, VS Verlag, Wiesbaden, 2009.

Selznick, Philip, "Institutionalism Old and New", **Administrative Science Quarterly**, Cilt: 41, Sayı: 2, 40th Anniversary Issue, 1996 ss.270–277.

Serbest, Eyüp, "Antikapitalist Müslüman Gençler 1 Mayıs'ta", **Hürriyet**, 01.05.2012, http://www.hurriyet.com.tr/gundem/20458489.asp, (06.02.2013).

Sert, Semih, **An Analysis of the Diffusion of Structures and Practices in a High-Level Bureaucratic Organization in Turkey by using 'New Institutional Theory'**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2003, http://etd.lib.metu.edu.tr/upload/12609592/index.pdf, (08.03.2013).

Sevim, Ayşe, "Avrat Pazarı Yeniden Canlanıyor", **MÜSİAD Çerçeve Dergisi**, Dosya: İstihdam, Yıl: 12, Sayı: 32, 2004, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/cerceve_dergisi_32.pdf, (28.02.2013), ss.65–72.

"Sezeryan yasası yürürlükte", **Hürriyet**, 12.07.2012, http://www.hurriyet.com.tr/saglik/20966239.asp, (27.02.2013).

Sınav, Tahsin, "Sendikaların Kurulması-Faaliyetleri ve Toplu İş Sözleşmesi Yapma İmkanları", **Mukayeseli Hukuk Açısından İşçi-İşveren Münasebetleri**, İlmi Neşriyat, İstanbul, 1990, ss.215–233.

Sırım, Veli, "İslam Ülkeleriyle Ortaklık Serüvenimiz", **MÜSİAD Çerçeve Dergisi**, Yıl: 12, Sayı: 34, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/cerceve_dergisi_34.pdf, (06.02.2013), ss.63–66.

Smismans, Stijn, "Civil Society in European Institutional Discourses", **Cahiers européennes de Sciences Po**, Sayı:4, 2002, ss.1–25.

Smismans, Stijn (Ed.), **Civil Society and Legitimate European Governance**, Edward Elgar, USA, UK, 2006.

Smismans, Stijn, "European Civil Society: Institutional Interests and the Complexity of Multi-level Polity", içinde **Democracy and the Role of Associations,** (Ed. Sigrid Rossteutscher), Routledge, New York, 2005, ss.46–64.

Smith, Karen E., "Western Actors and the Promotion of Democracy" içinde **Democratic Consolidation in Eastern Europe: International and Transnational Factors**, (Ed. Jan Zielonka ve Alex Pravda), Oxford University Press, Oxford, 2001, ss.31–58.

Somer, Murat, "Democratization, Clashing Narratives, and 'Twin Tolerations' between Islamic-Conservative and Pro-Secular Actors", içinde **Nationalisms and Politics in Turkey. Political Islam, Kemalism and the Turkish Issue**, (Ed. Marlies Casier, Joost Jongerden), Routledge, London, New York, 2011, ss.28–48.

Somuncu, Zemçi Zübeyir, "Savaşların ve Ayrılıkların Geliştirdiği Deneyim Avrupa Ortaklık Kültürü", **MÜSİAD Çerçeve Dergisi**, Yıl: 12, Sayı: 34, 2004, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/cerceve_dergisi_34.pdf, (06.02.2013), ss.60–62.

Sönmez, Mustafa, **Türkiye'deki Holdingler Kırk Haramiler**, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 1992.

Sözen, Süleyman, Ian Shaw, "Turkey and the European Union: Modernizing a Traditional State", **Social Policy and Administration**, Cilt: 37, Sayı: 2, University of Nottingham, Blackwell Publishing, USA, 2003.

Spurga, Saulius, "Europeanization of Civil Society in the Baltic States: Promotion or Constraint of Democratization?", **Viešoji politika ir administravimas**, Sayı: 22, 2007, ss.57–67.

Şahin, Kasım, "Vardan: Dünya ekonomisinin ekseni doğuya kayıyor", **Zaman**,17.06.2010, http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=996763&keyfield=4DC39C53C4B04144, (07.02.2012).

Şencan, Hüner (Der.), **İş Hayatında İslam İnsanı. İslami Duyarlılıklar Yönetilen Firmalarda Örgütsel Davranış Biçimleri**, MÜSİAD Araştırma Raporu, Sayı: 9, İstanbul, 1994, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/arastirma_raporlari_09.pdf, (05.02.2013).

Şimşek, Sefa, "The Transformation of Civil Society in Turkey: From Quantity to Quality", **Turkish Studies**, Cilt: 5, Sayı: 3, 2004, ss.46–74.

Tabakoğlu, Ahmet, "İslam İktisadında İşçi-İşveren Münasebetleri", **MÜSİAD Çerçeve Dergisi**, Yıl: 5, Sayı: 20, 1997, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/Cerceve_Dergisi_20.pdf, (28.02.2013), ss.74–84.

Taşçı, Deniz, Erkan Erdemir, "Kurumlar Nasıl Ortaya Çıkar? Yeni Kurumsal Kuram Perspektifinden Bir Sosyal İnşa Süreci Olarak Saatleri Ayarlama Enstitüsü", **1. Örgüt Kuramı Çalıştayı Bildiriler Kitabı**, Başkent Üniversitesi, 12–13.02.2010, http://iibf.ogu.edu.tr/eerdemir/makaleler/baskent.pdf, (30.04.2013), ss.129–152.

T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl) 1963–1967, 1963, http://www.kalkinma.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebIcerikGosterim.aspx?Enc=83D5A6FF03C7B4FCE4A2B5A9FE13949B, (31.01.2013).

T.C. Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü, 5737 Sayılı Vakıflar Kanunu, http://www.vgm.gov.tr/icerikdetay.aspx?Id=62, (18.01.2013).

The European Union and Turkey. Cooperating on Gender Equality, http://www.avrupa.info.tr/tr/ab-ve-sivil-toplum/eu-and-gender-equality.html, (31.12.2012).

Thelen, Kathleen, "Historical Institutionalism in Comparative Politics", **Annual Review of Political Science**, Cilt:2, 1999, ss.369–404.

Thelen, Kathleen and Sven Steinmo, "Historical Institutionalism in Comparative Politics", içinde (Ed. Sven Steinmo, Kathleen Thelen, Frank Longstreth), **Structuring Politics. Historical Institutionalism in Comparative Analysis**, Cambridge University Press, UK, 1998, ss.1–32.

Tilly, Charles, "Processes and Mechanisms of Democratization", **Sociological Theory**, Cilt:18, Sayı:1, 2000, ss.1–16.

Toprak, Binnaz, "Civil Society in Turkey", içinde **Civil Society in the Middle East**, (Ed. A.R. Norton), EJ Brill, Leiden, 1996, ss.87-119.

Torfing, Jacob, "Path-Dependent Danish Welfare Reforms: The Contribution of the New Institutionalisms to Understanding Evolutionary Change", **Scandinavian Political Studies**, Cilt:24, Sayı:4, 2001, ss.277–307.

Torus, Emre, "Understanding the Role of Civil Society as an Agent for Democratic Consolidation: The Turkish Case", **Turkish Studies**, Cilt:8, Sayı:3, 2007, ss.395–415.

Tosun, Gülgün, "Türkiye'de Devlet-Sivil Toplum İlişkisi Bağlamında Demokrasinin Pekişmesinin Önündeki Engellere İlişkin Kuramsal ve Pratik Bir Yaklaşım", **Ege Akademik Bakış**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2001, ss.224–243.

"Trabzon'da kayıt dışına savaş", http://www.haber61.net/trabzonda-kayit-disina-savas-88309h.htm, (09.11.2012).

Trubowitz, Peter, **Defining the National Interest: Conflict and Change in American Foreign Policy**, University of Chicago Press, Chicago, 1998.

Tsebelis, George, **Veto Players: How Political Institutions Work**, Princeton University Press, USA, 2002.

Tunçcan Ongan, Nilgün, "İslam Ekonomisinde Bölüşüm", **Çalışma ve Toplum**, Cilt:4, 2008, ss.213–238.

Turkey 2005 Progress Report, COM (2005) 561 final, Brussels, 09.11.2005, http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2005/package/sec_1426_final_progress_report_tr_en.pdf, (11.02.2013).

Türk, Eylem, "İstihbarat rapor verdi 800 üye tasfiye edildi", **Milliyet**, 17.11.2002, http://www.milliyet.com.tr/2002/11/17/ekonomi/eko02.html, (31.01.2012).

Türk İş Kurumu Genel Müdürlüğü, 2011–2015 Stratejik Plan, 2010, Ankara, http://www.iskur.gov.tr/Portals/0/Baglantilar/2011_2015_stratejik_plan.pdf, (15.02.2013).

Türkiye'nin AB Katılım Süreci için Sivil Toplum Platformu Toplantısı Gerçekleştirildi, İktisadi Kalkınma Vakfı E-Bülteni, 18–24.04.2011, http://www.ikv.org.tr/images/upload/data/files/turkiyenin_ab_katilim_sureci_icin_sivil_toplum_platformu__toplantisi_gerceklestirildi.pdf, (31.01.2013).

Türkiye Cumhuriyeti Avrupa Birliği Bakanlığı, Türkiye ve AB Sivil Toplum Diyaloğu Projesi, http://www.abgs.gov.tr/index.php?p=45649&l=1, (27.12.2012).

"Türkiye'nin Geleceğine Sahip Çıkalım", http://www.musiad.org.tr/icerik.asp?kat=musiad&id=265, (25.03.2013).

"Türkiye, küresel güç olma yolunda emin adımlarla yürüyor", **Zaman**, 30.01.2010, http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=946348&keyfield=4DC39C53C4B04144, (07.02.2012).

Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı (TÜSEV), Civil Society in Turkey: A Turning Point, Civil Society Index Project, Analytical Country Report for Turkey II, 2011, No. 51, http://www.valuenetwork.org.uk/Documents%20for%20Website/Bibliog%20docs/TUSEV%20TR%202011.pdf, (10.05.2012).

"TÜSİAD Anadolu sermayesini kucaklasaydı MÜSİAD kurulmazdı", **Zaman**, 01.10.2011, http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=1185647&keyfield=4DC39C53C4B04144, (06.02.2012).

TÜSİAD'ın İşsizler ve İşe Yeni Başlayan Gençlerin Mesleki Becerilerinin Geliştirilmesi Projesi, http://www.haberler.com/tusiad-in-projesine-ab-den-52-bin-euroluk-destek-3745843-haberi/, (31.01.2013).
TÜSİAD Tüzük, http://www.tusiad.org.tr/tusiad/tuzuk/, (13.02.2013).

Uslu, Salim, "Sosyal Politikalar Açısından Sendikaların Rolü", **MÜSİAD Çerçeve Dergisi**, Yıl: 17, Sayı: 49, 2009,

http://www.musiad.org.tr/syf.asp?kat=arastirma&altkat=cerceve, (28.02.2013), ss.160–163.

Usul, Ali Resul, **Democracy in Turkey. The Impact of EU Political Conditionality**, Routledge, London, New York, 2011.

Usul, Ali Resul ve Levend Kılıç, **Türk Siyasal Hayatı**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2003.

Ülsever, Cüneyt, "Türkiye'nin Yeni Dinamiği Muhafazakar Değişimciler", **MÜSİAD Çerçeve Dergisi**, Yıl: 13, Sayı: 35, 2005, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/cerceve_dergisi_35.pdf, (05.02.2013), ss.26–28.

Ünalp Çepel, Zühal, "An Analysis of State-Civil Society Relations in Finland: A Case of Joensuu", **Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organisations**, Cilt:23, Sayı:2, 2012, ss.328–349.

Vachudova, Milada Anna, **Europe Undivided Democracy, Leverage, and Integration after Communism**, Oxford University Press, Oxford, 2005.

Vachudova, Anna Milada, "Historical Institutionalism and the EU's Eastward Enlargement", Memo prepared for the State of the European Union Conference Princeton, 2005, http://www.princeton.edu/~smeunier/Vachudova%20Memo.pdf, (15.03.2013), ss.1–11.

Vanhanen, Tatu and Richard Kimber, "Predicting and Explaining Democratization in Eastern Europe", içinde **Democratization in Eastern Europe. Domestic and International Perspectives**, (Ed. Geoffrey Pridham, Tatu Vanhanen), Routledge, London and New York, 1994, ss.63–99.

Va'zquez-Garcı'a, Rafael, "Making Volunteering Work: The Power of Voluntary Organizations to Enhance Civic Skills. Some Evidences from the European Social Survey", içinde **Civil Society in Comparative Perspective. Comparative Social Research**, (Ed. Bernard Enjolras, Karl Henrik Sivesind), Cilt:26, Emerald Group Publishing Limited, 2009, ss.197–227.

Vardan, Ömer Cihad, **Cihad ve MÜSİAD**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.

Vardan, Ömer Cihad, "Sosyal Devlet ve Sorumlu Toplum", **MÜSİAD Çerçeve Dergisi**, Yıl: 17, Sayı: 49, 2009, http://www.musiad.org.tr/syf.asp?kat=arastirma&altkat=cerceve, (28.02.2012), ss.4–5.

Vaughan-Whitehead, Daniel C., **EU Enlargement versus Social Europe: The Uncertain Future of the European Social Model**, Edward Elgar Publishing, USA, UK, 2003.

Verdun, Amy, "Policy-Making and Integration in the European Union: Do Economic Interest Groups Matter", **The British Journal of Politics and International Relations**, Cilt:10, 2008, ss.129–137.

Warleigh, Alex, "Civil Society and Legitimate Governance in a Flexible Europe: Critical Deliberativism as a Way Forward", içinde **Civil Society and Legitimate European Governance**, (Ed. Stijn Sminsmans), Edward Elgar Publishing, Britain, 2006, ss.68–86.

Warleigh, Alex, "Europeanizing Civil Society: NGOs as Agents of Political Socialization", **Journal of Common Market Studies**, Cilt: 39, Sayı: 4, 2001, ss.619–639.

Webster, Ruth, "The Nature and Context of Public Interest Coalitions in the European Union", **Politique européenne**, Cilt: 3, Sayı: 7, 2002, ss.138-158.

White, Gordon, "Civil Society, Democratization and Development", içinde **Democratization in the South: The Jagged Wave,** (Ed. Robin Luckham ve Gordon White), Manchester University Press, Manchester, 1996, ss.178-219.

Wetzel, Anne ve Jan Orbie, "Promoting Embedded Democracy? Researching the Substance of EU Democracy Promotion", **European Foreign Affairs Review**, Cilt: 16, 2011, ss.565-588.

White, Gordon, "Civil Society, Democratization and Development: Clearing the Analytical Ground", içinde **Civil Society in Democratization**, (Ed. Peter Burnell, Peter Calvert), London, Frank Cass, 2004, ss.6-22.

Whitehead, Laurence, "Bowling in the Bronx: The Uncivil Interstices Between Civil and Political Society", içinde **Civil Society: Democratic Perspectives**, (Ed. Robert Fine, Shirin Rai), Frank Cass and Company Limited, USA, UK, 1997, ss.94–114.

Whitehead, Laurence, "International Aspects of Democratization", içinde **Transitions from Authoritarian Rule - Comparative Perspectives**, (Ed. G. O'Donnell, P.C. Schmitter ve L. Whitehead), The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1986.

Wilts, Arnold, Christine Quittkat, "Corporate Interests and Public Affairs: Organised Business–Government Relations in EU Member States", **Journal of Public Affairs**, Cilt: 4 Sayı: 4, 2004, ss.384–399.

Wilts, Arnold, "Europeanization and Means of Interest Representation by National Business Associations", **European Journal of Industrial Relations**, Cilt: 7, Sayı: 3, 2001, ss.269–286.

Wu, Yuxin, "New Institutionalism Politics: Integration of Old Institutionalism and Other Methodologies", **Asian Social Science**, Cilt: 5, Sayı: 9, 2009, ss.105–108.

Yankaya, Dilek, "The Europeanization of MÜSİAD: Political Opportunism, Economic Europeanization, Islamic Euroscepticism", **European Journal of Turkish Studies**, Cilt: 9, 2009, ss.1–19.

Yarar, Erol, **21. Yüzyıla Girerken Dünyaya Yeni Bir Bakış**, MÜSİAD Yayınları, İstanbul, 2003.

Yavuz, Fehmi, "Özel Teşebbüs ve Planlı Kalkınmamız" içinde **Doç. Dr. Cem Sar'a Armağan**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi, 1972, Ankara, ss.635-653.

Yazar, İsa, "İşsizlik için komisyon kuruluyor", 06.02.2009, **Zaman**, http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=812173&keyfield=4DC39C53C4B0414420, (08.02.2012).

Yazar, İsa, "Patronlarla sendikalar el ele verdi krizde işçi alan şirketler ödüllendirilecek", 03.06.2009, http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=854664&keyfield=4DC39C53C4B04144, (08.02.2012).

Yazgan, Hatice, "Bir Kavramsal Çerçeve Olarak Avrupalılaşma: Kapsam, Gereklilik ve Sınırlar", **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, http://www.anadolu.edu.tr/sites/default/files/files/2012-04-09.pdf, (13.03.2013), ss.123–140.

Yazıcı, Huri, "Çalışan Annelerin Kutsal Çilesi", **MÜSİAD Çerçeve Dergisi**, Dosya: İstihdam, Yıl: 12, Sayı: 32, 2004, http://www.musiad.org.tr/contentimages/arastirmalaryayin/pdf/cerceve_dergisi_32.pdf, (28.02.2013), ss.82–84.

Yıldırım, Engin, "Labor Pains or Achilles' Heel: The Justice and Development Party and Labor in Turkey", içinde **The Emergence of a New Turkey: Democracy**

and the AK Parti, (Ed. M. Hakan Yavuz), The University of Utah Press, Salt Lake City, 2006, ss. 235-258.

Yıldız, Şenay, "Anadolu sermayesi İstanul'u yendi (Prof. Dr. Fuat Keyman ile mülakat)", **Akşam**, 21.01.2013, http://www.aksam.com.tr/anadolu-sermayesi-istanbulu-yendi--161112h.html, (25.03.2013).

Young, Iris Marion, **Inclusion and Democracy**, Oxford University Press, New York, 2002.

Youngs, Richard, "Democracy Promotion: The Case of European Union Strategy", **Center for European Policy Studies Working Document**, Sayı: 167, 2001, http://ceps.be, (06.09.2012).

Youngs, Richard, "Is European Democracy Promotion on the Wane?", **Center for European Policy Studies Working Document**, Sayı: 292, 2008, http://www.ceps.eu/, (06.09.2012).

Youngs, Richard, **The European Union and the Promotion of Democracy**, Oxford University Press, ABD, 2002.

YTL hakkında her şey, http://dosyalar.hurriyet.com.tr/ytl_yaklasirken/default.asp, (15.02.2013).

Zaim, Sabahaddin, "Türkiye'nin Sosyal ve İktisadi Siyaseti (İşçi Meseleleri)", **Türkiye'nin 21. Yüzyılı- 1**, Cilt: 1, İşaret Yayınları, İstanbul, 2005, ss.319–332.

Zaim, Sabahaddin, "Ekonomik Hayatta Müslüman İnsanın Tutum ve Davranışları" içinde **İş Hayatında İslam İnsanı. İslami Duyarlılıklar Yönetilen Firmalarda Örgütsel Davranış Biçimleri**, (Der. Hüner Şencan), MÜSİAD Araştırma Raporu, Sayı: 9, 1994, http://www.musiad.org.tr/syf.asp?kat=arastirma&altkat=arastirma-rapor, (28.02.2013), ss.101–113.

Zetterholm, Staffan, **National Cultures and European Integration: Exploratory Essays on Cultural Diversity and Common Policies**, Berg Publishers, UK, 1994.

Zuern, Michael ve Jeffrey Checkel, "Getting Socialized to Build Bridges: Constructivism and Rationalism, Europe and the Nation-State", **International Organization**, Cilt: 59, Sayı: 4, ss.1045–1079.

http://www.akhedefler.com/ (03.12.2012).

http://www.aksiyon.com.tr/aksiyon/detaylar.do?load=detay&link=5120, (06.02.2012).

http://www.dernekler.gov.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=180%3A5253-dernekler-kanunu&catid=30%3Akanunlar&Itemid=43&lang=tr, (24.09.2012).

http://www.dernekler.gov.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=33%3A-sempozyum&catid=39%3Amerkez-tekilat-etkinlikleri&Itemid=60&lang=tr

http://ec.europa.eu/world/enp/policy_en.htm, (07.09.2012).

http://europa.eu/legislation_summaries/employment_and_social_policy/community_employment_policies/c11318_en.htm, (27.12.2012).

http://ec.europa.eu/esf/main.jsp?catId=62&langId=en, (28.08.2012).

http://ec.europa.eu/regional_policy/thefunds/access/index_en.cfm#2, (28.08.2012).

http://europa.eu/legislation_summaries/research_innovation/general_framework/i23012_en.htm, (24.12.2012).

http://eacea.ec.europa.eu/tempus/index_en.php, (20.12.2012).

http://eacea.ec.europa.eu/citizenship/programme/about_citizenship_en.php, (27.12.2012).

http://ec.europa.eu/europeaid/who/index_en.htm, (20.12.2012).

http://ec.europa.eu/europeaid/how/finance/eidhr_en.htm, (18.12.2012).

http://ec.europa.eu/enlargement/tenders/support-for-civil-society/civil-society-facility/index_en.htm, (24.12.2012).

http://www.ekanun.net/5174-sayili-kanun/index.html, (14.12.2011).

http://www.gelecekonline.com/metin/musiad__biltronik_yarismasi_ile_garajdaki_genc_dehalari_ariyor-2974, 10.03.2010, (10.12.2012).

http://gencmusiad.org.tr/genc-musiad/hakkimizda/amaclarimiz/, (04.09.2013).

http://webarsiv.hurriyet.com.tr/1998/05/25/45608.asp, (06.02.2012).

http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/---actrav/documents/meetingdocument/wcms_114972.pdf, (15.03.2013).

http://www.musiad.org.tr/sube/detayHaber.aspx?id=1843&P=M%C3%9CS%C4%B0AD%E2%80%99dan%20%C3%A7ocuklar%20i%C3%A7in%20iki%20proje&subeID=25, (10.12.2012).

http://www.haberler.com/musiad-genel-baskani-omer-cihad-vardan-aciklamasi-2824518-haberi/, 26.06.2011, (03.08.2011).

http://www.musiad.org.tr/sube/detayHaber.aspx?id=5414&subeID=8, 20.02.2012, (10.12.2012).

http://www.musiad.org.tr/hanimlarplatformu.aspx, (02.11.2012).

http://www.musiad.org.tr/Tarihce.aspx, (24.10.2011).

http://www.musiad.org.tr/syf.asp?kat=arastirma, (06.02.2013).

http://www.sedefed.org/default.aspx?pid=55983&nid=46726, (30.01.2013).

http://www.tusiad.org.tr/bilgi-merkezi/raporlar/, 13.02.2013.

"28 Şubat: Darbe Yiyen Hayatlar", **Kanal A**, A Haber Özel, 27.02.2012, http://www.youtube.com/watch?v=0Q71qEWWtBs, (13.03.2013).

"175 sivil toplum örgütü AB için bu mesajı verdi: Zaman kaybetmeyin, yerimiz AB olsun" **Hürriyet**, 06.06.2002, http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/ShowNew.aspx?id=76719, (20.12.2011).

6356 No'lu Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Yasası Madde 17, Madde 19, 07.11.2012, http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/11/20121107-1.htm, (21.01.2013).

2003 Regular Report on Turkey's Progress Towards Accession, http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2003/rr_tk_final_en.pdf, (11.02.2013).

"22 Yaşındaki MÜSİAD'ın 10 yılı AKP devrindeydi ama…", 18.04.2012, http://korhaber.com/haber/22-yasindaki-MUSIAD-in-10-yili-AKP-devrindeydi-ama-/98989, (03.12.2012).

1982 Anayasası, Madde 10: Eşitlik ilkesi,
http://www.anayasa.gov.tr/index.php?l=template&id=188&lang=0, (13.03.2013).

EKLER

EK 1:

GÖRÜŞMECİ LİSTESİ

Aydın, Eyüp Vural, MÜSİAD Genel Sekreteri, Yüz yüze mülakat, İstanbul, 03.05.2012.

Aykut, Şahabettin, MÜSİAD Diyarbakır Şube Başkanı, E-posta yoluyla mülakat, tarih, 05.01.2013.

Bayramoğlu, Reyhan, Genç MÜSİAD Teşkilatlanma Birimi Eski Başkan Yardımcısı, Yüz yüze mülakat, İstanbul, 03.05.2013.

Çiftçioğlu, İsmail, Genç MÜSİAD İzmir Şubesi Başkan Yardımcısı, Yüz yüze mülakat, İzmir, 17.04.2012.

Dündar, Mehmet Ali, MÜSİAD Mardin Şube Başkan, E-posta yoluyla mülakat, 06.06.2012.

Filiz, Esra, Genç MÜSİAD Uluslararası İlişkiler Birimi eski üyesi, Yüz yüze mülakat, İstanbul, 24.05.2012.

Özdemir, Suad, MÜSİAD Batman Şube Başkanı E-posta yoluyla mülakat, 28.11.2012.

Sıcakyüz, Abdülkadir, MÜSİAD Projeler Birimi Direktörü, Yüz yüze mülakat, İstanbul, 03.05.2012.

Taşkıran, Feyza, Genç MÜSİAD Eğitim ve Sosyal Faaliyetler Birimi Eski Başkanı, Yüz yüze mülakat, İstanbul, 24.05.2012.

Temel, Abdülsamet, Genç MÜSİAD Başkanı, Yüz yüze mülakat, İstanbul, 03.05.2012.

Uysan, Fatih, Genç MÜSİAD eski Başkanı – İstanbul, E-posta yoluyla mülakat, 04.01.2013.

EK 2:

Tablo 14: MÜSİAD Temsilcilerine Yöneltilen Sorular

Kriter	Gösterge	Mülakat Sorusu
1. Örgüt içi demokrasi ve demokratik değerleri koruma	-dernek içi seçimler -karar alma yöntemi -rapor hazırlama süreçleri -üyelik başvuruları ve değerlendirme süreçleri	-Başkanlık seçimi nasıl gerçekleştiriliyor? -Raporlar yayınlanmadan önce üyelerin görüşleri alınıyor mu? -Üye alım süreci nasıl gerçekleşiyor?
2. Kamu bilincini arttırma **(dini özgürlükler ve sendikal haklar)**	-Tüm MÜSİAD yayınları (raporlar, kitaplar, kitapçıklar, basın bildirileri, demeçler)	Dini özgürlükler, yayınlarda önemli bir yer tutuyor. Bunu dini özgürlüklerin demokratikleşmedeki en önemli konulardan biri olduğu şeklinde mi okumalıyız? AB'nin dini özgürlükler yaklaşımı hakkındaki fikirleriniz nelerdir? AB'ye üyelik sürecinde adım atılması gereken konulardan biri de sendikal haklar. MÜSİAD yayınlarında bu konuya ilişkin olarak olsa farklı görüşlere yer verildiğini görüyoruz. MÜSİAD'ın bu haklar bağlamında net bir tavrı var mı? Dernek bu hakların gelişmesini önemsiyor mu?
3. Devlet ve toplum arasında arabulucu rol oynama **(siyasal, sosyal, ekonomik)**	-Ekonomik ve Sosyal Konsey üyeliği -2008 ve 2011 anayasa önerisi - Sosyal sorumluluk projeleri -Araştırma ve Ekonomi Raporları	- MÜSİAD'ın Ekonomik ve Sosyal Konsey'deki rolüne dair derneğin web sitesinde, basında herhangi bir bilgi yok. Dernek konseyde etkin çalışmalar yürütebiliyor mu? Hangi konularda öneriler getiriyor? -Siyasal, sosyal, ekonomik alandaki önerileriniz dikkate alınıyor mu?
4. Dışlanmış grupların haklarını koruma **(Kürt sorunu ve kadın hakları)**	-Kürt vatandaşların, derneğe, katılım olasılığı, dernekteki temsili -Kadın temsili	-Derneğe kimler üye olabilir? -Dernek hükümetin demokratik açılımını desteklediğini belirtmişti. Bu

	-Derneğin yayınlarındaki görüşler -2011 anayasa önerisi	konuda hükümete herhangi bir öneri götürüldü mü? -Derneğin "Hanımlar Platformu" var. Ancak faal görünmüyor. Platform neyi amaçlıyor, daha etkin çalışmalar yürütecek mi? -Dernekteki kadın üye sayısında artış var mı? -Derneğin kadın haklarına ilişkin faaliyetleri nelerdir?

Kaynak: Tablo yazar tarafından hazırlanmıştır.

EK 3:

Dr. Karl Giacinti'nin İnsandan İnsana Programı Hakkındaki İletisi

Konu: RE: about People2People in Turkey
Gönderen: ELARG-CSF-P2P@ec.europa.eu
Tarih: 24 Mayıs 2013, Cuma, 12:38 pm
Alıcı: zuhal.unalp@deu.edu.tr
Öncelik: Normal

Dear Zuhal,
Regarding P2P, there is not a budget per country.
You can refer to TACSO Offices in Ankara and Istanbul for more information on the programme
http://www.tacso.org/Default.aspx?langTag=tr-TR&template_id=69&pageIndex=1

Kind regards
Karl Giacinti

-----Original Message-----
From: "Zühal Ünalp Çepel" [mailto:zuhal.unalp@deu.edu.tr]
Sent: Tuesday, May 21, 2013 2:38 PM
To: ELARG-CSF-P2P
Subject: about People2People in Turkey

To whom it may concern,

I am a researcher in Dokuz Eylul University and for my PhD thesis, I need the information about the budget for Turkey in People2People Program in the candidacy process.

If you can help me I would be very happy. Thank you.

Yours Sincerely,

Zuhal Unalp Cepel
Dokuz Eylul University
International Relations Department
Izmir-Turkey